

वाणीभूषणस्यानुक्रमणिका

विषयाः ।

पृष्ठे ।

विषयाः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

वर्णपताका

वृत्तानि ।

मङ्गलचरणग्रन्थकरणप्रतिज्ञे	१	गाथा	६
मात्राप्रस्ताररीतिः	२	उपगीतिः	६
पेक्षकलभेदनामानि	२	विगाथा	६
पञ्चकलभेदनामानि	२	गीतिः	७
चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चाना गणाना नामानि	३	गाथिनी	७
अन्तगुरुचतुष्कलनामानि	३	सिंहिनी	७
मध्यगुरुनामानि	३	स्कन्धकम्	७
आदिगुरुनामानि	३	दोहा	८
त्रिकलप्रस्तारे गणत्रयनामानि	३	ललितम्	८
गुर्वादित्रिकलनामानि	३	रोला	८
त्रैलघुगणनामानि	३	गन्धानकम्	९
गुरुनामानि	४	चौपैया	९
उधुनामानि	४	घत्ता	९
गणानां नामरूपाणि	४	घत्तानन्दः	९
गणानां देवताः	४	नवपदम्	१०
गणाना फलानि	४	प्रज्झटिका	१०
मात्राणामुद्दिष्टम्	५	अरिला	१०
मात्राणां नष्टम्	५	पादाकुलकम्	११
शर्णोद्दिष्टम्	५	पट्टपदम्	११
शर्णनष्टम्	५	पद्मावती	१२
शर्णमेरुः	५	कुण्डलिका	१२
मात्रामेरुः	५	गगनाङ्गनम्	१३

विषयाः ।	पृष्ठे ।	विषयाः ।	पृष्ठ ।
द्विपदी	१३	मधुः	२०
खड्गकम्	१३	मही	२१
शिखा	१४	सारु	२१
माला	१४	त्र्यक्षरच्छन्दः ।	
चुलिआला	१४	ताली	२१
सोरठा	१५	प्रिया	२१
हाकलि	१५	शशी	२२
मनुभार	१५	रमणः	२२
आभीरम्	१५	पाञ्चालम्	२२
दुर्मिला	१६	मृगेन्द्रः	२२
रुचिरा	१६	मन्दरः	२३
दीपकम्	१६	कमलम्	२३
सिंहविलोकितम्	१६	चतुरक्षरच्छन्दः ।	
प्लवङ्गमम्	१७	तीर्णा	२३
लीलावती	१७	धारि	२३
हरिगीता	१८	नगाणी	२४
त्रिमङ्गी	१८	पञ्चाक्षरच्छन्दः ।	
हीरम्	१८	संमोहा	२४
जनहरणम्	१९	हारी	२४
मदनगृहम्	१९	हंसः	२४
भरहृष्टा	१९	यमकम्	२५
द्वितीयः परिच्छेदः ।		शेषा	२५
एकाक्षरच्छन्दः ।		तिलका	२५
श्रीः	२०	विमोहा	२५
द्व्यक्षरच्छन्दः ।		चतुरंसा	२६
कामः	२०	मन्थानम्	२६
		शङ्खनारी	२६

विषयाः ।	पृष्ठे ।	विषयाः ।	पृष्ठे ।
सुमालती	२६	सुपमा	
दमनकम्	२७	अमृतगतिः.....	
सप्ताक्षरच्छन्दः ।		एकादशाक्षरच्छन्दः ।	
समानिका	२७	बन्धुः	३३
सुवासकम्	२७	सुमुखी	३३
करहृदि	२७	दोधकम्	३३
शोर्पा	२८	शालिनी	३३
अष्टाक्षरच्छन्दः ।		दमनकम्	३४
विद्युन्माला	२८	सैनिका	३४
मल्लिका	२८	मालती	३४
प्रमाणिका	२८	इन्द्रवज्रा	३५
तुङ्गा	२९	उपेन्द्रवज्रा	३५
कमलम्	२९	उपजातिः	३५
माणवकक्रीडितकम्.....	२९	रथोद्धता	३५
अनुष्टुप्	२९	स्वागता	३५
नवाक्षरच्छन्दः ।		द्वादशाक्षरच्छन्दः ।	
महालक्ष्मी	३०	विद्याधारम्.....	३६
सारङ्गी	३०	भुजङ्गप्रयातम्	३६
पाइता	३०	लक्ष्मीधरम्.....	३६
कमलम्	३०	तोटकम्	३६
विम्बम्	३१	सारङ्गम्	३६
तोमरम्	३१	मीतिकदाम	३६
रूपामाली	३१	मोदकः	३६
दशाक्षरच्छन्दः ।		तरलनयनम्	३८
संयुतका	३१	सुन्दरी	३८
चम्पकमाला	३२	प्रमितःक्षरा	३८
सारवती	३२		

विषयाः ।	पृष्ठे ।
त्रयोदशाक्षरच्छन्दः ।	
माया	३८
तारकः	३९
कन्दः	३९
पङ्कावलिः	३९
पुष्पिताम्रा	३९
चतुर्दशाक्षरच्छन्दः ।	
वसन्ततिलका	४०
चक्रम्	४०
पञ्चदशाक्षरच्छन्दः ।	
चामरम्	४१
मालिनी	४१
भ्रमरावली	४२
मनहंसम्	४२
शरभम्	४२
निशिपालम्	४३
षोडशाक्षरच्छन्दः ।	
नराचम्	४३
नीलम्	४३
चञ्चला	४४
ब्रह्मवृत्तम्	४४
सप्तदशाक्षरम् ।	
पृथ्वी	४५
मालाधरः	४५
शिखरिणी	४५
मन्दाक्रान्ता	४६

विषयाः ।	पृष्ठे ।
हरिणी	४६
अष्टादशाक्षरच्छन्दः ।	
मञ्जीरा	४७
चर्वरी	४७
क्रीडाचन्द्रः	४७
एकोनविंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
शार्दूलविक्रीडितम्	४८
चन्द्रम्	४८
धवलम्	४९
विंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
शंभुः	४९
गीतिका	४९
गण्डका	५०
एकविंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
स्रग्धरा	५०
नरेन्द्रः	५१
द्वाविंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
हंसी	५१
त्रयोविंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
सुन्दरी	५२
चतुर्विंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
दुर्मिला	५२
किरीटम्	५२
पञ्चविंशत्यक्षरच्छन्दः ।	
शालूरम्	५३
प्रन्यगतसकलकृतसंख्या	५३
प्रन्यसमाप्तिः	५३

काव्यमाला ।

श्रीदामोदरमिश्रविरचितं
वाणीभूषणम् ।

प्रथम परिच्छेदः ।

राजकुञ्जरराजकृत्ति विमलोदञ्चहुकूलाकृत्ति
• भ्राजद्भोगिफणामणि प्रविलसन्मुक्तामणिर्ग्रामणि ।
पाद्माम्भोजभुजङ्गफूत्कृत्ति रणन्मञ्जीरमञ्जुद्युति
श्रेयो व. शिवशैलराजसुतयोर्देयादभिन्नं वपुः ॥ १ ॥
सन्तीह यद्यपि महाकविसप्रणीत-
ग्रन्थास्तथापि मम बालिशताविलासः ।
सपूर्णशारदविधावुदयं प्रपन्ने
कि नाम नाम्युदयमञ्चति तारकापि ॥ २ ॥
अलसधियः प्राकृतमैधि सुधियः केचिद्भवन्तीह ।
कृतिरेषा मम तेपामातनुतादीपदपि तोषम् ॥ ३ ॥
दीर्घदोषकुलोद्भूतदामोदर इति श्रुत ।
उन्दसा लक्षणं तेन सोदाहरणमुच्यते ॥ ४ ॥

१. अर्थ च दामोदरमिश्रो मैथिलज इति समाप्तिलेखतोऽवगम्यते. तत्रापि दीर्घघोषकुलो-
त्पन्न इति चतुर्थश्लोकतोऽवगम्यते समयथ प्राकृतपिङ्गलव्याख्यात्रा लक्ष्मीनाथेन १६५७
सवत्सरे निर्मिताया व्याख्यायामस्योद्धेखात्तत प्राचीन इत्यवसीयते. २ अस्य ग्रन्थस्य
पुस्तकचतुष्टयमस्माभि समासादितम् तत्र क-सङ्क २३ पत्रात्मकं सवत् १८३२ मध्ये
लिखितं. चाणपुरसत्यमुत्कृष्टप्रीत्यभितद्वारानाम्, सत्यमुत्कृष्ट. ०१५ पत्रात्मकं. चाणपुरसत्यमुत्कृष्ट.
श्रीश्रीनारायणपर्वणीकरणाम्, ग सङ्क २६ पत्रात्मकं १७६२ सवत्सरे लिखितम्, घ सङ्क
२९ पत्रात्मकं महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणा सप्रहात्समासादितम् ३. 'शब्ध'
क. ४ 'प्रामणी' घ. ५. 'मभि' घ. ६ अथ श्लोको द्वितीयत्वेन लिखितो घ पुस्तके.

संयोगपूर्वं सविसर्गकं च दीर्घस्वरैः संगतमन्त्यगं वा ।

विद्यादनुस्वारसमन्वितं च गुर्वक्षरं वक्रमिह द्विमात्रम् ॥ ५ ॥

संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः क्वचित्स्याद्दर्णस्तु प्रैक्षादिगतो विभाषा ।

एँ ओ क्वचित्प्राकृतके लैयू स्त इही तथा विन्दुर्युते पठित्वा ॥ ६ ॥

टंठढणेति गणाः स्युः पट्पञ्चचतुस्त्रियुग्ममात्राणाम् ।

तेषां त्रयोदशाष्टकपञ्चत्रिद्विभेदाः स्युः ॥ ७ ॥

(मात्राप्रस्ताररीतिः—)

प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण ।

उद्धृतं गुरुलघु वा प्रस्तारः सर्वलघु यावत् ॥ ८ ॥

(पट्कलभेदनामानि—)

शिवशशिदिनपतिसुरपतिशेषाहिसरोजधातृकलिकन्द्राः ।

ध्रुवधर्मौ शालिकरः पण्मात्रे स्युस्त्रयोदश विभेदाः ॥ ९ ॥

(पञ्चकलभेदनामानि—)

इन्द्रासनमथ शूरश्चापो हीरश्च शेखरं कुसुमम् ।

अहिगंगपोपगणाविति पञ्चकलाना च नामानि ॥ १० ॥

सुनरेन्द्राधिपकुञ्जरपर्यायो मेघदन्तयोश्चापि ।

ऐरावततारापतिरित्यादिलघोश्च पञ्चमात्रस्य ॥ ११ ॥

पैक्षी विराण्मृगेन्द्रामृतवीणायक्षगरुडाख्याः ।

जोहलकमिति संज्ञा मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य ॥ १२ ॥

१. 'संयोग' र-घ. २. 'क्वचिद्घुः स्या' र. ३. 'प्रहृदेः प्राक्क्वचित्' इति छन्द-
पीयूषसूनाहुसारेण तु 'प्रहादिपर.' इत्येव पाठो भवेत् । अतएव तत्र "आदिशब्दात्
'अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनौ मिथमश्नाति' इत्यत्र रीकारस्य, 'भ्रमति भ्रमरनारी
वानने विप्रयुक्ता' इत्यत्र तीकारस्य च लघुत्वादिष्टतिद्विषोऽध्या" इत्याद्युक्तम्. ४. 'एतत्'
क-ग; 'एव' र. ५. 'लघुक्त' ग. ६. 'युगे' ग. ७. पट्कलपञ्चमात्रादेशविधयः ।
पञ्चकलपञ्चमात्रादेशविधयः । चतुष्कलो ढगणः पञ्चविधः । त्रिकलो ढगणत्रिविधः ।
द्विकलो ढगणो द्विविधः इति समुदितार्थः ८. 'द्विनि' ग. ९. 'शालिकरौ' घ.
१०. 'दन्तमेघयो' क-र-घ. ११. 'पक्षिविगाय' —

विविधप्रहरणनामा पञ्चकलः पिङ्गलेनोक्तः ।

गजरथतुरगपदातिसंज्ञकः स्याच्चतुर्मात्रः ॥ १३ ॥

(चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चानां गणानां नामानि—)

कर्णः स्याद्गुरुयुगलं गुर्वन्तः करतले भवति ।

गुरुमध्यमः पयोधर इति विख्यातस्तृतीयोऽसौ ।

आदिगुरुर्वसुचरणं चतुर्लघुद्विजवरो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

(अन्तगुरुचतुष्कलनामानि—)

करबाह्वोः पर्यायाः प्रहरणभुजयोरलंकाराः ।

वज्रं रत्नमिति स्युर्गुर्वन्तचतुष्कले संज्ञाः ॥ १५ ॥

(मध्यगुरुनामानि—)

अश्वगजमनुजपंतयो वसुधापतिचक्रवर्तिगोपालाः ।

नायकपर्वनपयोधररज्जव इति मध्यगुरुसंज्ञाः ॥ १६ ॥

(आदिगुरुनामानि—)

तातपितामहदहनाः पदपर्यायाश्च गण्डवलमद्रौ ।

जैद्वायुगलं रतिरित्यादिगुरोश्चतुष्कले संज्ञाः ॥ १७ ॥

(त्रिकलप्रस्तारे गणत्रयनामानि—)

ध्वजचिह्नचिरचिरालयतोमरतुम्बुरुकचूतमाला च ।

रसवासपवनवलय लघ्वादित्रिकलनामानि ॥ १८ ॥

(गुर्वादित्रिकलनामानि—)

तालपटहकरतालाः सुरपतिरानन्दतूर्यपर्यायाः ।

निर्वाणसमुद्रावपि गुर्वादित्रिकलनामानि ॥ १९ ॥

(त्रिलघुगणनामानि—)

ताण्डवसात्त्विकभावा नारी च त्रिकलनामानि ॥ २० ॥

१. अयं श्लोक एकादशखेनाद्दीकृतः क-ग-घ-पुस्तकेषु. २. 'फणितितुपतिमणितमि-
त्यादिगुरोः स्युश्चतुष्कले संज्ञाः' यः; 'ज्ञादि चतुष्कलसंज्ञा फणिराजनिर्दिष्टाः' घ.
३. 'चू' घ. ४. 'वसुवासपवन' घ.

(गुरुनामानि—)

नूपुररसनाचामरकङ्कणमञ्जीरताटङ्काः ।

कुण्डलहारौ वलयं गुरुनामानीति कथितानि ॥ २१ ॥

(लघुनामानि—)

शरमेरुदण्डकनकं शङ्करवौ रूपगन्धकुसुमानि ।

स्पर्शरसाविति संज्ञा मात्रामात्रस्य पिङ्गलेनोक्ताः ॥ २२ ॥

(गणानां नामरूपाणि—)

मगणस्त्रिगुरुस्त्रिलघुर्नगणो भगणादिगुरुर्यगणादिलघुः ।

गुरुमध्यगजो लघुमध्यगरः सगणोऽन्तगुरुस्तगणोऽन्तलघुः ॥ २३ ॥

(गणानां देवताः—)

महीजलानलान्तकाः स्वरर्यमेन्दुपत्रंगाः ।

फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेऽष्ट देवताः ॥ २४ ॥

(गणानां फलानि—)

मः सपदं विततुते नगणो यशासि

श्रेयः करोति भगणो यगणो जयं च ।

देशाद्विवासयति जो रगणो निहन्ति

राष्ट्रं विनाशयति सस्तगणोऽर्थहन्ता ॥ २५ ॥

मैत्र्यं मगणनगणयोर्यगणभगणयोश्च भृत्यता भवति ।

औदास्यं जतगणयोररिभावः सगणरगणयोरुदितः ॥ २६ ॥

मित्रयोरुदिता सिद्धिर्जयः स्यान्मित्रभृत्ययोः ।

मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्पीडा मित्रवैरिणोः ॥ २७ ॥

कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् ।

भृत्योदासीनयोर्हानिर्हाकारो भृत्यवैरिणोः ॥ २८ ॥

उदासीनवयस्याभ्यां क्षेम साधारणं फलम् ।

स्यादुदासीनभृत्याभ्यामस्वायत्तिस्तु सर्वशः ॥ २९ ॥

उदास्ताभ्यां फलाभावः परारत्योर्विरोधिता ।

शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥

शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥ ३० ॥

(मात्राणामुद्दिष्टम्—)

दत्त्वा पूर्वयुगाङ्कं गुरु शीर्षाङ्कं विलुप्य शेषाङ्के ।

अङ्कैरितोऽवशिष्टैः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥ ३१ ॥

(मात्राणां नष्टम्—)

नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुगाङ्कयोजिताः ।

पृष्ठाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते ॥ ३२ ॥

परां कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् ।

मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥ ३३ ॥

(वर्णोद्दिष्टम्—)

उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणरुमेणाङ्कम् ।

एकं लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्टं विजानीत ॥ ३४ ॥

(वर्णनष्टम्—)

नष्टे तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् ।

दत्त्वैकं विपमे भागे कार्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥ ३५ ॥

(वर्णमेरुः—)

कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्योरेकचिद्वितम् ।

शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥ ३६ ॥

(मात्रामेरुः—)

द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वान्त्येष्वेकमर्पयेत् ।

ऐकद्विकत्रिकचतुःक्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ ३७ ॥

शीर्षाङ्कासपराङ्काम्या शेषकोष्ठान्प्रपूरयेत् ।

मात्रामेरुरयं दुर्गः सर्वपार्मतिदुर्गमः ॥ ३८ ॥

१. 'एकं विपमभागे तु दत्त्वार्थं गुरु कल्पयेत्' ग. २. 'भागः' क-ख-ग. ३. 'तिष्वे'
घ. ४. 'एकेष्वेकश्चेकचतुः' क-ख-ग. ५. 'मपि' ग.

(वर्णपताका—)

अङ्कमुद्दिष्टवदत्त्वा शेषे पूर्वानपासयेत् ।

एकैरेकगुरु ज्ञेयं द्वयं द्वाभ्यां त्रिभिस्त्रयम् ॥ ३९ ॥

एषा वर्णपताका कीर्तिपताकाहिराजस्य ।

एकैकमत्र मुक्त्वा ज्ञेया भ्रात्रापताकापि ॥ ४० ॥

अथ वृत्तानि—

आदि तृतीये द्वादशदशाष्टमात्रा द्वितीयचरणे च ।

तुर्ये पञ्चदश स्युर्गाथेयं पिङ्गलेनोक्ता ॥ ४१ ॥

सप्त तुरगाः सदीर्घाः पष्ठे जगणो द्विजोऽथवा भवति ।

पष्ठं लघूत्तरदले विषमे जगणो न गाथायाः ॥ ४२ ॥

यथा—

उदितेऽर्धचन्द्रनिकरे प्रसरन्ति सैमन्ततोऽन्धकाराणि ।

घनपवनेऽपि लताया निस्पन्दत्वं सुमुखि चित्रम् ॥ ४३ ॥

इति गाथा ।

गाथोत्तरदलतुल्यं पूर्वदलं भवति यदि बाले ।

तामिह फणपतिमणितामुपगीतिं वर्णयन्ति जनाः ॥ ४४ ॥

यथा—

त्वद्दर्शनैदिवसावधि सावधि नो बाधते मदनः ।

क्षणमपि यामति, यामो दिवसति, दिवसास्तु कल्पन्ति ॥ ४५ ॥

इत्युपगीतिः ।

गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ ।

सेयं भवति विगाथा फणिनायकपिङ्गलेन संप्रोक्ता ॥ ४६ ॥

यथा—

वृन्दारण्यविहारी बल्लवनारीमनोहारी ।

गोपालीकरतालीनर्तनशाली पुनाति वनमाली ॥ ४७ ॥

इति विगाथा ।

१. 'मात्र' स.घ; 'मेर' ग. २. 'नदर्शावधि' ग. ३. 'भवतो यथा च' ग; 'भवतो यथा च' स. ४. 'वर्तन' क.

गाथाद्वितीयतुर्यावष्टादशमात्रकौ र्यदा मवतः ।

मात्रापष्टिशरीरा प्रोक्ता सा गीतिरिह हि फणिपतिना ॥ ४८ ॥

यथा—

अयि भृतिमोचन लोचन वद कथमुपयासि सविधमेणदृशः ।

निष्क्रान्तायामस्यां तव दुश्चरितेन भावि हृदि शल्यम् ॥ ४९ ॥

इति गीतिः ।

येदि गाथातुर्यपदं विंशतिमात्रं च गाथिनी भवति ।

फणिपतिपिङ्गलभणितं तद्विपरीतं तु सिंहिनीवृत्तम् ॥ ५० ॥

यथा—

वन्दे रवीन्दुनयनं नवजलधररुचिमन्दिरारमणम् ।

नन्दानन्दनिदानं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदान्भोजम् ॥ ५१ ॥

इति गाथिनी ।

पैर्यासा जलधारा विरमति न च हन्त लोचने जलधारा ।

जमुः प्रसादमाशास्त्रदपि न मे जीवितस्याशा ॥ ५२ ॥

इति सिंहिनी ।

स्कन्धकमिति तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्थं स्यात् ।

तत्तुल्यमग्निमदलं भवति चतुःपष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥ ५३ ॥

यथा—

अयमेति विमलविद्युत्करालकरवालविर्मलजलधरकालः ।

उद्यन्नवधनगर्जिततर्जितपथिकाङ्गनानिवहहृदयतल ॥ ५४ ॥

इति स्कन्धकम् ।

पङ्कलतुरगौ त्रिकलमपि विपमपदे विनिधेहि ।

समपादान्ते चैकैकलमिति दोहामवधेहि ॥ ५५ ॥

१. 'यथा' घ. २. प्राकृतपिङ्गलमूत्रे तु गाथिन्या पूर्वाधंश त्रिशन्मात्रत्वम्, उत्तरार्धस्य द्वात्रिंशन्मात्रत्वमभिधाय तद्विपरीतरस सिंहिन्यामुक्तम् ३. अयमुदाहरणश्लोकः फ-ग-पुस्तकयोः कृतितः. ४. 'ललित' स घ. ५. त्रिकलस्य स्यात् एतत्कलमिति विपमे प्रयोदश, समे एतादश मात्रा दोहाया भवन्ति.

यथा—

चरणसरोरुहमस्तु हृदि मे वदने तव नाम ।

चक्षुषि रूपं यावदस्तु रमय मनो मम राम ॥ ९६ ॥

इति दोहा ।

द्विजवरयुगमिह रचय, त्रिलघुकगणमथ कलय, ।

सुललितकलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि ।

जगति विदितललितमिति, वरफणिपतिरिति वदति ॥ ९७ ॥

यथा—

प्रविचलकुवलयनयन, जलनिधिकृतवरशयन, ।

दितितनयनिवहदमन, शमनविविधमयशमन ।

मयि वरमुपनय सुचिर, मभिनवजलधररुचिर ॥ ९८ ॥

इति ललितम् ।

रोलावृत्तमवेहि नागपिङ्गलकविभणितं,

प्रतिपदमिह चतुरधिककलविंशतिपरिगणितम् ।

एकादशमधि विरतिरखिलजनचित्ताहरणं

सुललितपदमदकारिविमलकविकण्ठाभरणम् ॥ ९९ ॥

यथा—

तरति पयोनिधिसलिलमयति गिरिशिखरशिखोपरि

विशति रसातलमटति यशस्तव सकलदिशः परि ।

गगनगमनमभिनयति समं शशिना श्रियमञ्चति

चित्रमिदं न तथापि भवन्तं भूप विमुञ्चति ॥ ६० ॥

इति रोला ।

दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणं

द्वितीयमष्टादशकलितमतिहृदयहरणम् ।

ईदृशमुत्तरदलमपि हृदयसंधानकं

नागपतिपिङ्गलमणितमिति शृणु गन्धानकम् ॥ ६१ ॥

यथा—

गर्जति जलधरः परिनृत्यति शिखिनिवहो
 नीपवनीमवधूय वहति दक्षिणगन्धवहः ।
 दूरे दयितः कथय सखि किमिह हि करवै
 प्रज्वालय दहनं झटिति शलभमनुकरवै ॥ ६२ ॥

इति.गन्धानकम् ।

चौपैयावृत्तं त्रिंशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गुलगीतं
 कुरु सप्ततुरङ्गमर्मतिहृदयंगममन्ते गुरुमुपनीतम् ।
 यदि दशवसुरविभिश्छन्दोविद्भिः क्रियते यतिरभिरामं
 सपदि श्रवणसमये नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम् ॥६३॥

यथा—

कालियकुलगञ्जनदुरितविभञ्जनसञ्जनरञ्जनकारी
 गोवर्धनधारी गोपविहारी वृन्दावनसंचारी ।
 हतदुर्जयदानवपालितमानवमुदिताखण्डलपाली
 गोपालीनिधुवनसुखरसशाली भवतु मुदे वनमाली ॥ ६४ ॥

इति चौपैया ।

इह सप्तचतुष्कलगणनिर्मितपदं त्रिले[घु]विरामं भवति यदि ।
 नागाधिपपिङ्गुलभणितसुमङ्गलघत्तावृत्तमिति द्विपदि ॥ ६५ ॥

यथा—

हृदि तावदनेकः स्फुरति त्रिवेकस्तपसि मनो नियतं भवति ।
 यावन्नवहरिणीनयनातरुणीस्मितसुभगं न विलोकयति ॥ ६६ ॥
 इति घत्ता ।

एतद्भेद एव—

एकादशविश्रामि तुरगविरामि यदि घत्तावृत्तं भवति ।
 छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि नागपतिरिति वदति ॥ ६७ ॥

यथा—

मधुरस्मितलवशांलि यदि वनमालिवदनरुमलमवलोकये ।

अवरसुधारसधाम परमभिराममवलम्बे जीवितमये ॥ ६८ ॥

इति घत्तानन्दः ।

प्रथममुपनय रामकलत्रैयमहिगणेन सह दण्डमिति पैदानि विपमानि
संचिनु

समपदे च पट्पञ्चवसुपट्कलकमिहैदातनु ।

एवं पञ्च पदानि कुरु दोहामग्रे देहि

भुजगराजपिङ्गलमणितनवपदमेतद्वेहि ॥ ६९ ॥

यथा—

विहर मानिनि मानमपहाय रमय रमणमतिशयितकपटकल-
हरति किमु विनश्यसि

यौवनमिदमतिर्चपलं नदीजलगतिसमं न पश्यसि ।

अनुभव हरिपरिरम्भसुखमिति वक्ता वद कोऽपि

मुग्धे माधवमधि सपदि कुरु कारुण्यमितोऽपि ॥ ७० ॥

इति नवपदम् ।

चत्वारि चतुष्कलकानि धेहि तत्रापि जगणमन्ते निर्धेहि ।

भणिता फणिनायकपिङ्गलेन प्रज्झटिकेयं षोडशकलेन ॥ ७१ ॥

यथा—

रमते न मनः परितापधारि न मनागपि विरमंति नयनवारि ।

यदवधि हैरिणीद्वक्थर्मंगामि तदवधि वाधाशतमनुभवामि ॥ ७२ ॥

इति प्रज्झटिका ।

छन्दसि षोडशकले विलासिनि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि ।

अैरिला नाम पयोधरधारिणि शेषे नियतलघुद्वयधारिणि ॥ ७३ ॥

१. 'शाशि' ख. २. 'त्रितय' ग-घ. ३. 'पादानि' क-ग. ४. 'शयितम्' क-घ.
५. 'शीति विधुमुखि' ख. ६. 'चपलमचलनदीजलगतिसि' ख. ७. 'देहि' क. ८.
'विधेहि' क. ९. 'हरिणा' क. १०. 'अग कुटिलाया गती' इत्यस्य धातो रूपमेतत्.
११. 'अलिला' क-ख-ग.

यथा—

किं कीनाश पाशघर गर्जसि मामुपगम्य दास(?)भरमर्जसि ।

हरिचरणं शरणं न हि पश्यसि यन्नामश्रवणादपि नश्यसि ॥ ७४ ॥

इत्यरिला ।

भ्रूक्षरगुरुलघुनियमविरहितं भुजगराजपिङ्गलपरिगणितम् ।

भवति सुगुण्फितपोडशकलकं वाणीभूषणपादाकुलकम् ॥ ७५ ॥

यथा—

मलयपवनहृतकुसुमपरागः परभृतनिभृतरणितवनभागः ।

धिरतरसंचितमानदुरन्तः कस्य न मुदमुपनयति वसन्तः ॥ ७६ ॥

इति पादाकुलकम् ।

पट्कलमादौ तदनु चतुस्तुरगं परिसंतनु

शेषे द्विकलं कलय चतुष्पदमेवं संचिनु ।

छन्दः पट्पदनाम भवति फणिनायकगीतं

रुद्रे विरतिमुपैति नृपतिसुखकरमुपनीतम् ।

उल्लालयुगलमत्र च भवेदष्टाविंशतिकलमितं

शृणु पञ्चदशे विरतिस्थितपठनादपि पण्डितजनहितम् ॥ ७७ ॥

॥—

वामकरोदरकलितकमलसोदररुचिवदना

गुरुपुरतोऽपि तवैव नाम जल्पति गुरुमदना ।

भवदभिलिखनविशेषरभसपरिशेषितदिवसा

मुञ्चति चन्द्रभयेन रजनिमधि जीवितमपि सा ।

१. 'हासभरतर्जसि' घ. २. 'भर्जसि' ग. ३. 'लपितम्' क-ग; 'गणितम्' घ.
४. 'भूषा' क-ख-ग. ५. 'स्थितं' क. ६. 'गुणिगणहितम्' क-ग. ७. 'राम' क.
८. 'लपण' क. ९. 'निवेदा' ग. १०. 'जीवन' क-ख-ग.

हृदि विनिहितभवदभिर्शरणसरङ्गतरङ्गदनङ्गवति
भवदीयविलोकनमन्तरा न, मनोरथसुखमनुभवति ॥ ७८ ॥

इति षट्पदम् ।

यद्यष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदकरपदकर्णद्विजविहिता
सा पद्मावतिका विवृधसुमहिता जगणविरहिता सुकविहिता ।
इह दशवसुभुवनैर्भवति विरामः सकलाभिमतफलाय तदा
फणिनायकपिङ्गलमणितसुमङ्गलरसिकमनःसंविहितमदा ॥ ७९ ॥

यथा—

विधुरेव विधुरयति मर्म निःकृन्तति जनयति शर्म न नर्मसदः
चन्दनवनपवनो विकलयति मनो दलयति मदनो हृद्यमदः ।
प्रियसखि मम नयनं पङ्कजनयनं कीर्तिसिंहधरणीरमणं
यदि मिलति विशालं भवति तदालं विरहपयोनिधिसंतरणम् ॥ ८० ॥
इति पद्मावती ।

कुण्डलिका सा केथ्यते प्रथमं दोहा यत्र
रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विर्मलं तत्र ।
प्रभवति विर्मलं तत्र पदं प्रति सुललितयमकम् ।
अष्टपदी सा भवति विविधकविकौशलमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितपण्डितमण्डलिका
कुण्डलिनायकर्मणिता विधुधर्कणकुण्डलिका ॥ ८१ ॥

यथा—

तरणी भवसि निमज्जतो दुरितपयोनिधिवारि
दिशि दिशि विलसति तव यशो नवहिमरुचिरुचिधारि ।
नवहिमरुचिरुचिधारि महोऽपि न यस्य समानं
परवारण बलसिंह, विदुषि वितरसि बहूँ दानम् ।

१. 'शरणे सारंगत' घ. २. 'मर्ता मुक्त' घ. ३. 'विविध' ग. ४. 'दशभुवन' ग.
५. 'कविता' ग. ६. 'नयनं' क. ७. 'विमल' घ. ८. 'मणित' क. र. ग. ९. 'कर्म'
क. ख. ग. १०. 'महाहिमोऽपि' घ. ११. 'गद' क. ग.

परवारण बलांसिह जयसि भुवि जगदेकरणी

कीर्तिसिंह नृप जीव यावदमृतद्युतितरणी ॥ ८२ ॥

इति कुण्डलिका ।

पट्कलमादौ विरचय शेषे रगणविभूषितं

मध्ये नियमविहीनं द्वादशके यतिसंगतम् ।

फणिपतिपिङ्गलवैर्णतं कविकुलहृदयरञ्जनं

पञ्चाधिकविंशतिकलवृत्तमिदं गगनाङ्गनम् ॥ ८३ ॥

यथा—

गिरिवरतनयाकुञ्चरसपातविमुद्रितलोचने

निद्राश्रसितसमीरणदूरदुरितभयमोचने ।

अतिबलविचलदसुरबलतारितसुरवरनायके

अनुगतजनतात्तारिणि मम नैतिरस्तु विनायके ॥ ८४ ॥

इति गगनाङ्गनम् ।

आदौ पट्कलसंगतमेतत्तदनु पञ्चचतुष्कलम् ।

गुर्धन्तं द्विपदी भवतीह हि विंशत्यष्टकलं दलम् ॥ ८५ ॥

यथा—

क्षणमपि मयि विनिधेहि विलासिनि मधुकरमदविमोचने ।

विपमायुधविपमायुधशासनविकले सुमुखि लोचने ॥ ८६ ॥

इति द्विपदी ।

द्विजवरनवगणसुपनय तदनु च विमल कमलदलमृदुलसुतनु रंगणमिह
हि खञ्जके ।

द्विदलर्ममलदलमिदमिति फणिवरनरपतिगदितमिदमतिशयगुणसुहृदय-
सुरञ्जके ॥ ८७ ॥

१. 'जयदे' ग. २. 'वाणतक' ग-घ. ३. 'पञ्चविंशतिकल' ख. ४. 'कुञ्ज' ग.
५. 'रति' ग. ६. 'विलोचने' घ. ७. 'कमलसुत' घ. ८. 'नगणमिह ललितखञ्जके'
घ. ९. 'ममलमति' क; 'ममलमिति' ग.

यथा—

गुरुतमसि मम मनसि घनरामय लघु शमय मनसिशयविशिखचयर्जनि-
तरुजमायताम् ।

अतिसुरभिकुटजमभिनिगदवनमदुपवनमुपनयतु हरिमिह तु स हृदि
मलयजायताम् ॥ ८८ ॥

इति खञ्जकम् ।

द्विजवरमिह हि रसगुणितमुपनयतु तदनु जगणमवधेहि ।

स्वरगुणितमपरदलमपि कुरु वर फणिपतिमुखभणितरुचिरशिखेहं ॥ ८९ ॥

यथा—

नकुलवनमृदुपवनरयनिहैतविरहिशतसुरभिरयमेति ।

दयिततमविरहि मम हृदयमतिपतति सखि यदि हतविधुरयमुदेति ॥ ९० ॥

इति शिखा ।

द्विजवरनवगणमतिशयसुरुचिरमिह कुरु

तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्णवच्छेपे ।

अपरदलं गाथाया मालावृत्तं विचित्रं तत् ॥ ९१ ॥

यथा—

खरनखरमुखदलितदितितनयकठिनहृदय-

रुधिरनिवहभवदभिवसुखितमानसो हन्यात् ।

भवदंहो नरासंहो दिविर्पत्संघोपसंयातः ॥ ९२ ॥

इति माला ।

दोहादलशेषे यद्वा पञ्चकलो विमलो हि निराजति ।

फणिपतिनृपतिः किल तदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ ९३ ॥

१. 'जनितहरयज्ञ' घ; 'जहृदयदृज' इति यथाकथंचित्संभवति. २. 'मुनि' क-ग.
३. 'मपर' घ. ४. 'शिर्भेहि' घ; 'शिखाहि' क. ५. 'निरह' ख; 'मिह' घ. ६. 'नव-
गणमिह' ख-ग-घ. ७. 'मालावृत्ते दादृलङ्कितमपि कर्णं' इत्यधिकं घ-पुस्तके.
८. 'पत्संघोपसंयातः' ख-घ. 'दिविर्पत्संघोपसंयातः' —

यथा—

स्मितपटुकपटविलोकितैरपहृतमानस पङ्कजलोचन ।

दृष्टिपथे भवितासि मम गोपवधूजनशोकविमोचन ॥ ९४ ॥

इति चुलिआला ।

तत्सोरठावृत्तममलमुरगपतिरिति वदति ।

तद्गोहाविपरीतमिह जनहृदि मुदमुपनयति ॥ ९५ ॥

यथा—

अभिनवजलधरनीलममलकमलदललोचनम् ।

सखि पश्यामि कदापि मधुमथनं भवमोचनम् ॥ ९६ ॥

इति सोरठा ।

द्विजगणसगणभगणकलिता भवति चतुर्दशकलकलिता ।

अन्तगुरुमुपधाय यैदा हाकलिरेपा भवति तदा ॥ ९७ ॥

यथा—

कौमुदकुमुदबन्धुवदना स्मितपीयूषजनितमदना ।

चपलविलोचनजितहरिणी हरति न कस्य मनस्तरुणी ॥ ९८ ॥

इति हाकलि ।

सगणं निधाय जगणं विधाय ।

श्रुतिसौख्यधाम मधुभारनाम ॥ ९९ ॥

यथा—

अपि मुञ्च मानमवटौ बवान ।

भुजपाशकेन भयनाशकेन ॥ १०० ॥

इति मधुभार ।

एकादशकलधारि कनिकुलमानमहारि ।

इदमाभीरमवेहि जगणमन्तर्मेधिघेहि ॥ १०१ ॥

यथा—

तरलनयनचलितेन मदमन्थरचलितेन ।

सुमुखि हृदयमभिलापि सपदि न कस्य विलासि ॥ १०२ ॥

इत्याभीरम् ।

द्वात्रिंशन्मात्रं भवति पवित्रं फणिपतिजल्पितवृत्तवरं
 दशवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् ।
 यद्यष्टचतुष्कलकलितसकलपदमिति दुर्मिलकानामधरं
 नरपतिवरतोपण बन्दिविभूषण भुवनविदितसंतापहरम् ॥ १०३ ॥

यथा—

यमुनाजलकैलिविलोलविलोचनगोपीजनहृतवसनवरं
 तटजातविशालतमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपरम् ।
 निजभुजमदमत्तभोजपतिमानससंभृतदम्भविनाशकरं
 करचरणमयूखमुपितकमलं नम लीलामानुपवेपथरम् ॥ १०४ ॥
 इति दुर्मिला
 संसचतुष्कलकलितदलसकलमत्यहितकुण्डलरुचिरा ।
 न कुरु पयोधरमिह फणिपतिवरभणितमिदं वृत्तं रुचिरा ॥ १०५ ॥

यथा—

कस्य तनुर्मनुजस्य सितासितसंगममधिविधितः पतिता ।
 यस्य कृते करभोरु विषीदसि मिहिरातपनिहितेव लता ॥ १०६ ॥
 इति रुचिरा

तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय ।
 इह दीपकमवेहि लघुमन्तमधिधेहि ॥ १०७ ॥

यथा—

क्षणमात्रमति वल्गु जगदेतदति फल्गु ।
 धनलोभमपहाय नम पद्मनयनाय ॥ १०८ ॥
 इति दीपकम्

शृणु सिद्धविलोकितवृत्तवरं वरयमकमनोहरचरणधरम् ।
 घरणीपतिमानसमधिकलितं किल वेद चतुष्कलगणललितम् ॥ १०९ ॥

१. 'सकलकलितमोहित' इत्यत्र २. 'विषीदसि' —

यथा—

दिवसाद्यवसादिततिमिरवनं वनजावलिबोधनिसर्गधनम् ।

धनदेन्द्रकृतान्तपाशिनमितं मितभुवनतलं नम दिवसकृतम् ॥ ११० ॥

इति सिंहविलोकितम् ।

पट्कलमादिगुरुं प्रथमं कुरु संततं

पञ्चकलं च ततोऽपि चतुष्कलसगतम् ।

नायकमत्र चतुर्थमितो गुरुमन्तके

एकाधिकविंशतिः फुवङ्गमवृत्तके ॥ १११ ॥

यथा—

विष्णुविरञ्चिविभाकरवासववन्दितं

विस्मृतविषयविषादकमुनिजननन्दितम् ।

चञ्चलया तुलितं सुसुखं न हि कामये

शकरपादसरोजरजः परिभावये ॥ ११२ ॥

इति फुवङ्गमम् ।

लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिह हि सुकलय चतुष्कलमष्टगणं

द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम् ।

लीलावतिका भवति च करकर्णद्विजगणभगणजगणकलिता

फणिनायकपिङ्गलविरचितमद्भुतवृत्तमल्लगुम्फनललिता ॥ ११३ ॥

यथा—

धेनुसहस्रमनुदिनमिह वितरसि द्विजनिवहे मुदमातनुपे

विश्रैतिमिरदिनकर सपदि करकमलमपि लक्ष्मीवसतिं तनुपे ।

दोषोपनयनलब्धनिजसमुदयराजसुवलमप्यवलयसि रणे

त्वयि चलति चलति वसुधा वसुधाधिष कीर्तिसिंह धरणीरमणे ॥ ११४ ॥

इति लीलावती ।

१. 'मन्तिके' ग. २. 'मिद' ग. ३. 'रिषु' ख-घ. ४. 'दलनरहस्तकुशेशयमपि'
ख घ. ५. 'दुरितविलयमिदितस्वन्नोदयनृपराजवलयमवलयसि' घ.

इन्द्रासनं प्रथमं विसर्जय तदनु संचिनु पट्कलं

ननु तदनु पञ्चकलत्रैयं किल कुरु विरामे कुण्डलम् ।

अष्टाधिकामिह विंशतिं च कलाः कलावति सुन्दरं

हरिगीतमिति हरिगीतकं वर वृत्तमतिरसमन्दिरम् ॥ ११५ ॥

यथा—

सखि बंध्रमीति मनो भृशं जगदेव शून्यमवेक्ष्यते

परिभिद्यते मम हृदयमर्म न शर्म संप्रति वीक्ष्यते ।

परिहीयते वपुषा भृशं नलिनीव हिमैततिसंगता

रुदती परं वदतीति सा सुदती रतीशवशं गता ॥ ११६ ॥

इति हरिगीता ।

प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसु वसुकं

वसु विमलतुरङ्गममतिहृदयंगमहृपितभुजंगमनृपतिलकम् ।

त्रिंशद्विकला संविहितविलासं सततनिवासं हृदयमुदो

मदमुदितभुजंगीमोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः ॥ ११७ ॥

यथा—

विविधायुधमण्डितसंगरपण्डितरणदण्डितपाशुण्डभटे

चण्डासुरखण्डिनि पुरहरमण्डिनि शशधरखण्डिनि बद्धजटे ।

भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयि सुचिरं

गिरिराजसुवासिनि शैलनिवासिनि शंभुविलासिनि देहि वरम् ॥ ११८ ॥

इति त्रिभङ्गी ।

वह्निगणमन्त्यरगणमेव चरणशोभितं

पश्य सुदति नागनृपतिरत्र वदति नो हितम् ।

राजमजनकालपठन एव रटनरञ्जनं

हीरक इति नाम भवति कामभवति सज्जनम् ॥ ११९ ॥

यथा—

ध्यानमटत साम पठत नाम रटत कैशवं

धर्ममयत शर्म भजत कर्म च्छनत शैशयम् ।

द्वारमवनदाररमणसारचयनवासना

तावद्वयति नावतरति कालनृपतिशासना ॥ १२० ॥

इति हीरम् ।

लघुगुरुकनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिमुखनिगदपदं

दशवसुभवनैर्यतिरिह हि यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् ।

वसुविमलचतुष्कलगणहृतगुणिगणचरणविरामाहितसगणं

क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जनहरणम् ॥ १२१ ॥

यथा—

उपगम्य निभृततरममिनवजलधरसुभगसुदर्शनचक्रधरं

सखि कथय हृदयरुजमुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् ।

अतिकुटिलकठिनहठमपनय मयि शठ दर्शनमपि न ददासि चिरा-

दचिरांशुलतासदृशी नवयौवनकान्तिरचिरमिह रुचिरतरा ॥ १२२ ॥

इति जनहरणम् ।

प्रथमं कुरु पदकलमन्ते कुण्डलमिह मध्ये वसुतुरगधरं

सतापहरं दशवसुभुवनाष्टभिरत्र चरणमभिमवति विरामो यदि ललितम् ।

कविवलयहितं फणिनायकभणितं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कैलवित्तं

भुवनेधृत्तं महितं रसनिवहं तन्मदनगृहं नरपतिसंसदि लब्धपदं गुरुशोकगदम् ॥

यथा—

विरहानलतप्ता सीदति सुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले मरकतविमले

करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन निशामनिमेपदशा ।

न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमैकरकरनिकरं परितापकरं

मनुते हृदि मारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरदीनमुखी जीवितविमुखी ॥ १२४ ॥

इति मदनगृहम् ।

आदौ कुरु पदकलमत्र चतुष्कल पञ्चानन्दमितौऽपि

दशवस्वेकादश भवति विरतिवशमधिकशुचामिवलोपि ।

१. 'दवति' क. २. 'जगण' ख-घ. ३. 'सुदृशी' ग. ४. 'कलितम्' ख-ग.
५. 'हिमकरनिकर' ग. ६. 'मप' ग.

विंशति नवसंख्यं कविकुलसंख्यं वन्दितगुणगणकोटि
मरहटावृत्तं किल जयकृत्ये कृतारिपुविनतकरोटि ॥ ;

यथा—

अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता जगदन्तरगतशील
दुरितद्रुमदाही विश्वविगाही कल्पक्षयकृतलील ।
भुवनत्रयवन्दित गिरिजानन्दित हरशिरसि स्थिरवास
दह हुतवह पापं देहि दुरापं वसुहततिमिरविलास ॥ १२६ ॥

इति मरहटा ।

इति श्रीदामोदरमिश्रविरचिते वाणीभूषणे मात्रावृत्त नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथैकाक्षरच्छन्दः—

यद्गौः ।
सा श्रीः ॥ १ ॥

यथा—

त्रिष्णुम् ।
वन्दे ॥ २ ॥

इति श्रीः ।

अथ द्वाक्षरच्छन्दः—

यसिन्हारी ।
कामः स स्यात् ॥ ३ ॥

यथा—

कल्याणं वः ।
शंभुर्देयात् ॥ ४ ॥

इति कामः ।

द्विकल्लु ।
भेधुरिति ॥ ५ ॥

यथा—

रतिमय ।
 वरतनु ॥ ६ ॥

इति मधु ।

यथा—

लघुश्च गुः ।
 मही स्मृता ॥ ७ ॥

हरोऽस्तु मे ।
 मनोमुदे ॥ ८ ॥

इति मही ।

यथा—

हारलश्च ।
 धारि सारु ॥ ९ ॥

कृत्यवस्तु ।
 सिद्धमस्तु ॥ १० ॥

इति सारु ।

अथ त्र्यक्षरच्छन्दः—

यथा—

ताली सा निर्दिष्टा ।
 उद्दिष्टो मो यत्र ॥ ११ ॥

ज्ञानी ते जानीते ।
 सारूप्य वैरूप्यम् ॥ १२ ॥

इति ताली ।

जोहलं दृश्यते ।
 सा भिया कथ्यते ॥ १३ ॥

यथा—

नैमि १तं पालकम् ।
देवकीबालकम् ॥ १४ ॥

इति प्रिया ।

नरेन्द्रो यदा स्यात् ।
शशी कथ्यते तत् ॥ १५ ॥

यथा—

जनानन्दकन्दः ।
श्रिये स्तान्मुकुन्दः ॥ १६ ॥

इति शशी ।

सगणो रमणः ।
कविना कथितः ॥ १७ ॥

यथा—

धनदो धनदः ।
भवतो भवतात् ॥ १८ ॥

इति रमणः ।

कर्णेन गैन्धेन ।
पाञ्चालमाख्याहि ॥ १९ ॥

यथा—

शर्माणि सर्वाणि ।
देयानि शैर्वाणि ॥ २० ॥

इति पाञ्चालम् ।

नैरेन्द्रमुदेहि ।
मृगेन्द्रमवेहि ॥ २१ ॥

यथा—

केवीन्द्रहितानि ।
नरेन्द्रगृहाणि ॥ २२ ॥

इति मृगेन्द्रः ।

चेच्चति भो यदि ।
मन्दरमच्चति ॥ २३ ॥

यथा—

शं कुरु शंकर ।
वैरिमयंकर ॥ २४ ॥

इति मन्दरः ।

कमलमैयत ।
नगणमैवत ॥ २५ ॥

यथा—

मयि पुरहर ।
गमिह नितर ॥ २६ ॥

इति कमलम् ।

अथ चतुरस्रच्छन्दः—

यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः ।
वेदैर्वर्णः सा स्यात्तीर्णा ॥ २७ ॥

यथा—

वंशीनादैर्दत्तोन्मादैः ।
एत्वा चेतः कासी यातः ॥ २८ ॥

इति तीर्णा ।

यत्तु पतिदण्डलसि ।
वेदवर्णधारि धारि ॥ २९ ॥

१. 'वृषा विष्णुनि । हरि म महानि ॥' इ-घ. २. 'छन्दसि' इ. ३. 'मय्यु' इ घ.
४. 'निह तु' इ-घ. ५. 'एत्वा तु एतान्मान् । भागोदने निव्यं गन्तः ॥' इ-घ.

यथा—

राम राम राम राम ।
सारमेतदेव नाम ॥ ३० ॥

इति धारि ।

द्वितुर्यके गुरुर्यदा ।
नगाणिका भवेत्तदा ॥ ३१ ॥

यथा—

पयोधिजालमीक्ष्यते ।
धवैव तेन लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

इति नगाणी ।

अथ पञ्चाक्षरच्छन्दः—

द्वौ कर्णौ हारः संमोहा सारः ।
वर्णाः पञ्चैवं नागाधीशोक्ताः ॥ ३३ ॥

यथा—

दूरं याताली घोरा वन्याली ।
कृष्णो मायावी निर्वेदो मावी ॥ ३४ ॥

इति संमोहा ।

आद्यन्तकर्णाः पञ्चैव वर्णाः ।
लघ्वेकहारी वाच्यः स हारी ॥ ३५ ॥

यथा—

कंसादिकेतुं धर्मकसेतुम् ।
इन्दीवरामं वन्देऽब्जनाभम् ॥ ३६ ॥

इति हारी ।

पिङ्गलदृष्टो मादिविशिष्टः ।
कर्णयुतोऽमौ भामिनि हंसः ॥ ३७ ॥

यथा—

एति वसन्ते याति दिग्गन्ते ।

किं सखि कान्तः कोऽपि कृतान्तः ॥ ३८ ॥

इति हंसः ।

नगणमनु द्विलघु कुरु ।

फणिमणितयमकमिति ॥ ३९ ॥

यथा—

विपमतरविपमशर ।

प्रहर मयि न चिरमयि ॥ ४० ॥

इति यमकम् ।

अथ पडक्षरच्छन्दः—

एषा वर्णैः पङ्क्तिभिः प्रोक्ता छन्दोविद्धिः ।

सर्वे वर्णा यस्या दीर्घाः शेषा सा स्यात् ॥ ४१ ॥

यथा—

किं कुर्या मे कान्तः सख्यं कर्तुं भ्रान्तः ।

दुःखैः स्वान्तं पूर्णं यात प्राणास्तूर्णम् ॥ ४२ ॥

इति शेषा ।

सैखि सद्वितयं भवतीह यदा ।

रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ ४३ ॥

यथा—

वनमालिकथा सकलालि वृथा ।

पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥ ४४ ॥

इति तिलका ।

यत्र पादद्वयं दृश्यते रद्वयम् ।

नागराजोदिता सा विमोहा मता ॥ ४५ ॥

१. 'किं वा कुर्या हे हो नैवायातः कान्तः' । व्योमाश्रैः सपूर्णं रा-घ. २. 'व्योमाश्रैः सर्वसै' रा. ३. 'सगणद्वितयं' रा-घ. ४ 'यत्र पक्षिद्वयं दृश्यते सुन्दरम् । सर्पराजो' रा-घ. ५. 'विमोहा' रा-घ.

यथा—

पर्वते पर्वते किं न सन्त्यापगाः ।
सर्वतो वर्तते नैव दैवापगा ॥ ४६ ॥

इति विमोहा ।

द्विजवरकर्णाविह रसवर्णा ।
भवति यदा सा किल चतुरंसा ॥ ४७ ॥

यथा—

जय जय विष्णो त्रिभुवनजिष्णो ।
अपनय दुःखं प्रवितर सौख्यम् ॥ ४८ ॥

इति चतुरंसा ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय नित्यं च ।
वर्णै रसैर्यत्तु मन्थानमेतत्तु ॥ ४९ ॥

यथा—

शीतांशुवक्राय पाथोजनेत्राय ।
वन्दस्व नन्दस्य भव्याय पुत्राय ॥ ५० ॥

इति मन्थानम् ।

ध्वजानन्दकर्णाः पडेवात्र वर्णाः ।
वुधानन्दकारी भवेच्छङ्खनारी ॥ ५१ ॥

यथा—

स्फुरद्गोपनारीपरीरम्भकारी ।
हरिः पातु वृन्दावनाभ्यर्णचारी ॥ ५२ ॥

इति शङ्खनारी ।

यदा जगणद्वि भवेदमलद्यु ।
फणी वितनोति मुमालतिकेति ॥ ५३ ॥

१. 'इतः प्राक् 'आलि वंशीपरे कामकेलीपरे । किं मया साधितं मानमारोपितम् ॥ पुनः' इत्यधिकं रा-घ. २. 'वर्णैः' रा-घ. ३. 'रंशा' रा-घ. ४. इतः प्राक् 'तव रतिशाली यदि वनमार्गी । विविधविलासे सखि किमुदामे ॥ पुनः' इत्यधिकं रा-घ. ५. 'खानन्द' क-ना. ६-७. 'पारी' रा-घ.

यथा—

मनोजशरेण विपण्णतरेण ।
अवादि न तेन भवद्दयितेन ॥ ९४ ॥

इति सुमालती ।

द्विगुणनगणमिह वितनुहि ।
दमनकमिदमिति गदति हि ॥ ९५ ॥

यथा—

सुवचनमिह भृशमुपनय ।
सुमुखि मदनरुजमपनय ॥ ९६ ॥

इति दमनकम् ।

अथ सप्ताक्षरच्छन्दः—

हारमेरुणा यदा संकुला भवेत्सदा ।
सप्तवर्णसंगता सा समानिका मता ॥ ९७ ॥

यथा—

पद्मचारुचक्षुषा नीलैनीरजत्विषा ।
आलि मन्मनो हृतं वंशर्नोदमोहितम् ॥ ९८ ॥

इति समानिका ।

द्विजगणमाहर भगणमुपाहर ।
भणति सुवासकमिति गुणिनायक ॥ ९९ ॥

यथा—

गिरिवरनन्दिनि दुरितनिकेन्दिनि ।
निहितर्नतौ मयि कुरु करुणामयि ॥ १०० ॥

इति सुवासकम् ।

द्विजगणमवेहि जगणमनुदेहि ।
निघरसस(सि)धि भवति करदक्षि ॥ १०१ ॥

१. 'मरभममिह दशमुपनय' अ-घ. २. 'निमित्ता' अ-घ. ३. 'नीलै' अ-घ.
४. 'वाद्' अ-घ. ५. 'निहन्तनि' अ. ६. 'तर्नौ' अ.

यथा—

रचय रुचिराणि सुमुखि वचनानि ।

नयनमपिधेहि शयनतलमेहि ॥ ६२ ॥

इति करहृदि ।

उक्ता वर्णाः सप्तास्यां सर्वे दीर्घाः स्युर्यस्याम् ।

एषा शीर्षा निर्दिष्टा केषां हर्षं नादेष्टा ॥ ६३ ॥

यथा—

दृष्टः कृष्णः कालिन्दीतीरे गौगोपानन्दी ।

वेणुक्वाणैरुत्कानां चेतोहर्ता गोपीनाम् ॥ ६४ ॥

इति शीर्षा ।

अथाष्टाक्षरच्छन्दः—

उक्ता यस्यामष्टौ वर्णाः पादे पादे सर्वे दीर्घाः ।

विश्रामः स्यात्तुर्ये तुर्ये सा विद्युन्माला निर्दिष्टा ॥ ६५ ॥

यथा—

आगामिन्यो नो यामिन्यो या या याता भूयो भूयः ।

अभ्रच्छायावत्तारुण्यं मानेनानेन स्यात्किं ते ॥ ६६ ॥

इति विद्युन्माला ।

हारशङ्खक्रमेण मण्डिताष्टवर्णकेन ।

वर्णिता कुतूहलेन मल्लिकेति पिङ्गलेन ॥ ६७ ॥

यथा—

वेदवेदिर्बालखिल्यनारदादिसंस्तुताय ।

अस्तु मे नतिः सदैव विश्वरूपमावितैव ॥ ६८ ॥

इति मल्लिका ।

प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः ।

भुजंगराजवर्णिता प्रमाणिकेति सा मता ॥ ६९ ॥

१. 'गोरिष्टा' ख-घ. २. 'गोपाला' ख-घ. ३. 'द्वेदवेदिः' ख-घ. ४-५. 'विद्युन्माला'
ख-घ. ६. 'वास' ग. ७. 'तुभ्यमम्बुजप्रियाय' ख-ग-घ.

यथा—

प्रयाहि दूति सत्वरं न ते वचोऽतिसुन्दरम् ।
इतोऽभ्युदेति पश्चिमे कुलव्रतव्ययो न मे ॥ ७० ॥

इति प्रमाणिका ।

द्विगुणनगणकर्णैः सुललितवसुवर्णैः ।
रसिकविहितरङ्गा प्रभवति किल तुङ्गा ॥ ७१ ॥

यथा—

विहरसि मम चित्ते मदनविशिखकृत्ते ।
न नयनविषयत्वं भ्रजसि तदपि मे त्वम् ॥ ७२ ॥

इति तुङ्गा ।

द्विजवरगणान्वितं जगणगुरुसंगतम् ।
फणिनृपतिजल्पितं कमलमिति कल्पितम् ॥ ७३ ॥

यथा—

विहरति विलासिनीपरिपदि हरिर्वने ।
इति वदति राधिका निजसहचरीजने ॥ ७४ ॥

इति कमलम् ।

भादिगणे कर्णवरं सान्तमिदं वृत्तवरम् ।
पद्मगराजेन कृतं माणवकक्रीडितकम् ॥ ७५ ॥

यथा—

कोकवधूशोकहरं पद्मवनीबोधकरम् ।
गाढतमोनाशकरं नौमितरामुष्णरुमम् ॥ ७६ ॥

इति माणवकक्रीडितकम् ।

लघु स्यात्पद्मं यत्र गुरु पठं तु सप्तमम् ।
द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥ ७७ ॥

यथा—

हृदयं मदयन्त्येते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।

विपाक्ताः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥ ७८ ॥

इत्यनुष्टुप् ।

अथ नवाक्षरच्छन्दः—

दृश्यते पक्षिराजत्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके ।

संततं पिलेङ्गनोदिता सा महालक्ष्मिका कीर्तिता ॥ ७९ ॥

यथा—

नौमि युष्मत्पदान्भोरुहं चण्डकीनाशपाशापहम् ।

शेषचूडामणीरञ्जितं देवराजादिभिर्वन्दितम् ॥ ८० ॥

इति महालक्ष्मी ।

द्विजवरकर्णौ सगणं विरचय यस्याश्चरणम् ।

जगदभिरामं हितया भवति हि सारङ्गिकया ॥ ८१ ॥

यथा—

प्रणमत राधारमणं नृगनृपत्राघाशमनम् ।

असुरमदापाहरणं यदुकुलचूडाभरणम् ॥ ८२ ॥

इति सारङ्गी ।

आदौ कर्णद्वयललितं कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् ।

तद्वृत्तं पिङ्गलभणितं पाइत्तेति श्रवणहितम् ॥ ८३ ॥

यथा—

भ्रामं भ्रामं भुवनतलं दर्श दर्श जगदखिलम् ।

भूयो भूयः परिगणितं विष्णोर्नाम श्रयत हितम् ॥ ८४ ॥

इति पाइत्ता ।

द्विजवरयुगलयुतं कलय गुरु विरतिगम् ।

भणति फणिपतिरिदं कमलमिति रतिपदम् ॥ ८५ ॥

यथा—

सजलजलधरनिभं भुवनतलकृतशुभम् ।

प्रिनिहतवलिनरकं नमत मधुमयनकम् ॥ ८६ ॥

इति कमलम् ।

नगणकरगन्धकर्णं भवति नववर्णपूर्णम् ।

फणिवदनभूषणं यद्भवति किल विम्बमेतत् ॥ ८७ ॥

यथा—

कपटकृतगोपवेषः शयनवरभूतशेषः ।

जयति वृत्तनन्दहर्षो गिरिनिघृतवातवर्ष ॥ ८८ ॥

इति विम्बम् ।

प्रथमं करं प्रिनिधाय जगणद्वयं च निधाय ।

इति तोमरं सुखकारि कनिराजवक्रविहारि ॥ ८९ ॥

यथा—

सखि मादके मधुमासि न्न सत्वरं प्रिमिहासि ।

सह तेन किं प्रिहरामि किमु पावक प्रविशामि ॥ ९० ॥

इति तोमरम् ।

चत्वारोऽस्मिन्वर्णा जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते ।

रैन्धा वर्णाः पादे राजन्ते रूपामालीवृत्त तत्त्वान्ते ॥ ९१ ॥

यथा—

हत्वा शशु नृत्यन्ती चण्ड सा चण्डी वः कल्याणं कुर्यात् ।

देवेन्द्राद्याः प्रीत्या सप्राप्ताः ससेवन्ते यत्पादाभोजम् ॥ ९२ ॥

इति रूपामाली ।

अथ दशाक्षरच्छन्दः—

सगणं पुर. कुरु शोभिर्न जगणद्वय गुरसंचितम् ।

फणिनायनेन निवेदिता भवतीह संयुतका हिता ॥ ९३ ॥

१ 'कुरु' एव घ. २ 'दस्या' घ. ३. 'वर्णो' एव. ४. 'भन्ता' एव घ. ५. 'प्रीति' एव. ६ 'संगण' एव घ. ७. 'सप्राप्ता' एव; 'संगति' घ.

यथा—

अवधेहि किञ्चिदनुत्तरं प्रवदामि ते नृप सत्वरम् ।

तव दिक्षु कीर्तिविलासिनी प्रतिभिक्षुगेहनिवासिनी ॥ ९४ ॥

इति संयुतका ।

पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिसुकर्णा ।

शङ्खवती हारद्वयपूर्णा चम्पकमाला भाति सुवर्णा ॥ ९५ ॥

यथा—

आलि कुलभ्रष्टाहमधन्या हैन्तु च मामेपा रविकन्या ।

नन्दकुमारो निर्गतशङ्कः संप्रति भावी कोऽपि कलङ्कः ॥ ९६ ॥

इति चम्पकमाला ।

दीर्घलघुद्वयभद्विगणा हारविराजिचतुश्चरणा ।

पिङ्गलनागमते भणिता सारवती कविसार्थहिता ॥ ९७ ॥

यथा—

माधवमानय मत्सविधं किं सखि चिन्तय मित्रवधम् ।

यन्न करिष्यसि मत्प्रणयं नो गमयापि तदा समयम् ॥ ९८ ॥

इति सौरवती ।

कर्णो द्विलघुः कर्णो भगणः शेषे गुरुणा पूर्णश्चरणः ।

यस्यां भविता बाले परमा सैषा सुपमा दीव्यत्सुपमा ॥ ९९ ॥

यथा—

एणीनयने केलीकलहे प्रेयान्वद किं किं नो कुरुते ।

धन्या रमणी सर्वं सहते दुःखं सुखवत्स्वान्ते मनुते ॥ १०० ॥

इति सुपमा ।

नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसुकरा ।

वसुलघुदीर्घयुगलका भवति सखेऽमृतगतिका ॥ १०१ ॥

१. 'सखि गोपवैपत्रिहारिण शिष्टिपिच्छन्नूद्विधारिणम् । मधुमुन्दराधरशालिन ननु कामये वनमालिनम् ॥' क. २. 'सुवर्णा' क-ग-घ. ३. 'हन्त भवद्वन्या रविकन्या' ख-घ. ४-५. 'हारवती' घ. ६. 'द्वयत्सुपमा' ख-ग. ७. 'अमृततिलका' घ

यथा—

अभिसरति प्रतिभवनं मलयर्जनुः सततगतिः ।

अभिलपति प्रियवचना श्रमसलिलं विरमयितुम् ॥ १०२ ॥

इत्यमृतगतिः ।

अथैकादशाक्षरच्छन्दः—

भत्रयसंगतशोभितकर्णः शुद्धसुसंगतपङ्क्तिकर्णः ।

पन्नगराजनिवेदितबन्धू राजति भूपतिसंसदि बन्धुः ॥ १०३ ॥

यथा—

भक्षितवासरनायकचन्द्रः कामिसमूहसमाहिततन्द्रः ।

दर्शितलोलतडिन्करवालः सोऽयमुपैति घनागमकालः ॥ १०४ ॥

इति बन्धुः ।

परिकलयादिलघुद्वितयं कुरु विमलं सगणत्रितयम् ।

प्रभवति शेषसहस्रमुखीविनिगदितेह तदा सुमुखी ॥ १०५ ॥

यथा—

कलयसि चन्दनमिन्दुकरं मृदुपवनं परितापकरम् ।

प्रियविरहेण तैवेति दशा कयमपयातु वसन्तनिशा ॥ १०६ ॥

इति सुमुखी ।

भञ्जितयं यदि कर्णसमेतं पिङ्गलनागमुभापितमेतत् ।

पण्डितमण्डलसंहृतचित्तं भामिनि भावय दोषकवृत्तम् ॥ १०७ ॥

यथा—

एतदुपैति घनं घनजालं निर्दलदिन्द्रमणीरुचिकालम् ।

फुल्लकदम्बलसद्घनमालं पान्यवधूजनदर्शितकालम् ॥ १०८ ॥

इति दोषकम् ।

कृत्वा कर्णी मण्डितौ कुण्डलेन शङ्खं हारं नूपुरं रावयुक्तम् ।

धृत्वा युग्मं चामरं चावमानि शालिन्येपा प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥ १०९ ॥

१. 'जनि' क; 'जनि' घ; 'जनिः' घ. २. 'वचनश्रम' घ; 'वचना' घ. ३. 'एक' क-ग-घ. ४. 'नशाभिदले कश्मपि यातु रमण्यदिते' घ.

यथा—

आरभ्यन्ते शर्मकर्माणि नूनं प्राज्ञैर्लोकैर्वाच्यतामात्रभीतैः ।

तन्निष्पत्तौ वासुदेवः प्रमाणं को वा वक्ता कार्यकर्ताहमस्मि ॥ ११० ॥

इति शालिनी

द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम् ।

फणिपतिवरपरिकलितं दमनकमिदमतिललितम् ॥ १११ ॥

यथा—

प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।

अभिनवकिसलयरुचिरं सुरपतिकृतनति सुचिरम् ॥ ११२ ॥

यथा वा—

प्रणमत मुनिजनशरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।

अमलकमलसमचरणं सुरपतिरुवरहरणम् ॥ ११३ ॥

इदं च प्राकृतेनापि पठितुं शक्यते ।

जहा—

पणमह मुणिअणसरणं भवजलणिहिपरितरणम् ।

अमलकमलसमचरणं सुरवइतरुवरहरणम् ॥ ११४ ॥

इति दमनकम्

हारशङ्खकुण्डलेन मण्डिता या पयोधरेण वीणयाङ्किता ।

रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्लभा ॥ ११५ ॥

यथा—

सायुधाष्टबाहुराजिमण्डिता रक्तबीजरक्तपानपण्डिता ।

चण्डमुण्डशुम्भदम्भस्रण्डिका मङ्गलानि नो ददातु चण्डिका ॥ ११६ ॥

इति सेनिका

आदौ चत्वारोऽस्यां कर्णा दृश्यन्ते शेषे यस्या रौमा हारा रौनन्ते ।

रुद्रैर्वर्णाः पादे पादे संख्याता मालत्येषा वाणीभूषा विख्याता ॥ ११७ ॥

१. 'कृत' ग-घ. २. 'मण्डनेन' क-ग-ग. ३. 'रेण चान्त आङ्किता' क-ग-ग.
४. 'वामा' क-र-ग. ५. 'जायन्ते' क-र-ग. ६. 'वर्णैः' ग. ७. 'संख्याता' र.

यथा—

पायान्मायामीनो लीलः कल्पान्ते प्राग्दिकक्षोणीभर्तुः पाणिक्रोडे यः ।
व्याप्ताम्भोधिस्तस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वोपध्यो यत्पष्टेऽतिष्ठन् ११८
इति मालती ।

कर्णध्वजौ गण्डमृगेन्द्रहारा भवन्ति यस्याश्चरणे समस्ते ।
तामिन्द्रवज्रामतिमात्रकान्तां भोगीन्द्रवक्राब्जमरन्दधाराम् ॥ ११९ ॥

यथा—

रक्ताम्बरेणोदितलम्बमानशीतांशुचण्डातपकुण्डलाम्याम् ।
तारांशुतारावलिहृद्यहारैः स्वीयां श्रियं भूपयतीव संख्या ॥ १२० ॥
इतीन्द्रवज्रा ।

पयोधरं हारयुगं दधाना करं सशङ्खं वलयद्वयं च ।
उपेन्द्रवज्रा भुवनैकसारा विराजते पन्नगराजकान्ता ॥ १२१ ॥

यथा—

न पद्पदश्रेणिभिरेणदृष्टेर्न वा नवाम्मोधरकन्दलीभिः ।
अतुल्यभास्याः कवरीलंतेति दिवा समुन्मीलति नान्धकारः ॥ १२२ ॥
इत्युपेन्द्रवज्रा ।

उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि च स्युः ।
तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रैर्भेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥ १२३ ॥

यथा—

पयोधरस्यातिभरेण तस्या मध्यो नुं भज्येत गुमध्यमायाः ।
अबन्धि दत्त्वा नवरोमरानि मनोभवेन त्रिवलीगुणेन ॥ १२४ ॥
इत्युपजातिः ।

हारसंगतपयोधराकरं शङ्खयुक्तवलयेन संयुतम् ।
विभ्रती कनककुण्डलं मुदं कामिनीव श्रुते रथोद्धता ॥ १२५ ॥

यथा—

दीर्घघोपकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकरो व्यराजत ।

इर्ष्ययेव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥ १२६ ॥

इति रथोद्धता ।

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पयुक्करयुगा वलयश्रीः ।

वर्णिताहिपतिवक्रसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ १२७ ॥

यथा—

पङ्कजं तदपि पाथसि मग्नं चन्द्रमाः स च घनान्तरितोऽभूत् ।

त्वन्मुखेन्दुतुलयापि विनोदं नैव हन्त सहते हत वेधाः ॥ १२८ ॥

इति स्वागता ।

अथ द्वादशाक्षरच्छन्दः—

नागाधीशेनोक्तं वृत्तं विद्याधारं पङ्क्तिभिः कर्णेरेतैर्भूमौ छन्दःसारम् ।

स्यादस्मिन्विश्रामो वेदैर्वेदैर्वेदैः कृत्वा यत्स्यात्तूर्णं धीरः कीर्त्यायुक्तः १२९

यथा—

वन्दे पादाम्भोजं नित्यं सीताभर्तुः कृत्वा सिन्धौ सेतुं रक्षोनाथं हन्तुम् ।

पित्रोराज्ञां ज्ञात्वा प्राज्यं राज्यं हातुः स्वीयैः सर्वलोकैः साकं नाकं यातुः ॥

इति विद्याधारम् ।

यदावृत्तयो गन्धकर्णक्रमेण भवेयुश्चतस्रो वरं वृत्तमेतत् ।

भुजङ्गप्रयातं हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गाधिरानस्तदा संजगाद ॥ १३१ ॥

यथा—

निशायां तमःपूरसंपूरितायां प्रयान्ती रहस्त्वत्समीपं समुत्का ।

अकस्मात्समालोक्य मामन्तिके ते कदा ह्यियुता तोयराशेः सुता स्यात् ॥

इति भुजङ्गप्रयातम् ।

१. अनेन ग्रन्थकर्त्रा स्वकीयवर्णनं कृतम्. २. 'व्यजासयत्' इति घ-युस्तत्प्राधान्य-
मात्रेण 'व्यराजयत्' इति पाठो भवेत्. 'रविकरस्तु पिङ्गलसारधिकाशिनी-
वृत्तरजावली-कृतां, शूलपाणिमुतरत्नाकरमुतदोहविमुतधण्डेशसुनभीमे-
श्वरमुतहरिहरमुतः' इति Theodor Aufrecht महाशयः Catalogus
Catalogorum ग्रन्थे वर्णितोऽयमेव भवेत्. ३. 'इतया' क-द-ग. ४. 'रेता'
क-रा.

द्वादशैवर्णकैर्निर्मितं संततं तद्धि लक्ष्मीधरं वृत्तमाकीर्तितम् ।

दृश्यते यच्चतुर्जोहलैरङ्कितं पद्मगाधीशवाणीविनोदायितम् ॥ १३३ ॥

यथा—

रासकेलीकलोह्लाससंभावितं गोपसीमन्तिनीवृन्दसंलालितम् ।

राधया गीतसंमुग्धयालिङ्कितं नौमि गोपालकं देवकीबालकम् ॥ १३४ ॥

इति लक्ष्मीधरम् ।

विनिधेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसंख्यकवर्णकृतं सुचिरम् ।

फणिनायकपिङ्गलसंभणितं कुरु तोटकवृत्तमिदं गणितम् ॥ १३५ ॥

यथा—

हरिरेति पुनर्यदि मत्सविधं विदधामि तदा ननु किं न वैधम् ।

युवतीजनजीवनमालि वृथा न करोति यदा वनमालिकथाः ॥ १३६ ॥

इति तोटकम् ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय सानन्दमेतत्पुनः सूर्यसंख्याकवर्णेन ।

सारङ्गवृत्तं तदा पिङ्गलाद्येन सद्यः प्रकाशीकृतं काव्यविद्येन ॥ १३७ ॥

यथा—

सानन्दलक्ष्मीकरोपास्यमानेन दृष्टेन तृप्यन्ति के नाम लोके न ।

गोविन्दपादेन जातप्रसादेन सूर्याशुसंभिन्नपद्मप्रकाशेन ॥ १३८ ॥

इति सारङ्गम् ।

पयोधरमत्र चतुष्कमवेहि कलाश्ररणे किल षोडश देहि ।

भुनक्तपतेर्हृदि मौक्तिकदाम सुवृत्तमिदं शृणु मौक्तिकदाम ॥ १३९ ॥

यथा—

मया तव किञ्चिद्कारि कदापि विलासिनि वाग्यमनुसरतापि ।

तथापि मनस्वाव नाशसनाय व्रजामि कुतो भवतीमपहाय ॥ १४० ॥

इति मौक्तिकदाम ।

पादसुगं कुरु नूपुरसुन्दरमाशु करे कुमुमद्वयमाहर ।

सुन्दरि सर्वजनैरुमनोहरमोदकवृत्तमिदं परितो धर ॥ १४१ ॥

यथा—

मानसमेतदनुक्षणमिच्छति गोपकुलं यदि हे सखि गच्छति ।
तत्करवै प्रणयं मुरविद्विषि सर्वसपत्नजने विहितत्विवि ॥ १४२ ॥
इति मोदकः ।

द्विजवरगणयुगमुपनय सकुसुमनगणमिह रचय ।
सुदति विमलतरफणिपतिनिगदिततरलनयनमिति ॥ १४३ ॥

यथा—

अपहर पुरहर मम दरमभिनवकलियुगभयकर ।
हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभ शशधरधर ॥ १४४ ॥
इति तरलनयनम् ।

कुसुमगन्धरसैरतिभूषिता चरणसंगतनूपुरमण्डिता ।
करसुवर्णलसद्वलयान्विता स्फुरति कस्य न चेतसि सुन्दरी ॥ १४५ ॥

यथा—

असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया मनसि कामविचेष्टितमीदृशाम् ।
मलयमारुतचालितमालतीपरिमलप्रसरो हतवासरः ॥ १४६ ॥
इति सुन्दरी ।

करसङ्गिशङ्खवलयो सरसा कनकद्वयैकवलयो सुभुजा ।
वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा प्रमिताक्षरा विजयते प्रेमदा ॥ १४७ ॥

यथा—

अभजद्भयादिव नभो वसुधां दधुरेकतामिव समेत्य दिशः ।
अमवन्महो पटयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥ १४८ ॥
इति प्रमिताक्षरा ।

अथ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः—

कृत्वा कर्णा कुण्डलयुक्तौ कुरु रत्नं धृत्वा पादं नूपुरयुक्तं कुरु हारम् ।
मायावृत्तं पिङ्गलनागोदितमेतज्जानीतादः पण्डितवक्राम्बुजसारम् १४९

यथा—

उद्यद्वाधा संप्रति राधा मधुमासे शङ्के संकेतं प्रति याता किमुदासे ।
केलीकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यास्त रहस्याः प्राणत्राणं भावि कथं वा वद तस्याः ॥
इति माया ।

यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरेको भवतीह तदा किल तारकवृत्तम् ।
फणिनायकपिङ्गलवर्णितमेतद्वरपण्डितमण्डलिकाहृतचित्तम् ॥ १९१ ॥

यथा—

अतिभारतरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपवनं विपशङ्कम् ।
तव दुस्तरतारवियोगपयोधेर्नहि पारमसौ भविता परमाधेः ॥ १९२ ॥
इति तारकः ।

ध्वजं चामरं मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वयं चापि युक्तं समुद्रेण ।
तदामाविभोगीन्द्रवक्त्रारविन्देन जनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥ १९३ ॥

यथा—

हृतं मे मनो हन्त गोपालबालेन नैवीनाम्बुवाहावलीचारुदेहेन ।
सुधावीचिसंवादिविम्बाधराग्रेण स्फुरद्दर्शशोभालसत्कान्तिपूरेण ॥ १९४ ॥
इति कन्दः ।

पादकुसुमरसगन्धसुदण्डकण्डकयुगलकरूपमुपाहर ।
नागनृपतिवरमापितसुद्युतिपङ्ककलितमिदमावलि माद्यति ॥ १९५ ॥

यथा—

शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयमिदामनु विन्दति ।
मन्मथविशिक्षिमयेन निपीदति माधव तव विरहेण विपीदति ॥ १९६ ॥
इति पद्मावलिः ।

द्विनवरकररज्जुकर्णपूर्णां प्रथमतृतीयपदां यदा भवेताम् ।
द्विनपद्गुरुरज्जुकर्णयुक्तौ यदि चरणावपरो च पुष्पिताग्रा ॥ १९७ ॥

यथा—

प्रसरति पुरतः सरोजमाला तदनु मदान्धमधुव्रतस्य पङ्क्तिः ।
 तदनु व्रतशरासनो मनोभूस्तव हरिणाक्षि विलोकनं तु पश्चात् ॥१९८॥
 इति पुष्पिताग्रा ।

अथ चतुर्दशाक्षरच्छन्दः—

कर्णस्फुरत्कनककुण्डलमण्डिता या
 भावान्विता चरणसंगतनूपुरश्रीः ।
 गन्धान्विता सुरसना वलयावनद्धा
 कान्ता वसन्ततिलका मुदमातनोति ॥ १९९ ॥

यथा—

शंभौ करेण पुलकाङ्कुरदन्तुरेण
 सस्मेरमामृशति कुम्भमिभाननस्य ।
 रोमाञ्चिताञ्चितकुचान्तचलाश्वलायाः
 पायात्रपातरलमीक्षितमम्बिकायाः ॥ १६० ॥
 इति वसन्ततिलका ।

कुण्डलकलितनगणमिह त्रितयं
 गन्धकुसुमरसविरचितवलयम् ।
 चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं
 षोडशकलमतिसुललितभणितम् ॥ १६१ ॥

यथा—

सुन्दरि नमसि जलद्वयरुचिरे
 देहि नयनयुगमतिचनचिकुरे ।
 मानमिह न कुरु जलधरसमये
 किं तव भवति हृदयमिदमदये ॥ १६२ ॥

इति चक्रम्

अथ पञ्चदशाक्षरच्छन्दः—

हारवत्पयोधरत्रयं निधाय सुन्दरं

चामरध्वजेन मण्डितं विधाय चामरम् ।

वृत्तराजमेतदेव नागराजभाषितं

पण्डितावलीविनोदकारि चारुभासितम् ॥ १६३ ॥

यथा—

रासलास्यगोपकामिनीजनेन खेलता

पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता ।

तालनृत्यशालिगोपत्रालिकाविलासिना

माधवेन जायते(!) सुखाय मन्दहासिना ॥ १६४ ॥

इति चामरम् ।

द्विजकुसुमसुरूपा कर्णताटङ्कयुक्ता

कनकवलयहारैर्मण्डिता शङ्खयुक्ता ।

सुललितरशनासौ नूपुरश्रीसमेता

हरति रसिकचित्तं मालिनी कामिनीव ॥ १६५ ॥

यथा—

नयनविगलदस्त्रस्त्रोतसाकृष्यमाणे

नवकिसलयतरुणे हन्त सुप्ता मृगाक्षी ।

प्रबलमदनबाषालोलद्वोर्वल्लिरेषा

विरहजलधिपारं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥ १६६ ॥

इति मालिनी ।

भुजसंगतशङ्खयुगा वलयाकलिता

करपुष्पसुगन्धवती रशनारुचिरा ।

कनकद्वयनूपुरचारुतरा जयति

भ्रमरावलिका भुजगाधिपदुर्ललिता ॥ १६७ ॥

यथा—

सखि संप्रति कं प्रति मौनमिदं विहितं
 मदनेन धनुः सशरं स्वकरे निहितम् ।
 नतिशालिनि का वनमालिनि मानकथा
 रतिनायकसायकदुःखमुपैपि वृथा ॥ १६८ ॥
 इति भ्रमरावली ।

सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं
 भगणं ततो विनिधाय चामरतोमरम् ।
 मनहंसवृत्तमिदं च पञ्चदशाक्षरं
 भणितं भुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥ १६९ ॥

यथा—

नैवमञ्जुवञ्जुलकुञ्जकूजितकोकिले
 मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीककुंलाकुले ।
 समयेऽतिधीरसमीरकम्पितमानसे
 किमु चण्डि मानमनोरथेन विखिद्यसे ॥ १७० ॥
 इति मनहंसम् ।

द्विजवरतृ(त्रि?)तयकलितमिह सगणं
 कलय शरभमिदमतिरतिकरणम् ।
 फणिवरनरपतिवदनविहरणं
 कविवरसकलहृदयकृतहरणम् ॥ १७१ ॥

यथा—

अमलकमलदलरुचिघरनयनो
 जैलनिधिमधि फणिपतिफणशयनः ।
 दनुजविजयसुरपतिनतिमुदितो
 हरिरपहरतु दुरितततिमुदितः ॥ १७२ ॥
 इति शरमम् ।

१. 'किं' घ. २. 'ततोऽथ निधा' घ. ३. 'तत्र' घ. ४. 'समाकुले' घ. ५. 'भ-
 पिमलनिधि' क-ख-ग.

तालशररज्जुघररत्नवरसुन्दरं
 भावयुततालगतमन्त्यकृतचामरम् ।
 शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसंगमं
 वृत्तनिशिपालमसिताक्षिहृदयंगमम् ॥ १७३ ॥

यथा—

चन्द्रमुखि जीवमुषि वाति मलयानिले
 याति मम चित्तमिव पाति मदनानिले ।
 तापकरकामशरशल्पतरकीलितं
 मामिह हि पश्य जहि कोपमतिशीलितम् ॥ १७४ ॥
 इति निशिपालम् ।

अथ षोडशाक्षरच्छन्दः—

ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं
 पयोधरेण वीणेया शरेण पक्षिणाङ्कितम् ।
 नराचवृत्तमत्र षोडशाक्षरं समीरितं
 मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपन्नगोदितम् ॥ १७५ ॥

यथा—

निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तवीनघातिनी
 लुलायरूपदैत्यभूषघातपक्षपातिनी ।
 नवीनपीनवद्धनालकालभेषसंनिभा
 चिरं चरीकरीतु नः प्रियं पिनाकिवल्लभा ॥ १७६ ॥
 इति नराचम् ।

तालपयोधरनायकतोमररत्नधरं
 पाण्डितं च विभावय भामिनि वृत्तवरम् ।
 नीलमिदं फणिनायकगोयकसंलपितं
 पण्डितमण्डलिकामुखदं सखि कर्णगतम् ॥ १७७ ॥

१. 'युत' घ. २. 'तद्भवति' घ. ३. 'मरणातिताम्' घ. ४. 'रोषमतिमन्त्रिणम्' घ.
 ५. 'पक्षिणा' घ. ६. 'वीणया' घ. ७. 'विहृते' घ. ८. 'कथय' क. र. र. 'कपाल' ग.
 ९. 'विहृतमन्त्रिणम्' घ.

यथा—

सुन्दरि सुन्दरिपौ नतिशालिनि किं कुरुषे
 मानिनि मानिनि काममिदं हृदयं परुषे ।
 हरिणि हरिणि ते हृदये निहितो दयितो
 भाविनि भावि निवासि मनोऽस्य चिराय यतः ॥ १७८ ॥
 इति नीलम् ।

सूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनायकेन
 चामरध्वजेन चापि वर्णिता सुवर्णकेन ।
 वर्णितातिसुन्दरेण पद्मगेन्द्रपिङ्गलेन
 चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥ १७९ ॥

यथा—

आलि याहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालितेन
 भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरकाननेन ।
 शोभिते स्थले स्थितेन संगता यदूत्तमेन
 माधवेन भाविनी तद्विल्लितेव नीरदेन ॥ १८० ॥
 इति चञ्चला ।

आदौ विद्वन्मालापादं दत्त्वा कर्णद्वन्द्वं हारं
 ताटङ्कद्वन्द्वं गुर्वन्तं तद्वह्मण्यं वृत्तं सारम् ।
 नागाधीशेनोक्तं चैतत्सर्वस्वान्तानन्दाधारं
 कृत्वा धीरः संप्राप्तोत्याकल्पं कीर्तिस्तम्भं सारम् ॥ १८१ ॥

यथा—

राजद्रालः स्फूर्जनेत्रप्रोद्यद्द्विज्वालाजालैः
 स्व...त्यम्भोवीचीनीरासारस्विद्यच्चन्द्राचन्द्रः ।
 माद्यद्वौरीवक्राम्भोजस्वैरस्मेरक्रीडाशीतः
 श्रेयो देयान्नागश्रेणीभूपामीपश्चन्द्रापीडः ॥ १८२ ॥
 इति ब्रह्मवृत्तम् ।

अथ सप्तदशाक्षरं च्छन्दः—

पयोधरयुता स्फुरत्कनकयुगमताटङ्किनी

सुवर्णरुचिकङ्कणाः ललितभाववन्नूपुरा ।

सुगन्धरुचिरा लसच्छ्रवणरूपवत्कुण्डला

भुजङ्गपतिवर्णिता हरति हन्त पृथ्वी मनः ॥ १८३ ॥

यथा—

क्षणाधरतटी घनश्वसितमङ्गरागव्ययो

दशोरपि च शोणिमा भवति कारणादन्यतः ।

इदं तव परप्रियानिभृतसंगमव्यञ्जकं

मुखे यदिदमञ्जनं रहसि चार्धचन्द्रं गले ॥ १८४ ॥

इति पृथ्वी

द्विजवरगणान्वितो गौजपतिश्रितस्तूर्यवा-

न्करतलपरिस्फुरत्कनककङ्कणेनान्वितः ।

सुरपतिगुरुश्रिया परिगतः समन्तात्सखे

जयति भुवि वृत्तभूपतिरैवर्णमालाधरः ॥ १८५ ॥

यथा—

क्वचिदपि वयस्यया सह विनोदमातन्वती

कतिपयकथारसैर्नयति वासरीयां रुजम् ।

सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनी-

मनुभवति भाविनीं मदनवेदनामन्ततः ॥ १८६ ॥

इति मालाधरः ।

ध्वजः कर्णो हारौ द्विजवरगणस्थो रसयुतः

समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः ।

भुजङ्गेन्द्रोद्दिष्टा विवृणुषद्दयाहादजननी

रसै रुद्रैर्यस्यां विरतिरिह सैषा शिखरिणी ॥ १८७ ॥

१. 'सुगन्धि' ग; 'सुवर्ण' घ. २. 'नरपति' घ. ३. 'रत्नं तु' घ. ४. 'स्तोमरयुतः' घ.
५. 'मरु' घ. ६ 'मदतिविरतिः सा' घ.

यथा—

निविष्टायाः कोपाद्गुरुसदसि पङ्केरुहदृशः

पदोपान्ते छायामुपनयति मूर्ध्नः प्रणयिनि ।

तथा चक्षुर्लीलाकमलरजसा दूषितमिति

द्रुतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता वाष्पकणिकाः ॥ १८८ ॥

इति शिखरिणी

मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा

प्रोद्यद्भावा करतललसत्कंक्रणा शङ्खयुक्ता ।

हारोत्कृष्टा ललितवलयया राववन्नूपुरा या

विभ्राजन्ती सकलहृदयाहादिनी कामिनीव ॥ १८९ ॥

यथा—

कर्णाभ्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्तश्चिरेण

द्रागस्यन्तो हृदि कलुपतामानने शोणिमानम् ।

यान्तो भूर्मि नयनपयसां बिन्दवो मानवत्याः

पादाभ्मोजप्रणतमरुना कान्तमुत्थापयन्ति ॥ १९० ॥

इति मन्दाक्रान्ता ।

द्विजवरमुखी भास्वद्रूपा सकुण्डलकर्णका

ललितवलयया हारोत्कृष्टा पयोधरभूषिता ।

कनकरसनारावैर्बुक्ता लैसद्दरनूपुरा

हरति हरिणी केषां चित्तं न योपिदिवाधुना ॥ १९१ ॥

यथा—

सुरभिरजनी याता भूयः कृशीभविता शशी

परभृतयुवा मूको भावी विरंस्पति पञ्चमः ।

कुसुमविशिसः संहर्ता त्वं धनुः पतिरेप्यति

प्रियसति परावृत्तं न स्याद्गतं मम जीवितम् ॥ १९२ ॥

इति हरिणी ।

अथाष्टादशाक्षरच्छन्दः—

आदौ कृत्वा कर्ण कुण्डलयुक्तं हारयुगं दत्त्वाथो

कुर्यात्ताटङ्गं पादं कुरु सन्मञ्जीरयुगाम्यां युक्तम् ।

कृत्वा तातं कुन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुगं दत्त्वा

मञ्जीरा सा नागाधीशानिष्टया राजति सैषा वक्त्रे ॥ १९३ ॥

पथा—

प्रौढध्वान्ते गर्जद्वारिदधाराधारिणि काले गत्वा

त्यक्त्वा प्राणानग्रे कौलसमाचारानपि हित्वा यान्ती ।

कृत्वा सारङ्गाक्षीसाहसमुच्चैः कैलिनिकुञ्जं शून्यं

दृष्ट्वा प्राणत्राणं भावि कैथं वा नाथ वद प्रेयस्याः ॥ १९४ ॥

इति मञ्जीरा ।

हारयुक्तसुवर्णकुण्डलपाणिशङ्खविराजिता

पादनूपुरसंगता सुपयोधरद्वयभूषिता ।

शोभिता बलयेन पञ्चगरानपिङ्गलवर्णिता

चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसंगता ॥ १९५ ॥

पथा—

कोकिलाकलकूजितं न शृणोषि संप्रति सादरं

मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं न सुधाकरम् ।

दूरमुञ्जसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते

कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुप्तायते ॥ १९६ ॥

इति चर्चरी ।

ध्वजं धामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च

तथा तालताटङ्गतूर्याणि शेषे गुरुद्वन्द्वमत्र ।

१. 'गुग्म' घ. २. 'दुर्ग' घ. ३. 'शृता' घ. ४. 'त्वयता' घ. ५. 'कथ वा नो पश्य प्रेयस्याः' घ. ६. 'वद' घ. ७. 'विकल्पप्रणाधिप' घ. ८. 'सुन्दरि' घ. ९. 'मयसि' घ. १०. 'मन्दिरं न सुप्तायते' घ.

तदा क्रीडया चिद्वितं चन्द्रमेतद्भुजंगाधिराजः
कविश्रेणिविस्मापकं सर्वलोकप्रियं संजगाद ॥ १९७ ॥

यथा—

भ्रमन्ती धनुर्मुक्तनाराचधारागिरुद्धे समस्ते
नभःप्राङ्गणे पक्षिवाय्वोः प्रयाते निरन्ते प्रशस्ते ।
तथा चण्डगाण्डीवचाणावलीनीचरक्षाविलक्षो
बभूवाङ्गराजो यथा न स्थितोऽसौ विपक्षस्वपक्षः ॥ १९८ ॥
इति क्रीडाचन्द्रः

अथैकोनविंशाक्षरच्छन्दः—

कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीकरेणान्वितं
पादान्तो रवनूपुरेण कलितो हारौ प्रसूनोज्ज्वलौ ।
गुर्वानन्दयुंतो गुरुर्यदि भवेत्तत्तूनविंशाक्षरं
नागाधीश्वरपिङ्गलेन भणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९९ ॥

यथा—

सौमित्रे किमु मृग्यते प्रतिलताकुञ्जं कुरङ्गेक्षणा
हन्तैतद्विपिने मनागपि न वा नेत्रातिथिर्मथिली ।
एणी निस्त्रपमीक्षते मधुकरश्रेणी समुज्जृम्भते
निःशङ्कं चमरी चरत्यपि निरातङ्कं पिकी गायति ॥ २०० ॥
इति शार्दूलविक्रीडितम्

द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-

मथ नगणयुगलमिह गन्धयुगमनु विहर ।
फणिनृपनिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत
सकलकमिकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥ २०१ ॥

यथा—

अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरदल-
ममृतमयवचनमिदमालि निफल्यसि चळ ।

यदपि यदुरमणपदमीशमुनिहृदि लुठति

तदपि तव रतिवलितमेत्य वनतटमटति ॥ २०२ ॥

इति चन्द्रम् ।

द्विजवरगणतृ(त्रि!)तयमिह हि नगणयुगलकं

विमलवलयमपि च कलय सकलजनसुखम् ।

फणिपतिवरभणितममलधवलमिह हितं

विमलकविकुलहृदि कलितमिति भुवि वलितम् ॥ २०३ ॥

यथा—

उपगत इह सुरभिसमय इति सुमुखि वदे

निधुवनमधिसह पिब मधु जहि रुपमपदे ।

कमलनयनमनुसर सखि तव रमसपरं

प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम् ॥ २०४ ॥

इति धवलम् ।

कुरु पाणिं कङ्कणयुगमालंकृतमग्रे रत्नं हारं च

चरणं सन्नूपुरसंयुक्तं कुरु कर्णं भ्राजत्ताटङ्कम् ।

रत्ननामायोजय मञ्जीरद्वयमेवं शंभुं सदृत्तं

भुवि कान्तं गौरि चिरं संभावय तन्नागाधीशेनोकम् ॥ २०५ ॥

यथा—

जय मायामानवमूर्ते दानववंशध्वंसव्यापारी

बलमाद्यद्रावणहत्याकारण लङ्कालक्ष्मीसंहारी ।

कृतकंसध्वंसनकेर्माशंसन गोगोपीगोपानन्दी

बलिलक्ष्मीनैशन लीलावामन दैत्यश्रेणीनिष्क्रन्दी ॥ २०६ ॥

इति शंभुः ।

अथ विंशत्यक्षरच्छन्दः—

वरपाणिशोभिसुवर्णकङ्कणरत्नरज्जुविभूषिणा

सुपयोधरा पदसङ्गिन्पूररूपकुण्डलमण्डिना ।

फणिराजपिङ्गलवर्णिता कविसार्थमानसहारिका

वरकामिनीव मनोमुदे नहि कस्य सा खलु गीतिका ॥ २०७ ॥

यथा—

अलमीशपावकपाकशासनवारिजासनसेवया

गमितं जनुर्जनकात्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया ।

करुणापयोनिधिरेक एव सरोजपत्रविलोचनः

स परं करिष्यति दुःखमोषमशेषदुर्गतिमोचनः ॥ २०८ ॥

इति गीतिका ।

तालचामरध्वजं पयोधरं च कुण्डलं शरं विधाय

नूपुरं च नायकं सपक्षिराजगन्धचामरं निधाय ।

रूपमन्त्यगं विधेहि वैर्णिता च पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन

गण्डका कवीन्द्रमण्डलीविनोदकारिणी सुमङ्गलेन ॥ २०९ ॥

यथा—

दृष्टमस्ति वासुदेव विश्वरूपमेतदेव शेषकं तु

वाजिरत्नभृत्यदारसूनुगेहवित्तमादिव(म)न्नवं तु ।

त्वत्पदाब्जभक्तिरस्तु चित्तसीम्नि वस्तुतस्तु सर्वदैव

शेषकाललुप्तकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त सैव ॥ २१० ॥

इति गण्डका

अथैकविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णं ताटङ्कयुक्तं वलयमपि सुवर्णं च मञ्जीरयुग्मं.

पुष्पं गन्धं वहन्ती द्विजगणरुचिरा नूपुरद्वन्द्वयुक्ता ।

शङ्खं हारं दधाना सुललितरसना रूपवत्कुण्डलाम्ब्यां

मुग्धा केषां न चित्तं तरलयति बलात्स्रग्धरा कामिनीव ॥२११॥

यथा—

अम्ब्रप्रोतास्थिमालावलपितविलसद्वाहुदण्डप्रचण्डा

वेगव्यालोलमुण्डावलिफलितरणत्कारकण्ठोपकण्ठाः ।

१. 'द्विता' घ. २. 'मिल' घ. ३. 'दाम' ग्र-ग. ४. 'नाश' रा; 'शेष' ग.

५. 'वर्णितेह' घ. ६. 'मित्रेव नास्ति शेष' ग. ७. 'स्रग्धरा' —

कुर्वन्त्यो गर्वमत्युद्गलहनवलह्वरध्वानमुच्चै-

रुत्कृत्तरुत्तमाङ्गैर्विदधति च शिरःकन्दुकक्रीडनानि ॥ २१२ ॥

इति स्वग्धरा ।

चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः

पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसंगतगन्धः ।

चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलंकृतवर्णः

पिङ्गलपद्मगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥ २१३ ॥

यथा—

पङ्कजकोशपानपरमधुकरगीतमनोज्ञतडागः

पञ्चमनादवादपरपरभृतकाननसत्परमागः ।

वल्लभविप्रयुक्तकुलवरतनुजीवनदानदुरन्तः

किं करवाणि वक्षि मम सहचरि संनिधिमेति वसन्तः ॥ २१४ ॥

इति नरेन्द्रः ।

अथ द्वाविशत्यक्षरच्छन्दः—

यस्यामष्टौ पूर्वं दीर्घास्तदनु कमलमुखि दिनकरसंख्या

ह्रस्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुभगशरीरे ।

दीर्घावन्त्यौ वैर्णौ मुग्धे यतिरपि यदि वसुरस.....कैः स्या-

द्वाविंशत्या वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुममृदुलतरहंसी ॥ २१५ ॥

यथा—

श्रीकृष्णेन क्रीडन्तीनां कचिदपि वनभुवि मनसिजभाजां

गोपालीनां चन्द्रज्योत्स्नाविशदरैर्जनितरतीनाम् ।

दीर्घभ्रश्यत्पत्रालीनामुपचितरभसविमलतनुभासां

रासक्रीडायासध्वंसी मुदमुपनयति मलयगिरिवातः ॥ २१६ ॥

इति हंसी ।

१. 'कुर्वन्ती' क; 'कुर्वन्तो' ख. २. 'दृक्कृष्ट' ग. ३. 'क्रीडितानि' ग. ४. 'चारुसु-
न्दरसुवर्णकुण्डल' ग. ५. 'योग्य' ग. ६. 'लीलालोले यतिरिह विरमति कुलगिरिपट्टकैः'
ख-ग. ७. 'रत्ननिजनितरतरतीनां' घ. ८. 'धर्मभ्रश्य' घ.

अथ त्रयोविंशत्यक्षरच्छन्दः—

करसङ्गिसुवर्णद्वयवलयया ताटङ्गमनोहरशङ्खधरा
कुसुमत्रयराजच्छ्रवणविलोलत्कुण्डलमण्डितरत्नवरा ।

भुजसंगतकेयूरजस्रुविलासा पिङ्गलनागसमालपिता

किञ्च सुन्दरिका सा भवति तदा पद्मावतिका कविराजहिता ॥ २१७ ॥

यथा—

शरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु तवैव यशः

स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवी कामकलाविकला बहुशः ।

पृथुवेपथुयुक्ता स्वगृहवियुक्ता स्वेदकणावलिमुग्धमुखी

धरणीरमणेन्दो विकसदमन्दोदारसमा शरदिन्दुमुखी ॥ २१८ ॥

इति सुन्दरी ।

अथ चतुर्विंशत्यक्षरच्छन्दः—

विनिधाय करं कुरु रत्नमनोहरबाहुयुगं कुरु रत्नधरं

सगणं चै ततः कुरु पाणितलं वरपुष्पयुगं विनिधाय गुरुम् ।

इति दुर्मिलका फणिनायकसंरचिता किञ्च वर्णविलासपरा

चतुराश्रितविंशतिवर्णकृता कविता सुकृताश्रयशिल्पधरा ॥ २१९ ॥

यथा—

कति सन्ति न गोपकुले ललिताः स्मरतापहताश्च विहाय च ता

रतिकेलिकलारसलालसमानसमागतमुज्जितमानरसम् ।

वनमालिनमालि नमस्य नमस्य नमस्यमुदस्य चिरस्य वृथा

भविता परितापवती भवती युवतीजनसंसदि हासकथा ॥ २२० ॥

इति दुर्मिला ।

पादयुगं कुरु नूपुरसंयुतमत्र करं वररत्नमनोहर-

वज्रयुगं कुसुमद्वयसंगतकुण्डलगन्धयुगं समुपाहर ।

पण्डितमण्डलिकाहृतमानसकल्पितसज्जनमौलिरसालय-

पिङ्गलपद्मगराजनिवेदितवृत्तकिरीटमिर्द परिभावय ॥ २२१ ॥

१. 'सद्व्यतिश्रुती' ग. २. 'वर' घ. ३. 'कुरु पाणितलं वरपुष्पयुगं विनिधाय गुरु मधरं' घ.

यथा—

मल्लिलते मलिनासि किमित्यलिना रहिता भवती वत यद्यपि
 सा पुनरेति शरद्रजनी तव या तनुते धवलानि जगन्त्यपि ।
 षट्पदकोटिविघटितकुङ्कुलकोटिविनिर्गतसौरभसंपदि
 न त्वयि कोऽपि विधास्यति सादरमन्तरमुत्तरनागरसंसदि ॥ २२२ ॥
 इति किरीटम् ।

अथ पञ्चविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णद्विजवरगणतृ(त्रि?)तयनगणमिह रचय ललितमिति कुसुमगणं
 नारीगणनगणकलितशरकुसुमसुकनककुसुमवरकृतरसनम् ।
 नागाधिपनिगदितमिति च परिमुपितसकलकविनृकुलमतिरुचिरं
 शाल्दूरममलमिह कलय कमलमुखि मुपितविबुधजनहृदयवरम् ॥२२३॥
 यथा—

गोवर्धनगिरिधरमुपचितदितिसुतपरमहृदयमदशमनकरं
 व्यर्थोऽकृतजलधरगुरुवरप(र्ष?)णभरगतभयनिजकुलदुरितहरम् ।
 नन्दालयनिवसनकृतवनविलसनविहितविविधरसरभसपरं
 संवीतवसनधरमरुणकरचरणमनुसर सरसिजनयनधरम् ॥ २२४ ॥
 इति शाल्दूरम् ।

मात्रावृत्तमिह प्रोक्तं चत्वारिंशद्भयाधिका ।

त्रयोदशाधिकशतं वर्णवृत्तमिहोदितम् ॥

इति मैथिलदीर्घघोषकुलोद्भूतदामोदरमिध्रविरचितवाणीभूषणं समाप्तम् ।

KÂVYAMÂLÂ, 41.

THE
PRÂKRITA-PIŅGALA-SÛTRAS

WITH THE COMMENTARY

OF

LAKSHMÎNÂTHA BHATTA.

EDITED BY

PAN̄DIT STVADATTA

Head Professor and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore.

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S "NIPNAYA-SAGARA" PRESS
BOMBAY.

1894.

Price 1½ Rupee

(Registered according to act XXV of 1907)

(All rights reserved by the publisher)

काव्यमाला. ४१.

प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि ।

लक्ष्मीनाथभट्टविरचितया व्याख्ययानुगतानि ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरवोपाह्वण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथ-
शर्मणा च संशोधितानि ।

तानि च

मुम्बय्यां निर्णयसागरालयान्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा^१
प्राकाश्यं नीतानि ।

१८९४

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरान्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं पादोनं रूप्यकद्वयम् ।

भूमिका ।

प्राकृतच्छन्दोलक्षणसूत्रकर्तापि स एव पिङ्गलः, येन सस्कृतच्छन्दोलक्षणसूत्राणि निर्मितानि. यतो वैदिकैस्तदासीं पश्यमाने

‘मथरसतत्रमनलगासमित भ्रमति वाद्ययं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनामः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥’

इति श्लोके सर्वोत्कर्षाश्रयत्वेन वर्णितस्य पिङ्गलनामस्यैवानामपि तत्र तत्र

‘सप्याराभा शुद्धाकाभा जम्पे पिङ्गल’

(सर्पराजः शुद्धकाजो जल्पति पिङ्गलः ।)

‘इअ जम्पइ कइराभा पिङ्गलनामप्पसिद्धफणिन्दा’

(इति जल्पति कविराजः पिङ्गलनामप्रसिद्धफणीन्द्रः ।)

इति छन्दोलक्षणसूत्रेषु वर्णनात्, एव च तस्य कालनिर्णयोऽनावश्यः. उदाहरणानि च केनचित्कविना नानाभिविक्तानि हम्मीर-कुमारपालपूर्वपूर्वपरुणैराजादिवर्णनरूतानि सृष्ट्य योजितानि, इति साप्रदायिकः पन्थाः.

आधुनिकास्तु—‘तत्र तत्र ‘जम्पे पिङ्गल’ इत्यादिदर्शनात्सूत्राणुदाहरणसदृशीत्रपि-
ङ्गलेतत्तदस्थकर्तृकाण्येव भवेयुरिति हम्मीरवर्णनात्मनोदाहरणाना सत्त्वाद्गुमीयते—
‘हम्मीरराज्यकालचतुर्दशशतकतो न प्राचीनानि सूत्राणि’ इति’ इति वदन्ति.

अत्र च ग्रन्थे न सेतुबन्धवच्छुद्ध प्राकृतम्, किंतु प्रायो बन्धादिरचितदेशीशब्दमिश्रमेव.

अस्य च ग्रन्थस्य द्वे टीके समुपलब्धे तत्र—एका रचिकरविरचिता पिङ्गलसा-
रविक्राशिनी अलक्षरराजनीपण्डितवरधीशुतरामचन्द्रशर्मभिः प्रहिता. तत्र च
समाप्तावेव वशपरम्परा श्रूयते—

‘आसीच्छ्रीशूलपाणिर्भुवि विविधगुणप्राप्तविधामभूमि-

स्तत्पुत्रो भूमिदेवाम्बुजवनतरणिमिश्ररत्नाकरोऽभूत् ।

तस्मादासीमभूमीवल्यसुविदितानन्त-कीर्तिप्रदानः

पुत्रः साक्षात्पुरारिगुणगणसहितो दोहचिः पण्डितोऽभूत् ॥

चण्डेशस्तस्य पुत्रोऽभवदतिमहितो मिश्रमीमेश्वरोऽभू-

त्तासूनुः सूरिसद्वर्णितगुणगण- सुप्रतिष्ठोऽतिनिष्ठः ।

जातस्तस्मात्पवित्रो हरिहरसुक्विः साधु साधारण य-

द्वित नियोपकाराहितमतिहयितः श्रीरविस्तत्सुतोऽस्ति ॥’

अनेन च उपेक्षेण वृत्तरत्नायत्यपि रचितेति जर्मन-ओरिएण्टल-सोसाइटी-
मुद्रापितग्रन्थकारनामसग्रहपुस्तकतोऽवधीयते.

द्वितीया त्विष्य लक्ष्मीनाथविरचिता मुद्रितैव. अस्याथ पुस्तक जयपुरराजनीयवि-
द्यालयलक्ष्मिपदपदलच्छौरामसाधुभिर्दत्तम्. इति पुस्तकप्रेषयितृणा महान्तमुपकार
मन्यामहे इति शब्दः.

अनुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
महलाचरणम्	२	तथैव लघुनामानि	१२
गुरुलघुव्यवस्था	२	वर्णवृत्तनामानि	१२
तदुदाहरणम्	३	गणदेवतादर्शनम्	१३
तदपवादः	३	गणानां मिश्रमिश्रादिकम्	१३
अपवादान्तरमुदाहरणं च ...	४	तेषां फलानि	१३
रेफहकारयुक्तोदाहरणम् ...	४	गणद्वयविचारः	१४
विकल्पान्तरमुदाहरणं च ...	५	मात्राणामुद्देशः	१६
छन्दोप्रन्यस्योपादेयत्वदर्शनम्	५	क्रमप्राप्तौ वर्णोद्देशः	१७
छन्दोभङ्गेन श्रवणदुःस्वेत्यादि	६	वर्णानां नष्टविचारः... ..	१८
गणव्यवस्था	६	वर्णभेदविचारः	१८
तेषां संसंख्यो भेदः... ..	७	वर्णपताकाविचारः... ..	१९
मात्राप्रस्तारः	७	मात्रामेरुः	२०
पञ्चकलप्रस्तारे त्रयोदशगणनामानि	७	मात्रापताका	२१
पञ्चकलप्रस्तारेऽष्टगणनामानि ...	८	पद्यवृत्तस्यगुरुलघुज्ञानप्रकारः	२२
चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चगणनामानि ...	८	वर्णमर्कटी	२२
त्रिकलप्रस्तारे गणत्रितयानां नामानि	८	मात्रामर्कटी	२३
गुर्वादित्रिकलस्य नामानि	९	समस्तवर्णप्रस्तारपिण्डीमूतसंख्या	२७
द्विकलप्रस्तारे गणद्वयनामानि ...	९	उद्देशक्रमेण कलागणना	२७
क्रमतश्चतुष्कलनामानि	९	गाहूलन्दः	२८
चतुर्भात्रिकाणां नामानि	१०	तदुदाहरणम्	२८
अन्तगुरोश्चतुष्कलस्य नामानि . .	१०	गाथाछन्दः... ..	२८
मध्यगुरोर्नामानि	१०	तदुदाहरणम्	२८
आदिगुरोर्नामानि	१०	गाथायां गणनियमः	२९
चतुर्लघोर्नामानि	११	सर्वगाथासु सामान्यलक्षणम् ...	२९
पञ्चमात्रस्यादिलघोर्नामानि	११	गाथायाः सप्तविंशतिभेदेषु लक्ष्मीना-	
मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य नामानि ...	११	श्याया	२९
पञ्चकलस्य सामान्यनामानि	११	तत्प्रसंगपुरःसरो भेदानयनप्रकारः... ..	३०
चतुष्कलस्य साधारणसंज्ञा... ..	१२	लक्ष्मीनाश्रया गाथाया नामानि ...	३०
सामान्यतो गुरुनामानि	१२	गाथापाठप्रकारः	३१

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
गणभेदेन गाथायाः सावस्थामेदो दोषः	३१	चतुष्पदीछन्दः	४५
गाथाया लघुसंख्याभेदेन वर्णभेदः ...	३१	तदुदाहरणम्	४६
विषमस्थानदत्तजगण्याया गाथाया दोषः	३२	घत्ताछन्दः... ..	४६
विगाथाछन्दः	३२	तस्यैव लक्षणान्तरम्	४७
तदुदाहरणम्	३२	तदुदाहरणम्	४७
उद्गायाछन्दः	३३	त्रिभेदेन घत्तानन्दः... ..	४७
तदुदाहरणम्	३३	तस्य गणनियमः	४८
गाहिनीसिंहिन्यौ	३३	तदुदाहरणम्	४८
तदुदाहरणे	३४	षट्पदछन्दः	४८
स्कन्धकं छन्दः	३४	तदुदाहरणम्	४९
तदुदाहरणम्	३५	तस्य प्रकारान्तरेण लक्षणम्	५०
तस्यैवाष्टाविंशतिभेदाः	३५	काव्यमात्रालक्षणम्	५१
अष्टाविंशतिभेदानयनप्रकारः	३६	शक्रनामकं छन्दः	५२
आद्यस्य नन्दस्योदाहरणम्... ..	३६	तदुदाहरणम्	५२
द्विपथाछन्दः	३७	शक्रछन्दसो भेदाः	५३
तदुदाहरणम्	३७	तेषां नामानि	५३
द्विपथायास्त्रयोविंशतिभेदाः	३७	पुनः संख्या	५४
त्रयोविंशतिभेदानयनप्रकारः	३८	षट्पददोषः... ..	५५
प्रथमं त्रमरस्योदाहरणम्	३८	तस्यैवैकसप्ततिभेदाः	५५
द्विपथाया वर्णभेदः	३९	उद्गालालक्षणम्	५६
विषमचरणस्यजगण्याया दोषनिरूपणम्	३९	तदुदाहरणम्	५६
द्विपथाया गणनियमः	३९	तस्यैकसप्ततिभेदानयनम्	५७
रसिकाछन्दः	४०	तेषामुदाहरणम्	५८
तदुदाहरणम्	४०	षट्पदछन्दसो नामसंख्यानयनप्रकारः	६०
अस्योक्त्थेति नामान्तरम् . . .	४१	पञ्चदशिकाछन्दः	६०
तस्याष्टौ भेदाः	४१	तदुदाहरणम्	६०
अष्टभेदानयनप्रकारः	४१	अद्विजाछन्दः	६१
रोलाछन्दः	४२	तस्योदाहरणम्	६२
तदुदाहरणम्	४२	षादानुलकं छन्दः... ..	६२
तस्य त्रयोदशभेदाः	४३	तदुदाहरणम्	६३
गन्धाछन्दः	४४	चउथोलाछन्दः	६३
तस्यैव पुनः स्पष्टीकरणं च	४४	अस्योदाहरणम्	६४
तदुदाहरणम्	४५	रक्षाछन्दः	६४

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तस्या गणनियमः	६५	मधुमारच्छन्दः	८२
तस्योदाहरणम्	६६	तदुदाहरणम्	८२
तस्य छन्दसः सप्त भेदास्तल्लक्षणानि च	६७	आभीरच्छन्दः	८३
पद्मावतीछन्दः	६९	तदुदाहरणम्	८३
तदुदाहरणम्	६९	दण्डकलाछन्दः	८३
कुण्डलिकाछन्दः	७०	तदुदाहरणम्	८४
तदुदाहरणम्	७१	दीपकछन्दः	८४
उट्टवणिकास्पष्टीकरणम्	७२	तस्योदाहरणम्	८५
गगनाङ्गन छन्दः	७२	सिंहावलोकच्छन्दः	८५
तदुट्टवणिकायाः स्पष्टीकरणम् . .	७३	पुनरुट्टवणिकास्पष्टीकरणम्	८५
गगनाङ्गनोदाहरणम्	७३	तदुदाहरणम्	८६
द्विपदीछन्दः	७४	प्लवंगमच्छन्दः	८६
तदुट्टवणिकास्पष्टीकरणम्	७४	विशदीकृत्य पुनर्लक्षणम्	८७
तदुदाहरणम्	७५	तदुदाहरणम्	८७
शुक्लाणाछन्दः	७५	लीलावतीछन्दः	८८
तदुदाहरणम्	७५	तदुदाहरणम्	८८
खड्गाछन्दः... ..	७६	हरिगीताछन्दः	८९
तदुदाहरणम्	७७	तदुदाहरणम्	९०
शिखाछन्दः	७७	त्रिभङ्गीछन्दः	९०
तल्लक्षणान्तरम्	७८	तस्योदाहरणम्	९१
तदुदाहरणम्	७८	डुमिलाछन्दः	९२
मालाछन्दः	७९	तदुदाहरणम्	९३
तल्लक्षणान्तरम्	७९	हीरच्छन्दः	९३
तदुदाहरणम्	७९	तदुदाहरणम्	९४
चुलिभालाछन्दः	८०	जनहरणछन्दः	९५
तल्लक्षणान्तरम्	८०	तदुदाहरणम्	९६
तदुदाहरणम्	८०	मदनगृहच्छन्दः	९७
सोरठाछन्दः	८१	तल्लक्षणान्तरम्	९८
तदुदाहरणम्	८१	पुनर्लक्षणान्तरम्	९९
हाकलिछन्दः	८१	तदुदाहरणम्	९९
तदक्षरनियमः	८२	भरहाछन्दः	१००
तदुदाहरणम्	८२	तदुदाहरणम्	१०१

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तदुदाहरणम् १२०	१२०	चम्पकमालाछन्दः १३१	१३१
विद्युन्मालाछन्दः १२१	१२१	तदुदाहरणम् १३२	१३२
तदुदाहरणम् १२१	१२१	सारवतीछन्दः १३२	१३२
प्रमाणिकाछन्दः १२२	१२२	तदुदाहरणम् १३२	१३२
तदुदाहरणम् १२२	१२२	सुप्रमाछन्दः १३३	१३३
मत्रिकाछन्दः १२२	१२२	तदुदाहरणम् १३३	१३३
तदुदाहरणम् १२३	१२३	अमृतगतिच्छन्दः १३४	१३४
तुहाछन्दः १२३	१२३	तदुदाहरणम् १३४	१३४
तदुदाहरणम् १२३	१२३	बन्धुच्छन्दः १३४	१३४
कमलछन्दः १२४	१२४	तदुदाहरणम् १३५	१३५
तदुदाहरणम् १२४	१२४	सुमुखीछन्दः १३५	१३५
माणवकक्राडितकं छन्दः १२४	१२४	तदुदाहरणम् १३५	१३५
तदुदाहरणम् १२४	१२४	दोधकच्छन्दः १३६	१३६
अनुष्टुप्छन्दः १२५	१२५	तदुदाहरणम् १३६	१३६
तदुदाहरणम् १२५	१२५	शालिनीछन्दः १३६	१३६
पद्मविंशतिवृत्तानां नामानि... .. १२५	१२५	तदुदाहरणम् १३७	१३७
महालक्ष्मीछन्दः १२६	१२६	दमनकच्छन्दः १३७	१३७
तदुदाहरणम् १२६	१२६	तदुदाहरणम् १३८	१३८
सारङ्गिकाछन्दः १२६	१२६	सेनिकाछन्दः १३८	१३८
तदुदाहरणम् १२७	१२७	तदुदाहरणम् १३९	१३९
पादसाछन्दः १२७	१२७	मालतीछन्दः १३९	१३९
तदुदाहरणम् १२७	१२७	तदुदाहरणम् १३९	१३९
कमलच्छन्दः १२८	१२८	इन्द्रवज्राछन्दः १४०	१४०
तदुदाहरणम् १२८	१२८	तदुदाहरणम् १४०	१४०
धम्मच्छन्दः १२८	१२८	उपेन्द्रवज्राछन्दः १४१	१४१
तदुदाहरणम् १२९	१२९	तदुदाहरणम् १४१	१४१
तोमरच्छन्दः १२९	१२९	उपजातिछन्दः १४१	१४१
तदुदाहरणम् १२९	१२९	तद्यतुर्दशभेदानयनप्रकारः १४२	१४२
रूपामालीछन्दः १३०	१३०	तदुदाहरणम् १४२	१४२
तदुदाहरणम् १३०	१३०	चतुर्दशाना भेदाना नामानि १४२	१४२
सयुताछन्दः १३०	१३०	रथोद्धताछन्दः १४३	१४३
तदुदाहरणम् १३१	१३१	तदुदाहरणम् १४४	१४४

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१४४	द्रुतविलम्बितं छन्दः	१५३
स्वागताछन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५३
तदुदाहरणम्	१४४	तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१५३
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१४४	चन्द्रवर्त्मच्छन्दः	१५३
अनुकूलाछन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५३
तदुदाहरणम्	१४४	वंशस्यविलं छन्दः	१५४
भ्रमरविलसितच्छन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	इन्द्रवंशाछन्दः	१५४
मोटनकच्छन्दः	१४५	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	वैश्वदेवीछन्दः	१५४
विद्याधरच्छन्दः	१४५	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	मन्दाकिनीछन्दः	१५४
भुजङ्गप्रयातच्छन्दः	१४६	तदुदाहरणम्	१५४
तस्यैव प्रकारान्तरेण व्यक्तीकरणम्	१४६	कुसुमविचित्राछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४७	तदुदाहरणम्	१५५
लक्ष्मीधरच्छन्दः	१४७	तामरसच्छन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४७	तदुदाहरणम्	१५५
तोटकच्छन्दः	१४८	मालतीछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४८	तदुदाहरणम्	१५५
सारङ्गच्छन्दः	१४९	मणिमालाछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४९	तदुदाहरणम्	१५६
मौक्तिकरुदामच्छन्दः	१४९	जलधरमालाछन्दः	१५६
तदुदाहरणम्	१५०	तदुदाहरणम्	१५६
मोदकच्छन्दः	१५०	मायाछन्दः	१५६
तदुदाहरणम्	१५१	तदुदाहरणम्	१५७
तरलनयनीछन्दः	१५१	तारकच्छन्दः	१५७
तदुदाहरणम्	१५१	तदुदाहरणम्	१५८
सुन्दरीछन्दः	१५२	कन्दच्छन्दः	१५८
तदुदाहरणम्	१५२	तदुदाहरणम्	१५९
प्रमिताक्षरच्छन्दः	१५२	पद्मावलीछन्दः	१५९
तदुदाहरणम्	१५३	तदुदाहरणम्	१६०
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१५३	शृगेन्द्रमुलं छन्दः	१६०

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तदुदाहरणम्	१६१	भ्रमरावलीछन्दः	१६८
प्रहापिणीछन्दः	१६१	तदुदाहरणम्	१६८
तदुदाहरणम्	१६१	सारङ्गिकाछन्दः	१६९
रुचिराछन्दः	१६१	तदुदाहरणम्	१६९
तदुदाहरणम्	१६१	चामरच्छन्दः	१७०
चण्डीछन्दः	१६२	तदुदाहरणम्	१७१
तदुदाहरणम्	१६२	निशिपालच्छन्दः	१७१
मञ्जुभाषिणीछन्दः	१६२	तदुदाहरणम्	१७२
तदुदाहरणम्	१६२	मनोहंसच्छन्दः	१७३
चन्द्रिकाछन्दः	१६२	तदुदाहरणम्	१७३
तदुदाहरणम्	१६२	मालिनीछन्दः	१७४
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१६२	तदुदाहरणम्	१७४
कलहंसच्छन्दः	१६३	शारभच्छन्दः	१७५
तदुदाहरणम्	१६३	तदुदाहरणम्	१७५
प्रबोधिताछन्दः	१६३	विपिनतिलकं छन्दः	१७६
तदुदाहरणम्	१६३	तदुदाहरणम्	१७६
वसन्ततिलकाछन्दः	१६३	चन्द्रलेखाछन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१६४	तदुदाहरणम्	१७७
चक्रपदच्छन्दः	१६४	धित्रं छन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१६५	तदुदाहरणम्	१७७
वासन्तीछन्दः	१६६	नाराचछन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१६६	तदुदाहरणम्	१७८
असंवाधाछन्दः	१६६	नीलच्छन्दः	१७९
तदुदाहरणम्	१६६	तदुदाहरणम्	१८०
अपराजिताछन्दः	१६६	चञ्चलाछन्दः	१८०
तदुदाहरणम्	१६६	तदुदाहरणम्	१८१
प्रहरणकलिकाछन्दः	१६७	ब्रह्मरूपकं छन्दः	१८२
तदुदाहरणम्	१६७	तदुदाहरणम्	१८२
लोलाछन्दः	१६७	ऋषभगजविलसितं छन्दः	१८३
तदुदाहरणम्	१६७	तदुदाहरणम्	१८३
नान्दीमुखीछन्दः	१६७	चकिताछन्दः	१८३
तदुदाहरणम्	१६७	तदुदाहरणम्	१८४

विषय	पृष्ठे	विषय	पृष्ठे
तदुदाहरणम्	२०६	तदुदाहरणम्	२२१
पुष्पदामच्छन्दः	२०६	श्रीचपदाछन्दः	२२१
तदुदाहरणम्	२०६	तदुदाहरणम्	२२१
गीताछन्दः	२०७	भुजङ्गविजृम्भितछन्दः	२२२
तदुदाहरणम्	२०७	तदुदाहरणम्	२२२
गण्डलाछन्दः	२०८	त्रिभङ्गीछन्दः	२२२
तदुदाहरणम्	२०९	तदुदाहरणम्	२२३
शोभाछन्दः	२०९	शालूरछन्दः	२२५
तदुदाहरणम्	२१०	तदुदाहरणम्	२२५
सुवदनाछन्दः	२१०	सर्वथाछन्दः	२२६
तदुदाहरणम्	२१०	चण्डवृष्टिप्रपातदण्डकः	२२७
स्रग्धराछन्दः	२१०	तदुदाहरणम्	२२८
तदुदाहरणम्	२११	अर्णदण्डकः	२२९
नरेन्द्रछन्दः	२१२	प्रचितकदण्डकः	२२९
तदुदाहरणम्	२१२	तदुदाहरणम्	२२९
सरसीछन्दः	२१३	अशोकपुष्पमञ्जरीदण्डकः	२२९
तदुदाहरणम्	२१३	तदुदाहरणम्	२३०
हसीछन्दः	२१३	कुसुमस्तम्भदण्डकः	२३०
तदुदाहरणम्	२१४	तदुदाहरणम्	२३०
मदिराछन्दः	२१५	मत्तमातङ्गलीलाकरदण्डकः	२३०
तदुदाहरणम्	२१५	तदुदाहरणम्	२३०
सुन्दरीछन्दः	२१५	अनङ्गशेखरदण्डकः	२३१
तदुदाहरणम्	२१६	तदुदाहरणम्	२३१
अत्रितनयाछन्दः	२१७	पुष्पिताम्राछन्दः	२३१
तदुदाहरणम्	२१७	तदुदाहरणम्	२३२
मत्तानीदण्डकः	२१७	उपचित्र छन्दः	२३२
तदुदाहरणम्	२१७	तदुदाहरणम्	२३२
दुर्मिलाछन्दः	२१८	वेगवतीछन्दः	२३२
तदुदाहरणम्	२१९	तदुदाहरणम्	२३२
त्रिरीटछन्दः	२१९	हरिणप्रताछन्दः	२३३
तदुदाहरणम्	२२०	तदुदाहरणम्	२३३
तन्वीछन्दः	२२१	अपरवक्त्र छन्दः	२३३

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तदुदाहरणम्	२३३	तदुदाहरणम्	२३६
सुन्दरीछन्दः	२३३	वक्रं छन्दः	२३६
तदुदाहरणम्	२३४	तदुदाहरणम्	२३६
उद्गताछन्दः	२३४	पध्यावक्रम्	२३६
तदुदाहरणम्	२३४	तदुदाहरणम्	२३६
तस्यैव लक्षणान्तरम्	२३४	गयानि	२३७
तदुदाहरणम्	२३५	चूर्णकम्	२३७
सौरभकच्छन्दः	२३५	उत्कलिकाप्रायम्	२३७
तदुदाहरणम्	२३५	प्रन्यसमाप्तिः	२३८
ललितं छन्दः	२३५		

काव्यमाला ।

प्राकृतपिङ्गलसूत्रम् ।

श्रीलक्ष्मीनाथमहविरचितपिङ्गलप्रदीपसमाख्यया व्याख्ययानुगतम् ।

प्रथम परिच्छेद ।

गोपीपीनपयोधरद्वयमितल्लेलाञ्छलाकर्षण-
क्ष्वेलिव्यापृतचारुचञ्चलकराम्भोज ब्रजत्वानने ।
द्राक्षामञ्जुलभाधुरीपरिणमद्वाग्विभ्रम तन्मना-
गद्वैत समुपास्महे यदुत्कुलाम्ब विचित्र मह ॥
लम्बोदरमवलम्बे स्तम्भैरमवदनमेकदन्तवरम् ।
धम्बेक्षितमुखकमल य वेदो नापि तत्त्वतो वेद ॥
गङ्गाशीतपयोमयादिव मिलद्भालाक्षिकीलादिव
व्यालक्ष्वेलजपूतकृतादिव सदा लक्ष्म्यापवादादिव ।
स्त्रीशापादिव कण्ठकालिमकुहूसानिध्ययोगादिव
श्रीकण्ठस्य कृश करोतु कुशल शीतद्युति श्रीमत्ताम् ॥
विहितदया मन्देष्वपि दत्त्वानन्देन वाच्यय देहम् ।
शब्देऽर्थे सदेहव्ययाय वन्दे चिर गिर देवीम् ॥
महेश्वरीरामचन्द्र कविविबुधकुले लब्धदेह ध्रुतो यः
श्रीमानारायणाख्य कविमुकुटमणिस्तत्तनूजोऽजनिष्ट ।
तत्पुत्रो राममह सन्लक्ष्मिबिभुलख्यातकीर्तिस्तदीयो
लक्ष्मीनाथस्तनूजो रचयति रुचिर पिङ्गलार्थप्रदीपम् ॥
श्रीराममहस्तनवो लक्ष्मीनाथ समुल्लसत्यतिम ।
प्राय पिङ्गलसूत्रे तनुते भाष्य विशालमति ॥
जलौकसा तुल्यतमिं खलै किं रम्येऽपि दोषग्रहणस्वभावै ।
सता परानन्दनमन्दिराणा चमत्कृति मत्कृतिरातनोतु ॥
यत्र सूर्वेण सभिन्न नापि रत्नेन भास्वता ।
तत्पिङ्गलप्रदीपेन नाशयतामान्तरं तम ॥
यद्यस्ति कौतुक वञ्छन्दं सदभक्तिज्ञाने ।
सन्त पिङ्गलदीप लक्ष्मीनाथेन दीपित पठत ॥

क्रि च मत्कृतिरियं चमत्कृति चेन्न चेतसि सतां विधासति ।
भारती व्रजतु भारतीमया लज्जया परमसौ रसातलम् ॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृदभिमतासद्ध्ये छन्द शास्त्राधिष्ठात्पिङ्गलनागानुस्मरणलक्षणं महल-
माचरति—

जो विविहमत्तसाभरपारं पत्तो विविमलमद्दहेलम् ।
पदमब्भासतरण्डो णाभो सो पिङ्गलो जअइ ॥ १ ॥

[यो विविधमात्रासागरपारं प्राप्तो विविमलमतिहेलम् ।
प्रथमभापातरण्डो ज्ञातः स पीङ्गलो जयति ॥]

गरुडवक्ष्यनारूपगुणद्विमाहात्म्येन विविमलमतिहेलं त्रि पक्षी गरुडस्तस्य विमला या
मतिर्बुद्धिस्तस्या हेला अनादतो यस्मिन्कर्मणि एव यथा स्यात्तथा स पिङ्गल शेषनागो
जयति । स क । यो ज्ञात । अर्थाद्गरुडन । पिङ्गलनागोऽयं ब्राह्मणरूपस्तिष्ठतीति । की-
दृश । विविधमात्रारूपसागरपारं प्राप्त । यद्वा विविधमात्राभि प्रस्तार कुर्वन्समुद्रपारं
प्राप्त । पुन कीदृश । प्रथम भाषाया अवहृद्(अपभ्रश)भाषायास्तरेण्डस्तरणित्यर्थ ।
'पादालिन्दी तरण्डो नौ' इति हारावली । सस्कृते त्वावकविर्वाल्मीकि । प्राकृते शा-
लिवाहन । भाषायाव्ये पिङ्गल । अव एत प्रथमपदोपादानम् । प्रसिद्ध चैतल्लोक कथा-
नकम्—एकदा शेषनागो ममोपरि क्रियती भूमिरस्तीति पृथिव्या विस्तार जिज्ञासु
पिङ्गलनामा ब्राह्मणो भूत्वा भुवमवातरत् । अनन्तर च गरुड प्रसिद्धवैरत्वात्त जिघत्सु-
र्दूरादधावत् । तदा पिङ्गलस्तमवादात्—'अहं कविर्मम कीशल पर्य यदेकत्र लिखामि न
तदन्यत्रेति । यदेकाकारम्क पश्यसि तदा मा खादिष्यसीति तनानुमत एकाक्षरादिपङ्क्ति-
शयक्षर(पर्यन्त) प्रस्तार कृत्वा समुद्रतीरपर्यन्तं गतवान् त वषयित्वा जलं प्रविवेश ।
अथ 'सायात्रिक' पिङ्गलं स्याच्छेषनागोऽपि पिङ्गल' इति कोपमाहिम्ना स पिङ्गल
पोतवणिर्जयति । स क । यो विशिष्टमतिहेलं यथा स्यात्तथा विविधया अनेकरूपया
मात्रा धनेन वाणिज्यं कर्तुं सागरपारं प्राप्त । कादृश । प्रथममेव भासमानस्तरण्डो नौ-
र्यस्य भाभि कान्तिभिरस्यते क्षिप्यते इति भासस्तादृशस्तरण्डस्तरिर्यस्येति वा । पुन ।
ज्ञात । अर्थादन्यै पोतवणिर्भिरित्यर्थ । गाथा छन्द । तत्तल्लक्षणं तु तदप्रकरणे ज्ञात-
व्यमिति न लिख्यत ॥

एवमाचरितमहलं सप्रति गुरुलघुविवर्तं छन्दं शास्त्रं मन्वानस्तद्गुणव्यवस्थां कुवनाइ—

दीहो सजुत्तपरो विन्दुजुओ पाडिओ अ चरणन्ते ।
स गुरु वङ्क दुमत्तो अण्णो लहु होइ सुद्ध एककलो ॥ २ ॥

[दीर्घः संयुक्तपरो बिन्दुयुनः पातितश्च चरणान्ते ।

स गुरुर्वक्रो द्विमात्रोऽन्यो लघुर्भवति शुद्ध एककलः ॥]

दीर्घोः—आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ओ, अ । स्वरान्तस्य प्राकृते ओकारादेशस्तेन तद्रहणम् । तथा संयुक्तः परो यस्य एवविधः पूर्णो वर्णः । प्राकृते एतावन्त एव । अत एवोक्तमभियुक्तैः—‘एओअमलपुरओ सभारपुदेहि’ वैवि वण्णाओ । कचतवग्गे अन्ता दह वण्णा पाडवे ण ह्मन्ति ॥’ अस्यार्थः— ए ओ अ म ल इति पञ्च वर्णानां पुरतः ऐ औ अः य व इति पञ्चैव । सकारस्य पथाद्वावपि वर्णो शयौ । कचतवर्गाणामन्यास्त्रयः दञ्जनाः । संमूय दश वर्णाः प्राकृते न भवन्ति । चरणान्ते पातितौ वा गुरुरिति । एवंविधो यो वर्णः स गुरुर्भवति । अत्र विकल्पार्थे चकारः । किरूपो गुरुरित्यपेक्षायामुच्यते—वक्रः अनृजुः । सोऽपि कतिमान् इत्युच्यते—द्विमात्रो द्विकलः । उक्तं च—‘गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो नागदन्तसमाकृत’ इति । अन्यो द्वितीयो लघुर्भवति । कीदृशः । शुद्धोऽवक्रः । एककल एकमानः । उक्तं च—‘लघुस्तदन्यः शुद्धोऽसावेकमात्रः प्रकीर्तितः’ इति । ताभ्यामेव गणापत्राभ्यां प्रयोजनमिति । गाथा छन्दः ॥

तानुदाहरणेन हरीर्तुमाह—

माई रूप हेओ हिण्णो जिण्णो अ बुद्धो देओ ।

संभुं कामन्ती सा गौरी महिलत्तणं कुणइ ॥

[मातः, रूपैर्हेयो हीनो जीर्णश्च वृद्धो देवः ।

शंभुं कामयमाना सा गौरी ग्रहिलत्वं करोति ॥]

पार्वत्या शभौ वृते विजयादीनामन्योन्य सलापः । मातरय वरो रूपेण हेयस्त्रिनेत्रत्वात् । हीनो जात्यादिना अलक्ष्यजन्मत्वात् । जीर्णश्च रोगादिना कण्ठस्थित्विपत्वात् । वृद्धो वयसा । यद्वा अवृद्धोऽममृद् इत्यर्थः । दिगम्बरत्वात् । देवः दीव्यति प्रीडतीति देवः पाक्षि(शि)रुः । श्मशानवासक्रीडासक्त एतादृशः । तमपि शंभु कामयमानाभिलषमाणा गौरी अहो ग्रहिलत्वमपि(ति)निर्वन्धं करोतीत्युपहासः । अत्र माईत्यादि दीर्घोदाहरणम् । हिण्णो जिण्णो इति संयुक्तपरोदाहरणम् । संभु (इति) सानुस्वारोदाहरणम् । कुणइ इत्यत्र पादान्तलघोर्गुरुत्वोदाहरणमिति । गाथा छन्दः ॥

एव लक्षणेन गुरुलघुनुपलक्ष्य कुत्रचित्तयोरपवादमाह—

कत्थवि संजुत्तपरो वण्णो लहु होइ दंसणेण जहा ।

परिहसइ चित्तधिज्जं तरुणिकडक्खम्मि णिवुत्तम् ॥ ३ ॥

[कुत्रापि संयुक्तपरो वर्णो लघुर्भवति दर्शनेन यथा ।

परिस्खलति चित्तधैर्यं तरुणीकटाक्षे निर्वृत्तम् ॥]

कुत्रचित्स्यले सयुक्तः परो यस्य एवविधाः पूर्णो वर्णो लघुरेव भवति । दर्शनेन लक्ष्यानुरोधेन यथा । उदाह्रियत इति शेषः । पुत्रतीनेत्रप्रान्ते सपन्नं चित्तपर्यं परिस्तलति । अत्र ह इत्यस्य संयुक्तपरस्यापेक्षया पूर्वस्य रिकारस्य गुरोर्लघुत्वम् । तथात्वे छन्दोमह-प्रसङ्गः । गाथा छन्दः ॥

अपवादान्तरमाह—

ईहिकारा विन्दुजुभा एभो सुद्धा अ वण्णमिलिभा वि लह् ।

रह वञ्जणसंजोए परे असेसं पि सविहासम् ॥ ४ ॥

[इकारहिकारौ विन्दुयुतौ एऔ शुद्धौ च वर्णमिलितावपि लघू ।

रेफहकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभापम् ॥

इकारहकारौ विन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च शुद्धौ एकलौ वर्णमिलितौ च तथैव रेफहकारावपि व्यञ्जनेन सह सयुक्ता अपि सर्वे गुरवोऽपि विकल्पेन क्वचिद्वचवो भवन्तीत्यर्थः । सिद्धिणी छन्दः ॥

एतदेवोदाहरणेन दृढीकरोति जहा—यथा—

माणिणि माणहिँ काँइ फल ऐओँ जे चरण पडु कन्त ।

सहजे भुअँगम जइ णमइ किँ करिए मणिमन्त ॥

[मानिनि मानेन किं फलं ऐयं यदि चरणयोः पतितः कान्तः ।

सहजेन भुजंगमो यदि नमति किं क्रियेते मणिमन्त्रौ ॥]

मानिनि, मानेन किं फल प्रयोजन अय यदि कान्तधरणयोः पतितः । तदा त्यजै न निष्फल मानमित्यर्थः । यदि स्वभावादेव भुजंगमः कामुको नमति तदा स्त्रीभिः प्रियवशीकरणाय मणिमन्त्रौ किं क्रियेते । न किमपीत्यर्थः । अर्धान्तरे च भुजंगमः सर्पो यदि स्वभावेनैव नमति शान्तो भवति तदा गारुडोद्धारिमणिमन्त्रौ किं क्रियेते । अपि तु न क्रियेते । प्राकृते तु हि काइ इत्यत्र इकारहिकारौ विन्दुयुतावपि लघुभवतः । केवलौ एकारौकारौ लघु । जे इत्यत्र जवर्णमिलित एकारोऽपि लघुः । ऐओ यदीत्यर्थे ॥

रहवञ्जणस्स जहा—‘रेफहकारव्यञ्जनयुक्तस्य’ यथा—

चेजँ सहज तुहुँ चखला सुन्दरिहदहिँ वलन्त ।

पअउ ण घल्लसि खुल्लणा कीलसि उण उहसन्त ॥

१. ‘इहिकारा’ रवि०. २. ‘किं करिए’ रवि०. ३. ‘मानिः’ रवि०. ४. ‘एय’ रवि०. ५. ‘कुस्त.’ रवि०. ६. ‘एओ जे इति वारेन्द्री भाषा । एय यदीत्यर्थः’ रवि०. ७. ‘चेड’ रवि०. ८. ‘खुल्लणा इति देशी अक्षे वर्तते’ इति रवि०. ९. ‘की-दसि’ रवि०.

[चितः सहजेन त्व चञ्चलं सुन्दरीद्वदे वल्त् ।

पदमपि न ददासि अधम क्रीडसि पुनरुल्लसत् ॥]

हे चेत, त्व स्वभावदेव चञ्चलमसि इदानीं तु सुन्दरीरूपे हृदे पतत् (वल्त्) पद-
मपि नान्यत्र ददासि । अतस्तव सहजमपि चाञ्चल्य गतमिति भाव । किं च रे अधम
उल्लसत्पुनस्तत्रैव क्रीडसि । नाप्यासि तत इति भाव । कस्यांचिदप्राप्यायामासक्तस्य
कस्यचिद्वचनम् । अत्र ह्रसयोगपूर्वस्य रि इत्यस्य लघुत्वम् । तथा ह्रसयोगपूर्वस्य लका-
रस्य लघुत्वम् । गुरुत्वे छन्दोमद् । दोहा छन्द ॥

पुनरपि विकल्पान्तरमाह—

जइ दीहो विअ वण्णो लहु जीही पढइ सो वि लहु ।

वण्णो वि तुरिअपदिओ दौत्तिण्णि रि एक जाणेहु ॥ ५ ॥

[यदि दीर्घमपि वर्णं लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघु ।

वर्णो (वर्णा वा) अपि त्वरितपठिता द्वौ त्रयो वा एक जानीत ॥]

यदि दीर्घमपि गुह्यमपि वर्णं लघु कृत्वा जिह्वा पठति तदा त वर्णं लघु जानीत । किं
च वर्णो त्वरितपठितो वर्णो वा त्वरितपठिता द्वौ वा त्रयो वा एक एव वर्ण इति जा-
नीत । गायो छन्दः ॥

उदाहरणमाह । जहा—

अरेरे वाहहि कान्ह णाव छोटि डगमग कुगति ण देहि ।

तइ इथिँ णदिहिँ सतार देइ जो चाहसि सो लेहि ॥

[अरेरे वाहय कृष्ण नाव सूक्ष्मा डगमग कुगति न देहि ।

त्वमस्या नद्या सतार दत्त्वा यदपेक्षसे तद्रहाण ॥]

अत्र अरे रे इति सवोधनइय त्वरया प्रयुज्यते । वाहय कृष्ण नाव सूक्ष्मात् । डग-
मगेत्यनुकरणम् । चञ्चलायामेतस्यां नावि जलभरणेन कुगति मा देहि । त्वमेवतस्या नद्या
यमुनायां सतार पारगमनं दत्त्वा आतरत्वेन यदपेक्षसे तदेव गृहाण । मनोभिलषिनमालि-
ङ्गनचुम्बनादिमुल्लससोच गृहीत्वा पार दर्शयति भीतमल्लवीचनम् । अत्र त्वरितपठने
वर्णानामन्वयम् । तथात्वे छन्दोमद् । दोहा छन्द ॥

छन्दोप्रत्यस्योपादेयतां दर्शयति—

जेमं ण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद्धअद्वेण ।

तेमं ण सहइ सवणतुला अवछन्दं छन्दभङ्गेण ॥ ६ ॥

१ 'जीहा' रवि०. २ 'यदि दीर्घोऽपि वर्णो लघु जिह्वा पठ्यते' रवि०. ३ 'वर्णोऽपि
त्वरितपठितो' रवि०. ३ 'रेरे' रवि०. ४ 'क्षुद्रा' रवि०. ५ 'दु स' रवि०. ६. 'सतार्ये
यत्पार्ययसि' रवि०. ७ 'नाविक' कुशा रे इति सवोधन युक्तम् । प्रथमप्रतीके लघुनिह्वा-
पाठाल्लघुत्वम् । द्वितीयप्रतीके ह्यारगकारमकाराणां त्वरितपठितानामेव वर्णता' रवि०.

[यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्धार्धेन ।

तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्क छन्दोभङ्गेन ॥]

अयमर्थ — यथोभयपार्श्वसमाया कनकतुलायास्तिलार्धदानेनापि वैषम्य भवति तादृशमपि नार न सहते तथैव श्रवणतुलापि छन्दोभङ्गेनापच्छन्दस्क कवित्व न सहते । तादृश काव्य तस्या भाषायत इत्यर्थ । अत्र जेते इति जिह्वया लघूकृत्य पठनीयी । गुह्ये छन्दोभङ्ग । गाहू छन्द ॥

न केवल छन्दोभङ्गेन श्रवणदु खमपरमप्यनिष्टं भवतीत्याह—

अबुह बुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्खणविहूणम् ।

भूअग्गलग्गखग्गहिं सीसं खुड्डिअं ण जाणेइ ॥ ७ ॥

[अबुधो बुधाना मध्ये काव्य य पठति लक्षणविहीनम् ।

भुजाप्रलम्बज्ञेन शीर्षं खण्डित न जानाति ॥]

बुधानामधीतच्छन्द शास्त्राणा मध्ये लक्षणविहीन काव्य य पठति सोऽबुध । मूर्ख इत्यर्थ । किं च भुजाप्रलम्बज्ञेन खण्डितमपि स्वशीर्षं न जानाति । भुजाप्रमदुलीभेव गमयेत्तेनोदस्तहस्ताङ्गुल्येदमगुह्य कवित्वमिति यद्रेखाकरण तदेव खन्नायत इत्यर्थ । तेन शीर्षं कवित्व(त्व)रूप खण्डितमिति न जानाति । यद्वा भुजाप्रलम्बा ये खन्ना इव नखा । एतेन 'छन्दोभङ्गे नखो देय' इति प्राच्या । गाया छन्द ॥

अथ गुरुलघुज्ञानानन्तर गणा सावसरास्तत्र च्छन्द शास्त्रे मात्राप्रस्तारो वर्णप्रस्तारश्चेति प्रस्तारद्वय तत्र मात्राप्रस्तारे कलागणनापुर सर गणव्यवस्था कुर्वन्नाह—

टट्टडढाणह मज्झे गणभेआ होन्ति पञ्च अक्खरओ ।

छ.प.च.त.दा. जहसंखं छप्पञ्चउत्तिदुक्कलासु ॥ ८ ॥

[टट्टडढाणा मध्ये गणभेदा भवन्ति पञ्चाक्षरत ।

छ प. च. त. दा. यथासख्य पट्पञ्चचतुस्त्रिद्विक्कलासु ॥]

अयमर्थ — टट्टडढाणा पञ्चाक्षराणि पट्पञ्चचतुस्त्रिद्विकलाना यथासख्य सज्ञा भवन्तीत्यर्थ । गाया छन्द ॥

१ 'मध्ये अक्षराणा पञ्चाक्षराणि गणभेदा भवन्ति । के ते । टट्टडढाणा । त एव यथासख्य छ प च त द सज्ञा भवन्ति । कुत्र सकृत्ता । पट्पञ्चचतुस्त्रिद्विकलासु । तथा च पट्कलष्टगण स नव छगण । पञ्चकलष्टगण स एव पगण । चतुष्कलो ढगण स एव चगण । त्रिकलो ढगण स एव तगण । द्विकलो गगण स एव दगण । रवि०

अथ तेषां सप्तस्य भेदमाह—

टगणो तेरहभेओ भेआ अट्टाईं होन्ति टगणस्त ।

ढगणस्त पञ्च भेआ तिअ ढगणे वे वि णगणस्त ॥ ९ ॥

[टगणस्त्रयोदशभेदो भेदा अष्टौ भवन्ति टगणस्य ।

ढगणस्य पञ्च भेदास्त्रयो ढगणे द्वावपि णगणस्य ॥]

टगणः षट्कलस्त्रयोदशभेदः । टगणः पञ्चकलोऽष्टभेदः । ढगणश्चतुष्कलः पञ्चभेदः ।
ढगणस्त्रिकलस्त्रिभेदः । णगणो द्विकलो द्विभेदः । गाया छन्दः ॥

मात्राप्रस्तारप्रकारमाह—

पढमगुरुहेट्टुठणे लहुआ परिठवहु अप्पबुद्धीए ।

सरिसा सरिसा पन्ती उव्वरिआ गुरुलहु देहु ॥ १० ॥

[प्रथमगुरोरधःस्थाने लघुं परिस्थापयतात्मबुद्ध्या ।

सदृशी सदृशी पङ्क्तिर्निरिते गुरुलघू दैत्य ॥

आत्मबुद्ध्या । अल्पबुद्धय शिष्या वा । सदृशी सदृशी पङ्क्तिः । कर्तव्येति शेषः । उर्व-
रिते गुरु लघु च दत्य । आदीं सर्वे गुरवो लेख्याः । गुर्वध स्थितकलातः प्राग् लघुना
कलापूर्ण चेद्भवति तदा लघुवे देयः । नो चेद्गुरु दत्त्वा अपेक्षितश्चेत्तदा लघुर्देयो
यावत्कलापूर्णम् । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘प्रथमगुरोरधे लघु दत्त्वा शेष समानमितरेण ।
उद्धृत्ते गुरु लघु वा प्रस्तारः सर्वलघु यावत् ॥’ अभियुक्तैरप्युक्तम्—‘गुरोरधस्तादाद्यस्य
लघु न्यस्योर्ध्ववत्पुनः । पश्चाद्ने गुरु न्यस्येत्तुं वापेक्षित प्रमात् ॥ यावत्सर्वलघुस्ताव-
न्मात्राप्रस्तारके बुधः ।’ वर्णश्रुते तूद्भक्तस्थले गुरुरेव देय इति नियमः । तदुक्त वृत्तर-
त्ताकरे—‘पादे सर्वगुरावाद्याल्लघु न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेष भूयः कुर्यादमु वि-
धिम् ॥ ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽय समाख्यातश्छन्दोविचितिवे-
दिभिः ॥’ इति । गाया छन्दः ॥

अथ षट्कलप्रस्तारे त्रयोदशगणानां नामान्याह—

हरससिसूरो सको सेसो अहिकमलयम्भकैलिचन्दो ।

धुअधम्मो सालिअरो तेरह भेओ छैमत्ताणम् ॥ ११ ॥

[हरः शशी सूरः शक्रः शेषोऽहिः कमलं ब्रह्मा कैलिश्चन्द्रः ।

ध्रुवो धर्मः शालिकरस्त्रयोदशभेदाः षण्मात्राणाम् ॥]

१. ‘परिस्थापय’ रवि०. २. ‘उद्धृत्ते’ रवि०. ३. ‘देहि’ रवि०. ४. ‘किणिअन्धो’
रवि०. ५. ‘मत्ताद्’ रवि०. ६. ‘शूर.’ रवि०. ७. ‘किणिअन्ध’ इत्येक नाम रविकरमते.
८. ‘शाली चरः’ इति नामद्वय रविकरमते.

ह्रः ५५५, शशी ॥५५५, सूरः ॥५५५, शक्रः ५५५, शेषः ॥५५५, अहिः ५५५, कम-
लम् ५५५, ब्रह्मा ॥५५५, कलिः ५५५, चन्द्रः ॥५५५, ध्रुवः ५५५, धर्मः ५५५, शालि-
कारः ॥५५५, इति त्रयोदशभेदाः पञ्चमात्राणां टगणस्येति । एषां पर्यायेणापि गणो बोद्धव्यः ।
लक्ष्ये तथैव दर्शनात् । गाथा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलप्रस्तारेऽष्टगणानां नामान्याह—

इन्द्रासण अरु सूरु चाओ हीरो अ सेहरो कुसुमो ।

अहिगण पाइकगणो पञ्चकले पिङ्गले कहिओ ॥ १२ ॥

[इन्द्रासनमपरः सूरश्चापो हीरश्च शेषरः कुसुमम् ।

अहिगणः पापगणः पञ्चकले पिङ्गले कथितः ॥]

इन्द्रासनम् पञ्चासुरं चापः, हीरः चकारः पादपूरणे । शेषरः कुसुमम्, अहिगणः
पापगणः लक्ष्ये तथैव दर्शनात् । 'अहिगण पापगणो ध्रुव' इति वा पाठः । तत्र ध्रुव नि-
धितम् । एवं पञ्चकलोऽष्टविधगणस्य भेदः कथितः । प्रस्तारो यथा—५५५, ५५५,
५५५, ५५५, ५५५, ५५५, ५५५, अत्र पञ्चकलप्रस्तारे आदौ लघु दत्त्वा प्रस्तारो
विधेयः । एवमन्यविषयेष्वपि बोद्धव्यम् । अत एव 'लघुकालम्बेन' इति पथाद्भक्ष्यति ।
गाथा छन्दः ॥

अथ चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चगणानां नामान्याह—

गुरुजुअ कण्णो गुरुअन्तकरअलो पैअहरम्मि गुरुमज्जे ।

आइगुरुव्वसुचरणो विप्पो सब्बेहिँ लहुएहिँ ॥ १३ ॥

[गुरुयुगः कर्णो गुर्वन्तः करतलं पयोधरो गुरुमध्यः ।

आदिगुरुर्वसुचरणो विप्रः सर्वैर्लघुकैः ॥]

स्मीति पादपूरणे । इति ङगणभेदाः पञ्च । चतुष्कलप्रस्तारो यथा—५५५, ५५५, ५५५, ५५५,
५५५, गाथा छन्दः ॥

अथ त्रिकलप्रस्तारे गणत्रितयानां (यस्य) नामान्याह—

धअचिह्ण चिरचिरालअतोमरतुम्भूरुपत्तचुअमाला ।

रसवासपवणवलअं लहुआलम्बेण जाणेहु ॥ १४ ॥

[ध्वजश्चिह्नं चिरं चिरालयस्तोमरं तुम्बरुः पत्रं चूतमाला ।

रसो वासः पवनवलयं लघुकालम्बेन जानीत ॥]

लघुकालम्बेन लघ्वादित्रिकस्य नामानि जानीत । गाथा छन्दः ॥

१. 'अहिगणपापगणो ध्रुव' रवि०. २. 'पओहरम्मि' रवि०. ३. 'तुम्बरुपत्र' रवि०.
४. 'पवनः वलय' रवि०.

सुरवइपढव्वताला करतालाणन्दछन्देण ।

णिव्वाणं ससमुदं तूरं एहप्पमाणेण ॥ १५ ॥

[सुरपतिः पढहस्तालः करताल आनन्दरछन्दसा ।

निर्वाणं ससमुद्रं तूर्य एतानि प्रमाणेन ॥]

आनन्दरछन्दसा सह । छन्द इत्यपि नामैतयः । ससमुद्रं समुद्रसहितं तूर्यं तूर्यपर्या-
येणापि । गुर्वादित्रिकलस्यैतानि नामानि जानीत । गाहू छन्दः ॥

भावारसताण्डवअं णारीअं कुणह भाविणिअम् ।

तिलहुगणस्स कइअरो इअ णामं पिङ्गलो कहइ ॥ १६ ॥

[भावरसताण्डवानां नारीणां कुरुत भामिनीनाम् ।

त्रिलघुगणस्य कविवर इति नाम पिङ्गलः कथयति ॥]

भावस्य यत्राम रसस्य ताण्डवस्य नारीणां भामिनीनां च यानि नामानि तानि सर्वाणि
त्रिलघुगणस्य कुरुतेति कविवरः पिङ्गलः कथयतीति । ढगणस्य प्रस्तारो यथा—IS, SI,
III, गाहू छन्दः ॥

अथ द्विकलप्रस्तारे गणद्वयनामान्याह—

णेउररसणाभरणं चामरफणिमुद्धकणअकुण्डलअम् ।

वङ्कं माणसवलअं हारावलि णेण गुरुअस्स ॥ १७ ॥

[नूपुरो रसनाभरणं चामरं फणी मुग्धः कनकं कुण्डलकम् ।

वक्रो मानसं बलयो हार आवलिरनेन गुरुकस्य ॥]

एतेषां पर्यायशब्देनापि गुरोर्नाम जानीहि । गाथा छन्दः ॥

णिअपिअपरमउसुपिअ विह्वहति समासु कइदिट्टम् ।

[निजप्रियः परमसुप्रियः द्विलघोरिति सैमासतः कविदृष्टम् ।]

समासतः संक्षेपतः कविना पिहलेन दृष्टं नामेति शेषः । णगणस्य प्रस्तारो यथा—S, II.

अथ लक्ष्यानुसारीणि क्रमतश्चतुष्कलानां नामान्तराण्याह—

अह चौमत्तहणामं फणिगओ पइगणं भणई ॥ १८ ॥

सुरअलअं गुरुजुअलं कण्णसमाणेण रसिअरंसलग्गम् ।

मणहरणसुमइलम्बिअरलहलहि अइता सुवण्णेण ॥ १९ ॥

१. 'छन्दम्' रवि०. २. 'कुलहभावि' रवि०. ३. 'भावः रसस्ताण्डवं नारी कुल-
भाविनी एतन्नामपञ्चक' रवि०. ४. 'मुष्पअ' रवि०. ५. 'समासकविदृष्टं समासकविः
पिङ्गलः । अल्पाक्षरेण प्रचुरार्यप्रतिपादकत्वात्' रवि०. ६. 'चउमत्तह' रवि०. ७. 'मण'
रवि०. ८. 'लहलहिअन्ता' रवि०.

[अत्र(ध) चतुर्मात्रिकाणां नामानि फणिराजः प्रतिगणं भणति ॥

सुरतलता गुरुयुगलं कर्णसमानेन रसिको रसलग्नम् ।

मनोहरणं सुमतिर्लम्बितो लहलहितानां सुवर्णेन ॥]

कर्णसमानेन नाम्ना सह रसिको रसलग्नेति । कर्णसमानेन कुन्तीपुत्रादिपर्यायग्रहणम् । लहलहितानामुत्पन्नप्रायाणा नाम्नाम् । गुरुयुगनामानि सुवर्णेन सह ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ अयान्तगुरोश्चतुष्कलस नामान्याह—

करपाणिकमलहृत्थं वाहो भुअअण्डपहरणअसणिअम् ।

गअभरणरअणणाणभुअभरणं होन्ति सुप्रसिद्धम् ॥ २० ॥

[करपाणिः कमलं हस्तो बाहुर्भुजदण्डः प्रहरणमशनिः ।

गजाभरणं रत्नं ज्ञानाभुजाभरणं भवन्ति सुप्रसिद्धानि ॥]

नानामुजाभरणं केयूरादि । भवन्ति सुप्रसिद्धानि नामानि गुर्वन्तसेति । गाथा छन्दः ॥ अथ मध्यगुरोर्नामान्याह—

भुअवइअस्णरगअवइवसुहाहिवरज्जुगोवालो ।

उण्णाअकचक्वईपअहरथणअं णरिन्दाइम् ॥ २१ ॥

[भूपत्यश्वनरगजपतिवसुधाधिपरज्जुगोपालाः ।

उद्गतनापकचक्रवर्तिपयोधरस्तननरेन्द्राः ॥]

भूपतिः । अश्वपतिः । नरपतिः । गजपतिः । वसुधाधिपः । रज्जुः । गोपालः । उद्गतनायकः । चक्रवर्ती । पयोधरः । स्तनः । नरेन्द्रः । इति नामानि मध्यगुरोश्चतुष्कलस्य । गाथा छन्दः ॥

अथादिगुरोर्नामान्याह—

पअपाअचरणजुअलं अवरु पआसेइ गण्डबलहृदम् ।

ताअपिआमहदहणं णेउररइजङ्घजुअलेहि ॥ २२ ॥

[पदपादचरणयुगलं अन्यत्प्रकाशयति गण्डबलभद्रम् ।

तातपितामहदहनं नूपुररतिजङ्घायुगलेन ॥]

पदम् । पादः । चरणयुगलम् । अरु अन्यदित्यर्थः । गण्डः । बलभद्रः । तातः । पितामहः । दहनः । नूपुरम् । रतिः । जङ्घायुगलेन सह इति नामानि विद्वलः प्रकाशयतीति योज्यम् । गाथा छन्दः ॥

१. 'सुरतकं' रवि०. २. 'रतिमनोत्पन्नं' रवि०. ३. 'भुअअ' रवि०. ४. 'करपाणिकमल' रवि०. ५. 'भुजाभरणानि' रवि०. ६. 'राजा' रवि०. ७. 'अपरो नायकः' रवि०. ८. 'जुअलेण' रवि०.

अथ चतुर्लघोर्नामान्याह—

पढमं एरिसि विप्पो वीए सरपञ्चजाइसिहरेहिं ।

दिअवरपरमोपाए होइ चउकेण लहुंएण ॥ २३ ॥

[प्रथमं स ऋषिर्विप्रो द्वितीये शरपञ्चजातिशिखरेण ।

द्विजवरपरमोपायः भवति चतुष्केण लघुकेन ॥]

प्रथमं नामेति स ऋषिः । विप्रः । द्वितीयं प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्पञ्चशर इति ।
एकदेशप्रहणाच्छर इत्यपि । लक्ष्येषु तथा दर्शनात् । जातिः शिखरेण सह । द्विजवरः ।
परम । उपायः । चतुष्कलेन लघुकेन एतानि नामानीत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलानां कानिचिदुभयवृत्तसंघारणानि नामान्याह—

सुणारिन्दअहिअकुञ्जरुगअवरुदन्ताइ दन्ति अह मेहो ।

एरावइतारावइगअणं झम्पं त लम्पेण ॥ २४ ॥

[सुनरेन्द्राहिककुञ्जरुगजवरदन्ता दन्ती अथ मेघः ।

एरावतस्तारापतिर्गगनं झम्पस्तथा लम्पेण ॥]

सुनरेन्द्रः । अहिकः । कुञ्जरः । गजवरः । दन्तः । दन्ती । अथेत्यानन्तर्ये । मेघः ।
एरावतः । तारापतिः । गगनम् । झम्पः । तथा लम्पः । इति पञ्चमात्रस्यादिलघोर्ना-
मानि । गाथा छन्दः ॥

अथ मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य नामान्याह—

पक्खिविराडमअन्दहवीणाअहिजक्खअमअजोहलअम् ।

सुप्पणपणगासणगरुडविआणेहु मज्जलहुए ण ॥ २५ ॥

[पक्षीविराड्मृगेन्द्रवीणाहियक्षाभृतजोहलकम् ।

सुपर्णपन्नगाशनगरुडा विजानीत मध्यलघुके ननु ॥

पक्षी । विराट् । मृगेन्द्रः । वीणा । अहिः । यक्षः । अमृतम् । जोहलकम् । सुपर्णः ।
पन्नगाशनः । गरुडः । मध्यलघुके पञ्चकले रमणापरनामि इति नामानि विजानीत । ण
इति नन्वर्ये । उगगाहा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलस्यैव सामान्यनामान्याह—

बहुविविहपहरणेहिं पञ्चकलओ गणो होइ ।

[बहुविविधप्रहरणैः पञ्चकलको गणो भवति ।]

१. 'चरमे पाए' रवि०. २. 'प्रथममादृति विप्रः' रवि०. ३. 'चरमे पादे'
रवि०. ४. 'तल्लेन' रवि०. ५. 'यस्तुनस्तु शेषनामस्य सार्वमानवरात्पुनरुक्तिः ; शो-
षाय' रवि०.

बहुविविधप्रहरणैरपि तन्नामभिस्तत्पर्यायैरपि पञ्चकलको गणो भवति ।
पुनश्चतुष्कलस्यैव साधारणां संज्ञामाह—

गअरहतुरंगपाइक्क एह णामेण जाण चउमत्ता ॥ २६ ॥

[गजरथतुरंगपदातय एतन्नाम्ना जानीहि चतुर्मात्रम् ॥]

गजः । रथः । तुरंगः । पदातिः । एतन्नाम्ना पर्यायेणापि जानीहि चतुर्मात्रम् । वि-
ग्गाहा छन्दः ॥

अथ सामान्यतो गुरुनामान्याह—

ताटङ्कहारणेउरकेउरओ होन्ति गुरुभेआ ।

[ताटङ्कहारणपुरकेयूराणि भवन्ति गुरुभेदाः ।]

ताटङ्कः । हारः । नूपुरम् । केयूरम् । इति गुरुभेदाः । नामभेदा इत्यर्थः ।
तथैव लघुनामान्याह—

सरमेरुदण्डकाहल लहुभेआ होन्ति एताइम् ॥ २७ ॥

[शरमेरुदण्डकाहला लघुभेदा भवन्ति एतावन्तः ॥]

शरः । मेरुदण्डः । काहला । लघुभेदा भवन्ति । गाहू छन्दः ॥

अपिच ।

सङ्खं फुल्लकहालं रवं असेसेहिं होन्ति कणअलअम् ।

रूवं णाणाकुसुमं रसगन्धं सहपरमाणम् ॥ २८ ॥

[शङ्खः पुष्पं काहलः रवः अशेषैर्भवति कनकलता ।

रूपं नानाकुसुमं रसगन्धशब्दप्रमाणम् ॥]

शङ्खः । पुष्पम् । काहलम् । रवः । अशेषैरेतैः सह कनकलतापि । कनकं लता
चेति नामद्वयं वा । रूपम् । नानाकुसुमम् । रसः । गन्धः । शब्दश्चेति लघोः प्रमाणं
निश्चयेन नामानि भवन्ति । गाहा छन्दः ॥

अथ वर्णशृत्तानां गणानाह—

मो तिगुरु णो तिलहू लहुगुरुआई यभौ ज मज्झगुरु ।

मज्झलहू रो सो उण अन्तगुरु तो वि अन्तलहुए ण ॥ २९ ॥

[मस्त्रिगुरुर्नस्त्रिलघुर्लघुगुरुकाची यभौ जो मध्यगुरुः ।

मध्यलघू रः सः पुनरन्तगुरुस्तोऽप्यन्तलघुर्ननु ॥]

मो मगणस्त्रिगुरुस्त्रयोऽपि वर्णा गुरवो यत्र । नो नगणस्त्रिलघुः । लघुरादौ यस्य
स यगणः । गुह्यरादौ यस्मात्सौ भगणः । मध्ये गुह्यस्यसौ जगणः । मध्ये लघुस्यसौ
सौ रगणः । सगणः पुनरन्ते गुर्यस्य । तगणोऽप्यन्ते लघुस्य । अथदृग्भाषायां लिङ्ग-

विभक्तिवचनरचनमतश्चम् । ण इति नन्वर्थे । यद्वा अन्तलघुकेन तगणो भवतीत्यर्थः ।
 एवमष्टौ गणाः । क्रमोऽत्राविवक्षितः । क्रमस्तु वृत्तरत्नाकरे—‘सर्वगुप्तो मुखान्तर्लीं
 यरावन्तगलीं सती । गमध्यायी ज्मौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥’ एतैरेव
 गणैः समस्तवैखरीष्टिर्व्याप्ता । तदुक्तं छन्दोरत्नाकरे—‘म्यस्तजभ्रगैर्लान्तैरेभिर्दश-
 भिरक्षरैः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥’ उग्गाहा छन्दः ॥

अथ कवित्वकरणानन्तरं कविनायकयोः क्वचित्पीडा क्वचिच्च समृद्धिर्दृश्यते तथा
 लुप्यतुष्टी तत्र देवतालुप्यतुष्टी हेतु इति गणदेवता आह—

पुह्वीजलसिंहिपघणो गगण अ सूरु अ चन्दमा णाओ ।

गणअट्ट इट्टदेओ जहसङ्गं पिङ्गले कहिओ ॥ ३० ॥

[पृथिवीजलशिखिपवनाः गगनं च सूर्यश्च चन्द्रमा नागः ।

गणाष्टके इष्टदेवा यथासंख्यं पिङ्गले कथिताः ॥]

मगणस्य पृथिवी । यगणस्य जलम् । रगणस्य शिखी । सगणस्य पवनः । तगणस्य
 गगनम् । जगणस्य सूरुः । मगणस्य चन्द्रः । नगणस्य नागः । एवं गणाष्टकस्ये-
 ष्टदेवता यथासंख्यं पिङ्गलेन कथिताः । अत्र यस्य कवित्वस्यादौ यो गणस्तिष्ठति तस्यैव
 गुणदोषौ प्राह्याविति । भूषणेऽप्युक्तम्—‘मही जलानलानिलाः स्वर्यमेन्दुपद्मगाः ।
 फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेष्टदेवताः ॥’

अथ गणाना मित्रामित्रादिकमाह—

मगणगण दुइ मित्त हो भगणयगणहो भिच्च ।

उआसीण जत दुअउ गण अवसिट्टउ अरि णिच्च ॥ ३१ ॥

[मगणनगणौ द्वौ मित्रे भवतः भगणयगणौ भवतो भृत्यौ ।

उदासीनी जती द्वौ गणाववशिष्टावरी नित्यम् ॥]

मगणो नगणश्च द्वौ मित्रे भवतः । भगणयगणौ भृत्ये भवतः । जगणतगणौ द्वाव-
 प्युदासीनी भवतः । अवशिष्टौ सगणरगणौ नित्यमरीभवतः । भूषणेऽपि—‘मिश्र म-
 गणनगणयोर्द्विगणभगणयोश्च भृत्यता भवति । औदास्य जतगणयोररिभावः सगणरग-
 णयोर्ददितः ॥’ इति । इयं च गणमित्रामित्रव्यवस्था कविनायकयोरिति षोडशव्यम् ।
 दोहा छन्दः ॥

अथ तेषां फलान्याह—

मगण रिद्धि थिरकज्ज यगण सुह संपअ दिज्जइ

रगण मरण संपलइ सगण सहवास वसिज्जइ ।

तगण सुण्णफल कहइ जगण खरकिरण विसेसइ
 भगण ठवइ मैङ्गलइ सुकइपिङ्गल परिभासइ ।
 जत कव्व गाह दोहइ सुणहु णगण होइ पढमक्खरहिं
 तसु रिद्धिबुद्धि सब्वै फुरहि रणराउल दुत्तर तरइ ॥ ३२ ॥

[मगण ऋद्धि स्थिरकार्यं यगणः सुखं संपदं ददाति

रगणौ मरणं संपादयति सगणः सहवासाद्विवासयति ।

तगणः शून्यं फलं कथयति जगणः खरकिरणान्विशेषयति

भगणः स्थापयति मङ्गलानि सुकविपिङ्गलः परिभाषते ।

यावत्काव्यं गाथा दोहा श्रूयते नगणो भवति प्रथमाक्षरे

तदा ऋद्धिर्बुद्धिः सर्वमपि स्फुरति रणं राजकुलं दुस्तरं तरति ॥]

कवित्वस्य ग्रन्थस्यादौ वा मगणे पतिते ऋद्धिः स्थिरं च कार्यं भवति । यगणश्चे-
 त्पतति सुखं संपदं च ददाति । रगणे पतिते मरणं भवति । सगणः सहवासाद्विजदेशा-
 द्विवासयति । तगणः शून्यं फलं कथयति । जगणः खरकिरणान्विशेषयति संतापकारो
 भवति । भगणः कथयति मङ्गलान्येव । तत्र प्रामाण्यं सूचयति—सुकविः पिङ्गलः
 परिभाषते । तदुक्तम्—‘भो भूमिः श्रियमातनोति यजलं वृद्धि र्वद्विर्भृति सो वायुः
 परदेशद्वर्गमनं तव्योम शून्यं फलम् । जः सूर्यो हजमादधाति विपुलां भेन्दुर्यशो
 निर्मलं नो नागश्च सुखप्रदः फलमिदं प्राहुर्यणानां वुधाः ॥’ यावत्काव्यं गाथा दोहा
 वा तत्र प्रथमाक्षरे आदौ नगणश्चेद्भवति तदा तस्य कवेर्नायकरं वा ऋद्धिर्बुद्धिः स-
 र्वमपि स्फुरति । दुस्तरं रणं राजकुलं च तारयतीति । सुणहु निश्चितं जानीत । भू-
 णेऽपि—‘मः सपदं पितनुते नगणो यशांसि श्रेयः करोति भगणो यगणो जय च ।
 देशाद्विवासयति सो रगणो निहन्ति राष्ट्रं विनाशयति जस्तगणोऽर्थहन्ता ॥’ फलविशे-
 पभेदस्त्वभियुक्तदत्तः—‘वर्ष्यते नायको यत्र फलं तद्गतमादिशेत् । अन्यथा तु कृते
 काव्ये कवेर्दोषावहं फलम् ॥ देवता वर्ष्यते यत्र काव्ये क्वापि कवीश्वरः । मित्रा-
 मित्रप्रियातो वा न तत्र फलकल्पना ॥’ इति । किंच ‘देवताशक्तः शब्दा ये च भ-
 द्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्याल्लिपितो गणनोऽपि च ॥’ इत्युक्तत्वात् ।
 पदपदच्छन्दः ॥

गणद्वयसयोगेऽपि फलविशेष इति सूचयितुं गणद्वयविचारमाह—

मित्तमित्त दे ऋद्धिबुद्धि अरु मङ्गल दिज्जइ

मित्तमिथ थिरकज्ज जुज्ज णिठ्ठमभ जय किंज्जइ ।

मित्तउआसे कज्जवन्ध णहि पुणु पुणु छिज्जह
 मित्त होइ जइ सत्तु गोत्तवन्धउ पीडिज्जइ ।
 अरु भिच्चमित्त सव कज्ज हो भिच्चभिच्च आइत्ति चल
 भिच्चउआसे धण णसइ भिच्चवैरि आऊन्द फल ॥ ३३ ॥
 उआसीण जइ मित्त कज्ज किछु मन्द दिखावइ
 उआमीण जइ भिच्च सध्व आइत्ति चलावइ ।
 उआसीण रु उआस मन्दभल किछु णहि देक्खिअ
 उआसीण जइ सत्तु भेत्त वैरिअ कइ लेक्खिअ ।
 जइ सत्तु मित्त हो सुण्णफल सत्तु भिच्च हो घरणिणए
 पुणु सत्तु उआसे धण णसइ सत्तु सत्तु णाअक्क खस ॥ ३४ ॥

[मित्रमित्रे दत्त ऋद्धिबुद्धी अन्यन्मङ्गलं दीयते

मित्रमृत्यौ स्थिरकार्यं युद्धे निर्भयं जयं कुरुतः ।

मित्रोदासीनयोः कार्यवन्धो नहि पुनः पुनः क्षीयते

मित्र भवति यदि शत्रुगोत्रं बान्धवाः पीड्यन्ते ।

अथ मृत्युमित्रे सर्वं कार्यं भवति मृत्युमृत्यावायतिर्वर्धते(?)

मृत्योदासीनयोः सर्वं धनं नश्यति मृत्युवैरिणोराऊन्दः फलम् ॥

उदासीनो यदि मित्रं कार्यं किञ्चिन्मन्दं दर्शयति

उदासीनो यदि मृत्युः सर्वा आयतीश्चालयति ।

उदासीनोऽथोदासीनोऽशुभं शुभं किमपि नहि दृश्यते

उदासीनो यदि शत्रुगोत्रं वैरी लक्ष्यते ।

यदि शत्रुमित्रे भवति शून्यफलं शत्रुमृत्यौ गृहिणीनाशः

पुनः शत्रूदासीनयोर्धनं नश्यति शत्रुशत्रू नायकः स्खलति ॥]

प्रत्यादौ कवित्वस्य वार्द्धे मित्रमित्रे मगणनगणी । विपरीती वेति सर्वत्र चो-
 ध्यम् । ऋद्धिबुद्धी अथ च मङ्गलमपि दत्तः । मित्रमृत्यौ मगणमगणी नगणमगणी वा
 स्थिरकार्यं युद्धे निर्भयं यथा स्यात्तथा जयं च कुरुतः । मित्रोदासीनयोर्मगणजगणयोर्न-
 गणतगणयोर्वा कार्यवन्धः स्थैर्यं नास्ति पुनः पुनः क्षीयते । मित्र शत्रुश्च यदि
 भवतः मगणमगणी नगणमगणी वा तदा गोत्रजा बान्धवाश्च पीड्यन्ते । अरु इ-
 त्थानन्तर्ये । मृत्युमित्रयोर्मगणमगणयोर्भगणतगणयोर्वा सर्वं कार्यं भवति । मृत्युमृत्युयोर्न-

गणभगणयोरायतिरुत्तरकालो वर्धते । भृत्योदासीनयोर्यगणजगणयोर्भगणतगणयोर्वा सर्वं धनं नश्यति । भृत्यवैरिणोर्यगणरगणयोर्भगणसगणयोर्वा आम्रन्दो हाहाकारो भवति । पततीत्यर्थः । उदासीनो मित्रं च जगणो मगणस्तगणो नगणो वा तदा कार्यं किञ्चिन्मन्दं दर्शयति साधारणं फलं भवति । उदासीनो यदि भृत्यो जगणो भगणस्तगणो यगणो वा तदा सर्वा आयतीश्चालयति । उदासीनोदासीनयोर्यगणतगणयोर्मन्दमशुभं वा शुभं वा किमपि फलं न दृश्यते । उदासीनो यदि शत्रुजगणो रगणस्तगणं सगणो वा तदा गोत्रमपि वेरी लक्ष्यते । यदि शत्रुरनन्तरं मित्रं रगणो मगणं सगणो नगणो वा भवति तदा शून्यं फलं भवति । यदि शत्रुभृत्यौ रगणो यगणं सगणो भगणो वा तदा गृहिणी नश्यति । पुनः शत्रूदासीनयो रगणजगणयो रगणतगणयोर्वा धनं नश्यति । शत्रुस्तथा पुनः शत्रुर्यदि सगणस्तदा नायकं पतति । पट्टपदयुग्मेन गणद्वयविचारं कथितं । भूषणेऽपि—‘मित्रयोर्घदिता सिद्धिर्जयं स्याद्भृत्यमित्रयोः । मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्पीडा मित्रवैरिणो ॥ कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् । भृत्योदासीनयोर्हानिर्हानिकारो भृत्यवैरिणो ॥ उदासीनयस्याभ्यां क्षेमसाधारणं फलम् । स्यादुदासीनभृत्याभ्यामस्वायत्तश्च सर्वतः ॥ उदास्ताभ्यां फलाभावपरारात्योर्विरोधिता । शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥ शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥’ इति ।

अयानन्तरं छान्दसपरीक्षार्थं कौतुकार्थं च मात्राणामुद्दिष्टमाह—

पुष्पजुअलसरिअङ्गा दिज्जसु गुरुसरिअङ्क सेस मेटिज्जसु ।

उवरलअङ्क लेरिक्कहु आणह ते परिधुअ व्हिट्टा जाणह ॥ ३५ ॥

[पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि गुरुशिरोङ्क शेषे लोपय ।

उर्वरितमङ्क लिखित्वानय एतत्परिपाठ्या ध्रुवमुदिष्टं जानीहि ॥]

एतदुक्तं भवति—एतत्प्रस्तारे एको गुरुर्द्वौ गुरु (लघू) एको गुरुरित्येवमाकारो गणं कुत्रास्तीति प्रश्ने कृते तदाकारं गणं लिखित्वा पूर्वयुगलेन सदृशं समानाङ्को देयं । आदिकलायां प्रथमाङ्को देयः । पूर्वयुगलाभावादुत्तर्गसिद्धौ द्वितीयोऽङ्कस्तदधस्तदनन्तरं पूर्वाङ्कद्वयमेनीकृत्य तत्सप्यकोऽङ्कोऽप्रे पूर्वयुगलसमानाङ्कस्त्रिपञ्चादिर्देयः । इति पूर्वयुगलप्रमार्थः । अत्र गुरोरुपर्यपञ्चाङ्को देयः । द्विकलत्वात् । एतच्च गुरुशिरपदाङ्कभ्यते । एव तेष्वङ्केषु शेषे चरमऽङ्के त्रयोदशरूपे यावन्तो गुरुशिरस्या अङ्गास्तावन्तो लोप्याः । ते च न न ते अवधिरूपे त्रयोदशाङ्के लोप्याः । उर्वरितमङ्कं प्रकृते चतुरङ्कं मिलित्वा चतुःस्थानकोऽप्यं गणं इयानयः । ते तत्परिपाठ्या ध्रुवमुदिष्टं कथिताङ्कस्थानं जानीहीति । एव च पञ्चकलप्रस्तारे द्वौ लघू एको गुरुरेनी लघुशेषेत्वेवरूपो गणं कुत्र स्थानेऽस्तीति प्रश्ने पूर्वयुगलसमानाङ्कान्दत्त्वा शेषेऽष्टमेऽङ्कं गुरु-

शिरोऽङ्गस्त्वतीयोऽङ्गो लोप्योऽवशिष्ट पञ्चमाङ्गो भवति तस्मात्पञ्चमो गणस्तादृशो भव-
तीति वेदितव्यम् । उद्दिष्टस्य कथितस्य गणस्य स्थानमात्रानयनमुद्दिष्टम् । एव च सर्व-
प्रस्तारे प्रथमे शेषे च गणे शङ्कैव नास्तीति द्वितीयस्यानादारभ्यान्त्यात्पूर्वस्यानेषु प्रथ-
म इति बोद्धव्यम् । भूषणेऽपि—‘दत्त्वा पूर्वयुगाद् गुरुशीर्षाद्क विलुप्य शेषाङ्के । अङ्कैरितोऽव-
शिष्टं शिष्टंश्चिष्टमुद्दिष्टम् ॥ पादाकुलक छन्द’ ॥

अयं मात्रामदृष्ट मृष्ट रूपं नष्ट तच्च पञ्चमप्रस्तारे प्रस्तारान्तरे वा अमुकस्थानानि की-
दृश(?) इति प्रश्ने उत्तरमाह—

णट्टे सञ्चकला कारिज्जसु पुञ्जुअलसरिअङ्गा दिज्जसु ।

पुच्छलअङ्क मिटावहि सेख उवरलअङ्क लोपि कहु लेख ॥ ३६ ॥

जत्थ जत्थ पाणिज्जइ भाग एहु कहर फुर पिङ्गलनाग ।

परमत्ता लइ गुरुता जाइ जत्थ लेखहु तत्थ लेखहु आइ ॥ ३७ ॥

[नष्टे सर्वकलाः कुरु पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि ।

पृष्ठमङ्क लोपय शेषमवशिष्टमङ्क विलुप्य कथय लिखित्वा ॥

यत्र यत्र प्राप्यते भाग एव कथयति स्फुटं पिङ्गलनाग ।

परमात्रा गृहीत्वा गुरुता याति यावद्विखसि तावदेवायाति(?) ॥]

एवमुक्तं भवति—यत्कलप्रस्तारे प्रथस्ता सर्वा कलारूपा लघव त्रियन्ताम् । यथा
पूर्वसदृशा अङ्गा एतद्विनिपञ्चादत्रयोदशरूपा अङ्गा दीयन्ताम् । शेषे पृष्ठेऽङ्गो लोपनीय ।
ततश्चावशिष्टे शेषाङ्केऽपरान्विलुप्य लिखित्वा कथय । तत्र प्रकारमाह—यो योऽङ्क शेष-
पाङ्के लोपयितुं शक्यते स पुन स्वाध‘स्थितकला परमात्रा चादाय गुरुर्जायते । यथा
पञ्चमप्रस्तारे द्वितीयस्याने कीदृशो गण इति प्रश्ने यथाङ्गा स्यापनीया’ पूर्वयुगलसदृशा
अङ्गा देया । शेषाङ्के त्रयोदश । पृष्ठाङ्कलोपे द्वितीयाङ्कलोपे सति एनादशावशिष्टा भ-
वन्ति । तत्राव्यवहिताष्टलोपेऽष्टाध स्थितत्रयोदशाध स्थितकलान्यामेते गुरुर्भवति ।
अत्रशिष्ट त्रयम् । तत्र पञ्चलोपाशकयत्वात्रिलोपे तृतीयचतुर्याभ्यामपरो गुरुर्भवति । शेषो
पाङ्क नावशिष्यत इति प्रथमं लघुद्वयमेव । तथा चादौ लघुद्वयं पञ्चाद्वयमेव ता-
दृशो द्वितीयो भवतीत्यर्थः । वाणीभूषणेऽपि—‘नष्टे कृत्वा कला सर्वा पूर्वयुगमाङ्कयोजिता ।
पृष्ठाङ्कहीनशेषाङ्क येन येनैव पूर्यते ॥ पञ्च कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् । मात्राया
नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥’ इति ॥

अयं व्रमप्राप्त वर्णादिष्टमाह—

अस्खग्उपर दुण्णा अङ्गा दिज्जिअ सुमुण्णु उद्दिट्ठा ।

लहुउपर जो अङ्को त दइ एकेण जाणेहु ॥ ३८ ॥

[अक्षरोपरि द्विगुणानङ्कान्देहि जानीहि उद्दिष्टम् ।

लघोरुपरि योऽङ्कस्तं दत्त्वा एकेन जानीहि ॥]

अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारे द्वौ गुरु एको लघुः एको गुरुरिति गणः कुत्रास्तीति प्रश्ने कृते पृष्ठगण लिखित्वा प्रथम प्रथमगुरोरुपरि प्रथमाङ्को देयः । ततो द्विगुणान्द्विगुणानङ्कान्देहि । द्वितीयगुरोरुपरि द्वितीयोऽङ्कः तृतीये लघौ चतुरङ्कः चतुर्थे गुरावष्टमाङ्को देय इति द्विगुणत्वम् । एवं प्रकारेणोद्दिष्ट गण कुरु । ततो लघोरुपरि योऽङ्कस्तत्राधिकमेकमङ्क दत्त्वा तेन सहैभ्ये कृते योऽङ्को भवति तदङ्कसमाने स्थाने स गणोऽस्तीति । प्रकृते तु चतुर्थाङ्कोपरि एकमधिक दत्त्वा पञ्चमोऽङ्कः कर्तव्यः तस्मात्पञ्चमस्थाने तादृशो गणोऽस्तीति ज्ञातव्यम् । भूषणेऽपि—‘उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कम् । एक लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्ट विजानीत ॥’ गाथा छन्दः ॥

अथ वर्णानां नष्टमाह—

णष्टे अङ्के भाग करिज्जसु समभागहिं तहिं लहु मूणिज्जसु ।

विसम एक दइ वण्टण किज्जसु पिङ्गल जम्पइ गुरु आणिज्जसु ॥३९॥

[नष्टेऽङ्के भागः क्रियतां समे भागे तत्र लघुरानीयताम् ।

विषमे एकं दत्त्वा वण्टनं क्रियतां पिङ्गले जल्पति गुंरानीयताम् ॥]

अत्र भागो नाम नष्टाङ्कस्वार्थीकरणम् । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे षष्ठो गणः किमाकार इति प्रश्ने षडङ्कभाग कृत्वा तदर्थं त्रय स्थाप्यम् । अथ च समानो भागः । तत एको लघुर्लेख्यः । अनन्तर द्वयस्य भाग कृत्वा एक स्थाप्यम् । तदैको लघुर्लेख्यः । ततोऽप्यवशिष्टे विषमे एक दत्त्वा एवस्य च भाग कृत्वा एकमेव स्थापनीयम् । तदैको गुरुर्लेख्यः । एव च प्रथमे लघुरनन्तर गुरुस्ततो लघुरन्ते गुरुरेवमाकारचतुरक्षरप्रस्तारे षष्ठो गण इति वेदितव्यम् । तथा च वाणीभूषणे—‘नष्टे तु कल्पयेद्भाग समभागे लघुर्भवेत् । दत्त्वेक विषमे भागः कार्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥’ एव समे भागे लघुर्जातव्यः । विषमे एक दत्त्वा पुनः पुनर्गुरुर्जातव्यः । अरिष्टा छन्दः ॥

अथ वर्णमेहमाह—

अक्षरसंख्ये कोट्ट करु आइ अन्त पढमङ्क ।

सिर दुइ अङ्के अवरु भरु सूई मेरु णिसङ्क ॥ ४० ॥

[अक्षरसंख्यया कोष्टक कुरु आद्यन्तयोः प्रथमाङ्कम् ।

शीर्ष द्वयाङ्केनापरं पूरय सूच्यते मेरुर्निःशङ्कम् ॥]

‘सूचय मेरु निःशङ्कम्’ इति वा । अयमर्थः—एकाक्षरादि पङ्क्तिस्तत्रक्षरपर्यन्तं स्वस्य प्रस्तारे यति सर्गुरवः पत्येनादिगुरवः यति सर्गलघव यति वा प्रस्तारसंख्येति प्रश्ने कृते

मेरुणा प्रत्युत्तर देयम् । तत्रैकाक्षरादिक्रमेण पङ्क्तिशतक्षरावधि कोष्ठकान्विरचय्य आदा-
वन्ते च कोष्ठके प्रथमाङ्को देयः मध्यस्यकोष्ठके च तदीयशिरः कोष्ठद्वयाङ्क शृङ्खलाबन्ध-
न्यायेनैकीकृत्यापरं शून्यकोष्ठक्रमेकीकृताङ्केन पूरयेत् । एवमन्वनापि पूर्णीये कोष्ठके को-
ष्ठानामुपरिस्थितकोष्ठद्वयाङ्कमुक्तयन्धन्यायेन पूरणं विवेयम् । एकाक्षरे कोष्ठद्वय द्वयक्षरे
कोष्ठत्रयमित्यादि प्रत्यक्षरैर्मैकैकवृद्ध्या पङ्क्तिशतक्षरपर्यन्त मेरुः कर्तव्यः । तत्रैकाक्षरप्रस्तारे
आदावेरुगुर्वात्मकस्तदन्ते चैकलघ्वात्मकः । द्वयक्षरे तु सर्वगुहरादौ मध्ये गुरुद्वयमन्ते
च सर्वलघुरिति । अक्षरे चादौ सर्वगुरुः स्थानत्रये द्विगुरुः स्थानत्रये एकगुरुः अन्ते च
सर्वलघुरिति । एव च सुधीभिश्चिन्तनीयम् । सर्वाङ्गेण प्रस्तारसख्यापि ज्ञायते । तथा च
भूपणे—‘कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्योरेवचिद्धितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्य कोष्ठ प्रपूर-
येत् ॥’ दोहा छन्दः ॥

अयास पताकामाह—

उद्दिष्टासरिअङ्का दिज्जसु पुव्वअङ्क परभरण करिज्जसु ।

पावलअङ्क पढम परतिज्जसु पत्थरसंखपताका लिज्जसु ॥ ४१ ॥

[उद्दिष्टसदृशा अङ्का श्दीयन्ता पूर्वाङ्केण परभरणं क्रियताम् ।

प्राप्ताङ्कः प्रथमं परित्यज्यता प्रस्तारसख्यया पताका गृह्यताम् ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्प्रथम प्राप्ताङ्कः परित्यज्यताम् । एवमुक्तं भवति—पूर्वाङ्केः
परभरणं कुरु पूरयितव्यपङ्केः प्रधानाङ्कस्य पश्चात्स्थिताः पूर्वाङ्काः । भरणं पूरणं लेखन-
कोष्ठदानम् । एकत्राधिकस्य प्राप्ती सा पङ्क्तिरेव तदङ्कभरणे त्यज्यताम् । प्रस्तारसख्याया
पताका वा वर्धयितव्या । यथा चतुर्वर्णप्रस्तारे एतद्विचतुरष्टाङ्का देयाः । अत्रैकाङ्कस्य
पूर्वाङ्कासभवाद्द्वितीयाङ्कमारभ्य पङ्क्तिः पूर्यते । तत्र पूर्वाङ्क एकाङ्क एव तस्य परे द्वितीयादयः ।
ते चाव्यवहितानतिक्रमेण पूर्यन्ते । तथा चैकेन द्वाभ्यां मिलित्वा अङ्को द्वितीयाङ्काधः
स्याप्यः । तत एकेन चतुर्भिश्च पञ्चाङ्कस्यङ्काधः । तत एकेनाष्टभिश्च नवाङ्कः । ततः
पङ्क्तिपरित्यागः । प्रस्ताराधिक्यसमवात् । एतेन चतुर्वर्णप्रस्तारे प्रथमं गुरु । द्वित्रिपञ्च-
नवस्थानस्थानि त्रिगुरुणि ब्रूयात् । अथ चतुरङ्कस्याधः षण्डाङ्कमिलिता अङ्का देयाः । तत्र
प्रथमं पूरितं एवेति त्यज्यते । द्वाभ्यां चतुर्भिर्मिलित्वा षट् चतुरङ्कस्याधः । त्रिभि-
श्चतुर्भिः सप्तं षडधः । पञ्चभिश्चतुर्भिर्मिलित्वा (आगच्छन्) नवाङ्क आगत इति न
स्थाप्यते । तत अग्रिमाङ्कपरित्यागः । अनन्तरं च द्वाभ्यामष्टभिर्मिलित्वा दश सप्ताधः । तत-
स्त्रिभिरष्टभिर्मिलित्वा एकादश दशाधः । ततः पञ्चभिरष्टभिर्मिलित्वा त्रयोदश एनादशाधः ।
ततः पङ्क्तिपरित्यागः । मेरुसंख्यापरिमाणोक्तेः । ततोऽष्टाङ्काधस्ताच्चतुर्भिरष्टभिर्मिलित्वा
द्वादश । तदधः पङ्क्तिरष्टभिश्चतुर्दश । ततस्तदधः सप्तभिरष्टभिश्च षडदश । ततः प्रस्ता-
राधिक्याङ्कसभवाद्वाङ्कसंख्यारः । षोडशाङ्कस्त्वष्टाङ्काधे दीयते सर्वव्युक्तानार्थमिति सप्तदायः ।

पताकाप्रयोजनं तु मेरौ । चतुर्वर्णप्रस्तारस्यैकं रूपं सर्वगुरु । चत्वारि त्रिगुरुणि । पश्चिद्दि-
गुरुणि । चत्वार्येकगुरुणि । एकं सर्वलघ्वात्मकमस्ति । तत्र षोडशभेदभिन्ने चतुर्वर्ण-
प्रस्तारे कतमस्थले सर्वगुर्वात्मकं कतमस्थाने च त्रिगुर्वात्मकं कतमस्थाने च द्विगुर्वात्मकं
कतमस्थाने चैकगुर्वात्मकं कति वा प्रस्तारसंख्येत्यादिप्रश्ने पताकयोत्तरं दातव्यम् ।
वाणीभूषणे तु—‘अङ्कमुद्दिष्टवद्वा शेषे पूर्वानपासयेत् । एकैकगुरु ह्येवं द्वयं द्वाभ्यां त्रि-
भिन्नयम् ॥ एषा वर्णपताका प्रकीर्तिता काहि राजस्य (?) । एकैकमत्र मुक्त्वा ह्येषा
मात्रापताकापि ॥’ अरिह्ना छन्दः ॥

अथ मात्रामेरुः—

दुइदुइ कोट्टा सरि लिहहु पढमअङ्क तसु अन्त ।

तसुआइहि पुणु एक सउ पढमे वे वि मिलन्त ॥ ४२ ॥

सिरअङ्के तसु सिरपरअङ्के उअरलकोट्ट पुरहु नीसङ्के ।

मत्तामेरु अङ्कसंचारि बुज्झहु बुज्झहु जण दुइ चारि ॥ ४३ ॥

[द्वे द्वे कोष्ठे सदृशे लेखनीये प्रथमोऽङ्कस्तस्यान्ते ।

तस्यादौ पुनरेकेन समं प्रथमे द्वावपि मिलतः ॥

शिरोङ्कैस्तेषां शिरःपराङ्कैरुर्वरितं कोष्ठं पूरय निःशङ्कम् ।

मात्रामेरुं अङ्कं संचारयित्वा बुध्यध्वं बुध्यध्वं जना, द्वौ चत्वारः ॥]

अन्येषामत्र प्रवेश एव न । दुर्गमत्वादिति भावः । एवमुक्तं भवति । प्रथमे कोष्ठद्वयम् ।
तथा द्वितीयेऽपि । तृतीये कोष्ठत्रयम् । तथा चतुर्थेऽपि । पञ्चमे चत्वारि । तथा षष्ठेऽपी-
त्यादि । एककलायाः प्रस्तारो नास्तीति कोष्ठद्वयात्मिकैवादी पद्धिरिति । एवं कोष्ठपद्धि-
ध्वधोः क्रमेणाङ्कान् लिखेत् । सर्वत्र च शेषकोष्ठे प्रथमाङ्को देयः । तत्र कोष्ठद्वयमध्ये
आदानुपरि कोष्ठे चैकस्वरूपोऽङ्को देयः । तस्योपरिस्थाङ्काभावादुत्सर्गसिद्ध एव प्रथमोऽङ्कः ।
अन्ते त्वेक एवाधः । द्वयमधो मिलतीतीयं प्रक्रिया । प्रथमकोष्ठद्वयस्य पूरितत्वाद्वितीया-
दारभ्य देयम् । तत्र द्वितीये द्वयम् । तृतीये पुनरेकम् । चतुर्थे त्रयम् । पञ्चमे पुनरेकम् ।
षष्ठे चत्वारि । सप्तमे पुनरेकम् । इति प्रक्रियया आद्येऽङ्का देयाः । मध्ये शून्यकोष्ठेष्वेवा
प्रक्रिया । पूर्णयकोष्ठशिरःकोष्ठाङ्कपरकोष्ठस्थाङ्कौ द्वावप्येकीकृत्य मध्यकोष्ठेऽङ्को देयः ।
एवं सर्वत्र यादिच्छं कोष्ठकान्निवरचय्य मात्रामेरुः कर्तव्यः । अत्रेदमनुसंधेयम्—कृतिस-
मकले लघ्नः कति च गुरवः । कति त्रियमकले लघ्नः कति च गुरवः । कति वा प्रस्ता-
रसंख्येति प्रश्ने मेरुणा प्रत्युत्तरं देयम् । तत्र द्विकले समप्रस्तारे एकः सर्वगुरुः । द्वितीयो
द्विकलात्मकः सर्वलघुरिति संकेतः । त्रिकले त्रियमे द्वावेककला एकगुरुर्हो चान्ते सर्वल-
घुचिकले इति समकले । चतुष्पले चार्दी द्विगुरुः स्थानत्रये चैकगुराद्विकलधान्ते सर्व-
लघुरिति । एवमेतेन प्रकारेण यादिच्छं मात्रा मेराभीष्टमात्राप्रस्तारेषु लघुगुरुप्रक्रिया

ज्ञातव्या । अथवा समकलप्रस्तारे वामतः क्रमेण द्वौ चत्वारः पट्टावनेन क्रमेण गुरुज्ञानम्, विषये त्वेकत्रिषष्टसत्तेन्यनेन क्रमेण लघुज्ञानमन्ते च सर्वत्र (लघु) सर्वलघुरिति । उभयनाप्येको द्वौ त्रय इत्यनया सरण्या दक्षिणतो व्युत्क्रमेण भेदज्ञानम् । अत्र च वामभागे सर्वत्रैकैकाङ्गस्थले सर्वगुरुरिति शिवम् । वाणीभूपणेऽप्युक्तम्—'द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वा तेष्वेकमप्येवम् । एवं द्वैकत्र्यैरुचतुःक्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ शीपाङ्गात्पराङ्गाभ्यां शेषतोष्ठान्प्रूरयेत् । मात्रामेस्तयं दुर्गः सर्वपामतिदुर्गमः ॥' दोहापादाकुलकञ्चन्दसी ॥

अथ मात्रापताकामाह—

उद्दिष्टे सिरअङ्गा थप्पहु वामावत्ते परलइ लुप्पहु ।

एकलोप एकगुरु आण दुइतिणिलोपे दुइतिणि जाण ।

मत्तपताका पिङ्गल गाव जो पावइ सो परिहि खुँझाव ॥ ४४ ॥

[उद्दिष्टसदृशाङ्गाः स्याप्या वामावर्तेन.....लोपयेत् ।

एकलोपे एकगुरुमानय द्वित्रिलोपे द्वित्रान् जानीहि ।

मात्रापताकां पिङ्गलो गायति यः प्राप्नोति स परं बोधयति ॥]

उद्दिष्टमदशा अङ्गाः स्याप्याः । ते यथा—एकद्वित्रिषष्टप्रयोदशाद्याः । ततो वामावर्तेन सर्वोन्तिममङ्कं तत्पूर्वेषाङ्केन लोपयेदित्यर्थः । एकेनाङ्गनाभिमाङ्गलोपे कृते एकगुरुरूपमानय अन्तिमलोपे द्विगुरुरूपमानय त्रिभिर्नान्तिमाङ्गलोपे त्रिगुरुरूपमानयेत्यादि ज्ञेयम् । एतादृशीमेतां मात्रापताकां पिङ्गलः शेषनागो गायति । अथ च य एनां प्राप्नोति स परं जनं पताकां बोधयतीत्यर्थः । तत्र पट्टकलप्रस्तारे यथा उद्दिष्टमदशा अङ्गा एकद्वित्रिषष्टप्रयोदशा स्याप्याः ततः सर्वोपेक्षया परश्रयोदशाङ्कस्तत्पूर्वोऽष्टमाङ्कस्तेनाष्टमाङ्केन प्रयोदशाङ्गाभ्यवे लुप्तेऽवशिष्टाः पञ्च । तस्य पञ्चमाङ्कस्य तत्पूर्वत्र विद्यमानत्वादष्टमाङ्गलोपात्पररक्ष्यया गुरुभावाद्य पञ्चमाङ्गात्पञ्चमो विधेय इति तथा च पञ्चमस्थाने ॥ ॥ ॥ ॥ एवमाकारं रूपमेकगुरुरिति ज्ञानं पताकापट्टम् । एतन्व्यत्रापि गुरुभावो ज्ञातव्यः । तथा पञ्चभिश्चप्रयोदशाङ्के लुप्तेऽष्टावशिष्यन्ते ते तु पञ्चाधो लेख्याः । तथा त्रिभिश्चप्रयोदशलोपे दशावशिष्यन्ते तेऽष्टाधो लेख्याः । तथा द्वाभ्यां प्रयोदशलोपे द्वावशिष्यन्ते । द्वयोर्विद्यमानत्वात् । पररक्ष्यया गुरुरित्युक्तेषु द्वितीयाङ्गमारभ्य गुरुर्मात्रमचारः । ततो द्वाभ्यामष्टभिश्च तलोपे त्रयोदशः । तत्र एकाष्टभिस्तलोपे चत्वारि त्रयः । ततः पञ्च । त्रिभिस्तलोपादवशिष्टः पञ्चमाङ्को वृत्त एवेति पञ्चभिर्दोषान्त्रयं तलोपे पट्टं चतुर्णामधः । परंकेन तलोपे सप्त । पट्टो द्वित्रिलोपो वृत्त एवेति एकाष्टभिस्तलोपेन च समाध इति द्विगुरुस्थानानि पट्टं मेरा-गुत्तरात् । तथा त्रिलोपे त्रिगुरुस्त्वान्तोपे त्रिषष्टलोपे भागो नास्ति । द्वित्रिषष्टलोपेऽप्यष्टावशिष्यन्ते वृत्त एवेति पञ्चमेतलोपेऽप्यष्टलोपात्मकां वृत्त एवेति एकाष्टित्रिलोपोऽपि

वृत्त एवेति एकश्रयष्टभिर्मिलित्वा जातिर्द्वादशभिस्तद्वेगे कृते एकोऽवशिष्टः स आयस्थाने ।
सर्वगुर्वात्मकं वक्तव्यम् । पण्मात्रापताका । एवमन्यत्रापि सप्ताष्टकलानां यथाक्रमं पताका
ज्ञातव्येति दिक् । वाणीभूषणेऽपि वर्णपताकामुक्ता 'एकैकमत्र मुक्ता ज्ञेया मात्रापताकापि' ।
पादाकुलकं छन्दः ॥

अथ समार्थसमविषमजातिपद्यवृत्तस्थगुरुलघुज्ञानप्रकारमाह—

पुच्छलछन्द कला कई पुच्छल वण्ण मिटाव ।

अवसिष्टे गुरु जाणिअहु लहु जाणिव्वउ ताव ॥ ४५ ॥

[पृष्ठछन्दसः कलाः कृत्वा पृष्ठं वर्णं लम्पेत् ।

अवशिष्टैर्गुरुं जानीत लघुं जानीत तदा ॥]

तथा च सर्वछन्दःसु कति गुरुवः कति लघव इति प्रश्ने कृते पृष्ठं छन्द उद्भाषितचतुष्प-
दमेव कलाः कृत्वा तासु कलासु छन्दोक्षरसंख्यां लम्पेत् । ततोऽवशिष्टाभिः कलाभिर्गुरुं
जानीत । गुरुज्ञाने सति परिशेषाल्लघुं जानीयादित्यर्थः । दोहा छन्दः ॥

[पिङ्गलादिभिराचार्यैरुज्जितां वर्णमर्कटीम् ।

एकाक्षरादिपङ्क्तिशाल्यक्षरावधिलक्षिताम् ॥

शब्दैरनतिविस्तीर्णैः प्राकृतैरवहट्टकैः ।

वक्ष्ये लक्ष्यसमायुक्तां पञ्चमे प्रत्यये स्थिताम् ॥]

अथ वर्णमर्कटीं पादाकुलकछन्दश्चतुष्टयेनाह—

"छैप्पन्ती पत्थार करिज्जसु अक्खरसंखे कोट्ट धरिज्जसु ।

पहिली पन्ति वण्ण धरिलिज्जसु दोसरिपन्ति दुण्णपरिदिज्जसु ॥

उप्परअङ्कगुणितकरिलेहि चौठी पन्ति सोइ लिहि देहि ।

चौठी अद्धा पँचमी पन्ति सोइ छठमा लिहु णिच्चन्ति ॥

पँचमी चौठी तिअहि मिलाउ पिङ्गल जम्पै अङ्क फलाउ ।

वित्त पभेअ मत्त अरु वण्णह गुरु लघु जाणिअ एअ सपण्णह ॥

अक्खरमक्कसि जाणहु लोइ जिहि जाणे मण आणँद होइ ।

जो युज्झई सोई पइज्झइ मक्कलिजाले हरिथअ रुज्झइ ॥

लच्छीणाहेण कहे एम मक्कलिआए पवधम्मे ।

पेक्खह वण्णसकुण्डं मक्कलिअम्पुह अण्णारुण्डम् ॥"

तत्रैकाक्षरादि पाँड्विंशत्यक्षरात्रयिर्गणप्रस्तारेषु कतिवृत्तादयो भवन्ति इति प्रश्ने कृते वर्ण-
 मर्कटिकया प्रत्युत्तर देयम् । तद्विरचनप्रकारो लिख्यते — छप्पन्ती षट्पङ्कथा मनोहराकारया
 प्रस्तार कुरु । तत्रैकाक्षरादि पाँड्विंशत्यक्षरसप्तयया कोष्ठक धारय विधेहीत्यर्थ । तत्र प्रथम-
 पङ्की वृत्तपङ्की एकादिमान् पाँड्विंशतिपर्यन्तवर्णास्तत्सत्रेतरूपानङ्गान्धारय । लिखसु गृहाण ।
 वृत्तानीति शेष । एवकृते प्रथमा वृत्तपङ्क्ति सिध्यति । अथ द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति साधय
 ति—दोसरीति । ततो द्वितीयाया प्रभेदपङ्की तद्विगुणान्पूर्वस्यापितवर्णद्विगुणान्प्रभेदसकेत-
 रूपाद्वादिकानङ्गान्कृत्वा देहीत्यर्थ । एव कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति सिध्यति । अथ त्रम
 प्राप्तामपि तृतीया मात्रापङ्क्तिमुत्सृज्य तन्मूलभूता चतुर्थी वर्णपङ्क्ति साधयति—उत्परेति ।
 अत्र स्थितिरित्यध्याहार्यम् । तथा चोपरि स्थिते प्रथमपङ्क्तिस्थितरेकद्विद्व्यादिभिरङ्गैर्द्विती-
 यपङ्क्तिस्थितान् द्विचतुरष्टादित्रयेण स्थितानङ्गा गणयित्वा गृहाण । पुनस्तानेवाङ्गान्द्विगुणि-
 तान्द्व्यष्टचतुर्विंशत्यादित्रयेण चतुर्थपङ्की लिखित्वा देहि स्यापयेत्यर्थ । एव कृते चतुर्थी वर्ण-
 पङ्क्ति सिध्यति । अथ पञ्चमपष्टपङ्क्त्योर्गुरुत्पुष्टपङ्क्तयो पूरणोपायमुपदिशति—चीठीत्युत्तरा-
 र्थेन । ततश्चतुर्थपङ्क्तिस्थिताधार्धानेकचतुर्द्वादशादिकानङ्गान्पञ्चमपष्टपङ्क्तयोर्निभ्रमं यथा
 स्यात्तथा लिख । चतुर्थाधार्धान्पञ्चम्या लिखितानेवाधार्धान्गणयिष्यति लिखेति । एव पञ्चमपष्ट-
 पङ्की गुरुत्पुष्टरूपे सिध्यति । एव पङ्क्तिद्वय साधयित्वा अयोर्वरितां तृतीयां मात्रापङ्क्ति साध-
 यति—तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितानेकचतुर्द्वादशानङ्गान्चतुर्थपङ्क्तिस्थितान्द्व्यष्टचतुर्विंशत्यादिमान-
 ङ्गैर्धार्धाकृत्य त्रिद्वादशपर्यन्तशददिरूपतामापाद्य तृतीयपङ्की मेलय । एकीकृत्य लिखेत्यर्थ ।
 एष पिङ्गलो जल्पति । एव कृते तृतीया मात्रापङ्क्ति सिध्यति । वर्णमर्कटीफलमाह—
 मित्तेति । एकाक्षरादीनि वृत्तानीत्यर्थ । प्रभेदास्तत्प्रभेदान्मात्रास्तत्तन्मात्रा वर्णा गुरुत्-
 घृन्तत्तद्वृत्तगुरुत्पुष्टान् । इति त्रयोदशवर्णमर्कटी । एवमयापि मर्कटी समुद्भेया सुधीभिरि-
 त्यट् पत्रितेन । तत्र सप्तमान् सिद्धाभावीहि । हे एतान् , एवमक्षरमर्कटी जानीत । यस्यां
 शाखायां मनस आनन्दा भवति । अथ च य एना युध्यते स एव वृत्तादीनि युध्यते
 नान्य । ततो मर्कटीजाले हस्ति गजो रथ्यते । दुर्गमत्वादिति भाव ।

श्रीलक्ष्मीनाथमटेन नारायणननुमुवा ।

वर्णमर्कटिका प्रोक्ता पश्ये प्रत्ये स्थिता ॥

अथ माप्रामर्कटी सप्रतिहमाह—

“जा पिङ्गलेण षड्ङ्गा ण गियद्धा अप्प गन्धम्मि ।

त मत्तामकल्लिअ लन्टीणाहेण विरनिअं भणह ॥

मत्तासग्गे योद्धरु वन्तिच्छव पत्थग्गि ।

तत्थ दुआदिअभट्टायरि पटमहि पन्ति विचारि ॥

आइ अङ्क परितज्जि कह सव्वहु पन्ति झझारि ।
 पुव्वजुअलसरिअङ्कधरु वीजी पन्ति विचारि ॥
 पढमपन्तिठिअअङ्करि वीजीपन्ति गुणेहि ।
 जो जो अङ्का जहँ परहि तं तिअ पन्ति भणेहि ॥
 पढमे वीअं अङ्कं वीए कोट्टे अ पञ्चमं अङ्कम् ।
 देउण वाणहिउणं तद्दिउणं तीअचोत्थए देह ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमपन्तिट्टिअे अङ्के ।
 देऊण एकमङ्कं कुणेहि तेणव्व पञ्चमं पुण्णम् ॥
 तज्जिअ पञ्चममङ्कं पुव्वसिंस एकभावमाउण्णे ।
 देऊण एकमधिकं छट्ठं कुणेहि परिपुण्णम् ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमपन्तिट्टिआण अङ्काण ।
 तज्जिअ पञ्चदहङ्कं एकं हेऊण कुणुसु मुणिकोट्टम् ॥
 एवं णिरवहिमत्तापत्थारे अङ्करिच्छोली ।
 होइ त्ति तेण कइणा ण कवो अङ्काण वित्थारो ॥
 एवं पञ्चमपन्ति पुण्णं काऊण पढममेकङ्कम् ।
 देऊण वाणपन्तिट्टिएहिँ छट्ठिँ कुणेहि अङ्केहि ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमछट्ठिट्टिए अङ्कम् ।
 पइकोट्टं सुरुइवरो चोत्थि पन्ति च कुणउ परिपुण्णम् ॥
 वित्तं भेओ मत्ता वण्णा लहुआ तथा गुरुआ ।
 एदे छप्पन्तिकआ पत्थारा होन्ति वित्थारा ॥
 जत्थ अ हत्थिअरुज्झइ वज्झइ वित्तं च सुत्तसारिच्छम् ।
 तं मत्तामकलिअ दङ्गुण अ कोण वज्झए सुरुई ॥
 णट्टोहिट्ठं जह वा मेरुज्जुअल जहा पढाआ वा ।
 मक्कलिआ वि तहच्चिअ कौदूहलमेत्तमारिणी भणिआ ॥
 इअ लच्छिणाहकइणा रइए रुइरे पवन्धम्मि ।
 पञ्चअपञ्चअवन्धं पेक्खह छन्दस्स सव्वस्सम् ॥”

अथ तत्रैवमात्रादिनिर्वचनमात्राप्रस्तारेषु कतिञ्चित्जातिसर्वान्धवृत्तादयो भव-
न्तीति प्रथमे कृते मात्रामर्शटिकाया प्रत्युत्तर देयमिति मात्रामर्शटीविरचनप्रकारो लिख्यते—
'या पिङ्गलेन कविना न निवद्धा आत्मनो ग्रन्थे । ता मात्रामर्शटिका लक्ष्मीनाथेन विर-
चिता भणन ॥ तत्र तद्विरचनप्रकारे साधेन द्विपया छन्दसा प्रथमपद्विसाधनोपाय-
माह—'मात्रासप्तयया कोष्ठ कुरु पङ्क्तिपटन प्रस्तारयित्वा । तत्र द्वादशानङ्कान्धारय प्रथ-
मपद्वौ विचारयित्वा ॥ आद्याङ्क परित्यज्य सर्वपङ्क्तिमध्ये । भो शिष्य, स्वानिमित्तमाना-
मस्यया पद्विपत्रक यथा स्यात्तथा कोष्ठक कुरु प्रथमपद्वौ वृत्तपद्वौ यावदित्य क्रमेण
द्वादशानङ्कान्स्थापय । सर्वमा पद्वीना मध्ये प्रथमाङ्क परित्यज्य । अत्रैव च प्रतिभाति सर्वं
कोष्ठेषु प्रथमाङ्कन्यागो न सर्वकोष्ठन्यागपर किं तु षष्ठ्युरुपङ्क्तिप्रथमकोष्ठन्यागपर इति तत्र
गुरोरभावात् अतश्च सप्रदायात्पञ्चसु कोष्ठेषु प्रथमाङ्कविन्यासोऽवश्य कर्तव्य एव । अन्यथा
वक्ष्यमाणाङ्कविन्यासमङ्गापत्ते । एव कृते प्रथमा वृत्तपङ्क्ति मिथ्यतीति । अथ द्वितीया
प्रभेदयति साधयति चरमाधेन—'पूर्वयुगलसदृशानङ्कान्धारय द्वितीयपद्वौ विचारयित्वा ।'
एवमुक्तं भवति—एकद्वित्रिपञ्चाष्टादीन्शृङ्खलान्धन्यायेन क्रमतो धारय । एव कृते द्वि-
तीयप्रभेदपङ्क्ति सिध्यतीति । अथ तृतीया मात्रापङ्क्ति साधयति—पठमेति । प्रथमपङ्क्तिमिथ्य
ताङ्कद्वितीया पाङ्क गुणय यो योऽङ्को यत्र पतति त तमेव तृतीयपद्वौ भण । एवकृते तृतीया
मात्रापङ्क्ति सिध्यतीति । द्विपयाछन्दासि । अथ क्रमप्राप्ता चतुर्थी वर्णपङ्क्तिमुद्ब्रह्म युग-
पदेव चतुर्थपत्रपङ्कयो साधनार्थं तन्मूलभूता प्रथम तावत्पङ्क्ति साधयति—पठमेति । तत्र
प्रथमे द्वितीयमङ्क परस्वपि पङ्क्तियु प्रथमकोष्ठन्यागाद्वितीयकोष्ठमेवात्र प्रथम कोष्ठम् ।
अतोऽस्मिन्नेव द्वितीयमङ्क तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठे च पञ्चमाङ्क दत्त्वा ततो बाणाद्विगुणं
दश तद्विगुणं त्रिंशत्तिथ्येतेती द्वावङ्कौ तृतीयचतुर्थयो कोष्ठयोर्दत्त । विन्यसतेन्यर्थ ।
अथ तत्र पञ्चमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—नाङ्केति । पञ्चमकोष्ठे स्थितान्द्वादशानङ्काने-
नमाव कृत्वा एकीकृत्य तस्मिन्नेकीकृताङ्के एवमधि' दत्त्वा ततश्च निष्पन्नेनाष्टत्रिंशता
पूर्वापेक्षया पञ्चम कोष्ठम् पूर्णं कुरु । अत्रत्यपञ्चकोष्ठपूरणप्रकारमाह—तज्जिअ इति ।
पूर्वस्मिन्द्वादशादिके पञ्चकोष्ठस्थिताङ्के एकीकृत सन्त्येतस्मिन्पञ्चममङ्क त्यक्त्वा पुनस्त
त्रैकमधि' दत्त्वा पूर्ववज्जातेनैकसत्तन्या षष्ठ कोष्ठ परिपूर्णं कुरु । अथ सप्तमकोष्ठम्पूरणो
पायमाह—नाङ्केति । पञ्चमपङ्क्तिस्थिताना द्वादशादीनामेकभावमस्य कृत्वा तेषु पञ्चदशाङ्क
त्यक्त्वा ततस्तेष्वपि चैत्र दित्वा सप्तमकोष्ठं त्रिंशत्तरेण शताङ्केन पूर्णं कुरुष्वेति शेष ।
अष्टमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्वादशानङ्कान्स्थापयित्वा तद्विद्वानङ्कानेकीकृत्य तेष्वेकचत्वारिंशद-
धिक' (शत) परित्यज्य जानेन पञ्चत्रिंशदधिनेन शतद्वयेनाष्टम् कोष्ठं परिपूर्णं कुरु । नवम
कोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्वादशानङ्कान्स्थापयित्वा तद्विद्वानङ्कानेकीकृत्य तेषु नवमङ्क द्वात्रिंशत् । ततो
निष्पन्नेन विंशत्यधिकं चतु शताङ्केन नवमकोष्ठपूरणं कुरु । दशमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—
द्वादशानङ्कान्स्थापयित्वा तद्विद्वानङ्कानेकीकृत्य तेषु सप्ताशात्युत्तरशानाङ्क द्वात्रिंशत् । ततो निष्प-
न्नेन चतश्चत्वारिंशदधिकसप्तशताङ्केन दशम कोष्ठं पूर्य । एव कृते चतुर्थपत्रपङ्क्तिगर्भा

पञ्चमी लघुपङ्क्तिः सिध्यतीति संक्षेपः । 'एव निरवधिमात्रप्रस्तारेऽङ्गपरम्परा । भवतीति तेन कविना न कृतोऽङ्काना विस्तारः ॥ अथ षष्ठगुरुपङ्क्तिपूरणप्रकारमाह—तत्र गुरुस्थानीयं प्रथमं कोष्ठकं त्रिहाय अप्रिमकोष्ठे प्रथममेकाङ्कं दत्त्वा पञ्चमपङ्क्तिस्थितौ द्वितीयादिभिरङ्कैः षष्ठीं पङ्क्तिं पूर्य । एव कृते षष्ठी गुरुपङ्क्तिः सिध्यतीति । अथोर्वरितचतुर्थवर्णपङ्क्तिपूरणप्रकारमाह—काङ्क्षेति । पञ्चमषष्ठपङ्क्तिस्थितान्द्व्येकादीनङ्कान्प्रतिकोष्ठमेकीकृत्य चतुर्थी पङ्क्तिं पूर्य । अत्र षष्ठपङ्क्तावादिषष्ठेऽङ्कामावाचतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क एव दातव्यः । एव कृते चतुर्थी वर्णपङ्क्तिः सिध्यतीति । अत्र लघुगुरुपङ्क्तिपूरणप्रकारं सर्वाजं सुगुप्तं च हरिशंकरपादारुलम्बद्वयेनाह—

“पङ्क्तिं पौती लहुदुइ आणहु सोई ले गुरु दुसरे जाणहु ।

गुरु दुण्णामौ मत्ता सेख सो लहु दुसरें पिङ्गल लेख ॥

इम पङ्गिपाटी लघुगुरु आणहु गुरुलहु जोगि वण्ण पुण जाणहु ।

मत्ताभीतर गुरु हि मिटावहु तेह सों पुणि वण्णह जाणहु ॥”

लघुपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे द्वितीयाङ्कमानयत । अत्र प्रथमपदं द्वितीयकोष्ठमेव लक्षयति । पदस्वपि पङ्क्तिपु प्रथमकोष्ठत्यागादेकाङ्के गणनाभावात्तु गुरुकोष्ठानुपयोगाच्च । तमेव द्वितीयाङ्कमादाय गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे आनयत । तत्रापि द्वितीयपदं तृतीयकोष्ठपरं ज्ञातव्यम् । अत्र गुरोः प्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क एव देयः । द्वितीयाङ्कस्याभे संचारितत्वात् । प्रथमकोष्ठे एकगुहत्वाच्च । अथ लघुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे पूरणप्रकारमाह—गुरुदुण्णेति । गुरुकोष्ठस्थितानङ्कान्द्विगुणीकृत्य तत्समानमात्राकोष्ठस्थितेष्वङ्केषु लोपय । तच्छेषाङ्कं लघुद्वितीयकोष्ठेषु लिखेति पिङ्गलो भणितवान् । तद्यथा गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे द्वितीयाङ्कस्तद्विगुणश्चतुर्थाङ्कस्त तत्समानमात्राकोष्ठस्थे नवमाङ्के लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुद्वितीयकोष्ठे लिख । एवमेकगुरुद्वितीयकोष्ठे पञ्चमाङ्कस्तद्विगुणं दश तास्तत्समानमात्राकोष्ठस्थे विंशतिरूपे लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुतृतीयकोष्ठे लिख । अनया परिपाठ्या यथेच्छं लघुपङ्क्तिकोष्ठाङ्कान्गुरुपङ्क्तिकोष्ठाङ्कान्मानय । एव लघुपङ्क्तिं च सपाद्योर्वरिता वर्णपङ्क्तिं साधयति—गुरुलघुपङ्क्तिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तत्समानवर्णपङ्क्तिकोष्ठकेषु यावदिच्छं लिख । अथ वर्णपङ्क्तिं साधने प्रकारान्तरमाह—मत्ता इति । मात्रापङ्क्तिस्थितङ्केषु तत्समानगुरुपङ्क्तिस्थितानङ्कान्लोपय । तच्छेषाङ्करपि वर्णपङ्क्तिं सिध्यतीति जानीहि । इति गुरुणा गोपितोऽपि मया शिष्यरोधाय विविच्य प्रकाशितः । एव पङ्क्तिपट्टक संसाध्य मात्रामर्कटीफलमाह—वित्तमिति । 'वृत्तं भेदो मात्रा वर्णा लघुमास्तथा गुरुकाः । एते पदपङ्क्तिकृताः प्रस्तारा भवन्ति विस्ताराः ॥' मात्रामर्कटीमाहात्म्यमाह—जत्य इति । 'यत्र च हस्ती अवश्यते च्यते चित्तं च सूत्रसदक्षम् । ता मात्रा मर्कटिका दृष्टा च को न बध्यते सुखि ॥' को नासक्तो भवतीत्यर्थः । एतत्करणं कौतुकार्थमित्याह—नद्रेति । 'नष्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगले यथा पताना वा । मर्कटिकापि तथैव कुतूहलनारिणी भणिता ॥' उक्तमुपसहरति—इति । 'इति

लक्ष्मीनायकविना रचिते रचिरे प्रबन्धेऽस्मिन् । प्रन्ययपञ्चकबन्ध पर्यत छन्दस
सर्वस्वम् ॥'

अर्थकाक्षरादिपिङ्गलक्षरपर्यन्त समस्तवर्णप्रस्तारपिण्डिभूतसप्त्यामाह—

छन्वीसा सत्तसभा तह सत्तारहसहस्ताई ।

याभालीसं लक्खं तेरह कोडी समग्गाई ॥ ४६ ॥

[पॉट्टिशति सप्तशतानि तथा सप्तदशसहस्राणि ।

द्विचत्वारिंशद्वृक्षाणि त्रयोदश कोटय' समग्राणि ॥]

'अङ्काना वामतो गति' इति न्यायेन त्रयोदश कोटय द्विचत्वारिंशद्वृक्षाणि सप्तदशस
हस्राणि सप्तशतानि पॉट्टिशतिश्च । समूर्धनाक्षरादि पॉट्टिशत्यक्षरावधिप्रस्तारस्य पिण्डसव्ये-
त्यथ । अङ्कतोऽपि १३४२१७७२६ । 'एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटय' क्रमशः ।
अर्जुदमञ्ज खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खस्तस्मात् ॥ जलधिश्चान्त्य मध्य परार्धमिति दशगुणो
त्तम मत्या ॥'

अथ 'पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसत्यात् जातिर्मात्राकृता
भवत् ॥' इति प्रथम मात्राकृता जातिमभिधास्यन्गाहूप्रभृतीना जातीना कलागणनामुद्दे-
शनमेणाह—

होइ गाहू मत्तचऊअण गाहाइ सत्तावणी ।

तह त्रिग्गाहू पलट्टि किज्जइ उग्गाहउ सट्टिकल ॥

गाहणि आ वासट्टि किज्जइ ।

तह वि पलट्टइ सीहिणी वे अग्गल हो सट्टि ।

सत्तरूअअण्णोण्णगणखन्धमत्तचउसट्टि ॥ ४७ ॥

[भवति गाहू मात्राश्चतुष्पद्माशद्वाथाया सप्तपञ्चाशत् ।

तथा विगाथा परावृत्त्य क्रियते उद्गाथापि पष्टिकला ॥

गाथिनी च द्वापष्टिः क्रियते ।

तथैव परावर्तते सिहिणी द्वयधिका भवति पष्टि ।

सप्तरूपाप्यन्योन्य गणानि स्कन्धके मात्राचतु पष्टि ॥]

चतुष्पद्माशन्माना गाहू भवति । गाथाया सप्तपञ्चाशन्माना भवन्ति । तथा विगाथा
परावृत्त्य क्रियते । मात्रा पर सप्तपञ्चाशदेव । उद्गाथापि पष्टिकला । गाथिन्याश्च द्वापष्टि-
कला । तथैव परावर्तते सिहिणी । मात्रा द्वापष्टिरेव । तानि सप्तरूपाणि अन्योन्य चतुर्मा-
त्रगणानि भवन्ति । स्कन्धके चतु पष्टिर्माना भवन्ति । अत्र सर्वत्र सार्धमसप्तगणा स्क-
न्धके त्वथै गणा । रद्दा छन्दः ॥

अथ गाहू छन्दः—

पुत्रवद्धे उत्तद्धे सत्तग्गल मत्तवीसाइं ।

छट्टमगण पअमज्जे गाहू मेरुव्व जुअलाइं ॥ ४८ ॥

[पूर्वार्धे उत्तरार्धे सप्ताधिका मात्राविंशतिः ।

षष्ठो गणः पदमध्ये गाहू मेरु(रेव) युगले ॥]

पदमध्ये दलद्वयमध्ये मेरुयुगल भवति । दलद्वयेऽपि षष्ठो गण एकलध्वात्मको भवतीत्यर्थः । मेरुरिति लघोर्नाम । एतादृश गाहूछन्दो भवति । इदमप्येतस्योदाहरणम् । तथा च वाणीभूषणे—‘गाथोत्तरदलतुल्य पूर्वदल भवति यदि बाले । तामिह फणपतिमणितामुपगीतिं वर्णयन्ति बुधाः ॥’ उट्टवणिका यथा—SS, SII, SS, SII, SS, I, SS, S, ॥ SS, III, SS, SII, SS, I, SS, S,

गाहूमुदाहरति—जहा—(यथा)

चन्दो चन्दणहारो ताव अ रूअं पआसन्ति ।

चण्डेसरवरकित्ती जाव अ अप्पं ण दंसेइ ॥

[चन्द्रश्चन्दनहारस्तावच्च रूपं प्रकाशयन्ति ।

चण्डेश्वरवरकीर्तिर्यावच्चात्मानं न दर्शयति ॥]

चन्द्रश्चन्दनहार एते तावदेव रूप स्वात्मनः श्रुत्याभिमानेन प्रकाशयन्ति चण्डेश्वरस्य राज्ञः कीर्तिर्यावदात्मानं न दर्शयति । ततोऽप्येतस्य कीर्तिरत्यन्तधवलैत्यर्थः । गाहू निवृत्ता । अथ गाथा छन्दः—

पढमं वारहमत्ता बीए अट्टार हांहिं संजुत्ता ।

जह पढमं तह तीअं दहपथविट्टसिआ गाहा ॥ ४९ ॥

[प्रथमं द्वादशमात्रा द्वितीयेऽष्टादश भवन्ति संयुक्ताः ।

यथा प्रथमे तथा तृतीये दशपञ्चविभूषिता गाथा ॥]

यथाः प्रथमे चरणे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽष्टादशभिः संयुक्ता भवन्ति । यथा प्रथम तथा तृतीय द्वादशमात्रम् । या चतुर्थे चरणे पञ्चदशभिर्मात्राभिर्भूषिता भवति सा गाथेत्यर्थः । भूषणेऽपि—‘आदितृतीये द्वादश दशाष्टमात्रा तृतीयचरणे च । तुर्ये पञ्चदश स्युर्गोथेय पिङ्गलेनोक्ता ॥’ प्राकृते गाथा सस्कृते आयेति नामभेदः । इदमप्युदाहरणम् ।

गाथामुदाहरति—जहा

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।

पत्ते वि णअरट्टाहे भण कस्स ण वहहो अग्गी ॥

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।

प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वद्भ्रमोऽग्निः ॥]

कस्याश्चित्कलहान्तरितायाः सर्वा प्रति वचनम् । येन विना न जीव्यते स कृतापरा-
धोऽप्यनुनीयते । उक्तमर्थमयन्तरेण दृढीकर्तुमाह—प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न
वद्भ्रमोऽग्निः । अपि तु सर्वस्य । उद्ववणिका यथा—SII, SII, SII, IIS, ISI, SS, S ॥
SS, III, SS, IIS, I, SS, S,

अथ गाथायां गणनियममाह—

सत्तगणा दीहन्ता जो णलहू छट्ट णेह जो विसमे ।

तह गाहे विअभद्रे छट्टं लहुअं विआणेहु ॥ ५० ॥

[सत्तगणा दीर्घान्ता जो नलघू पष्टे नेह जो विपमे ।

तथा गाथा द्वितीयार्धे पष्टं लघुकं विजानीत ॥]

अत्र चतुष्कलाः सत्त गणा दीर्घान्ता गुर्वन्ता इत्यर्थः । अत्र पष्टो गणो जगणो भवति
नगणलघू वा भवत इति नियमः । इह विपमे स्थाने प्रथमतोयपञ्चमसप्तमस्थाने जगणो न
भवति । तथा गाथाया द्वितीयेऽर्धेऽपि पष्ट गणमेकलघ्वात्मकं विजानीत । भूरणेऽपि—
'सत्तगणाः मदीर्घाः सदीर्घा जगणो द्विजो(IIII)ऽयथा भवति । पष्टं लघूत्तद्वले विपमे
जगणो न गाथायाः ॥' गाथा छन्दः ॥

सर्वगाथासु सामान्यलक्षणमाह—

सव्याए गाहाए सत्तायण्णाइ होन्ति मत्ताइं ।

पुव्वदम्मि अ तीसा सत्ताइसा परदम्मि ॥ ५१ ॥

[सर्वस्या गाथाया सत्तपञ्चाशद्भवन्ति मात्राः ।

पूर्वार्धे च त्रिंशत्सत्तविंशति परार्धे ॥]

सर्वस्या गाथायाः सत्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । तत्र विवेकः—पूर्वार्धे त्रिंशत् सत्तविंश-
तिमात्राः परार्धे च । गाथा छन्दः ॥

अथ गाथायाः सत्तविंशतिभेदेषु लक्ष्मीनाश्रमाया गाथामुपलक्षणम्—

सत्ताइसा हाग सहा जस्मम्मि तिण्णि नेहाइं ।

मा गाहाणं गाहा आभा तीसकम्मग लच्छी ॥ ५२ ॥

[सत्तविंशतिगुरवः श्याप्या यस्यां तिस्रो रेखाः ।

मा गाथानां गाथा आया त्रिंशदक्षरा म्पसीः ॥]

दशमं गणगणो सत्तविंशति गुरवः श्याप्यास्त्रिंशद्य रेखास्तत्रो लक्षणः । पूर्वार्धे पष्टजग-

णरेखाद्वयमुतरार्धे च पष्ठलध्वात्मकरेखामात्र मिलित्वा रेखात्रय यस्या सा गाथाना मन्वे
आद्या त्रिंशदक्षरा सप्तविंशतिगुरुकल्पघुत्रयवती लक्ष्मीनामधेया भवति । गाथा उन्द ॥

अथ तत्प्रशस्तापुर सर भेदानयनप्रकारमाह—

तीसकखराहँ लच्छीं सव्वे वन्दन्ति होइ विक्खाआ ।

हासइ एक एक वण्ण ता कुणह णामाइ ॥ ५३ ॥

[त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीं सर्वे वन्दन्ते भवति विख्याता ।

हसत्येकैको वर्णस्तदा कुरुत नामानि ॥]

त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीं गाथा सर्वे कविपण्तिता वन्दन्ते । अभिवादनपूर्व स्तुवतीत्यर्थ ।
अत्र यदा एको वर्णो हसति न्यूनत्व प्राप्नोति द्वौ लघू वाद्ध गच्छतस्तदा सप्तविंशति
नामानि कुरुत । गाथा उन्द ॥

अथाद्या लक्ष्मीमुपलक्षयन्निव गाथाभ्या नामान्यद्विंशति—

लच्छी ऋद्री बुद्धी लज्जा त्रिज्जा खमा अ देही अ ।

गौरी धाई चुण्णा छाआ कन्ती महामाई ॥ ५४ ॥

किन्ती सिद्धी माणी रामा गौही विसा अ वासीआ ।

सोहा हरिणी चक्का सारसि कुररी सिंही अ हसीआ ॥ ५५ ॥

[लक्ष्मी ऋद्विर्बुद्धिर्लज्जा विद्या क्षमा च देही च ।

गौरी धात्री चूर्णा छाया कात्तिर्महामाया ॥

कीर्ति सिद्धिर्गानिनी रामा गाहिनी विश्वा च वासिता ।

शोभा हरिणी चक्री सारसी कुररी सिंही च हसिका ॥]

अत्र प्रथमा गाथा सप्तावशतिगुरुकरेखात्रयवती त्रिंशदक्षरा लक्ष्मी एकगुरुह्रासन लघु
द्वयवृक्षा गाथाया सप्तविंशतिभेदा स्फुटीकृत्य प्रदर्शयन्ते—यथा—२७ गुरु ३ लघु
३० अक्षर लक्ष्मी । २६ गुरु ५ लघु ३१ अक्षर ऋद्धि । २५ गुरु ७ लघु ३२
अक्षर बुद्धि । २४ गुरु ९ लघु ३३ अक्षर लज्जा । २३ गुरु ११ लघु ३४ अ
क्षर विद्या । २२ गुरु १३ लघु ३५ अक्षर क्षमा । २१ गुरु १५ लघु ३६ अक्षर
देही । २० गुरु १७ लघु ३७ अक्षर गौरी । १९ गुरु १९ लघु ३८ अक्षर घात्री ।
१८ गुरु २१ लघु ३९ अक्षर चूर्णा । १७ गुरु २३ लघु ४० अक्षर छाया । १६
गुरु २५ लघु ४१ अक्षर कात्ति । १५ गुरु २७ लघु ४२ अक्षर महामाया ।
१४ गुरु २९ लघु ४३ अक्षर कीर्ति । १३ गुरु ३१ लघु ४४ अक्षर सिद्धि ।

१ 'राई रवि' २ 'गाहिणी वीमा रवि' ३ 'सीही हसीआ' रवि' ४ 'गात्रि'
रवि' ५ 'मनोरमा' रवि' ॥

१२ गुरु. ३३ लघु. ४५ अक्षर. मानिनी । ११ गुरु. ३५ लघु. ४६ अक्षर. रामा ।
 १० गुरु. ३७ लघु. ४७ अक्षर. गाहिनी । ९ गुरु. ३९ लघु. ४८ अक्षर. विश्वा । ८
 गुरु. ४१ लघु. ४९ अक्षर. वासिता । ७ गुरु. ४३ लघु. ५० अक्षर. शोभा । ६ गुरु.
 ४५ लघु. ५१ अक्षर. हरिणी । ५ गुरु. ४७ लघु. ५२ अक्षर. चक्री । ४ गुरु. ४९
 लघु. ५३ अक्षर. सारसी । ३ गुरु. ५१ लघु. ५४ अक्षर. कुररी । २ गुरु. ५३ लघु.
 ५५ अक्षर. मिही । १ गुरु. ५५ लघु. ५६ अक्षर. हंसी । एते मत्तविशतिभेदाः । ए-
 तमसामुदाहरणानि मत्ततोदाहरणमन्त्रयो क्रमेण द्रष्टव्यानि ॥

अथ गाथापाठप्रकारमुपदिशति—

पदमं धी हंसपदं श्रीण सिंहस्त विक्रमं जाभा ।

तीण गजवरलुलिअं अहिवरलुलिअं चउत्थण गाहा ॥ ५६ ॥

[प्रथममिव हंसपदं द्वितीये सिंहस्य विक्रमो यादृक् ।

तृतीये गजवरलुलितमहिवरलुलितं चतुर्थके गाथायाः ॥]

प्रथमं द्वादशमात्रं चरणं ह्रस्वपदवन्मन्थरं यथा स्यात्तथा पठ्यते । अथवा 'पदमं धी'
 इति वक्षित्पाठः । तत्र प्रथमाहं ह्रस्वगमनवत्पठेदित्यर्थः । द्वितीयचरणे सिंहविक्रमो यादृक्
 तादृक् पठ्यते । तृतीयचरणे गजवरस्य लुलितं यथा गतिविशेषो भवति तथा पठ्यते । च-
 तुर्थेऽचरणेऽहिवरस्य लुलितं गतिविशेषो यथा भवति तथा पठ्यते । गाथा छन्दः ॥

अथ गणभेदेन गाथायाः सावस्थामेदं दोषमाह—

गक्के जे कुलमन्ती वे णाअक्केहि होइ मंगहिणी ।

णाअकहीणा रण्डा वेसा बहुणाअआ होइ ॥ ५७ ॥

[एकेन जेन कुलमती द्वाम्या नायकाभ्यां स्वयंप्राहिणी ।

नायकहीना रण्डा वेसा बहुनायका भवति ॥]

एकेन जेन जगणेन गाथा कुर्वन्ना भवति । जगणस्य नायकरूपस्यैवास्ति भावः । द्वाम्या
 नायकाभ्यां जगणाभ्यां स्वयंप्राहिणा सुखप्राप्ता भवति । नायकहीना रण्डा भवति । बहु-
 नायका गाथा वेसा भवति । द्वितीयार्थः स्पष्टः । गाथा छन्दः ॥

अथ लघुसंख्याभेदेन गाथायां वर्णभेदमाह—

नेरहलहुआ विष्पी णआईमेहि रत्तिणी भणिआ ।

मत्तारिमा वेमी मेमा मा सुदिणी होइ ॥ ५८ ॥

१. 'विष्पी' रवि०. २. 'अहिलुडिअणउप्पअ' रवि०. ३. 'सिंहविक्रमवदुतं प-
 ठ्यते' रवि०. ४. 'गजवरलुलिअं सारसी पठ्यते' रवि०. ५. 'चतुर्थमहिलुलिअम् ।
 यथा सर्पाणां शेषे नावत्यं तथात्माने चयन्ते पठ्यते इत्यर्थः' रवि०. ६. 'वन्ती' रवि०.
 ७. 'मंगहिणी' रवि०.

[त्रयोदशलघुका विप्रा एकविंशतिभिः क्षत्रिया भणिता ।
सप्तविंशतिभिर्वेश्या शेषा सा शूद्रा भवति ॥]

त्रयोदशवर्णा लघुका यस्यां सा तदवधिका विप्रा । ब्राह्मणी भवतीत्यर्थः । एकविंशति-
भिर्लघुकैः क्षत्रिया भणिता । सप्तविंशतिभिर्लघुकैर्गाथा वेश्या भवति । शेषा तु उनत्रिंश-
दात्म्य शेषैर्लघुकैः शूद्रा भवति । गाथा छन्दः ।

विषमस्थानदत्तजगणाया गाथाया दोषमाह—

जा पढम तीअ पश्चम सत्तमठौणे ण होइ गुरुमज्झा ।
गुण्विणिण्ण गुणरहिआ गाहा दोसं पआसेइ ॥ ५९ ॥
[या प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु भवति गुरुमध्या ।
गुर्विणीव गुणरहिता गाथा दोषं प्रकाशयति ॥]

या गाथा प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु गुरुमध्या जगणयुक्ता भवति गुर्विणीव गुण-
रहिता सरुलकायक्षिमा सा गाथा दोष प्रकाशयति । अतो विषमस्थानस्थनायका सा न
कर्तव्येत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥ गाथा निवृत्ता ।

विग्गाहा छन्दः—

विग्गाहापढमदले सत्ताईसाइँ मत्ताइँ ।
पच्छिमदले ण तीसा इँ अं जं पिङ्गलेण णाएण ॥ ६० ॥
[विगाथाप्रथमदले सप्तविंशतिर्मात्राः ।
पश्चिमदले ननु त्रिंशदिति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन ॥]

विगाथायाः पूर्वाभिं सप्तविंशतिर्मात्रा भवन्ति । चरमदले उत्तरार्धे ननु त्रिंशन्मात्रा
भवन्तीति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन । गाथादलवैपरीत्येन विगाथा भवतीत्यर्थः । इदमप्यु-
दाहरणम् । भूषणे तु—‘गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ । सेय भवति विगाथा
फणिनायकपिङ्गलेन सप्रोक्ता ॥’ इति ॥

विगाथामुदाहरति जहा—

परिहर माणिणि माणं पेक्खहि कुसुमाइँ णीवस्स ।
तुम्ह कप खरहिअओ गेह्णइ गुडिआधणुंअ किर कामो ॥
[परिहर मानिनि मानं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य ।
युष्मत्कृते खरहृदयो गृह्णाति गुटिकाधनुः किल कामः ॥]

मानवर्ती नायिका प्रति शृष्टस्य नायकस्य वचनम् । यथा हे मानिनि, मानं परिहर
त्यज । प्रेक्षस्व नीपस्य कदम्बस्य कुसुमानि । युष्मत्कृते खरहृदयोऽन्यन्त कठोराशयः

कामोऽस्मिन्यर्थासमये शेषपुष्पाणामभावात्किल गुटिकाधनुर्गृह्णाति । अतस्त्यजेन मान-
मिति भावः । अथ वा तादृशीं कान्तकृतानुनयमष्टकतीं नायिका प्रति द्यूक्तः ॥ उद्व-
णिका यथा—॥३॥, ५॥, ५५, ५॥, ॥५, १, ५५, ५ ॥ ५॥, ५॥, ॥५, ५॥, ॥५, १५॥,
॥५, ५, विगाहा निवृत्ता ॥

अधोद्राया छन्दः—

पुञ्चदे उत्तदे मत्ता तीसन्ति सुभभ संभणिभा ।

सो उग्गाहो वुत्तो पिङ्गलकइदिट्ट सट्टिमत्तङ्गा ॥ ६१ ॥

[पूर्वार्धे उत्तरार्धे मात्रात्रिंशत्सुभग संभणिताः ।

सा उद्राया वृत्ता पिङ्गलकविदृष्टा पष्टिमात्राङ्गा ॥]

पूर्वार्धे उत्तरार्धे च यत्र मात्रात्रिंशत्सम्यग्भणिताः । सुभगेति मात्राविशेषणम् । सा
पिङ्गलकविदृष्टा पष्टिमात्राङ्गा कलापष्टिशरीरा उद्राया वृत्ता । अत्र सर्वत्रावदृष्टमापाया
लिङ्गव्यत्यय प्रातिपदिकनिर्देशो वा न दोषापायक इति गुरुवः । इदमप्युदाहरणम् । इय-
मेव प्रन्यान्तरे आर्यांगीतिरित्युच्यते । भूषणे तु—‘गाथा द्वितीयतुर्यावस्थादशमात्रां य-
दतः । मात्रापष्टिशरीरा प्रोक्ता सा गीतिरिह हि फणितिता ॥’

उद्रायामुदाहरति—जहा—

‘सोऊण जस्स णामं अंसू णअणाईं सुमुहि रुन्धन्ति ।

भण वीरचेइवइणो पेच्छामि मुहं कहं जहिच्छं से ॥’

[श्रुत्वा यस्य नाम अश्रूणि नयने सुमुखि रुन्धन्ति ।

भण वीरचेदिपतेः प्रेक्षिष्यामि मुखं कथं यथेच्छं तस्य ॥]

चेदिपतावनुरक्ता काचिद्दर्शनोत्कलिकाकुला कुलवधूना निजमसीमाह—यथामध-
वणेनापि सात्त्विकभावाविर्भावदधुपातस्तद्वदनदर्शनमतिदूरापास्तमित्युत्कलिकाकुलाह वी-
रस्य चेदिपतेः कथं मुखं प्रेक्षिष्यामीति सामुक्त्वायाच.(?) । उद्वणिका यथा—५५, १५॥,
५५, ५५, ॥५, ३॥, ५५, ५ ॥ ॥५, १५॥, ॥५, ५५, ॥५, १५॥, ५५, ५, उद्राया
निवृत्ता ॥

अथ गाहिनीसिंहिन्यां—

पुञ्चद तीममत्ता पिङ्गल पभणेइ मुदिणि सुणेहि ।

उत्तदे वत्तीमा गाहिणि विचरीअ सिहिर्णा भणु सयम् ॥६२॥

[पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्राः पिङ्गलः प्रभणति मुग्धे नृणु ।

उत्तरार्धे द्वात्रिंशद्गाहिनी विपरीतां सिंहिनीं भणु सयम् ॥]

यत्र पूर्वार्धे प्रथमदले त्रिंशन्मात्रा भवन्ति उत्तरार्धे चरमदले द्वात्रिंशन्मात्राः संभूय द्वापष्टयंत्र भवन्ति पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे श्यु सा गाहिनी छन्दः । तद्विपरीतां सिं-
हिनीं सत्यं भण । कथयेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्धे च त्रिंशन्मात्रा इति
विपर्ययार्थः । वाणीमूषणेऽपि—‘यदि गाथातुर्यपदं त्रिंशत्मात्रं च गाथिनी भवति । फ-
णपतिपिङ्गलमणितं तद्विपरीतं तु सिंहिनीकृतं स्यात् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

गाथिनीमुदाहरति—जहा—

‘मुञ्चहि सुन्दरि पाभं अप्पहि हसिऊण सुमुहि खग्गं मे ।
कप्पिअ मेच्छशरीरं पेच्छइ वअणाइ तुक्क धुअ हम्मीरो ॥’

[मुञ्च सुन्दरि पादमर्पय हसित्वा सुमुखि खङ्गं मे ।

कल्पयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः ॥]

संप्रामयात्रायां चरणपतितां पत्नीं प्रति हम्मीरवचनम्—मुञ्च सुन्दरि पादम् । विप्रं
मा कुर्वित्यर्थः । हे सुमुखि, अर्पय हसित्वा मम खङ्गम् । खङ्गप्रदणानन्तरं प्रतिजानीते—
कल्पयित्वा छेदयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः । अनिरुक्तम्ले-
च्छशरीरो भवन्मुखं नावलोकयितुं सहिष्य इति भावः ॥

सिंहिनीमुदाहरति—जहा—

‘वरिसइ कणअह विट्ठिं तप्पइ भुअणे दिआणिसं जग्गन्तो ।

णीसङ्क साहसङ्को णिन्दइ इन्दं अ सूरधिम्मं अ ॥’

[वर्षति कनकरस्य वृष्टिं तपति भुवनानि दिवानिशं जाग्रत् ।

निःशङ्क साहसाङ्को निन्दतीन्द्रं च सूर्यभिम्बं च ॥]

कथितकविशिक्रमादित्यं स्तीति । अयमर्थः—अयं कनकरस्य वृष्टिं वर्षति, इन्द्रस्तावन्-
लवृष्टिं वर्षति । असौ भुवनानि तपति, सूर्यभिम्बं भुवनं तपति । इन्द्रः सूर्यो वा दिवसे
जागति, अयं तु दिवानिशं जाग्रदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । उदवणिका उभयोर्पेया—SII, SII,
SS, SII, II, S, III, SS, S II SII, SII, SS, SII, II, S, S, S, II, III, III
SS, SII, II, S, S, S, S II SS, S II SS, SII, S, S, II, गादिनीसिंहिनी
निवृत्ते ॥

अथ स्कन्धकं छन्दः—

चउमत्ता अट्टगणा पुञ्चद्वे उत्तद होइ समरूभा ।

सो रान्धभा विभाणट्ट पिङ्गल पभणेइ मुद्धि वहुसंभेभा ॥ ६३ ॥

[चतुर्मात्रिका अष्टौ गणाः पूर्वार्धे उत्तरार्धे भवन्ति समख्याः ।

तं स्कन्धकं जानीहि पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे बहुसंभेदम् ॥]

चतुर्मात्रिका गणा अष्टौ भवन्ति पूर्वापि उत्तरार्धे च समरूपाः । दलद्वयेऽपि मिलित्वा चतुःषष्टिमात्रकशरीरं स्कन्धकं विजानीत । पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे । बहुसमेदमष्टाविंशतिप्रभेदमित्यर्थः । भूषणेऽपि—‘स्कन्धकमपि तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्थं स्यात् । तत्तुल्यमप्रिमदल भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

स्कन्धकमुदाहरति—जहा—

‘जं जं आपोइ गिरिं रइरहचक्रपरिघट्टणसहं हणुआ ।

तं तं लीलाइ णलो वामकरत्थंहिअं रएइ समुदे ॥’

[यं यमानयति गिरिं रविरथचक्रपरिघट्टनसहं हनूमान् ।

तं तं लीलया नलो वामकरस्तम्भितं रचयति समुद्रे ॥]

वद्व्यपिका यथा—SS, SS, IIS, IIII, SII, ISI, IIS, IIS ॥ SS, SS, IIS, SII, SS, ISI, SII, SS ॥

अथ स्कन्धकस्य व्याप्यव्यापकभावेन सर्वगुरुकृतस्यैकगुरुद्वयते [लघु]द्रयद्वया वाद्य-विंशतिभेदाः । तानुदिशति—

णन्दउभइउसेससारङ्गसिववम्भवारणवरुण ।

णीलुमअणतालङ्कसेहरुसरुगअणुसरहुविमइरवीर ॥

णअरुणकसिद्धणेहलु ।

मअगलुभोलउसुद्धसगिन्दुम्भकलसससि जाण ।

सरहसेसससहर गुणहु अट्टाइस खन्धाण ॥ ६४ ॥

[नन्दभद्रशेषसारङ्गशिवव्रजवारणवरुणाः ।

नीलमदनतालङ्कशेखरशरगगनशरमविमतिक्षीराणि ।

नगरनरश्लिग्धश्लेहाः ।

मदकालभूपालशुद्धसरित्कुम्भकालशशिनो जानीहि ।

शरभशेषशशधराः जानीत अष्टाविंशतिस्कन्धकाः ॥]

हे विज्ञाः, शैवमतेषुशशधराः प्राकृतकवयः । गुणदु जानीत । अष्टाविंशतिस्कन्धका इति । यथा—३० गुरु. ४ लघु. ३४ अक्षर. नन्दः । २५ गुरु. ६ लघु. ३५ अक्षर. मद्रः । २० गुरु. ९ लघु. २९ अक्षर. शेषः । २० गुरु. १० लघु. ३० अक्षर. सारहः । २६ गुरु. १२ लघु. ३८ अक्षर. शिवः । २५ गुरु. १४ लघु. ३९ अक्षर. प्रज्ञा । २४ गुरु. १६ लघु. ४० अक्षर. गारण । २३ गुरु. १८ लघु. ४१ अक्षर. न-

१. ‘शरभः । शेषे अयमाने शशधर जानीहि’ इति रविशरव्याख्यानम्.

रुण । २२ गुरु २० लघु ४२ अक्षर नील । २१ गुरु २२ लघु ४३ अक्षर मदन ।
 २० गुरु २४ लघु ४४ अक्षर ताताङ्क । १९ गुरु २६ लघु ४५ अक्षर शेखर ।
 १८ गुरु २८ लघु ४६ अक्षर शर । १७ गुरु ३० लघु ४७ अक्षर गगनम् ।
 १६ गुरु ३२ लघु ४८ अक्षर शरम् । १५ गुरु ३४ लघु ४९ अक्षर विमति ।
 १४ गुरु ३६ लघु ५० अक्षर क्षीरम् । १३ गुरु ३८ लघु ५१ अक्षर नगरम् ।
 १२ गुरु ४० लघु ५२ अक्षर नर । ११ गुरु ४२ लघु ५३ अक्षर लिग्ध । १०
 गुरु ४४ लघु ५४ अक्षर स्रैह्ये । ९ गुरु ४६ लघु ५५ अक्षर र्मदकल । ८ गुरु
 ४८ लघु ५६ अक्षर मूपाळ । ७ गुरु ५० लघु ५७ अक्षर शृद्ध । ६ गुरु ५२
 लघु ५८ अक्षर सरित् । ५ गुरु ५४ लघु ५९ अक्षर कुम्भ । ४ गुरु ५६ लघु
 ६० अक्षर कलश । ३ गुरु ५८ लघु ६१ अक्षर शशी । एतदष्टाविंशतिभेदा ।
 एषामुदाहरणान्युदाहरणमङ्गुर्या द्रष्टव्यानि । तालङ्किनी छन्द ॥

अष्टाविंशतिभेदानयनप्रकारमाह—

चौलघु कथ वि पसरजहिं सो सहि नन्दहु जाण ।

गुरु टुट्टइ वि वि लहु वढइ त तं णाम विआण ॥ ६५ ॥

[चतुर्लघव कुत्रापि प्रसरन्ति त सखि नन्द जानीहि ।

गुरुर्हसैति द्वौ द्वौ लघू वृद्धिं प्राप्तुस्तत्तन्नाम विजानीहि ॥]

अयमर्थ — चतुर्लघुत्वात्मके स्वधने त्रिशद्वारवत्त्वत्वारो लघवस्तदा नन्द । एव
 मन्व्युपि ज्ञया । पष्ठे जगणसावश्यकत्वाच्चत्वारो लघव इत्युक्तम् । दोहा छन्द ॥

अथाथ नन्दमुदाहरति—

‘चन्दा कुन्दा कासा हारा हीरा तिलोअणा केलासा ।

जेत्ता जेत्ता सेत्ता तेत्ता कासीस जिण्णिआ ते रिन्ती ॥’

[चन्द्र कुन्द काशी हारो हीरस्त्रिलोचन कैलास ।

यावदावच्छेत्तानि तावत्काशीश जितानि तव कीर्त्या ॥

कश्चित्कवी राजानं दिवोदासं स्तौति—यथा—चन्द्र कुन्द काश हार हीर त्रिलो-
 चन शिव कैलास यावदावच्छेत्तानि तावदे काशीश, त कीर्त्या जितानि । तदपक्षया ते
 कीर्तिध्वलेत्यर्थ । उद्वगणिता यथा—SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS SS ॥
 SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS, SS, इति गायत्र्यप्रकरणम् ॥

१ ‘तालङ्’ रवि० २ ‘क्षीरनगरम्’ रवि० ३ ‘श्रेहन’ रवि० ४ ‘मद्गण’ रवि०
 ५ ‘भाल’ रवि० ६ ‘शृद्धसरित्’ रवि० ७ ‘शुश्रुति लघुद्वयं कथं च तथा तथा नामानि
 जानीत ।’ रवि० ८ ‘ग’ रवि० ९ ‘जि’ रवि०

अथ दोहा छन्द —

तेरह मत्ता पढम पअ पुण एआरह देह ।

पुण तेरह एआरहइ दोहालक्षण पह ॥ ६६ ॥

[त्रयोदश मात्राः प्रथमे पादे पुनरेकादश दत्थ ।

पुनस्त्रयोदशीकादश दोहालक्षणमेतत् ॥]

त्रयोदश मात्रा प्रथमचरणे पुनर्द्वितीयचरणे एकादश पुनस्तृतीयचरणे त्रयोदश पुन-
श्चतुर्थचरणे एकादशीव । द्विपयालक्षणमेतत् ॥

द्विपयामुदाहरति—

‘सुरभरु सुरही परसमणि णहि वीरेससमाण ।

ओ वकल ओ कठिणत्तणु ओ पसु ओ पासाण ॥’

[सुरतरः सुरभि. स्पर्शमणिर्निहि वीरेशसमानः ।

अथ वल्कलोऽथ कठिनतनुरथ पशुरथ पाषाण ॥]

कश्चित्त्रिविधरिधर स्तौति—सुरतरं कल्पवृक्ष, सुरभि कामधेनु, स्पर्शमणिश्च, एते
त्रयोऽपि नहि वीरेशरसमानाः । एतेषु कल्पतरुर्वल्कलमय, ओ अथ च कठिनतनु
काष्ठमयत्वात्, कामधेनु पशु विषेःरहिता, स्पर्शमणि पाषाणो जड एवेति । अयं च
शृदुहृदयो विवेचन मुक्तौ विलक्षणम्वमान ॥

उद्वर्गिमानरसुदे द्रष्टव्या । तथा द्विपयायाश्रयोविशतिभेदानेनैव गुरुत्वासेन लघुद्वय-
वृत्ताद्—

भमरु भामरु सरहु सेवाणु,

मण्डूअ मङ्गु करहु,

णरु मआलु मैअगलु पओहरु,

चलु वाणरु तिण्णिअलु,

कच्छ मच्छ सहूल अहिरु,

वग्घ विराडउ सुणह तह

उन्दुरु सप्पपमाण,

गुरु रुट्टइ वे लहु वट्टइ

तं तं णाम विभाण ॥ ६७ ॥

१ ‘अन्वयां धेनुं तदा, कीं कथयन्ती यन्ती सा द्विपया गतिः. २ ‘मम अंशु’
रतिः. तन्वाया ‘मदगप’ इति

[भ्रमरो भ्रामरः शरभः श्येनः,
मण्डूको मर्कटः करभः,
नरो मरालो मदकलः पयोधरः,
चलो वानरस्त्रिकलः,
कच्छपो मत्स्यः शार्दूलोऽहिवरः,
व्याघ्रो बिडालः शुनकस्तथा
उन्दुरः सर्पप्रमाणः,
गुरुखुद्यति द्वे लघू वर्धते
तत्तन्नाम विजानीत ॥]

इति त्रयोविंशतिभेदाः । रंश्चा छन्दः ॥

त्रयोविंशतिभेदानयनप्रकारमाह—

छव्विसु अक्खर भमरहो गुरु वाइस लघु चारि ।

गुरु ट्टट्टइ वे लहु वढइ तं तं णाम विआरि ॥ ६८ ॥

[पट्टिंशत्यक्षरो भ्रमरो गुरवो द्वाविंशतिर्लघवश्चत्वारः ।

गुरुखुद्यति द्वौ लघू वर्धते तत्तन्नाम विचारय ॥]

ते यथा—२२ गु. ४ ल. २६ अ. भ्रमरः । २१ गु. ६ ल. २७ अ. भ्रामरः । २० गु. ८ ल. २८ अ. शरभः । १९ गु. १० ल. २९ अ. श्येनः । १८ गु. १२ ल. ३० अ. मण्डूकः । १७ गु. १४ ल. ३१ अ. मर्कटः । १६ गु. १६ ल. ३२ अ. करभः । १५ गु. १८ ल. ३३ अ. नरः । १४ गु. २० ल. ३४ अ. मरालः । १३ गु. २२ ल. ३५ अ. मदकलः । १२ गु. २४ ल. ३६ अ. पयोधरः । ११ गु. २६ ल. ३७ अ. चलः । १० गु. २८ ल. ३८ अ. वानरः । ९ गु. ३० ल. ३९ अ. त्रिकलः । ८ गु. ३२ ल. ४० अ. कच्छपः । ७ गु. ३४ ल. ४१ अ. मत्स्यः । ६ गु. ३६ ल. ४२ अ. शार्दूलः । ५ गु. ३८ ल. ४३ अ. अहिवरः । ४ गु. ४० ल. ४४ अ. व्याघ्रः । ३ गु. ४२ ल. ४५ अ. बिडालः । २ गु. ४४ ल. ४६ अ. शुनकः । १ गु. ४६ ल. ४७ अ. उन्दुरः । ० गु. ४८ ल. ४८ अ. सर्वलघुः सर्पः । एते त्रयोविंशतिभेदाः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जर्या द्रष्टव्यानि । दोहा छन्दः ॥

अथ भ्रमरं प्रथममुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जा अद्धङ्गे पव्वइ सीसे गङ्गा जांसु ।

जो देवैणं चल्लहो वन्दे पाअं तामु ॥’

१. रंश्चाछन्दोलक्षणं त्वमे व्यक्तमेव. २. ‘नामु’ रवि०; ‘वसति’ इति तच्छाया. ३. ‘नेभाण’ रवि०; ‘लोकाना’ इति तच्छाया.

[यस्यार्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा यस्य ।
यो देवानां बहृमो वन्दे पादं तस्य ॥]

अथ लघुसप्त्याभेदेन द्विपथाया वर्णभेदमाह—

यारह लहुआ विष्पी तह वार्सेहिं खत्तिणी भणिआ ।
वत्तीस होइ वेसी जा इअरा सुद्धिणी होइ ॥ ६९ ॥
[द्वादश लघवो विप्रा तथा द्वाविंशत्या क्षत्रिया भणिता ।
द्वात्रिंशता भवति वैश्या अष्टचत्वारिंशता शूद्री भवति ॥]

चतुर्लघुव्युक्तमारभ्य द्वादशलघुपर्यन्ता द्विपथा विप्रा ब्राह्मणी भवति । तथा त्रयोदशलघु-
व्युक्तमारभ्य द्वाविंशत्या लघुर्लघु क्षत्रिया भणिता । त्रयोविंशतिलघुव्युक्तमारभ्य द्वात्रिंशत्या लघु-
व्युक्तमारभ्य वैश्या भवति । या इतरा सा सर्वा शूद्रा भवति । गाथा छन्दः ॥

त्रिपमचरणस्यजगणाय दोषमाह—

जिस्सा पढमहिं तीए जगणा दीसन्ति अ पाए ण ।
चण्डालहू घररहिआ दोहा दोस पभासेइ ॥ ७० ॥
[यस्या प्रथमे तृतीये जगणा दृश्यन्ते च पादे ननु ।
चाण्डालगृहस्थिता दोहा दोष प्रवाशयति ॥]

यस्या दोहाया प्रथमे तृतीये च पादे ण ननु जगणा दृश्यन्ते सा दोहा चाण्डालगृ-
हस्थितेव दोषं प्रवाशयति । यद्वा प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद्गृहस्थितचाण्डालेव दोषा-
वदा भवति । गाथा छन्दः ॥

दोहायां गणनियममाह—

छक्रुलु चक्रुलु तिण्णिक्कलु षेमपरि तिसम पअन्ति ।
समपाअहिं अन्तेक्कअलु ठवि दोहा णिअन्ति ॥ ७१ ॥
[पटलधनुष्वलद्विकलोऽनेन प्रवारेण विपमे पतन्ति ।
समपादेऽन्त एत्रकलां स्थापय दोहा निर्भाता]

पटल चतुष्पट त्रिकलधानया रीत्या त्रयोऽमी गणा विपमे प्रथमे तृतीये च चरणे
पतन्ति । समपादे तृतीये चतुर्थे च चरणे पटलधनुष्वलद्विकलोऽनेन प्रवारेण विपमे पतन्ति ।
पूर्वोक्तं । वाणीभूषणेऽपि—'पटलधनुष्वलद्विकलोऽनेन प्रवारेण विपमे पतन्ति । समपादात्ते
पटलमीति दोहामर्थेहि ॥' दोहा विच्युता (दोहा निवृत्ता) ॥

अह रसिआ (अथ रसिका छन्दः—)

दिअवर गण धरि जुअल,
पुणविव तिअ लहु पअल,
इमविहि विवि छउपअणि ।
जेम सुहइ सुससि रअणि,
तह रसिअउ मिअणअणि,
ऐअदहकल गअगमणि ॥ ७२ ॥

[द्विजवर गणयोर्धारय युगलं,
पुनरपि त्रयो लघवः प्रकटाः,
अनेन विधिना बिम्बितानि पदपदानि ।
यथा शोभते सुशशी रजन्यां,
तथा रसिकाना मृगनयने,
एकादशकलं गजगमने ॥]

प्रथमं द्विजवर गणयोश्चतुर्लघुगणयोर्युगलं धारय । पुनरपि च त्रिलघुनो गणः प-
तति । अनेन विधिना बिम्बितानि पदपदानि यत्र तत्र छन्दः शोभते । यथा सुशशी
रजन्या तथा रसिअउ रसिकाना मध्य एतदेकादशकल छन्दः । हे मृगनयने हे गजग-
मने शोभते इति । भूषणे तु—ललितमिति नामान्तरम् । यथा—‘द्विजवर युगमिह रचय,
त्रिलघुगणमिह कलय, सुललित कलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि, जगति
विदितललितमिति, वरफणपतिरिति वदति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

रसिकामुदाहरति—जहा(यथा)—

‘विमुह चलिअ रण अचलु,
परिहरिअ. हअगअवलु,
हलहलिअ मलअणिवइ,
जसु जस तिहुअण पिवइ,
वणरसिणरवइ लुलिअ,
सअलउवरि जसु फुलिअ ॥’

[विमुखं चलितो रणादचलः,
परिहृत्य ह्यगजबलं,
हलहलितो मलयनरपतिः,

यस्य यशस्त्रिभुवनं पिवति,
 वाराणसीनरपतिर्लुलितः,
 सकलोपरि यशं पुष्पितम् ॥]

कश्चित्कस्यचिदग्रेऽचलनरपते समराहणादपमानमनुवर्णयस्तत्कटफक्षोममुपवर्णयति—
 विमुखं पराङ्मुखं चलितो रणादचलाद्योऽपि परिहृत्य ह्यगजनलं तदानीमेव मलयनरपतिं
 रपि हलहत्रित आकस्मिन्सजातसाध्वसोऽभूत् । यस्य यशस्त्रिभुवनं पिवति । व्याप्नोती
 त्वर्थः । अयं च वाराणसीनरपतिरपि लुलितः पराङ्मुखा बभूव । सकलस्य लोकस्योपरि
 यस्य यशं पुष्पितम् । विनसितमित्यर्थः । उटवणिजा स्पष्टा ॥

अत्रैतस्य छन्दस उक्तलति नामान्तरमाह—

आइम् वरुडक्ञ्छ मिउ लोहगिणिमह सारु ।
 गुरु वट्टइ मिचल घटइ त त नाम मिआरु ॥ ७४ ॥

[आदिकाव्यमुक्कञ्छा कृत लोहगिण्या सारम् ।

गुरुवर्धते द्वौ लघू द्वसतस्तत्तन्नाम विचारय ॥]

सर्वत्रयुक्तं रसिनाउन्द । आदिकाव्यमर्थात्प्रथमं भेदं कृत्वा 'उक्कञ्छा' इति नाम
 मिउ कृतम् । छन्दोविद्विरिति शेषः । कीदृशम् । लोहगिण्यामेतस्यैवापत्तेर्भेदे छन्दसि
 सारमृतम् । उक्तकृत्मित्यर्थः । अत्र च यदा गुरुवर्धते द्वौ लघू द्वसतस्तदा तत्तन्नाम विचारय ।
 दोहाछन्दः ॥

लघुद्वयदासेनेकगुरुद्वयोक्कञ्छाया अष्टौ भेदास्तानुद्दिशति—

लोहगिणि हसिणिआ रेहा तालकि कपि गम्भीरा ।

काली कलरुदाणी उक्कञ्छा अट्ट नामाइ ॥ ७५ ॥

[लोहगिणी हसी रेखा तालङ्गी कम्पी गम्भीरा ।

काली कालरुदाणी उक्कञ्छाया अष्ट नामानि ॥]

लोहगिणी, हसी, रेखा, तालङ्गी, कम्पी, गम्भीरा, काली, कालरुदाणी, इत्यष्टौ
 उक्कञ्छाया नामानि । भेदा इत्यर्थः । गहाउन्द ॥

अथाष्टभेदानयनप्रारम्भात्—

लोहगिणि मवरुट्टु जत्थ गुरु र्नेक् षोइ ना हसी ।

ज ज यट्टइ हारो णाम जो जत्थ मो नत्थ ॥ ७६ ॥

१ हसति शी० २ 'वारि रवि०', 'द्वयं यन्तारो मुरा एव हसी । तत्र
 यथा यथा च यथा गुरुशं यथा तथा तथा नामानि यथान्तः । अत्र गिण्टादम उक्कञ्छा
 नामिदं' इति तत्प्रागनुमापिका शिवररण्याया

[लोहंगिणी सर्वलघुर्षत्र गुरुरेको भवति सा हंसी ।

यो यो वर्धते हारो नाम यद्यत्र तत्तत्र ॥]

लोहंगिणी सर्वलघुका । यत्रैको गुरुर्भवति सा हसी । एवं लघुद्वयहासेनैकैरुगुरुशृङ्खा यन्नाम यत्र तन्नाम तत्र । अत्र सर्वत्र पदपष्टिमात्राः । ते यथा—६६ मात्रा सर्वे लघुका लोहंगिणी । ६४ ल० १ गु० ६६ मा० हसी । ६२ ल० २ गु० ६६ मा० रेखा । ६० ल० ३ गु० ६६ मा० तालद्विणी । ५८ ल० ४ गु० ६६ मा० कम्पिणी । ५६ ल० ५ गु० ६६ मा० गम्भीरा । ५४ ल० ६ गु० ६६ मा० काली । ५२ ल० ७ गु० ६६ मा० कलरुद्राणी । एतेऽष्टावुक्ञ्जया भेदाः । गाहाछन्दः ॥

अथ रोलाछन्दः—

पदम होइ चउवीस मत्त अन्तर गुरु जुत्ते,

पिङ्गल होते सेसणाअ तण रोला वुत्ते ।

णगाराहा हारा रोलाछन्दो जुज्जइ,

एके एके दुट्टइ अण्णो अण्णो वट्टइ ॥ ७७ ॥

[प्रथमं भवन्ति चतुर्विंशतिर्मात्रान्तरा गुरुयुक्ताः,

पिङ्गलोऽभवच्छेपनागस्तेन रोला विवृता ।

एकादश हारा रोलाछन्दसि योज्यन्ते,

एकस्मिन्नेकस्मिन्स्रुटितेऽन्योऽन्यो वर्धते ॥]

पिङ्गलो ब्राह्मणोऽभवद्यः शेपनागस्तेन रोलाख्यं छन्दो विवृतम् । अत्र रोलाछन्दसि एकादश हारा गुरवो योज्यन्ते । एकैरुगुरुहासेनान्योऽन्यो लघुर्वर्धते । अत्र च यथा-कथञ्चित्प्रतिचरण चतुर्विंशतिः कलाः कर्तव्या इति । वाणीभूषणेऽपि—‘रोलावृत्तमवेदि नागपतिपिङ्गलमणित प्रतिपदमिह चतुरधिककलाविंशतिपरिगणितम् । एकादशमधिविर-तिरखिलजनचित्ताहरणं सुन्दलितपदमदकारि विमलकविकण्ठामरणम् ॥’ इति । इदमधु-दाहरणम् ॥

रोलामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘पअभरदरमरुधरणितरणिरैह धुल्लिअ झंपिअ,

कमठपिट्टटपरिअ मेरुमंदरसिर कंपिअ ।

कोहे चलिअ हम्मीरवीरगअजुहसंजुत्ते,

फिअउ कट्ट हाफंद मुन्छि मेच्छिअके पुत्ते ॥’

[पदभरमर्दिता धरणिस्तरणिः स्थितो धूल्याच्छादितः,

कमठपृष्ठमधः पतितं मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।

कोपेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथसंयुक्तः,

कृतः कष्ट हाक्रन्दो मूर्च्छितं म्लेच्छानां पुत्रैः ॥]

कश्चित्कविर्वारहम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति—पदभरेण मर्दिता धरणिस्तरणिः सूर्यः स्थित-
स्तदा धूल्या समाच्छादितः । 'तरणिरथः' इति वा । कमठपृष्ठमधः पतितम् । अतिमा-
रादादिद्रुमोऽप्यथस्तादृत इति भावः । मेरुमन्दरयोरपि शिरः कम्पितम् । यदा कोपेन
चलितो हम्मीरवीरो गजयूथसंयुक्तस्तदा कृतो हाक्रण्डः, मूर्च्छितं च म्लेच्छानामपि
पुत्रैरिति ॥

यथास्यैकैकगुरुद्वारेण लघुद्वयद्वया त्रयोदशभेदास्तानुद्दिशति—

कुन्द करबल मेह तालंकर,

कलरुद्र कोकिल कमल,

इन्दु संभु चामर गणेशरु,

सहस्रकखह सेस भण,

णाभराभ जंपइ फणेशरु,

तेरह अक्खर जं पलइ,

एग्गारह गुरु देहु,

अक्खर अक्खर जं ठटइ,

तं तं णाम भणेहु ॥ ७८ ॥

[कुन्दः करतलो मेघस्तालाङ्कः,

कालरुद्रो कोकिलः कमलम्,

इन्दुः शंभुश्चामरो गणेश्वरः,

सहस्राक्षः शेषो भणति,

नागराजो जल्पति फणीश्वरः,

त्रयोदशाक्षराणि यदि पतन्ति,

एकादश गुरुन्दत्य,

अक्षरमक्षरं यदि वर्धते,

तत्तन्नाम भणत ॥]

यथा—१३ गु. ७० ल. ९६ मा. कुन्दः । १२ गु. ७२ ल. ९६ मा. करतलः ।
 ११ गु. ७४ ल. ९६ मा. मेघः । १० गु. ७६ ल. ९६ मा. तालाङ्कः । ९ गु. ७८ ल.
 ९६ मा. कालरुद्रः । ८ गु. ८० ल. ९६ मा. कोकिलः । ७ गु. ८२ ल. ९६ मा. क-
 मलम् । ६ गु. ८४ ल. ९६ मा. इन्दुः । ५ गु. ८६ ल. ९६ मा. शंभुः । ४ गु. ८८
 ल. ९६ मा. चामरः । ३ गु. ९० ल. ९६ मा. गणेश्वरः । २ गु. ९२ ल. ९६ मा.
 सहस्राक्षः । १ गु. ९४ ल. ९६ मा. शेषः । इति त्रयोदश भेदान्भणति नागराजः ।
 फणीश्वरो जल्पति । त्रयोदशगुरुसंख्या मानय । एकादश गुरून्दत्थ । द्वौ द्वौ लघू प्रति-
 चरणाभिप्रायेणापीति भावः । अथवा त्रयोदशाक्षरेषु गुरुषु अक्षरमक्षरमेकैको गुरुर्यदि
 पतति लघुद्वयं च वर्धते तदा तत्तन्नाम जानीत । एतेषामुदाहरणमर्थामुदाहरणानि
 द्रष्टव्यानि । रत्नाञ्जलिः ॥

अथ गन्धाञ्जलिः—

दहसत्तवण्ण पढम पअ भणह सुअणा,

तह वीअम्मि अठारहि जमअजुअचरणा ।

एरिसि अ वीअदल कुणह भणइ पिङ्गलो,

गन्धाणा णाम रूअ उहो पिण्डिअजणचित्तहलो ॥ ७९ ॥

[दशसप्तवर्णान्प्रथमे पदे भणत सुजनाः,

तथा द्वितीयेऽष्टादश यमकयुगचरणा ।

एतादृशं च द्वितीयदलं कुरुत भणति पिङ्गलः,

गन्धाना नाम रूपकं भवति पण्डितजनचित्तहरम् ॥]

भोः सुजनाः, सप्तदशवर्णान्प्रथमचरणे भणत । तथा द्वितीयचरणेऽष्टादशभिर्वर्णरूप-
 लक्षिता यमकयुगचरणा । यमकद्वययुक्तचरणेत्यर्थः । एतादृशमेव द्वितीयदलं कुरुतेति भ-
 णति पिङ्गलः । गन्धाना नाम रूपकं पण्डितजनचित्तहरं भवति । अत्र यमकत्वाद्दलयो-
 र्कियमिति । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणं द्वितीयमष्टादल(श)-
 कलितमिति हृदयहरणम् । ईदृशमुत्तरदलमपि हृदयसंधानकं नागपतिपिङ्गलभणितमिति
 श्यु गन्धानकम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

पुनरपि शिष्यसोधनाय गन्धानक्रमेव स्पष्टीकृत्याह—

दहसत्तकखर संठवहु पढमचरण गन्धाण ।

धीए कग्गर पुणु जमअ दइ अट्टारहइ त्रिआण ॥ ८० ॥

[सप्तदशाक्षराणि संस्थापयत प्रथमचरणे गन्धाने ।

द्वितीयेऽक्षराणि पुनर्यमकं दत्त्वाष्टादशैव विजानीत ॥]

गन्धानाख्ये छन्दसि सप्तदशाक्षराणि स्थापयत प्रथमचरणे । द्वितीये चरणे पुनर्यमक
दत्त्वाष्टादशाक्षराण्येव विजानीत । दोहाछन्दः ॥

गन्धानामुदाहरति—

‘कण्ण चलंते कुम्म चलइ पुणु वि असरणा,
कुम्म चलंते महि चलइ भुअणभअकरणा ।
महिअ चलंते महिहर तह अ सुरअणा,
चक्कवइ चलंते चलइ चक्क तह तिहुअणा ॥’

[कर्णे चलति कूर्मश्चलति पुनरशरणः,
कूर्मे चलति मही चलति भुवनभयकारणा ।
मह्यां चलन्त्यां महीधरास्तथा च सुरजनाः,

चक्रवर्तिनि चलति चलति तथा त्रिभुवनचक्रम् ॥]

कश्चित्कविः कर्णररपति स्तौति—कर्णे राजनि सद्भामार्थे चलति सति कूर्मः पुनरश-
रणः सश्चलति स्थानप्रत्ये भवति । तस्मिन्चलति भुवनभयंकरा मर्हा चलति । मह्यां च-
लन्त्यां महीधरा मेवादीयश्चलन्ति । तथा च सति तदाश्रिताः सुरजना देवसंघाश्चलन्ति ।
एवं कर्णे चलति दिक्चक्रः चलति । तथा त्रिभुवनं चलति । इतस्ततो भ्रमतीत्यर्थः । उ-
द्वगिका यथा—SII, SS, SII, III, III, S, SII, SS, III, III, III, S, III,
SS, III, III, IIS, SII, IIS, SII, ISI, III, IS, गन्धाना निरुक्ता ॥

अह चउपइआ छंदा—अय चतुष्पदीछन्दः—

चउपइआछंदा भणइ फणिदा चउमत्ता गण सत्ता,
पाएहिँ सगुरु करि तीस मत्त धरि चउसअ असिअ णिरुत्ता ।
चउ छंद लविज्जइ एक ण किज्जइ को जाणइ ऐहु भेरु,
कहपिंगल भासइ छंद पभासइ मिअणअणि अमिअ एहु ॥८?॥

[चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रश्चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्,

पादान्ते सगुरुन्वृत्त्वा त्रिदान्मात्रा धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ताः ।

चतुर्षु छन्दःसु लिख्यत एकं न क्रियते षो जानात्येनं भेदं.

कविः पिङ्गलो भाषते छन्दः प्रकाशते हे मृगनयनेऽमृतमेतन् ॥]

चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रः । चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्पदे सगुरुन्वृत्त्वा त्रिदान्मात्रा
धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ताः । चतुर्षु छन्दःसु षोडशीत्येकं न फरणीयम् । षो जा-

नात्येन भेदम् । कविः पिङ्गलो भाषते । मृगनयनेऽमृतमेतत् । अथमर्थः—चतुष्पदीछन्द एतत्पदचतुष्टययुक्तमेक चरणम्, एतादृशपदचतुष्टय तादृश छन्द इत्यभिप्रायः । तत्र च-
तुर्मात्रिका सप्तगणा भवन्ति, पादान्ते च सर्वत्र गुरुः कर्तव्यः । एव च त्रिशन्मात्रा-
पादे भवन्तीति फलितोऽर्थः । एव च सति विंशत्यधिक मात्राशतक चरणचतुष्टयेऽपि भ-
वति । तत्सर्वमेवैकमेव चरणं तदभिप्रायेणात्र मात्राणां चतुःशती साशीतिर्निरुक्ता, तदे-
कल न कर्तव्यं चतुश्छन्दोयुक्तमेव कर्तव्यमिति । वाणीभूषणे तु विंशत्युत्तर शतमात्रात्मक-
मेवोक्तम्—‘चौपद्यादृत्तं त्रिशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलगीतं, कुरु सप्ततुरगममतिहृदयगम-
मन्ते गुरुमुपनीतम् । यदि दशत्रसुरविभिश्छन्दोविद्धि क्रियते यतिरभिराम, सपदि श्रव-
समये नृपतिः कवये वितरति ससदि कामम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् । प्रन्यगौरवभयाच्चतुष्पदि-
काया पादमेकमुदाहरति—जहा (यया)—

‘जसु सीसहिं गङ्गा गौरि अधंगा गिम पहिरिअ फणिहारा,
कंठठ्ठिअवीसा पिंधण दीसा संतारिअसंसारा ।

किरणावलिकंदा णंदिअ चंदाणअणहिं अणल फुरंता,
सो संपअ दिज्जउ बहुसुह किज्जउ तुह भवाणीकंता ॥’

[यस्य शीर्षे गङ्गा गौर्यर्धाङ्गे ग्रीवाया परिधृतः फणिहारः,

कण्ठस्थितविपः पिधान दिशः संतारितससारः ।

किरणावलिकन्दो नन्दितचन्द्रो नयनेऽनलः स्फुरन्,

स सपद ददातु बहुसुखं करोतु युष्मभ्य भवानीकान्तः ॥]

स इति प्रसिद्धो भवानीकान्तो युष्मभ्य सपद ददातु । बहुसुखं च करोतु । स क ।
यस्य शीर्षे गङ्गा स्फुरति । यस्यार्धाङ्गे ग्रीवा वसति । येन ग्रीवाया परिधृतः फणिहारः ।
यश्च कण्ठस्थितविपः । यस्य पिधानं वासो दिक् । दिग्म्वर इत्यर्थः । संतारितस्तारस्रोपदे-
शात्संसारो येन तथाभूतः । यश्च किरणावलीना दीप्तिरदम्बानां कन्द उत्पत्तिस्थानम् ।
‘यद्भासा सर्वमिदं भासते’ इति ध्रुतेः । नन्दित आनन्दितो हर्षयुक्तचन्द्रो यस्मिन् । यस्य
नयने मालस्यतातीयलोचने अनलो ज्वलन् स्फुरन् । अस्ति इति शेषः । उट्टवणिका
यया—॥५, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ॥॥, ॥५, ५, ५५, ॥५, ५५, ॥५, ५५, ५॥, ५५,
५, ॥५, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ॥॥, ॥५, ५, ५५, ॥५, ॥॥, ॥५, ॥५, ॥५, ५५, ५,
चौपद्या निरुक्ता ।

‘पिङ्गलकइदिट्टउ छन्द उकिट्टउ घत्त मत्त यासट्टि करु ।

पउमत्तमत्तगण येवि पाअ भण तिण्णि तिण्णि लहुअंत धरि॥८२॥

[पिङ्गलचतुष्टय छन्द उरट्ट घत्ता मात्रा द्विपट्टि कुरु ।

घतुर्मात्रान्सप्तगणान्द्वयोरपि पादयोर्भण त्रींस्त्रींस्त्र्युनन्ते धृत्वा ॥]

१. मत्पुस्तके ‘पिङ्गल-’ इत्यस्य प्राक् ‘अद् यत्ता’ इति दृश्यते

कीर्तिर्वा, नागराजः पिङ्गलो घत्तानन्दनाम कथयतीति योजना । वाणीभूषणेऽपि—‘ए-
कादशविधामि तुरगविरामि यदि घत्तावृत्त भवति । छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि
नागपतिरिति वदति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

अत्रैव गणनियममाह—

छकल आइहिं संठवहु तिण्णि चउकल देह ।

पंचकल चकलजुअल घत्ताणंद मुणेह ॥ ८५ ॥

[पटूलमादौ स्थापयतु त्रींश्वतुष्कलान्दत्थ ।

पञ्चकलं चतुष्कलयुगलं घत्तानन्दं जानीत ॥]

आदौ पट्कल गण स्थापयतु । ततस्त्रींश्वतुष्कलान्दत्थ । तदनन्तर पञ्चकल चतुष्कल-
युगल च गण दत्त्वा घत्तानन्द छन्दो जानीत । दोहाछन्दः ॥

घत्तानन्दमुदाहरति—जहा(यथा)—

‘जो वंदिअ सिर गंग हणिअ अणंग अदंगहि परिकर धरणु ।

सो जाई जणचित्तहरउ दुरित्तसंकाहर संकरचरण ॥’

[यो वन्दितः शीर्षे गङ्गया हतोऽनङ्गोऽर्धाङ्गे परिकरं धृतवान् ।

स जयति जनचित्तहरो दुरितशङ्काहरः संकरचरणः ॥]

यो वन्दितः शीर्षे गङ्गया । येन हतोऽनङ्गः । यश्चार्धाङ्गे परिकरं कलत्र धृतवान् ।
अतएव युवतिजनचित्तहरः । स शिवो जयतीति भावः । कीदृशः । दुरितशङ्काहरः ।
स्मरणमात्र इति भावः । पुनश्च यः शीर्षस्थितयापि गङ्गया वन्दित इत्युत्कर्षः सूचितः ।
पुनर्येन अनङ्गः कदप्यो हतः । यस्त्वभिक्षिप्य हन्यते स पूर्वं लक्षया ताड्यत इति भावः ।
पुनः पश्चादर्धाङ्गे परिकरधरः पार्वती धृतवान् । उट्टवणिका यथा—SS॥, ॥S, ॥॥,
।S, SSI, ॥॥, ॥॥, SSS, ॥S, ॥॥, ।S, SSI, ।S, ॥॥, घत्ता णिवुत्ता ।

अह छप्पअ—(अप घट्पदच्छन्द)

छप्पअ छंद छइल सुणहु अक्खरसंजुत्तउ,

एआरह तसु विरइ तु पुणु तेरह णिन्मत्तउ,

वे मत्ता धरि पढम तु पुणु चउचउकल किज्जइ ।

मज्जद्विअ गण पंच हेट्टुविण्ण बिलहु दिज्जइ,

उल्लाल विरइ वे पन्धरह मत्ता अट्टाइस सोइ,

एवमुणह गुण्णह छप्पअपअ अण्णहा इधि किवि ण होइ॥८६॥

[पट्पदं छन्दो विदग्धाः शृणुताक्षरसंयुक्तं,

एकादशसु तस्य विरतिः पुनस्त्रयोदशसु निर्भ्रमं,

द्वे मात्रे धृत्वा प्रथमं पुनश्चतुश्चतुष्कलाः क्रियन्ते ।

मध्यस्थितो गणः पञ्च अधोवर्णा लघुद्वयं दीयते,
 उल्लालयोर्विरतिर्द्वयोः पञ्चदशसु मात्रास्वष्टाविंशतिस्तत,
 एवं जानीत गणयत पट्पदपदमन्यथात्र किमपि न भवति ॥]

इतश्च पट्पदप्रकरणमारभ्यते—पट्पद छन्दो विदग्धाः शृणुत । अक्षरसयुक्तम् । एका-
 दशकलासु तस्य विरतिः । तदनन्तरं त्रयोदशकलासु विभ्रामो निर्भ्रमम् । द्वे मात्रे धृत्वा
 प्रथम ततः पुनश्चतुश्चतुष्कलाः म्रियन्ते । मध्यस्थित एको गणः । एव चतुष्कलाः पञ्च ।
 हेड चरणान्ते सर्वत्र लघुद्वयं दीयते । पश्चादुल्लालचरणयोर्द्वाभ्यां पञ्चदशभ्यां विरतिः । अ-
 ष्टाविंशतिमात्रिणौ च चरणौ भवतस्तौ । अत्र सर्वत्रानुक्तस्थले उर्वरितकलासु विभ्रामसंख्या
 ज्ञेयेति । एव जानीत । गुणयन्तु पट्पदपदे मदुक्तलक्षणादन्यथात्र न किमपि भवति । अ-
 यमर्थं—पूर्वं मात्राद्वयम् । ततश्चतुष्कलाः पञ्च । अधस्तु मात्राद्वयम् । एव पदचतुष्टयं विधे-
 यम् । अनन्तरमुल्लालछन्दसि पञ्चदशसु मात्रासु त्रयोदशसु विभ्रामः तादृश पदद्वयमष्टा-
 विंशतिकलात्मकम् । एव काव्य पदचतुष्टयेन उल्लालपदद्वयेन द्वाभ्यां छन्दाभ्यां पट्पद
 भवति । इदमप्युदाहरणम् ॥

पट्पदमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘पिंधउ दिढसंणाह वाह उणइ पैक्खर दइ,
 यंधु समदि रण धसउ साहिहम्मीरवभण लइ,
 उड्डुउ णहपह भमउ खग्ग रिपुसीसहि झल्लउ,
 पक्खर पक्खर टल्लिपेहि पव्वभ अप्फालउ,
 हम्मीरकज्ज जज्जल भण कोहाणलमह मइ जलउ,
 सुलितानसीस करवाल दइ तज्जि क्लेवर दिभ चलउ ॥’

[परिधाय दृढसनाह बाहोपरि सनाहं दत्वा,
 बन्धुसंभावयित्वा रणेऽरतीर्णः साहिहम्मीरवचनं गृहीत्वा,
 उड्डुपे नभःपथे भ्रमामि खङ्गेन रिपुशीर्षाणि क्षयामि,
 सनाहेन सनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानास्फालयामि,
 हम्मीरकार्ये जज्जले भणति कोपानलमध्येऽहं उबलामि,
 मुल्लतानशीर्षे करवाल दत्वा त्यक्त्वा कलेवरं दिवं चलामि ॥]

कथितपरिधायहम्मीरगुमट्ठण जज्जलाम्यस्य सोत्साहं प्रतिशामुपसर्गयति—यथा मया
 परिधायो दृढः सनाहः । शुराणोपरि सनाहं दत्वा, बन्धुसंभावयित्वा, रणेऽहं रणेऽरतीर्णः,

साहिदृग्मीरवचनं गृहीत्वा, उद्दुपेऽन्तरिक्षे नभःपथे भ्रमामि । खड्गेनानेन रिपुशीपानि प्र-
ति क्षयामि । संनाह्नैव सनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानप्यास्फालयामि । हृग्मीरकृते जज्जलो
राजपुत्र एवं वदति । कोपानलमध्येऽहं ज्वलामि । सुलतानः सुरवाणोऽञ्जवदीनः
(जलालदीन्द्रः) तच्छीर्षे करवालं दत्त्वा त्यक्त्वा च कलेवरं दिवं चलामीति प्रतिशं करो-
मीति जजलस्य वचनम् । उद्दुपिका यथा—SIIII, SS, ISI, SII, SII, II, SIIII,
IIII, ISI, SS, III, II, SIIII, IIII, ISI, IIS, IIS, II, SIIIS, IIS, ISI, SII,
SS, II, SS, ISI, SS, III, SS, IIII, IIII, I, IIS, ISI, IIS, III, SII, SII, IIII, I.

एतस्यैव प्रकारान्तरेण लक्षणमाह—

पअपअतलउ णिवद्ध मत्त चउवीसइ किज्जइ,
अक्खर उंवर सरिस छंद इह सुद्ध भैणिज्जइ,
आइहिं छक्कल होइ चारि चउकलउ णिवुत्तउ,
दुकल अंत ठवेहु सेसकइ वत्थु णिवुत्तउ,
वावण्ण सउ वि मत्तह मुणहु उल्लालउ सरिसउ गुणहु,
छप्पअ छंद परिसिअ होइ गंध गंधिअ मरहु ॥ ८७ ॥

[पदपदतले निबद्धा मात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते,
अक्षराणि डम्बराणि सदृशानि छन्द इति शुद्धं भण्यते,
आदौ पटूलो भवति चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः,
द्विकलमन्ते स्थापयन्तु शेषकविना वस्तु निरुक्तं,
द्विपञ्चाशच्छतं मात्रा जानीत उल्लालेन सहैव गणयत,
पटूपदं छन्द एतादृशं भवति ग्रन्थं ग्रन्थित्वा श्रियध्वम् ॥]

पदे पदे प्रतिचरणमधस्ताभिषद्दनात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते । अक्षराडम्बरः सदृश एव
भवति । इत्यमुना प्रकारेण कृत छन्दः शुद्धं भण्यते । तत्र गणनियममाह—आदौ पटू-
कलो गणो भवति । ततश्चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः । द्विकल चान्ते स्थापयन्तु । शेषक-
विना तद्विस्त्विति नामान्तरं निरुक्तम् । मात्रासंख्यामाह—संभूय द्विपञ्चाशदधिकं मात्रा-
शतकं १५२ जानीत । उल्लालेन सहैव गणयन्तु । एतेन काव्यस्य वर्णवत्या ९६ उल्ल-
लस्य पटूपञ्चाशता ५६ संभूय द्विपञ्चाशदधिकं शतमित्यर्थः । भोः शिष्याः, किमिति
ग्रन्थग्रन्थनं कृत्वा श्रियध्वमिति । मूषणेऽपि—‘पटूकलमादौ तदनु चतुस्तुरगं परिसतनु,
शेषे द्विकल कलय चतुष्पदमेव सचिनु, छन्दः पटूपदनाम भवति फणिनायकगीतम्, रदे

[आदावन्ते द्वये पट्कलछयस्तुरंगमा मध्ये ।

तृतीये जगणो वा विप्रगणः काव्यलक्षणं बुध्यस्व ॥]

आदावन्ते च यत्र पट्कलगणो गणस्थानद्वये । मध्ये यत्र तुरंगमाश्चतुष्कलाछयो गणाः, तत्र तृतीयो जगणो भवति । किंवा विप्रगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः । तत्काव्य छन्दः । एतल्लक्षणं बुध्यस्व । यदा काव्याभिधेयमेव छन्दः क्रियते तदैव जगणस्तृतीयो भवति । लघुलालेन सम क्रियते तदा न नियमः । तत्र एकादशसु विश्राम इत्याशयः । दोहाछन्दः ॥

अथानन्तर लघुद्वयद्वासेनैकैकगुरुद्वया काव्यस्य पञ्चचत्वारिंशद्देवान्दर्शयिष्यन्सर्व-
लघुक शक्रनामक वृत्ताह—

चउ अग्गल चालीस गुरु एकके गुरु देहु ।

जो गुरु हीणउ सक सोइ णामग्गहण कुणेहु ॥ ८९ ॥

[चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरुव एकैकान्गुरून्दत्य ।

यद्गुरुहीनं शक्रं तन्नामग्रहणं कुरुत ॥]

चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरुव एकैकगुरुद्विक्रमेण दातव्याः । यद्गुरुहीन सर्वलघुकं त-
च्छक्रनामकं छन्दः । ततो लघुद्वयद्वासेन एकैकगुरुद्वया नामग्रहणं कुरुत । दोहाछन्दः ॥
शक्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जसु कर फणिवइवलअ तरुणिवर तणुमहँ विलसइ,

णअण अणल गल गरल विमल ससि जँसु सिर णिवसइ ।

सुरसरि सिरमँहँ रँहइ सअलजणदुरितदलणकर,

हँसि ससिहर हर दुँरिअ वितर हर अतुलअभअवर ॥

[यस्य करे फणिपतिवलयस्तरुणिवरा तनुमध्ये विलसति

नयनेऽनलो गले गरलं विमलः शशी यस्य शिरसि निवसति ।

सुरसरिच्छिरोमध्ये वसति सकलजनदुरितदलनकर

हसित्वा शशिधर हर दुरितं वितर हरातुलमभयवरम् ॥]

कश्चिद्भक्तः शिवं प्रार्थयते—यस्य तत्र करे फणिपतेः शेषस्य वलयः कंकणं विल-
सति । तनुमध्ये वरतरुणी पार्वती विलसति । नयने अलिकस्यतातीवलोचनेऽनलो ज्व-
लति । गले च गरल विलसति । विमलः शशी निष्कलद्रुधन्वो यस्य तत्र शीर्षे निवसति ।
सुरसरिन्मन्दाकिनी शिरसि वसति । एवविध, हे सकलजनदुरितदलनकर, शशिधर,

हे हर, मम दुरितं हर । अथ च अतुलमभयवरं हसित्वा वितर । येनाहं कृतकृत्यो भवे-
यमिति भावः । अत्र प्रतिचरण चतुर्विंशतिः कलाः सम्युय षण्णवत्यो मात्राः १६ श्य-
तव्याः । विरतिरेकादशे त्रयोदशे च । सर्वलपुरुं शक्रनामकं छन्दः ॥

पुनः सौर्यार्थे सावधिक भेदमाह—

जह जह बलभा वट्टिहइ तह तह णाम कुणेहु ।

संभु हिसउँ भण भिंगण चउआलीस मणेहु ॥ ९० ॥

[यथा यथा बलया वर्धन्ते तथा तथा नामानि कुरु ।

शंभुमारभ्य भण मृङ्गणं चतुश्चत्वारिंशतं जानीहि ॥]

यथा यथा बलयो गुरुवर्धते तथा तथा नामानि भेदान्कुरु । शंभुमारभ्य गणष्टहमव-
धीकृत्य गणय । चतुश्चत्वारिंशन्नामानि जानीहि । दोहा छन्दः ॥

नामान्येवाह—जहा (यथा)—

ता सको संभो सूरु गंडो खंधो विजओ दण्णो,

तालंको समरो सीहो सेसो उत्तेओ पंडिवक्खो ।

परिधम्म मरालु मइदो दंडो मक्कलु मअणु मरहट्टो,

वासंतो कंटो मोरो बंधो भमरो भिण्ण मरहट्टो ॥ ९१ ॥

बलहदो राओ बलिओ रामो मंथाणो बलि मोहो,

सहसरको बालो दरिओ सरहो दंभोऽहो उदंभो ।

बलिअंको तुरओ हरिणो अंधो मुद्धीए तह भिंगो,

वत्थूआणामो पिंगलणाओ जंपइ छंदपबंधो ॥ ९२ ॥

[तानि शक्रः शंभुः सूरु गण्डः स्कन्धो विजयो दर्पः

तालाङ्कः समरः सिंहः शेष उत्तेजाः प्रतिपक्षः ।

परिधर्मो मराले मृगेन्द्रो दण्डो मर्कटो मदनो महाराष्ट्रः

वसन्तः कण्ठो मयूरो बन्धो भ्रमरो भिन्नो महाराष्ट्रः ॥

बलभद्रौ राजा बलितो रामो मन्थानो बली मोहः

सहस्राक्षो बालो दत्तः शरभो दम्भोऽह उदम्भः ।

१. 'सीसो' रवि०. २. 'फणिवक्खो' रवि०. ३. 'आणूवट्टो' इति रविकरः, 'अनुबन्धः'
इति तच्छाया. ४. 'हारो हरिणो अधो मुद्धी भिंगो' रवि०.

वल्लिताङ्गस्तुरंगो हरिणोऽन्धो मुग्धे तथा भृङ्गः

वास्तूकनाम पिङ्गलनागो जल्पति च्छन्दःप्रबन्धः ॥]

यानि गुरुद्वया नामानि तानि । कथ्यन्ते इति शेषः । यथा—७गु. ९६ ल. शक्रः । १ गु. ९४ ल. शंभुः । २ गु. ९२ ल. सूर्यः । ३ गु. ९० ल. गण्डः । ४ गु. ८८ ल. स्कन्धः । ५ गु. ८६ ल. विजयः । ६ गु. ८४ ल. दपः । ७ गु. ८२ ल. तालाङ्गः । ८ गु. ८० ल. समरः । ९ गु. ७८ ल. सिंहः । १० गु. ७६ ल. शेषः । ११ गु. ७४ ल. उत्तेजाः । १२ गु. ७२ ल. प्रतिपक्षः । १३ गु. ७० ल. परिधर्मः । १४ गु. ६८ ल. मरालः । १५ गु. ६६ ल. मृगेन्द्रः । १६ गु. ६४ ल. दण्डः । १७ गु. ६२ ल. मर्कटः । १८ गु. ६० ल. मदनः । १९ गु. ५८ ल. महाराष्ट्रः । २० गु. ५६ ल. वसन्तः । २१ गु. ५४ ल. कण्ठः । २२ गु. ५२ ल. मयूरः । २३ गु. ५० ल. बन्धः । २४ गु. ४८ ल. अमरः । २५ गु. ४६ ल. द्वितीयो महाराष्ट्रः । २६ गु. ४४ ल. बलभद्रः । २७ गु. ४२ ल. राजा । २८ गु. ४० ल. वलितः । २९ गु. ३८ ल. रामः । ३० गु. ३६ ल. मन्यानः । ३१ गु. ३४ ल. बली । ३२ गु. ३२ ल. मोहः । ३३ गु. ३० ल. सहस्राक्षः । ३४ गु. २८ ल. बालः । ३५ गु. २६ ल. दत्तः । ३६ गु. २४ ल. शरभः । ३७ गु. २२ ल. दम्भः । ३८ गु. २० ल. अहः । ३९ गु. १८ ल. उद्दम्भः । ४० गु. १६ ल. वल्लिताङ्गः । ४१ गु. १४ ल. तुंगः । ४२ गु. १२ ल. हरिणः । ४३ गु. १० ल. अन्धः । ४४ गु. ८ ल. भृङ्गः । एतेषु चतुश्चत्वारिंशद्भेदाः शक्रेण सह पञ्चचत्वारिंशद्वास्तूकापरनाम्नः काव्यस्य । हे मुग्धे, छन्दःप्रबन्धः छन्दसां प्रकरणेण बन्धो यस्मात् एवविधः पिङ्गलनागो जल्पति । इदं प्राकृतसूत्रम् ॥

पुनस्तामेव सख्यामाह—

पचतालीसह वत्युभा छंदे छंद विबंभ ।

अद्वा कइ पिंगल कहइ चलइ ण हरिहरवंभ ॥ ९३ ॥

[पञ्चचत्वारिंशद्वास्तूकच्छन्दसि छन्दांसि विजृम्भन्ते ।

सत्यं कविः पिङ्गलः कथयति चलति न हरिहरप्रह्लाभिः ॥]

वास्तूकापरनाम्नि काव्याख्ये छन्दसि शकादयः पञ्चचत्वारिंशच्छन्दोभेदा विजृम्भन्ते इति पिङ्गलः कविरद्वा साक्षात्कथयति । हरिहरप्रह्लाभिरपि न चलति । तैरप्यन्यथाकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । दोहा छन्दः । एतेषामुदाहरणानुदाहरणमत्रयामिवगन्तव्यानि ॥

१. 'ताटङ्गः' रवि०. २. 'शीर्षम्' रवि०. ३. 'फणीरक्षः' रवि०. ४-५. एतयोः स्थाने रविकरटीकाया 'अनुबन्धः' इति पठ्यते. ६. इतोऽग्रे मूलपुस्तके रविकरव्याख्यायां च 'भिन्नः' इति वर्तते. ७-८. एतयोः स्थाने 'बलिमोहः' इति समस्तो दृश्यते रविकरव्याख्यायाम्. ९. 'अहः' इति नास्ति रविकरव्याख्यायाम्. १०. अस्याग्रे 'द्वारः' इति रविकरव्याख्यायां वर्तते.

अथ पदस्य काव्यस्य दोषानाह—

पअह असुद्ध उ पंगु हीण खोडउ पभणिज्जइ,
मत्त गगल वाकूल सुण्ण फल कण्ण सुणिज्जइ,
झलवज्जिअ तह वहिर अंध लंकारह रहिअउ,
वूल छदु उट्टवण अंत्य विणु दुवल कहिअउ,
डेरउ हट्टअक्खरहिँ होइ काण गुण सब्वहिँ गहिअ,
सवंगसुद्ध समरुअगुण छप्पअदोसँ पिंगलु कहिअ ॥ ९४ ॥

[पदे अशुद्ध पङ्क्तिर्हीन खञ्ज प्रमण्यते,
मात्राधिको वातूल शून्य फल कर्णेन श्रूयते,
झलप्रजितस्तत्र बधिरोऽन्धोऽलकाररहित,
वूल छन्द उट्टवणिकायामर्थेन विना दुर्वल कथ्यते,
डेर हठाक्षरैर्भवति काणो गुणै सर्वै रहित,
सर्वाङ्गशुद्ध समरूपगुण पदपददोष पिङ्गलेन कथित ॥]

पदे चारणे अशुद्ध प्राकृतव्याकरणदुष्ट. पङ्क्तिरित्यभिधीयते । हीनमात्रया खञ्जो भण्यते ।
मात्राधिको वातूल । तेन शून्य फल कर्णन श्रूयते । तथा झकारलकाराभ्या वाजितो
बधिर इत्यभिधीयते । उपमाघलकाररहितोऽन्धोऽभिधीयते । उट्टवणिकाया यदा पञ्चक
लखिकलो वा भवति तदा वूल । मू इत्यर्थ । अर्थेन विना दुर्वल कथ्यते । हठाक-
ष्टकठोराक्षरै डेर । केकर इत्यर्थ । श्लेषादिगुणरहित काण । सर्वैरङ्गैः शुद्ध समरूप-
गुण पदपददोष पिङ्गलेनैव कथित । इति पदपदच्छन्द ॥

अथ लघुसप्तम्याभेदेन वर्णमुपदिशन्प्रतिपदमात्रासत्यां पिण्डसत्या च कथयन् पदपद-
स्याप्येकसप्ततिर्भवन्तीत्याह—

विप्प होइ वत्तीस खत्ति वेआल करिज्जसु,
अठतालिस लट्ट वेस सेस सुइउ सलहिज्जसु,
चउअगगल पअ वीस मत्त छण्णवइ ठविज्जसु,
पचतालीसह णाम कव्वलक्खणह करिज्जसु,
छहवीस उल्लाए एकअइ विण्णिपाअ छप्पअ मुणहु,
समवण्ण सरिससमदोसगुण णाम एहत्तरिउ मुणहु ॥ ९५ ॥

[विप्रो भवति द्वात्रिंशता क्षत्रियं द्विचत्वारिंशता कुरुत,
 अष्टचत्वारिंशता लघुभिर्वैश्यं शैपैः शूद्रं सुश्लाघ्यम्,
 चतुरधिका पदे विंशतिमात्राः पण्णवति स्थापयत,
 पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः काव्यलक्षणं कुरुत,
 षड्विंशतिमुद्गलस्यैकीकृत्य द्विपादस्य षट्पदं जानीत,
 समवर्णं सटशसमदोषगुणं नामान्येकसप्ततिं जानीत ॥]

द्वात्रिंशलघुभिर्विप्रो भवति । ततो द्विचत्वारिंशद्विर्लुर्कः षट्पदं क्षत्रियो भवति । ततोऽष्टचत्वारिंशदधिकैर्वैश्यो भवति । उर्वरितैः शैपैः शूद्रो भवति । इति तं सलहिजसु सुश्लाघ्यं कुरु । उद्गलरहितायाश्चतुष्पद्याः पदे चतुरधिकां विंशतिं मात्राः स्थापय । एवं च पिण्डसंख्यां मात्रापण्णवतिरूपां पादचतुष्टये स्थापय । ततश्च पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः काव्यलक्षणं कुरु । अथोद्गलच्छन्दसः षड्विंशतिगुह्नेकीकृत्य पादद्वयाभ्यां षट्पदं जानीत । समवर्णं सटशसमदोषगुणम् । यथा काव्यस्य दोषगुणास्तथा षट्पदस्यापि भवन्तीत्यर्थः । तथा च षट्पदस्यापि एकसप्ततिनामानि परिगृह्यु । पञ्चचत्वारिंशन्नामानि काव्यस्य, षड्विंशतिरुद्गलायाः समूय एकसप्ततिरिति । षट्पदी छन्दः ॥

अथोद्गललक्षणम्—

तिणिण तुरंगम तिअल तहँ छहचउतिअ तहँ अंत ।

इमि उल्लाला उट्टवहु विहुदल छप्पणमंत ॥ ९६ ॥

[त्रयस्तुरंगमास्त्रिकलस्ततः षट्चतुस्त्रयस्ततोऽन्ते ।

अनेनोद्गलाला द्विदलाभ्यां षट्पञ्चाशन्मात्राः ॥]

प्रथम तुरंगमास्त्रयश्चतुष्कलगणास्त्रयः, ततस्त्रिकलः, तदनन्तरं षट्कलः, ततः चतुष्कलः, ततस्त्रिकलः, समूयाद्याविरतिः कलाः प्रथमचरणे । एवमुद्गलामुद्गवणिकया संक्षिप्तां कुर्वन्तु । तथा च द्वाभ्यां दलाभ्यां षट्पञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । दोहाच्छन्दः ॥

अथ शाल्मलीप्रस्तारं दर्शयिष्यस्तत्र पूर्वं सर्वगुरुभेदमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जाआधंगे सीसे गङ्गा लोलन्ती,

सव्वासा पूरंती दुःखा तोटंती,

णाआराआ हाग दीसा वासंता,

वेआला जासंगे दुव्वा णासंता,

णाचंता उच्छाहे ताले भूमी कंपाले,

जादिट्टे मोक्खाआ सो तुझाणं सुव्वादो ॥’

[जायार्धाङ्गे शीर्षे गङ्गा लुलन्ती,
 सर्वाशाः पूरयन्ती दुःखानि त्रोटयन्ती,
 नागराजो हारो दिग्वासोऽन्तः,
 वेताल्य यस्य सङ्गे दुष्टान्नाशयन्,
 नृत्यन्नुत्साहेन तालैर्भूमिः कम्पिता,
 यस्मिन्दृष्टे मोक्षः स युष्माकं सुखदः ॥]

यस्य शिवस्य जाया पार्वती अर्धाङ्गे । तिष्ठतीति शेषः । यस्य शीर्षे गङ्गा लुलति । कीदृशी । सर्वाशाः पूरयन्ती । दुःखानि त्रोटयन्ती । यस्य नागराजो हारः । यस्य दिग्वासोऽन्तः । दिगेव वाससो वस्त्रस्यान्तोऽञ्चलं यस्य । यस्य सङ्गे वेतालाः । तिष्ठन्तीति शेषः । पिशाचसहचर इत्यर्थः । दुष्टान्नाशयन्, उत्साहेन नृत्यन् ताण्डवं कुर्वन्, तालैर्भूमिः कम्पिता येन । अथ च यस्मिन्दृष्टे मोक्षः स शिवो युष्माकं सुखदोऽस्तु ॥

अर्थकसप्ततिभेदानयनप्रकारमाह—

चउभालीस गुरु कव्यके छहवीसउ उल्लाल ।

जे गुरु दुइइ लहु वढइ एहत्तरि पत्थार ॥ ९७ ॥

[चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः काव्यस्य पङ्क्तिशक्तिरुल्लालस्य ।

यदि गुरुस्त्वुच्यति लघुवर्धते एकसप्ततिप्रस्तारः ॥]

चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः काव्यस्य, पङ्क्तिशक्तिरुल्लालायाः संभूय सप्ततिः । तेषु यदि ककक्र-
 मेण गुरुर्हसति, लघुद्वयं वर्धते तदा सप्ततिसंख्याका भेदा भवन्ति । सर्वशेषे च सर्वलघ्वा-
 त्मकमेकम् । एवमेकसप्ततिप्रस्तारः । दोहा छन्दः ॥

तदेवाह—

अजअ वेआसी अक्खरउ गुरु सत्तरि रविरेह ।

एकक्खर वढ गुरु घटइ इम परिलहुआदेह ॥ ९८ ॥

[अजये द्वयशीतिरक्षराणि गुरवः सप्तती रविरेखाः ।

एकमक्षरं वर्धते गुरुर्हसति अनया परिपाठ्या लघुकान्देहि ॥]

अजयनाम्नि पद्ये द्वयशीत्यक्षराणि । तत्र विवेकः—मत्तनिर्गुत्वः, रविसंख्याका रेखा
 लघवः, ततो यावद्विपश्चादधिकशताक्षरं तावदेकैकमक्षरं सर्वलघुप्रभेदान्तं वर्धते । एको
 गुरुर्हसति । लघुद्वयं वर्धते । अनया परिपाठ्या यावत्सर्वलघुवर्धेत्तावलघुकान्देहि । इति
 प्रथमो भेदः ॥

अथ तानुदाहरति—

अजय विजय बलि कण्ठ वीर वेताल विहण्णउ,
 मकलु हरि हर वंभ इंदु चंदणु सुसुहंकरु,
 साण सीह सहूल कुंभ कोइल खरु फुंजरु,
 मअण मच्छ तालंक सेस सारंग पओहरु,
 ता कुंद कमलु वारण सरहु जंगम जुइअट्टुवि लहइ,
 सरु सुसरु समरु सारसु सरअ छप्पअणाम पिंगल कहइ ॥९९॥
 मेरु मअरु मअ सिद्धि बुद्धि करअलु कमलाअरु,
 धवल मणउ धुअ कणउ किसणु रंजणु मेहाअरु,
 गिह्व गरुड ससि सूर सल्ल णवरंग मणोहरु,
 गअणु रअणु णरु हीरु भमरु सेहरु कुसुमाअरु,
 ता दिप्पु संख वसु सह मुणिणाअराअ पिगलु कहइ,
 छप्पअणाम प्पहत्तरिहिं छंद णाअराअ पत्थरि लहइ ॥ १०० ॥

[अजयो विजयो बलिः कर्णो वीरो वेतालो बृहन्नलः,
 मर्कटो हरिर्हरो ब्रह्मा इन्दुश्चन्दनः सुशुभंकरः,
 श्वा सिहः शार्दूलः कूर्मः कोकिलः खरः कुञ्जरः,
 मदनो मत्स्यस्तालाङ्कः शेषः सारङ्गः पयोधरः,
 ततः कुन्दः कमलं वारणः शरभो जङ्गमो शुतीष्टो दाता,
 शरः सुशरः समरः सारसः शारदः पट्टपदनामानि पिङ्गलः कथयति ॥
 मेरुर्मदकरो मदः सिद्धिर्बुद्धिः करतलः कमलाकरः,
 धवलो मनो ध्रुवः कनक कृष्णो रञ्जनं मेघकरः,
 श्रीभो गरुडः शशी सूर्यः शल्यो नवरङ्गो मनोहरः,
 गगनं स्तनं नेरा हीरो भ्रमरः शेखरः कुसुमाकरः,
 ततो दीपः शङ्खो वसु शब्दो मुनिर्नागराजः पिङ्गलः कथयति,
 पट्टपदनामान्येकसप्ततिं छन्दस्कारः प्रस्तार्य लभते ॥]

कथा—७० गु. १२ ल. ८२ अ. अजयः । ६९ गु. १४ ल. ८३ अ. विजयः ।
 १८ गु. १६ ल. ८४ अ. बलिः । ६७ गु. १८ ल. ८५ अ. कर्णः । ६६ गु. २० ल

८६ अ. वीरः । ६५ गु. २२ ल. ८७ अ. वेतालः । ६४ गु. २४ ल. ८८ अ. वृहन्नलः ।
 ६३ गु. २६ ल. ८९ अ. मर्कटः । ६२ गु. २८ ल. ९० अ. हरिः । ६१ गु. ३० ल.
 ९१ अ. हरः । ६० गु. ३२ ल. ९२ अ. ब्रह्मा । ५९ गु. ३४ ल. ९३ अ. इन्दुः ।
 ५८ गु. ३६ ल. ९४ अ. चन्दनम् । ५७ गु. ३८ ल. ९५ अ. शुभकरः । ५६ गु.
 ४० ल. ९६ अ. र्था । ५५ गु. ४२ ल. ९७ अ. सिंहः । ५४ गु. ४४ ल. ९८ अ.
 शार्दूलः । ५३ गु. ४६ ल. ९९ अ. कूर्मः । ५२ गु. ४८ ल. १०० अ. कोकिलः ।
 ५१ गु. ५० ल. १०१ अ. खरः । ५० गु. ५२ ल. १०२ अ. कुञ्जरः । ४९ गु. ५४
 ल. १०३ अ. मदनः । ४८ गु. ५६ ल. १०४ अ. मात्स्यः । ४७ गु. ५८ ल. १०५
 अ. तालाङ्कः । ४६ गु. ६० ल. १०६ अ. शेषः । ४५ गु. ६२ ल. १०७ अ. सा-
 रङ्गः । ४४ गु. ६४ ल. १०८ अ. पयोधरः । ४३ गु. ६६ ल. १०९ अ. कुन्दः ।
 ४२ गु. ६८ ल. ११० अ. कमलम् । ४१ गु. ७० ल. १११ अ. वारणः । ४० गु. ७२ ल.
 ११२ अ. शरमः । ३९ गु. ७४ ल. ११३ अ. जङ्गमः । ३८ गु. ७६ ल. ११४ अ.
 युतीष्टम् । ३७ गु. ७८ ल. ११५ अ. दाता । ३६ गु. ८० ल. ११६ अ. शरः । ३५ गु. ८२
 ल. ११७ अ. सुशरः । ३४ गु. ८४ ल. ११८ अ. समरः । ३३ गु. ८६ ल. ११९
 अ. सारसः । ३२ गु. ८८ ल. १२० अ. शारदः । ३१ गु. ९० ल. १२१ अ. मेरुः ।
 ३० गु. ९२ ल. १२२ अ. मदकरः । २९ गु. ९४ ल. १२३ अ. मदः । २८ गु. ९६
 ल. १२४ अ. सिद्धिः । २७ गु. ९८ ल. १२५ अ. बुद्धिः । २६ गु. १०० ल. १२६
 अ. करतलम् । २५ गु. १०२ ल. १२७ अ. कमलाकरः । २४ गु. १०४ ल. १२८
 अ. धवलः । २३ गु. १०६ ल. १२९ अ. मनः । २२ गु. १०८ ल. १३० अ. ध्रुवः ।
 २१ गु. ११० ल. १३१ अ. कनकम् । २० गु. १११ ल. १३२ अ. कृष्णः । १९ गु.
 ११४ ल. १३३ अ. रञ्जनम् । १८ गु. ११६ ल. १३४ अ. मेघकरः । १७ गु. ११८
 ल. १३५ अ. ग्रीष्मः । १६ गु. १२० ल. १३६ अ. गच्छः । १५ गु. १२२ ल.
 १३७ अ. शशी । १४ गु. १२४ ल. १३८ अ. सूर्यः । १३ गु. १२६ ल. १३९ अ.
 शल्यः । १२ गु. १२८ ल. १४० अ. नवरङ्गः । ११ गु. १३० ल. १४१ अ. मनोहरः ।
 १० गु. १३२ ल. १४२ अ. गगनम् । ९ गु. १३४ ल. १४३ अ. रत्नम् । ८ गु.
 १३६ ल. १४४ अ. नरः । ७ गु. १३८ ल. १४५ अ. हीरः । ६ गु. १४० ल. १४६
 अ. भ्रमरः । ५ गु. १४२ ल. १४७ अ. शैखरः । ४ गु. १४४ ल. १४८ अ. कुसु-
 माकरः । ३ गु. १४६ ल. १४९ अ. दीपः । २ गु. १४८ ल. १५० अ. शङ्खः । १
 गु. १५० ल. १५१ अ. वसु । ० गु. १५२ ल. १५२ अ. (१५२ मात्रा) शब्दः ।
 इति ज्ञात्वा मनसि विचारयित्वा नागराजः पिङ्गलः कथयति । इत्येकसप्ततिः पट्टपदानां
 नामानि । छन्दस्कारः प्रस्तार्य लभते । नामभेदानिति शेषः ॥

पट्टपदच्छन्दसि नामसंख्यानपनप्रकारान्तरमाह—

सत्ते सच्चहि होइ लहु अद्द विसज्जहि ताम ।

तहिंवि विसज्जहि एकसर एहि पमाणे णाम ॥ १०१ ॥

[यावन्तः सर्वे भवन्ति लघवोऽर्धे विसर्जय तासु ।

तास्वपि विसर्जयैकशरमेतत्प्रमाणि नामानि ॥]

यावन्तः सर्वे लघवो भवन्ति । द्विपञ्चाशदधिकशतकला इत्यर्थः । तासु फलास्वधे विसर्जय । अवशिष्टा पट्टसप्ततिः । तास्वपि शरसंख्यां विसर्जय । एवं सति यावतोऽवशिष्यन्ते । प्रकृते एकसप्ततिः । एतत्प्रमाणि नामानीति दोहाछन्दः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमङ्गरीतोऽवगन्तव्यानि क्रमेण । पट्टपदं निवृत्तम् ॥

अह पज्जडिआ (अथ पञ्जटिका छन्दः)—

चउमत्त करहु गण चारि ठाँइ,

ठवि अन्त पओहर पाँइ पाँइ ।

चउसट्टि मत्त पज्जहरइ इन्दु,

ऐम चारिपाअ पज्जडिआ छन्दु ॥ १०२ ॥

[चतुर्मात्रिकान्कुरुत गणांश्चतुःस्थाने,

स्थापयित्वान्ते पयोधरं पादे पादे ।

चतुःपष्टि मात्राः प्रक्षरतीन्दु-

रेवं चतुष्पादेः पज्जटिका छन्दः ॥]

चतुर्मात्रिकांश्चतुरो गणांश्चतुःस्थाने चतुश्चरणे स्थापयित्वा नियमेन पयोधरं चतुष्कलं चतुर्यं स्थापयित्वा । एवं पदचतुष्टयेन चतुःपष्टिभिः (ष्टया) मात्राभिः पज्जटिका भवति । यथा इन्दुश्चन्द्रमाः षोडशकलाभिरमृतं क्षरति तथा षोडशमात्राभिरेकचरणोऽस्याः पीयूषवर्षा भवतीति भावः । तथा सति षोडशकलैव पज्जटिकानामकं छन्दो निष्पाद्यते इति । भूषणेऽप्युक्तम्—‘चत्वारि चतुष्कलानि देहि तत्रापि जगणमन्ते विधेहि । भणिता फणिनायकपिहलेन पज्जटिकेयं षोडशकलेन ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

पज्जटिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जै[ण] गंजिअ गौडाहिवइ राउ,

उइण्ड उट्टइसोँ भअ पएउ ।

१. ‘छन्दःप्रशंसायाह—इदं श्रुत्वा इन्दुश्चन्द्रमाः प्रस्विद्यते । अमृतं क्षरतीत्यर्थः ।’ इति रविकरव्याख्या.

गुरुविक्रम विक्रम जिणिभ जुज्झ,
ता कण्णपरकम कोइ बुज्झ ॥'

[येन गञ्जितो गौडाधिपती राजा,
उदण्ड उत्कलेशो भयेन पलायितः ।

गुरुविक्रमो विक्रमो जितो युद्धे,
तस्मात्कर्णपरक्रमं कोऽपि बुध्यते ॥]

कश्चित्कविः कर्णे स्तौति—कर्णस्य पराक्रम कोऽपि बुध्यते । अपि तु न कोऽपि ।
येन गञ्जितो गौडाधिपतिः । यस्य भयेन उदण्ड उद्गतदण्डोऽपि उद्दसो उत्कलेशः प-
लायितः । गुरुविक्रमो यस्यैव विक्रमो येन युद्धे जितः । ता तस्मात्कस्तव पराक्रमं जानी-
यादिति भावः । उट्टवणिका यथा—SS, 11S, 311, 1S1, 5S, 1S1, 1111, 1S1, 11S,
11S, 1111, 1S1, 5S, 11S, 11S, 1S1.

अपाडिल्लाछन्दः—

सोरह मत्ता पाउ अडिल्ल ह
वेवि जमक्का भेउ अडिल्लह ।
होइ ण पओहर किं पि अडिल्लह
सुपिअ अन्त भण छन्द अडिल्लह ॥ १०३ ॥

[षोडश मात्राः पादे अडिल्ल ह
द्वे अपि यमके भेदं कलयतः ।

भवति न पयोधरः कथमप्यप्रयोजकः
सुप्रियोऽन्ते भण च्छन्दोऽडिल्लम् ॥]

अत्र षोडश मात्राः पादे लभ्यन्ते । द्वयोरपि दलयोर्यमकां भवत इति कलया भवति ।
न पयोधरो जगणः कथमपि । अन्तेषु चतुर्ष्वपि चरणेषु सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो
भवति यत्र तच्छन्दोऽडिल्लानामक्रमित्यर्थः । भूपणेऽप्युक्तम्—'छन्दसि षोडशकले वि-

१. 'बुध्यते' इति दैवादिकस्य बुधधातोः कर्तरि रूपम्. २. रविकारव्याख्याने 'डि'वर्ण-
स्थाने 'लि' इति वर्णः प्रतिचरण दृश्यते. तथा च "द्वे यमके भेदं कलयतः । कश्चित्कवी
कामधेनु । 'इल्लिङ्गी स्वार्थे' इतील्लप्रत्ययः । 'दहिजेराः पादपूरणे' इति ह्रस्वप्रत्ययः । 'प्रायो-
टोपः' इति प्रायोवचनादादावपि ककारलोपः । पयोधरः कीदृक् । अडिल्लह अप्रयोजकः ।
अप्रयोजकत्वाच्चकालंशब्दादिल्लप्रत्ययो ह्रस्वप्रत्ययश्च ।" इति तन्नास्थानिष्कार्यः.

लासिनि प्रतिपदमन्ते यमरुविलासिनि । अदिलनामपयोधरधारिणि शेषे नियतलघुद्वय-
धारिणि ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जैण आसावरि देहा दिन्हउ
सुत्थिर डाहररज्जा लिन्हउ ।
कालंजर जिण कित्ती अप्पिअ
धण आवज्जिअ धम्मकै अप्पिअ ॥’

[येनासावरीदेशो दत्तः
सुस्थिरं डाहरराज्यं गृहीतम् ।
कालंजरे येन कीर्तिरर्पिता
धनमावर्ज्य धर्मेऽर्पितम् ॥]

येन कर्णेन [आ]सावरीदेशः मार्गणेभ्यो दत्तः । येन च सुस्थिरं डाहरराज्यं पार्वती-
यान्विजित्य गृहीतम् । येन च कालंजरे दुर्गे कीर्तिः स्थापिता । येन च धनमावर्ज्य
धर्मार्थमेवापितमार्थिभ्यः । स कर्णो जयतीति वाक्यशेषः ॥ उट्टवणिका यथा—॥५,
५॥, ५५, ५॥, ५॥, ५॥, ५५, ५॥, ५५, ॥॥, ५५, ५॥, ॥५, ५॥, ५॥, ५॥.

अथ पादाकुलकं छन्दः—

लहु गुरु एक णिम्म णहि जेहा,
पअ पअ लेक्खह उत्तमरेहा ।
सुकइ फणिंदह कंठहवलअं,
सोरहमत्ता पाआकुलअम् ॥ १०४ ॥

[लघुगुर्वोरेको नियमो नहि यत्र,
पदे पदे लिख्यन्त उत्तमरेखाः ।
सुकवेः फणीन्द्रस्य कण्ठवलयं,
पोडशमात्रं पादाकुलकम् ॥]

यत्र लघूनां गुहणा वा एकोऽपि नियमो नास्ति । पदे पदे उत्तमरेखा भवन्ति । अ-
तरान्तरा लघुर्गुरुश्च भवतीत्यर्थः । अथ च सुकवेः फणीन्द्रस्य पिङ्गलस्य कण्ठवलयं
ऽण्ठाभरणं पोडशमात्रं पादाकुलकं छन्दो भवतीति । भूषणेऽपि—‘अक्षरगुरुलघुनियम-

१. याचकेभ्यः. २. ‘अत्यन्तानुरागात्फणीन्द्रेण प्रैवेयकत्वेन घृतमिति प्रसिद्धिः । स-
र्गाणां कण्ठे बलयाकारा रेखा भवन्तीति ।’ इति रविकरव्याख्याविशेषः.

चउबोलामुदाहरति—

रे धणि मत्तमअंगजगामिणि,
 खंजणलोअणि चंदमुही ।
 चंचल जुव्वण जात ण आणहि,
 छइल्ल समप्पइ काँइ णही ॥
 [रे प्रिये मत्तमतङ्गजगामिनि,
 खञ्जनलोचने चन्द्रमुखि ।
 चञ्चलं यौवनं जातं न जानासि,
 विदग्धेभ्यः समर्पयसि कुतो नहि ॥]

कस्यांचित्तरुण्यामासक्तस्य [कस्यचिद्] वचनम्—रे धणि हे वनिते, मत्तमतङ्गजगामिनि, हे खञ्जनलोचने, हे चन्द्रमुखि, यतश्चञ्चलमिदं यौवनं हस्तस्थितजलमिव गच्छन्न जानासि । अतः छइल्लेभ्यः अस्मदादिविटेभ्यः कुतो न समर्पयसि । अहो ते भ्रम इति भावः ॥ उट्टवणिका यथा—ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥, ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ, ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥, ॥॥ऽ॥ऽ॥ऽ.

अथ रङ्गछन्दः—

पँढम विँरइ मत्त दहपंच,
 पअ बीअ वारह ठवहु,
 तीअठँव दहपंच जाणहु,
 चारिम एग्गारदिँ,
 पंचमे हि दहपंच माणहु,
 अट्टा सट्टा पूरवहु,
 अग्गे दोहा देहु,
 रौअसेण सुपसिद्ध इअ,
 रड्ड'भणिज्जइ एहु ॥ १०६ ॥
 [पँथमे विरचय मात्राः पञ्चदश,
 पदे द्वितीये द्वादश स्थापयन्तु,
 तृतीयस्थाने पञ्चदश जानीत,

१. इतः प्राद् मूलपुस्तके 'अह णवपअ' इति पाठो लभ्यते. २. 'विरतिः' रवि०.

चतुर्थे एकादश,
 पञ्चमे पञ्चदशानयन्तु,
 अष्टर्षष्टि पूरयन्तु,
 अग्रे दोहां दत्त
 राजसेनः सुप्रसिद्धामिति
 रङ्गां भणति इमाम् ॥]

प्रथमे पदे पञ्चदश मात्रा विरचय । पदे द्वितीये द्वादश । तृतीयस्थाने पञ्चदशमात्रा
 नीत । चतुर्थे एकादश मात्राः । पञ्चमे पञ्चदश मात्रा आनयन्तु । एवं पञ्चपदेषु अष्ट-
 ष्टि मात्राः पूरयन्तु । अग्रे दोहा दत्त । राजसेनो नाम राजा सुप्रसिद्धामिमां रङ्गा भ-
 णति । इदमप्युदाहरणम् ॥

एतस्या एव गणनिश्चयमाह—

विसम त्रिकल संठवद्दु निष्णिण पाइक् करद्दुलद,
 अंत णरिंद किं विष्ण पढम वे मत्त अवरपद,
 ममपअ तिअ पाइक् सब्बलहु अंत विमज्जदु,
 चउटाचरण विचारि णक् लेहु कट्ठिअ लिज्जसु,
 षेम पंच पाअ उटवण्ण कइ वत्थुणाम पिंगल कुणइ,
 ठवि दोसहीण दोहाचरण गअसेण रङ्गह भणट् ॥ १०७ ॥

[विषमे त्रिकलं स्थापयन्तु त्रयः पदातयः क्रियन्तां,
 अन्ते नरेन्द्रः किंवा विप्रः प्रथमं द्वे मात्रे अपरपदे,
 समपदे त्रयः पदातयः सर्वलघुमन्ते विसर्जयन्तु,
 चतुर्थचरणे विचारयित्वैकं लघुमारुप्य गृह्यन्तु,
 एवं पञ्चसु पादेपूट्टवणिकां कृत्वा वस्तुनाम पिङ्गलः करोति,
 स्थापयित्वा दोषहीनं दोहाचरणं राजसेनो रङ्गा भणति ॥]

विषमे पदे प्रथमतृतीयपञ्चमे प्रथम त्रिकल स्थापयन्तु । ततस्त्रयः पदातयः चतुष्क-
 गाः क्रियन्ताम् । अत्र प्रथमपादस्थान्ते नरेन्द्रो भगणः । किंवा विप्रगणः चतुष्क-
 ष्वात्मको भवति । ततोऽपरत्र ममे द्वितीये चतुर्थे च द्वे मात्रे प्रथमतो दत्त्वा त्रयः पदातयः
 चतुष्कलास्रयोगाः, पूर्वस्थापितमात्राद्वयेन सद वर्तव्या इत्यर्थः । सर्वेषु पदेषु लघुमन्ते

विसर्जयन्तु । चतुर्थे चरणे विचारयित्वा कार्यः । उद्वणिकां विधाय तुरीयचरणे एकं ल-
घुमाकृष्य गृह्णन्तु । तेन चतुर्थे चरणे एवादशैव कलाः । अतस्त्वर्तीयो गणत्रिकलत्रिल-
घ्यात्मको भवति, इत्येव पञ्चसु पादेषु उद्वणिकां कृत्वा अष्टपष्टिमात्राश्च पूरयित्वा वस्तु-
भूत तच्छन्दसो नाम पिह्लः करोति । 'वस्तु' इत्येतस्यैव नामान्ताम् । वापा (?) स्था-
पयित्वा दोषहीन दोहाचरणं राजसेनो नाम राजा रशामिति भणति । पदपदी च्छन्दः ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘भमइ महुअर फुल्ल अरविंद,
णवकेसुकाणण फुल्लिअ,
सव्वदेस पिअ राव वुल्लिअ,
मिअल पवण लहु वहइ,
मलअकुहर णउवडि पेड्डिअ,
चित्तम णोभउसर हणइ,
दूर दिगन्तर कंत,
केपरि अण्णउ वारिहउ,
इम परिपलिअ दुरंत ॥’

[भ्रमति मधुकरः स्फुटितमरविन्दं,
नवकिंशुककाननं पुष्पितं,
सर्वदेशे पिको रावं कूजति,
शीतलः पवनो लघु वहति,
मलयकुहरे नववल्लीं प्रेरयित्वा,
चित्तं मनोभवशरो निहन्ति,
दूरे दिगन्तरे कान्तः,
केन प्रकारेणात्मानं स्थापयिष्यामि,
एवं परिपतितं दुरन्तम् ॥]

काचित्प्रोषितभर्तृका समागत वसन्तमवलोक्यात्मानं शोचति—यथा हे सखि, मधुररो
धमरो भ्रमति । स्फुटितमरविन्दम् । विकसितमित्यर्थः । नवकिंशुककाननं च पुष्पितम् ।

१ 'सुष्णिअ' रवि०. 'ध्र्यते' इति तच्छाया. रमणीयश्चाय पाठः. २. 'परिमिलिअ'
रवि०. 'परिमिलित' इति तच्छाया.

अथ च सर्वदेशे पितृ पञ्चम कूजति । शीतलपवनो मल्यानिष्ठ मलयकुहरस्थनवकनी
मभिनवल्ता प्रेरयित्वा लघु मन्द वहति । एव वसन्ते जाते सति चित्त च मनोभवशरा
हन्ति । दूर दिगन्तरे कान्त । कथमिदानामात्मान स्थापयिष्यामि । एव पतित दुरन्त
दु स्तमिति । एतस्या एवान्यत्र नवपदमिति नामान्तरम् । उट्टवणिका यथा—III, IIII,
S II, I S I, II S, IS I, III, S I, SII, IS I, S II, III, III, III, III, III, IS I,
S II, SII S, III, III, SIII S, IIS, I, SIII S, IIS, III, IIIII, IIS, I

अर्थतस्य छन्दस सप्त भेदा भवन्तीति नामतस्तानुद्दिशति—

करही गंदा मोहिणी चारुसेणि तह भद्र ।

राअसेण तालंरु पिअ सत्त वत्थु णिष्कंद ॥ १०८ ॥

[करमी नन्दा मोहिनी चारसेना तथा भद्रा ।

राजसेना तालङ्किनी प्रिये सप्त वस्तूनि निष्पन्नानि ॥]

करमी, नन्दा, मोहिनी, चारुसेना, भद्रा, राजसेना, तालङ्किनी, इति प्रिये सप्त भेदा
वस्त्वपरनामकरश्चाच्छन्दसो निष्पन्ना । दाहा छन्द ॥

तेषा लक्षणमाह—

पढमतीअपञ्चमपअह तेरह मत्ता जासु ।

धीअचउत्थएआरहहिँ ऋरहिँ भणिज्जसु तासु ॥ १०९ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु त्रयोदशमात्रा यस्या ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश करहीं भणति ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु यस्यास्त्रयोदश मात्रा । अथ च द्वितीयचतुर्थयोरेकादश मात्रा ।
एव पक्ष पदानि, एतदग्रे दोहा यस्यास्ता करमी भणति । दोहा छन्द ॥

पढमतीअपञ्चमपअह मत्त होइ दहचाणि ।

धीअचउत्थएआरहहिँ णद भणिज्ज पिआरि ॥ ११० ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्रा भवन्ति चतुर्दश ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश नन्दा भणति विचार्य ॥]

यस्या प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु चतुर्दश मात्रा । द्वितीयचतुर्थयोरेकादश, ता विचार्य
दोहा च दत्त्वा नन्दा भणति । दोहा छन्द ॥

पढमतीअपञ्चमपअह णव दह मत्ता जासु ।

धीअचउत्थएआरहहिँ त मोहिणि मुणिआसु ॥ १११ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु नव दश मात्रा यस्याः ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश तां मोहिनीं जानीहि ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु नव दश ऊनविंशतिमात्राः । यस्या द्विचतुर्थे एकादश । अमे दोहा यत्र तां मोहिनीं जानीहि । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्त पण्णरह जासु ।

वीअचउत्थएआरहहिँ चारुसेणि मुणिआसु ॥ ११२ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश यस्याः ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश चारुसेनां जानीहि ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश । द्वितीयचतुर्थयोरेकादश । सदोहां तां चारुसेनां जानीहि । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्ता दहपंचाइ ।

वीअ चउत्थे वारहहिँ भदणाम कहिआइ ॥ ११३ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश ।

द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादश भद्रानाम्नीं कथय ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु पञ्चदश । द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादश मात्रा दत्वा दोहां भद्रानाम्नीं कथय । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्त पण्णरह जेत्यु ।

सम वारह अरु एकदह राअसेणु भण तेत्थु ॥ ११४ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश यत्र ।

समे द्वादश पुनरेकादश राजसेनां भण तत्र ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु पञ्चदश मात्राः, द्वितीये द्वादश, चतुर्थे एकादश, तस्यान्ते दोहा, ता राजसेनां भण ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्ता सोलह जासु ।

सम वारहएआरहहिँ तालङ्किणि भण तासु ॥ ११५ ॥

१. चारुसेनालक्षणरूपासी दोहा मूलपुस्तके नास्ति. २. 'अथ च पद्मावती पद्मिनी नायिकां भण । यस्याः स्थाने स्थाने चतुर्मात्राः ब्रह्मक्षत्रविद्विशूद्ररूपाः, अष्टौ गणा अष्ट-नायिकासु गण्यन्त इत्यर्थः । पद्मिनी च जातिचतुष्टयादुत्पद्यत इति प्रतिद्धिः । ध्रुवं नि-श्चितम् । सा कथं चतुर्मात्रिका । कर्णः क्षत्रियः । करतलो वैश्यः । विप्रो ब्राह्मणः । च-रणः शूद्रः । एवंरूपेण चतुर्मात्रिकत्वं यस्याः । उक्तृष्टा । यदि तस्याः पयोधरः स्तनः प-तति तदा क्रिमियं मनोहरा । सा च यथा नायकगुण पीडयति, पितरं सत्रासयति, य-न्तस्यामभिरक्तो भवति कविस्तमुद्गासयति' इति रविकरव्याख्यान्तरम्.

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः षोडश यस्याः ।

समे द्वादशैकादश तालङ्किनीं भण ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु षोडश मात्राः, द्वितीये द्वादश, चतुर्थे एकादश, अन्ते दोहा यस्यास्ता तालङ्किनीं भणति । एतेषामुदाहरणानि सुबुद्धिभिः स्वयमूहानि । इति गद्याप्रकरणम् ॥

अथ पद्मावती छन्दः—

भणु पडमावती ठाणं ठाणं चउमत्ता गण अट्टाआ

धुव कण्णो करअलु विप्पो चरणो पाए पाअ उक्किठाआ ।

जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर पीडइ तह णाअक्कगुणो

पिअरह संतासइ कइ उव्वासइ इय चंडालचरित्त गणो ॥ ११६ ॥

[भण पद्मावती स्थाने स्थाने चतुर्मात्रिका गणा अष्टौ

ध्रुवं कर्णः करतले विप्रश्चरणः पादे पाद उत्कृष्टाः ।

यदि पतति पयोधरः किमियं मनोहरा पीडयति तथा नायकगुणं

पितरं संत्रासयति कविमुद्रासयत्ययं चण्डालचरित्रो गणः ॥]

यस्याः स्थाने स्थाने चतुर्थेपि चरणेषु चतुर्मात्रिकाश्चतुष्कला गणा अष्टौ भवन्ति । तां पद्मावती भण । के के गणा इत्याह—कर्णः गुरुद्वयात्मको गणः । करतलः गुर्वन्त-श्चतुष्कलः । विप्रः चतुर्लघ्वात्मको गणः । चरणः आदिगुरुर्मगणाख्यः । ध्रुव निश्चितम् । एत एव गणाः पौर्वापर्येण वसुसत्याका पादे पादे उत्कृष्टाः कार्याः । अत्र 'ध्रुवधम्मो' इति क्वचित्पाठः । तत्र धर्मो युधिष्ठिरः, तेन कुन्तिपुत्रत्वान्द्रुद्वय विवक्षितम् । अत्र यदि पयोधरो जगणः पतति तदा किमियं मनोहरा, (मनोहरा) न भवतीत्यर्थः । अथ च यस्य कवित्वं क्रियते तस्य नायकस्य तथा गुणं पीडयति, पितरं त्रासयति, कवित्वस्य पिता कविरेव विवृणोति—कविमुद्रासयति, तस्मादत्र छन्दसि अथ जगणश्चण्डालचरित्रः सर्वथा त्याज्यः । उक्तं च भूपणे—'यद्यद्यच्चतुष्कलगणनिर्मितपदकरपदकर्णद्विजविहिता सा पद्माव-तिका विबुधसुमहिता जगणविरहिता सुकविहिता । इह दशवसुभुवर्नर्भवति विरामः सकलाभिमतफलाय तदा फणिनायकपिङ्गलभणितसुमङ्गलरसिकमनःसविहितमदा ॥'

पद्मावतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘भअभज्जिअ वंग भंगु कलिंगा तेलंगा रण मुत्ति चले

मरहट्टा धिट्टा लग्गिअ कट्टा सोरट्टा भअ पाअ पले ।

चपारणकंपा पव्वअझम्पा उत्थी उत्थी जीवहरे

कासीसरराणा क्रिअउ पआणा विज्जाहर भण मंतिवरे ॥'

[भयेन पलायिता वङ्गा भग्ना. कालिङ्गास्तैलङ्गा रण मुक्त्वा चलिता ,

महाराष्ट्रा धृष्टा लग्नाः काष्ठा. सौराष्ट्रा भयेन पादे पतिता ,

चम्पारण्याना कम्प पार्वतीया झम्पा उपर्युपरि जीवगृहे,

काशीश्वरराज्ञि कुर्वति प्रयाण विजयहरो भणति मन्त्रिवर ॥]

कश्चित्कवि काशीश्वरस्य राज्ञो विजयप्रयाणमनुवर्णयति—वङ्गा वङ्गदेशीया भयेन पलायिता । अथ च कालिङ्गा कलिङ्गदेशस्था , तेषुपि भग्ना । तैलङ्गा अपि रण त्यक्त्वा चलिता । धृष्टा महाराष्ट्रा । एकत्रीभूय लग्ना काष्ठा । लग्ना दिश इत्यर्थ । सौराष्ट्रा भयेनागत्य पादे पतिता । अथ च चम्पारण्यदेशीयाना कम्पो जात । पार्वतीया उत्थी उत्थी उपर्युपरि जीवाना मनुष्याणा हरेगृहे एव झम्पा निलीना । जीवगृहे गोप्यस्थले झम्पा निलीना इति वा । एतत्प्रतापतपनमयादुङ्गा इव स्थिता इत्यर्थ । उट्टणिका यथा—॥S, ॥S, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, ॥S, ॥S, SS, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, ॥S, SS, ॥S, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, ॥S, SS, S॥, ॥S, SS, S॥, ॥S, ॥S

अथ कुण्डलिका छन्द —

दोहालक्खण पढम पढि कञ्जह अद्ध णिरुत्त,

कुंडलिआ बुअअण मुणहु उल्लाले सञ्जुत्त,

उल्लाले संजुत्त जमक सुद्धउ स ल्हिज्जइ,

चउआलह सउ मत्त सुंऊइ दिढबंधु कहिज्जइ,

चउआलह सउ मत्त जासु तणुभूसणसोहा,

तं कुंडलिआ मुणहु पढम जह पढिअइ दोहा ॥ ११७ ॥

१ 'सुमविट्ठपन्धु (पिट्ठल) पययति' इति रविवरव्याख्या २ 'अथ गुणालंकारा उचयति—यस्यास्तनी शरीरे भूषणशोभा हसन्ति । भूषणमलंकारः । शोभा कान्ति । गुण इति शेष । द्विवचनस्य षटुवचन नियम् । तेन भूषणशोभे यस्यास्तनी हास्यं कुर्वन्ति । त्रियत्वस्याङ्गुणशोभा इत्याह—चतुश्चत्वारिंशमात्रा । अथ प्राच्यत पूर्वनिपाता नियम । तेन व्यवहितनापि मात्रासंघेनान्यथ' । इति रविवरव्याख्या तथा चैव छन्द—'चउआल हसउ मत्त जासु-तनु-भूषणसोहा'

[दोहालक्षणं प्रथमं पठित्वा काव्येनार्थं निरुक्त्वा,
कुण्डलिकां बुधजना जानीत उल्लालेन संयुक्ताम्,
उल्लालेन संयुक्तं यमकं शुद्धं तल्लभते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्राः सुकविना दृढबन्धः कथ्यते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्रा यस्यास्तनुभूषणशोभा,
तां कुण्डलिकां जानीत प्रथमं यत्र पठ्यते दोहा ॥]

प्रथमं द्विपयालक्षणं पठित्वा काव्येनार्थं निरुक्त्वा कुण्डलिकां जानीत । कीदृशीम् ।
उल्लालेन संयुक्ताम् । उल्लालेनमेव उल्लालः परावर्तनं, तेन युक्तमेव पद पुनः पठेदित्यर्थः ।
ननु पदपदवहुल्लालेन छन्दसा युक्तमिति, तस्मात्सिद्धावलोकनन्यायेन निकटवर्तिना पदेन
शुद्धं यमकं श्लाघ्यते । तत्राष्टसु पदेषु कियन्तो मात्रा इत्याकाङ्क्षायामाह—चतुश्चत्वा-
रिंशदधिकं शतं मात्रा यत्र भवन्ति । सुकविना दृढो बन्धः कथ्यते । दोहाया अष्टच-
त्वारिंशत्, काव्यस्य पणवर्तिमिलित्वा चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं कलाः तनुभूषणशोभा
यस्यास्तां कुण्डलिकां मुणहु जानीत । एतेनाष्टपदी कुण्डलिकेति तात्पर्यार्थः । तथा चोक्तं
भूषणे—‘कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र । रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति नियतं तत्र ॥
प्रभवति नियतं तत्र पदं प्रति सुललितयमकरम् । अष्टपदी सा भवति विविधकविक्रीशल-
गमकरम् ॥ अष्टपदी सा भवति सुरिवत्पण्डितमण्डलिका । कुण्डलिनायकरुमणितविकुषकरुणै
कुण्डलिका ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—(जहा) यथा—

‘दोहा मारिअ दिल्लीमहँ मुच्छिव मेच्छसरौर,
पुर जज्जलामंतिवर चलिअ वीर हम्मीर,
चलिअ वीर हम्मीर पाअभर मेदणि कंपइ,
दिगमग णह अंधार धूलि सुररह आच्छाइहि,
दिगमग णह अंधार आण सुरसाणुकउहा,
दरमरि दमसि विपक्खमारु दिल्लीमहँ दोहा ॥’
[दोहा मारिता दिल्लीमध्ये मूर्च्छितं म्लेच्छशरीरैः,
पुरो जज्जलमन्त्रिवरश्चलितो वीरो हम्मीरः,
चलितो वीरो हम्मीरः पादभरेण मेदिनी कम्पते,

१. अत्र वृत्तमहमयात्सहिता न विहिता. २. दोहनाम्ना प्रसिद्धो वायविशेषः. ३. सा-
प्रतं ‘दिली’ ‘देहली’ इति वा नाम्ना ख्याता नगरी. ‘दिलीवरुमपाणिपठ्यतले’ इति प-
ण्डितराजः.

दृङ्मार्गे नभस्यन्धकारो धूलि सूर्यरथमाच्छादयति,
दृङ्मार्गे नभस्यन्धकार आनीत खुरासानस्यौल,
विपक्षागारिता द्विष्टीमध्ये दोहा ॥]

काश्चिद्द्वन्दी वीरहम्मारप्रयाणमनुवणयति—यदेव द्विष्टीमध्ये प्रयाणद्विष्टिम समाहृतस्त
दानीमेव मूच्छित म्लेच्छशरीरै । अनन्तर च पुरस्कृतजलमन्त्रिवर चलितो वीरहम्मीर ।
ततश्च हस्त्यश्वपदातिचरणमेरेण मेदिनी कम्पत । दिङ्मार्ग नभसि चान्धकार स्फुरति ।
धूलि सूर्यरथमाच्छादयति । एव दिङ्मार्गे नभामार्गे चान्धकारो विस्त्रतिमानीत । सु
रासानस्य ओलो दण्ड , हे राजन् , त्व चरणमद(द)नेन दमसि(दाम्यसि) विपक्षान् ।
भिमुत सप्रामेण । एव यस्य तवाहता द्विष्टीमो द्विष्टीमध्ये इति । उद्वणिका यथा—
SSS, IIS, III, SIIIS, IIS I, IISIS, SS, III, IIIIS, SS, I, IIIIS, SS, ISI, IIS,
IIS, II, IIIII, SS, ISI, SII IIS, II, IIIII, SS, ISI, IIS, IIS, S, IIIII, IIS
ISI, SS, IIS, S

उद्वणिकाम स्पष्टीकरोति—

पदमहि दोहाचारिपञ्च चउपञ्च कव्यह देह ।

इम कुण्डलिभा अट्टपञ्च पञ्च पञ्च जमङ् कुणेह ॥ ११८ ॥

[प्रथम दोहाचतुष्पद चतुष्पद काव्यस्य दत्त ।

एव कुण्डलिकामष्टपदी पदे पदे यमका कुरत ॥]

प्रथममेव द्विष्ट्याचतुष्पद ततश्चतुष्पद काव्यस्य दत्त । एव कुण्डलिकामष्टपदी पदे
पद यमका च कुरत । दोहा च्छन्द ॥

पञ्चपदिस्तु आदौ दोहा । ततः सोरठा, अथाद्विपरीतदोहा । ततः काव्यमिति उ
पल्लिखालक्षणमाह । तस्मिन्क्षेपे एतच्चत द्विवर्तितमात्रा भवति ॥

अथ गगनाहन छन्द—

पञ्च पञ्च ट्टरह जाणि गभणगड मत्तत्रिहसिणा,
भाभउ वीम फलभ सरभगाल लहृगुरुमेमिणा ।

पदमहि मत्तचाग्गिण रिज्जह गणह पभामिभो

वीमकाग मभह पञ्च पिअ गुम् अन्त पभामिभो ॥ ११९ ॥

[पद पद स्थापयत तात्वा गगनाहन मात्राविभूति,

भगमु विगति कय शराधिजा लघुगुरुशेषिता ।

लीन' । परित्यज्य कुञ्जरान् । सुरासानाधिपती रणमध्ये खुहिभ विक्षोभ प्राप्य अहितसागर
लङ्घते स्म । यद्वा अधिक यथा स्यात्तथा । हम्मीरे चलिते सति हारावो रिपुषु कातरेषु
पतित । उद्वणिका यथा—SII, III, SII, III, ISI, ISI, S, SII, SII, III, SII, III,
IIS, IS, IIS, SII, III, III, IIS, IISI, S, SS, III, ISI, III, III, III, SI, S
अथ द्विपदीछन्द—

आइग इंदु जत्थ हो पढम हि दिज्जइ तिणि धणुहरं
तह पाइक्कुअल परिसंठवहु विधिविचित्तसुंदरं ।
सरसइ लइअ पसाउ तँह पुहमी करह कइत्त कइअणा
महुरचरणअंत लइ दिज्जसु दोपँइ मुणहु बुहअणा ॥ १२१ ॥
[आदिग इन्दुर्यत्र भवति प्रथम हि दीयन्ते त्रयो धनुर्धराः,
तथा पदातियुगल परिसस्थापयन्तु विधिविचित्रसुन्दरम् ।
सरस्वत्या गृहीत्वा प्रसाद तत्र पृथिव्या कुरुत कवित्व कविजनाः
मधुरचरणमन्ते दत्थ द्विपदीं जानीत बुधजनाः ॥]

आदिस्थ इन्दु* पट्कलो गण प्रथम यत्र भवति । ततो दीयन्ते त्रयो धनुर्धराश्चतुष्कल-
गणा यत्र । तथा पदातियुगल चतुष्कलयुगल परिसस्थापयन्तु । एवं विधितो विचित्रसु-
न्दरमिति छन्दोविशेषणम् । सरस्वत्या सन्नाशात्प्रसाद गृहीत्वा तथा पृथिव्या कुरुत क-
वित्वं कविजना । मैधुरो गुरुस्तं चरणान्ते दत्थ । एतादृश द्विपदीछन्दो जानीत बुधा* ।
अत्रेदं लक्षणद्वय [द्विप]दीद्वयेन ज्ञातव्यं न तु पदचतुष्टयम् । द्विपदीति नामविरोधात्तथो-
दाहरणाच्च । अत्रेन्दुर्यद्यपि लघुद्वयगुरुद्वयात्मकं (IIS) पट्कलस्तथापि पट्कलमात्रोपल-
क्षकं लक्ष्ये तथैव दर्शनात् ॥

उत्तामेवोद्वणिकां दोहाछन्दसा स्पष्टीकृत्याह—

. छकलु मुह संठाविकहु चकलु पंच कैरेहु ।
अंतहि एकइ हार दइ दोवइच्छंद कहेहु ॥ १२२ ॥

[पट्कलो मुखे सस्थापयित्वा चतुष्कलान्पञ्च कुरुत ।

अन्त एक हार दत्त्वा द्विपदीछन्द. कथयतु ॥]

पट्कल मुखे स्थापयित्वा ततश्चतुष्कलान्पञ्चगणान्कुरुत । अन्ते च एकहारो गुरुस्त
दत्त्वा द्विपदीछन्द कथयतु । भूषणेऽपि—'आदी पट्कलसगतमेतत्तदनु पञ्चतुष्कलम् ।
गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह हि विशत्याष्टकलदलम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

१ एतत्पूर्वं मूलपुस्तके 'अह दोपई' इति पाठो दृश्यते. २ 'मण कइअणा' इति मूल-
पुस्तकस्य पाठः. ३. 'मधुरचरण पट्कल' इति रविवरव्याख्यानम्. ४. 'उणेहु' इति
मूलपुस्तकस्य पाठः.

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

दाणउदेव वैवि दुक्कतउ गिरिवरसिहर कं पिओ,
हअगअपाअघाअउट्टंतउ धूलिहि गअणह झंपिओ ॥
(‘सातउ सिंधुणीर उच्छलिअइ मेअणिजलहरपूरिओ,
असुरसुरेंदसमरदरसणहु तितिहु अणवरचूरिओ ॥’)

[दानवदेवी द्वावपि परस्पर मिलितौ गिरिवरशिखर कम्पितम् ।
हयगजपादाघातोत्थितधूलिभिर्गगनमाच्छादितम् ॥]

दानवदेवी द्वावपि सप्रामार्थमेकदा परस्पर मिलितौ । अत एव गिरिवरस्य सुमेरो
शिखर कम्पितम् । अथ च हयगजपादाघातोद्भूतधूलिभिर्गगन च विशेषेण पिहितम् ।
उट्टवणिका यथा—S||S, |S|, SS, ||||, ||||, |S|, S, (२८) ||||S, |S|, |S|, |S|,
||||, |S|, S, (२८)

अथ झुल्लहणाउन्द —

पढम दह दिज्जिआ पुण वि तह किज्जिआ
पुण वि दहसत्त तह विरइ जाआ ।
एम परिविविहुदल सत्तसततीसपल
णहु कहु झुल्लाणा णाभराआ ॥ १२३ ॥

[प्रथम दश दीयन्ते पुनरपि तथा क्रियन्ते
पुनरपि सप्तदश तथा विरतिर्जाता ।
अनेन परदलेऽपि(१) सप्तत्रिंशत्पतन्ति
इमा कथयति झुल्लाणा नागराज ॥]

प्रथम दश मात्रा दीयन्ते । अर्थात्तत्र विरति क्रियत । पुनरपि तथा कर्तव्या । पुन-
रपि सप्तदशमात्रासु विरतिर्जाता च । अनर्थेव रीत्या दलद्वयेऽपि मात्रा सप्तत्रिंशत्पतन्ति यत्र
तामिमां नागराज पिङ्गलो झुल्लाणामिति कथयति । इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सहस मअमत्तगअ लक्कल्लग पक्खग्गिअ
साहिदुइ साजि खेलत गिंदू ।

कोऽपि पिअ जाहि तह थपि जसविमल महि
जिणइ णहि कोइ तुह तुलुक हिंदू ॥

[सहस्रं मदमत्तगजौल्लक्षं लक्षं संनद्धा-

न्सज्जीकृत्य साहिद्वयं गेन्दुकामिव खेलति ।

आक्रुश्य प्रिय [याहि] तत्र स्थापयित्वा विमलयशो मद्यां

जेष्यति नहि कोऽपि त्वां तुरुष्को हिन्दू ॥]

सहस्रं मत्तान् नागान् । सहस्रशब्दोऽसंख्यातवाची । लक्षं लक्षं संनद्धानश्ववारान् स-
ज्जीकृत्य साहिदुपाति(?) साहिद्वयं कन्दुकामिव खेलति । अतिसुन्दरसंगरं रचयतीत्यर्थः ।
अतो हे प्रिय, आक्रुश्य गल(?) तत्र स्थापयित्वा विमलयशो मद्यां कोऽपि तुरुष्को
हिन्दू वा त्वां न जेष्यति । काचिन्महाभटं स्वभर्तारमुत्साहयति ॥ उट्टवणिका यथा—
IIIIISII, SIIISII, SIIISIS, SIISS (३७) SIIISII, SIIIIIIII, IIIISII, IISS (३७).

अथ सञ्जाछन्दः—

धुअ धरिअ दिअवरणवगण कमलणअणि बुह-

अणमण सुहइ जिमि सिसि रअणि सोहए ।

पुण विअ विरइ विहुपअ गअवरगमणि रअण

पर फणिवइ भण सुमरु बुहअणसोहरा ॥ १२४ ॥

[ध्रुवं धृत्वा द्विजवरगणान् नव कमलनयने बुध-

जनमनः सुखयति यथा शशी रजन्यां शोभते ।

पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि गजवरगमने रगणः

परे फणिपतिर्भणति स्मर बुधजनमनोहरम् ॥]

यत्र निश्चित धृत्वा पूर्वं द्विजवरस्य चतुर्लघुरुचतुष्कलस्य नव गणान् हे कमलनयने,
विबुधजनमनः सुखयति । जुय (?) छन्दः । तत्र यथा शशी रजन्यां शोभते । रगणो
नवद्विजगणोपरि शोभते । हे गजवरगमने, पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि । नव विप्रगणाः
पथाद्रगण इति खञ्जाछन्दः । वरः श्रेष्ठः फणिपतिर्भणति । [हे] बुधजनमनोमोहकं तस्मि-
रेति । इदमप्युदाहरणम् ॥

एतदेव दोहाछन्दसा स्पष्टीकृत्याह —

विहुदल णव पल विप्पगण जोहल अन्त ठवेहु ।

मत्त इआलिस खंजपअ दह गण तत्थ मुणेहु ॥ १२५ ॥

[शशिवदने गजगमने पदे पदे द्विजगणपट्टं पयोधरेण सशिखम् ।
पठ प्रथमं द्वाभ्यां द्वाभ्यां लघुभ्यां प्रकटितो द्विजगणोऽधिको जगणो दले
भणति तां शिखाम् ॥]

हे शशिवदने, हे गजगमने, यत्र पदे पदे द्विजगणपट्टं भवति । तदुपरि पयोधरेण ज-
गणेन सशिखम् । उपरिस्थितजगणमित्यर्थः । एवंविधं प्रथमदलं पठ । पश्चाद्द्वाभ्यां द्वाभ्यां
लघुभ्यां प्रकटितोऽधिक एको द्विजगणो लभ्यते । तेन द्वितीये दले सप्तविप्रगणानन्तरं
यत्र जगणो भवति स इति प्रसिद्धः । शेषस्तच्छिखानामकं छन्दो भणति । इदमप्यु-
दाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव गाहूछन्दसाह—

मत्त अठाइस पढमे वीए वत्तीस मत्ताइ ।

पअ पअ अंते लहुआ सुद्धा सिखा विहाणेहु ॥ १२७ ॥

[मात्रा अष्टाविंशतिः प्रथमे द्वितीये द्वात्रिंशन्मात्राः ।

पदे पदेऽन्ते लघुका शुद्धां शिखां विजानीत ॥]

यत्राष्टाविंशतिर्मात्राः प्रथमे दले भवन्ति । द्वितीयदले द्वात्रिंशन्मात्राः । पदयोरन्ते ल-
घुयत्र तच्छुद्धं शिखाछन्दो विजानीत ॥ भूपणेऽपि—‘द्विजवरमिह हि रसगुणितमुपनय त-
दनु जगणमपि विधेहि । स्वरगणितमिह परदलमधिकुरु कैणिनरपतिसुभणितरुधिरशि-
खा हि ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

फुल्लिअ महु भमरहु रअणिपहु किरण बहु अवअरु वसंत ।

मलयगिरिकुहुर धरि पवण वह सह वत भण सखि णिअल म णहि कंत ॥

[पुष्पिता मधुका भ्रमरा रजनिप्रभोः किरणा बहवोऽवतरति वसन्तः ।

मलयगिरिकुहरं धृत्वा पवनो वहति सहे वत भण सखि निकटे मे नहि कान्तः ॥]

काचित्प्रोषितमर्द्धका सखीमाह—हे सखि, पुष्पिता मधुका भ्रमराः । स्थिताः पुष्पेषु
इति शेषः । किंच रजनीप्रभोश्चन्द्रस्य किरणा बहवो विशेषतः अव इदानीं पुनरसन्त
इत्यतः । परमसंतापना इति भावः । अथ च मलयाचलकूटककोटरमभिव्याप्य पवनो व-
हति । भतएवैतत्सर्वं सोढव्यं कथमिति स्वमेव भण । निकटे नास्ति कान्तः । अतो यद्-
धिनं भण ॥ उट्टवणिका यथा—IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, I, I, IIII, IIII, IIII,
IIII, IIII, IIII, IIII, I, I, I, I.

अथ मालाछन्दः—

पढमचरण ससिवअणि मिअणअणि णव दिअगण पअल पुण वि
तह रअण ठवहु अंतए कण्णो ।

पिङ्गलणाअ भणंता माला सेसं पि गाहस्त ॥ १२८ ॥

[प्रथमचरणे शशिवदने मृगनयने नव द्विजगणाः पतन्ति पुनरपि तथा
रगणं स्थापयतान्ते कर्णः ।

पिङ्गलनागो भणति मालां शेषमपि गाथायाः ॥]

हे शशिवदने, हे मृगनयने, कर्णो गुरुद्वयात्मको गणो भवति । शेषं द्वितीयचरण गा-
थाया अर्थे यस्मिंस्तन्मालाछन्दः पिङ्गलनागो भणति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव दोहाछन्दसाह—

पढम होइ णव विप्पगण जोहल कण्ण ठव्हेहु ।

गाहा अद्धा अंत दइ मालाछंद कदेहु ॥ १२९ ॥

[प्रथमं भवन्ति नव विप्रगणा जोहलं कर्णं स्थापयत ।

गाथाया अर्थमन्ते दत्त्वा मालाछन्दः कुरुत ॥]

यत्र प्रथमं नव विप्रगणाः ततो जोहल रगणः पुनर्गुरुद्वयम् । पुत्र पञ्चत्वारिंशन्मात्राः,
पश्चाद्गाथाया अर्थे सप्तविंशतिर्मात्राः उत्तरार्धे यत्र तन्मालाछन्दः ॥ तथा चोक्त वाणी-
भूषणे—“द्विजवरनवगणमतिशयसुखचिरमिह कुरु तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्ण-
वच्छेधे ॥ अपरदल गाथाया मालाछन्दं विचित्रं तत् ॥” इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

घरस जल भमइ घण गअण सिअल पवण मणहरण कणअपि-
अरि णचइ विजुरि फुल्लिआ णीवा ।

पत्थरवित्थरहिअला पिअला णिअलं ण आवेइ ॥

[वर्षति जलं भ्रमति घनो गगने शीतलः पवनो मनोहरणः कनकपीता ।
नृत्यति विद्युत्फुल्लिता नीपाः ।

प्रस्तरविस्तारहृदयः प्रियो निकटं नायाति ॥]

काचित्प्रोषितमर्दना वर्षासमयमालोक्य सर्वामाह—हे सखि, वर्षति जलम् । भ्रमति
घनः । शीतलः पवनो मनोहरणः । वहति इति शेषः । किं च [क]नकपीता नृत्यति विद्युत् ।
नीपा [फुल्लिताः] एवविधेऽपि समये जाते प्रस्तरविस्तारहृदयो महापापणहृदयः प्रिय इ-

१. ‘पवित्रम्’ इति वाणीभूषणस्यः पाठः.

दानीमपि नायाति । अतः किं विधेयमुपदिशेति व्यज्यते ॥ उट्टवणिका यथा—IIII, IIII,
IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, S1S, SS, (४५) SII, SII, IIS, IIS, IIS,
SIS, S (२७).

अथ चुलिआलाछन्द —

चुलिआलापइ देह किमु दोहा उप्परि मत्तह पंचइ ।

पअ पअ उप्पर संठवहु सुद्ध कुसुमगण अंतह दिज्जइ ॥१३०॥

[चुलिआलाप देदीयन्ते किमु दोहोपरि मात्राः पञ्च ।

पदे पद उपरि स्थापयन्तु शुद्ध कुसुमगणोऽन्ते दीयते ॥]

तच्चुलिआलानामक छन्द । यदि दोहाया उपरि पञ्च मात्रा अधिका दीयन्ते । तदेवाह—
पदे पदे उपरि शुद्ध कुसुमगण एको लघु, ततो गुरु, ततो लघुद्वयम् । एवंरूप पञ्चकल
स्थापयन्तु । 'पदे पदे' इत्युक्ते दोहापदचतुष्टयेऽपि पञ्चकलदानआह—सपञ्चकलो
गणोऽन्ते द्विपदाप्रथमदलान्ते चरमदलान्ते च दीयते । एतेनार्धे ऊनत्रिंशन्मात्रा भवन्ति ।
एव दलाम्यामष्टपञ्चाशन्मात्राक्षुलिआलाछन्दसो भवन्ति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

दोहासंखा संठवहु उप्परि पंचइ मत्त ।

अट्टदहप्पइ वीस दुइ चुलिआला उक्खत्त ॥ १३१ ॥

[दोहासख्या सस्थापयन्तु उपरि पञ्च मात्राः ।

अष्टादशोपरि विंशतिद्वयं चुलिआलाख्याता ॥]

दोहासख्या सस्थापयन्तु । उपरि पञ्च मात्रा । एवमष्टादशोपरि चत्वारिंशन्मात्रा
समूयाष्टपञ्चाशन्मात्राभिश्चुलिआला आख्याता ॥ भूपणेऽपि—'दोहादलशेषे यदा पञ्च-
कलो विमलो हि विराजति । षण्णिवरवृपतिः त्रिल तदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥'
इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जदा (यथा)—

राभा लुद्ध समाज खल बहु करिहारिणि सेवक धुत्तउ ।

जीअण चाहसि सुक्ख जइ परिहरु घर तइ वहगुणजुत्तउ ॥

[राजा लुब्धः समाज. खल. बधूः कलहकारिणी सेवको धूर्तः ।

जीवनं प्रार्थयसे सुख यदि परिहर गृह तर्हि रहगुणयुक्त ॥]

१. एतदीशानिर्मात्र-लक्ष्मीनाथत्रिसितगणीभूषणपुस्तके 'चुलिआला' इति सातु-
नामिक पाठ उपलभ्यते, अन्यत्र 'चुलिआ, चुलिआलावा' इति पाठभेदः.

हे मित्र, राजा [लु]ब्धः, समाजः खलः, वधूः कलहकारिणी, सेवको धूर्तः, एव सति यदि जीवन सुखरूप प्रार्थयसे तर्हि पृष्ट परिहर । विरज्य सन्यास कुरु । इति कचिद्वृहस्पतिं प्रति मित्रमाह । उट्टवणिका यथा—SSS, IIS, III, IIIS, IIS, I, ISII, SIIIS, IIS, III, IIIII, IIII, I, ISII, इति पद्मावतीछन्दः ॥

अथ सोरठा छन्दः—

सो सोरठुज जाण जं दोहा विपरीअ ढिअ ।

पअ पअ जमक वखाण णाअराअ पिंगल कहइ ॥ १३२ ॥

[तां सोरठा जानीहि या दोहा विपरीता स्थिता ।

पदे पदे यमकं व्याख्याहि नागराजः पिङ्गलः कथयति ॥]

ता सोरठा जानीहि । या विपरीतैव दोहा स्थिता । तत्र च पदे पदे यमक व्याख्येहि । इति नागराजपिङ्गल. कथयति । प्रथमचरणे एकादश, द्वितीये त्रयोदश, तृतीये एकादश, चतुर्थे त्रयोदशेति । भूपणेऽप्युक्तम्—‘तत्सोरठादृत्तममलमुरगपतिरिति वदति । यदोहा-विपरीतमिह जनहृदि मुदमुपनयति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सो माणिअ पुणवंत जासु भत्त पंडिअ तनअ ।

जासु घरिणि गुणमंति सो वि पुहवि सगगहणिलअ ॥

[स मान्यते पुण्यवान्यस्य भक्तः पण्डितस्तनयः ।

यस्य गृहिणी गुणवती सोऽपि पृथिव्या स्वर्गनिलयः ॥]

कश्चित्कर्मचिच्छ्रावते—स एव मान्यते पुण्यवान् यस्य तनयो भक्तः, अर्थास्तिपुत्रः, पण्डितश्च । यस्य च गृहिणी गुणवती स तु पृथिव्यामपि वर्तमान स्वर्गनिलयोऽमरौ भवति । उट्टवणिका यथा—SSIIIS । (११) SISISIIII । (१३) SIIIIISI । (११) SIIIIISIIII । (१३)

अथ हाकलिछन्द —

सगणा भगणा दिअगणइ मत्त चउइह पअ पलइ ।

संठइ वंको विरइ जहा हाकलिरूअह एहु कहा ॥ १३३ ॥

[सगणो भगणो द्विजगणो मात्राश्वतुर्दश पदे पतन्ति ।

संस्थाप्य वक्रं विरतौ यथा हाकलिरूपमिदं कथितम् ॥]

यत्र सगणो गुर्वन्तश्चतुष्कल भगणो गुर्वादि, द्विजगणश्चतुर्लम्बात्मकश्च । अत एव व्यस्तसमस्ता गणा भवन्ति । अन्ते वक्र गुरमैक संस्थाप्य मात्राश्वतुर्दश मिलित्वा वर्णा-श्वैमादश पदे पदे उत्तरार्धे दश पतन्ति, तदिदं हाकलिछन्दोरूपं कथितम् । इदमप्यु-दाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव साक्षरनियममाह—

मत्त चउदह पअ पअह एग्गारह वण्णोहि ।

दह अक्खर उत्तरदलहि हाक्कलिच्छंद कहेहि ॥ १३४ ॥

[मात्राश्चतुर्दश पदे पदे एकादशभिर्वर्णैः ।

दशाक्षराण्युत्तरदले हाकलिच्छन्दः कथय ॥]

यत्र मात्राश्चतुर्दश पदे पतन्ति, एकादशवर्णैश्च पूर्वदलम्, दशाक्षरैरुत्तरदलं यत्र तद्वाकलिच्छन्दः कथय ॥ वाणीभूषणे त्वक्षरनियमो नोक्तः । 'द्विजगणसगणभगणकलिता, भवति चतुर्दशकलकलिता । अन्ते गुरुमुपधाय सदा, हाकलिरेया भवति तदा ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

उच्चउ छावणि विमल घरा तरुणी घरिणी विणिअपरा ।

वित्तकपूरल मुंदहरा वरिसासमआ सुक्खकरा ॥

[उच्चा छदिर्विमलं गृहं तरुणी गृहिणी विनयपरा ।

वित्तपूरितं मूलगृहं वर्षासमयाः सुखकराः ॥]

उच्चा छदिः विमल गृह विनयपरा तरुणी चैद्रुहिणी यस्य विसैः पूरित मूलगृह तस्य वर्षासमयाः सुखकरा भवन्ति । इति दरिद्रवचन वयस्य प्रति । उट्टवणिका यथा—
S||S|||S||S, ||S||S|||S, S||S||S||S, ||SS||S||S.

अथ मधुमारच्छन्दः—

जसु पलइ सेक्ख पअहर एक ।

चउमत्त तेअ महुभार एअ ॥ १३५ ॥

[यस्य पतति शेषे पयोधर एकः ।

चतुर्मात्रिकास्त्रयो मधुभार एपः ॥]

यस्य पतति शेषे दलद्वयान्ते पयोधर एकः । जगण एकः । पततीत्यर्थः । तत्पश्चाच्चतुर्मात्रिका गणास्त्रयो यत्र तन्मधुमारच्छन्दः । वाणीभूषणे तु गणनियमो यद्यपि दर्शितस्तथापि चतुष्कलमात्रे पर्यवसन्नो ज्ञेयः । 'सगणं निधाय, जगणं विधाय, चतुर्मात्रिकाप्रथमं मधुभारनाम ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

जसु चंद सीस पिधणह दीस ।

सो संभु एस तुह सुंघम देऊ ॥

[यस्य चन्द्रः शीर्षे विधानं दिशः ।

स शंभुरेप तुभ्यं शुभं ददातु ॥]

यस्य चन्द्रः शीर्षे । यस्य परिधानं दिशः । स शंभुरेप तुभ्यं शुभं ददात्विति । उट्टव-
णिका [यथा]—॥S, ISI, SII, ISI SS, ISI, IIS, ISI.

अथाभीरच्छन्दः—

गारह मत्त करीज अंत प[ओ]हर दीज ।

एहु सुछंद अहीर जंपइ पिगलवीर ॥ १.३६ ॥

[एकादश मात्राः क्रियन्तेऽन्ते पयोधरो दीयते ।

एतत्सुच्छन्द आभीरं जल्पति पिङ्गलवीरः ॥]

यत्रैकादश मात्राः प्रतिपद क्रियन्ते । यत्र चान्ते जगणो दीयते । एतच्छन्द आभीर-
नामकमिति जल्पति पिङ्गलः । भूषणेऽपि—‘एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि ।
इदमाभीरमवेहि जगणमन्तमभिधेहि ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सुंदरि गुज्जरि णारि लौभण दीहविसारि ।

पीनपओहरभार लोलइ मोत्तिअहार ॥

[सुन्दरी गुर्जरी नारी लोचने दीर्घविसारिणी ।

पीनपयोधरभारे लुठति मौक्तिकहारः ॥]

उट्टवणिका यथा—SIIISI, SIIISI, SIIISI, SIIISI.

अथ दण्डकलाच्छन्दः—

कुंतअरु धणुद्धरु हअवरु गअवरु छकलु विविपाएकदले

वत्तीसमत्तह पअसु पसिद्धह जाणह बुहअणा हिअअतले ।

सउवीहट्टगलकल संपुणउरुअ फणिभासिअ भुअणे

दंडअल णिरुत्तउ गुरुसंजुत्तउ पिगलणाअ जवतं मणे ॥ १.३७ ॥

[कुन्तकरो धनुर्धरो हयवरो गजवरः पट्टकलः पदातिद्वयमेकदले

द्वात्रिंशन्मात्राः पदेषु प्रसिद्धा जानीत बुवजना हृदयतले ।

अष्टाविंशल्यधिकशतकलं संपूर्णरूपं फणिभापितं भुवने

दण्डकलं निरुक्तं गुरुसंयुक्तं पिङ्गलनागो जल्पति ॥]

१. ‘रुदह’ रवि०. ‘रुद्रा एकादश’ इति तदर्थे. २. अस्योदाहरणस्य व्याख्या लक्ष्मी-
नाथ-रविकरकृतयोर्व्याख्ययोर्नास्ति. ३. अत्र ‘यस्याः’ इत्यासन्ननीयम्.

...बुध्यस्व । तदुक्तं भूषणे—‘तुरगैकमुपधाय मुनरेन्द्रमवधाय । इह दीपकमवेहि
लघुमन्तमभिधेहि ॥’ इदमप्युदाहरणम्—जहा (यथा)—

जसु हत्थ करवाल विप्पक्खकुलकाल ।

सिर सोह वरछत्त संपुण्णससिवत्त ॥

[यस्य हस्ते करवालो विपक्षकुलकालः ।

शिरसि शोभते वरच्छत्रं संपूर्णशशिवत् ॥]

यस्य राशो हस्ते करवालः खड्गः शोभते । कीदृशः । शत्रुकुलकालकल्पः । यस्य च
शिरसि वरमुत्तम छत्र शोभते संपूर्णशशिवत् ॥ उट्टवणिक्ता यथा—॥S॥S॥S॥S॥S॥
॥S॥S॥S॥S॥S॥

अथ सिंहावलोकच्छन्दः—

गण विप्प सगण धरि मत्त कअं

भणु सिंघवलोअणु छंदु धुअम् ।

गुणिगण मण बुज्झहु णाअ भणा

तसु जगणु ण भगणु ण कण्णगणा ॥ १.३९ ॥

[विप्रगणसगणौ धृत्वा षोडश मात्रा

भणन्तु सिंहावलोकनं छन्दो ध्रुवम् ।

गुणिगणा मनसि बुध्यध्वं नागो भणति

यस्य जगणो न भगणो न कर्णगणः ॥]

भो गुणिगणाः, विप्रसगणाभ्यामेव प्रतिपद षोडश मात्रा धृत्वा भणन्तु सिंहावलोकनं
छन्दः । ध्रुवं निश्चितं बुध्यध्वम् । नागो भणति । अत्र न जगणो न भगणो न च कर्ण-
गणो भवति । व्यस्तसप्तस्ताभ्यां विप्रगणाभ्यामेव षोडशरुल सिंहावलोकनं छन्दो भवति ।
एतच्च श्रद्धालानन्धनरुमेण चरणान्तवर्णद्वयावलम्बनेन भवतीति ज्ञेयम् । तथा चोक्तः वा-
णीभूषणेऽपि—‘शृणु सिंहावलोकितवृत्तवर वरयमरुमनोहरचरणधरम् । धरणीपतिमानस-
मधिकलितं किल वेदचतुष्कलगणललितम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तामेवोट्टवणिक्तां स्पष्टीकरोति—

विप्पसगण पअ त्रेवि गण अंत विस्ज्जहि हार ।

पच्छा हेरि कइत्त करु सोलह कल पत्थार ॥ १.४० ॥

[विप्रगणसगणी पदे द्वावप्यन्ते विसृज हारम् ।

पश्चाद्दृष्ट्वा कवित्वं कुरु षोडश कालाः प्रस्तारे ॥]

अत्र छन्दसि विप्रगणसगणावेव द्वौ गणौ पदे पततः । ततोऽन्ते हारं गुहं विसर्जय । सगणस्यान्ते गुरुत्वात् सगण एव पदान्ते देय इत्यर्थः । छन्दसोऽन्वर्थकतामाह—पदान्ते यदक्षरद्वय तदेवाग्रिमपदादौ देयमित्यर्थः । अत एव सिंहावलोकनमिति ॥

तामुदाहरति—जहा (वया)—

हणुञ्जजरगुञ्जरराअदलं

दल दलिअ चलिअ मरहट्टवलम् ।

बल मोलिअ मालवराअकुला

कुल उञ्जल कलचुलि कण्ण फुला ॥

[हतमुञ्ज्वलगुर्जराज्यदलं

दलेन दलितं चलितं महाराप्रवलम् ।

बलेन मोटितं मालवराजकुलं

कुलोञ्ज्वलः कलचुलिः कर्णः स्फुरति ॥]

कश्चित्कर्णमुपवर्णयति—हतमुञ्ज्वलमतिस्फीतं गुर्जराज्यस्य दलं सैन्यम् । येन दलेन स्वसेनासमुदायेन दलितं चूर्णीकृतम्, अत एव चलितं महाराष्ट्राणां बल कटकम् । येन बलेन बलात्कारेण मोटितमुत्खातं मालवराजस्य कुलम् । एवविधः कुलोञ्ज्वलः कलचुलिवशोद्भव कर्णः फुला स्फुरति । अथवा स्फुटं सत्यम् । कर्ण एव कलावतीर्ण इति भावः ॥ उट्टवणिका यथा—॥S॥S॥S॥S, ॥॥॥॥॥S॥S, ॥S॥S॥S॥S, ॥S॥॥॥S॥S

अथ प्लवगमच्छन्दः—

जत्थ पढम छअमत्त पअ प्पअ दीसए

पंचमत्त चउमत्त गणा णहि किञ्जिए ।

संभलि अंत लहू गुरु एक चाहए

मुद्धि पवंगमछंद विअक्खण मोहए ॥ १४१ ॥

[यत्र प्रथमं षण्मात्रः पदे पदे दृश्यते

पञ्चमात्रश्चतुर्मात्रो गणो नहि क्रियते ।

संस्मृत्यान्ते लघुर्गुरुरेकोऽपेक्षते

मुग्धे प्लवंगमच्छन्दो विचक्षणान्मोहयति ॥]

अथ लीलावतीछन्दः—

गुरु लहु णहि णिम्म णिम्म णहि अक्खर पलइ पओहर विसम समं
जहिकहु णहि णिम्म तरलतुरअ जिमि पसर विदिस दिस अगमगमम् ।
गण पंच चउक्कल पलइ णिरंतर अंत सगण धुअ कण्णगणं
परिचलइ सुपरिलील लिलावइ कलवतीमु विसाम करम् ॥ १४३ ॥
[गुरौ लघौ नहि नियमो नियमो नह्यक्षरे पतति पयोधरो विपमे समे,
यत्रं कोऽपि नहि नियमस्तरलस्तुरगो यथा प्रसरति विदिशि दिश्यगम्ये गम्ये ।
गणाः पञ्च चतुष्कलाः पतन्ति निरन्तरमन्ते सगणो ध्रुवं कर्णगणः,
परिचलति सुपरिलीलया लीलावती द्वात्रिंशत्कलासु विश्रामं करोति ॥]

यत्र छन्दसि लघौ गुरौ वा नियमो नास्ति । अक्षरेऽपि न नियमः । अत्र विपमे चरणे जगणः समेऽपि पयोधरो जगणः पतति । अत्र कोऽपि नियमो नास्तीत्यर्थः । तरलस्तुरगो यथा प्रसरति दिक्षु विदिक्षु अगम्ये गम्ये च । स्थले इति शेषः । तथा सुतरां परितो लीलया समन्ततः खेलयाम्यं लीलावती परिचलति । करः कर्णो द्विजगणो भगणो जगण इति चतुष्कलाः पञ्चापि गणा निरन्तरमेकोपक्रमेण पतन्ति । तत्रान्ते ध्रुवं निश्चितं स...दिव्यगणो भवति । किंच सा लीलावती द्वात्रिंशत्कलासु विश्रामं करोति । लघुगुणैपेक्षया गणेऽपि निगमो नास्ति । यथाऋयंचिद्वात्रिंशत्कलाः पूरयितव्याः । तथा च भूपणे—‘लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिह द्वि सुकलय चतुष्कलमष्टगण द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम् । लीलावतिका भवति च करकर्णद्विजगणभगणजगणकलिता फणिनायकपिङ्गलविरचितमद्भुतघृतममलगुम्फनललिता ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

घर लग्गइ अग्गि ज्जलइ धहधह कह णह पह दिगमग अणलभरे
सवदेस पसरि पाईक लुरइ धणि थण हरजहण दुहाव करे ।
भअ लुक्किअ थक्किअ वैरितरणिगण भेरवभेरिअसइ पले
महि लुट्टइ पट्टइ रउत्तिर तुट्टइ जक्खण वीर हमीर चले ॥
[गृहेषु लग्नोऽग्निर्ज्वलति धहधहं कृत्वा नहि पन्था दिब्भागोऽनलभृतः,
सर्वदेशे प्रसृतः पदातिश्चलति धनीनां स्तनौ गृहाञ्जघनान्द्विधा करोति ।
भयेन लीनाः श्रान्ता वैरितरुणीगणा भैरवभेरीशब्दे पतिते,
महां लुठति आहन्ति रिपुशिरस्योत्पति यस्मिन्क्षणे वीरो हम्मीरधलितः]

कथिद्वन्दी हम्मीरप्रयाणं वर्णयति—यस्मिन्क्षणे वीरो हम्मीरथलितस्तस्मिन्क्षणे श-
शुगृहेषु लमोऽस्मिः धधधहेति कृत्वा ज्वलति । नास्ति पन्याः कुत्रापि । दिव्यागोऽनलेन
भृतः । 'णह पह' इति काचित्कः पाठः । तत्र नभःपयोऽनलेन भृतः । तस्मिन्नेव च
क्षणे सर्वदेशे प्रभृतः पदातिश्चलति । यः पदातिवर्गधनीनां शत्रुवधूनां स्तनी गृहान् जघ-
नादि द्विधाकरोति । 'घण' इति पाठे घण्णं स्तनौ इति सपदातिश्चलतीति । यस्य हम्मीरस्य
भैरवभेरीशब्दे पतिते सति पलायमानवैरितरुणीगणाः श्रान्ताः सन्तो भयेन क्वचिन्नि-
र्लान्ते । रिरुरपि मद्यां लुठति । शिरः पिष्टइ । आहन्तीत्यर्थः । श्रोत्यति । केशानिति
शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—॥९, ॥९, ॥११, ॥११, ॥११, ॥११, ॥११, ॥९, (३२) ॥९, ॥११,
९९, ॥११, ॥११, ॥९, ॥९, (३२) ॥९, ॥९, ॥९, ॥११, ॥९, ॥९, ॥९, ॥९, ॥९,
(३२) ॥९, ॥९, ॥११, ॥९, ॥९, ॥९, ॥९, ॥९, (३२) ॥

अथ हरिगीताछन्दः—

गणचारि पञ्चकल टृविज्जसु वीभठाभहि छकलो

पअ पअह अंतहि गुरु करिज्जसु वण्णणेण सुसव्वलो ।

दह चारि दुक्कइ दहहु माणहु मत्त अठइस पाअ भो

हरिगीअ छंद पसिद्ध जागहुं पिंगलेण पआसिओ ॥ ११४ ॥

[गणांश्चतुरः पञ्चकलान्स्थापयत द्वितीयस्थाने षट्कलः

पदे पदेऽन्ते गुरुं कुरुत वर्णनेन सुसर्वलम् ।

दश चत्वारो द्वौ दश द्वौ मानयन्तु मात्रा अष्टाविंशतिं पादे

हरिगीताछन्दः प्रसिद्धं जानीत पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥]

भोः शिष्याः, गणांश्चतुरः पञ्चकलान् स्थापयत । द्वितीयस्थाने षट्कलं कुरुत । प्रति-
पदमन्ते चैकं गुरुं कुरुत । छन्दः वर्णनेन सुतरां सर्वं लातीति तादृशम् । तत्र चरणेषु
मात्रानियममाह—दश, चत्वारः, द्वौ, दश, पुनर्द्वौ, एतत्सर्वं मित्वा पादे अष्टाविंशन्मात्रा
इति मानयन्तु । तदेतच्छन्दो हरिगीतानामक प्रसिद्धं पिङ्गलेन प्रकाशितं जानीत ॥ भूष-
णेऽपि—'इन्द्रासन प्रथम विसर्जय तदनु संचिनु षट्कलं ननु तदनु पञ्चकलत्रयं किल
कुरु विरामे कुण्डलम् । अष्टाधिकामिह विंशतिं च कलाः कलावति सुन्दरं हरिगीत-
मिति हरिगीतकं वरवृत्तमतिरसमन्दिरम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

वीए छकलु एक कहु चारि पञ्च कल देहु ।

धारहर्त्तर मत्त सड माणसु अन्त ठवेहु ॥ १४५ ॥

[द्वितीये पट्टफलमेकं कथयन्तु चत्वारः पञ्चकला देवाः ।

द्वादशोत्तरं मात्राः शतं मानसमन्त्रे स्थापयत ॥]

द्वितीयस्थाने एक पट्टफलं कथयन्तु । अत्रशिशिरावारः पञ्चकला गणा देवाः । पि-
ण्डतस्थामाह—द्वादशोत्तरं शतं मात्राः । पादचतुष्टयेऽपि मानसमेकं गुह्यमन्त्रे स्थापयत ।
तेन प्रतिपदमथाविनाविर्मात्राः ॥

तामुदाहरति—जहा (यया)—

गअ गअहि दुकिअ तरणि लुकिरअ तुरअ तुरअहि जुडिआ

रह रहहि मौलिअ धरणि पीडिअ अप्प पर णहि युञ्जिआ ।

बल मेलिअ आइअ पत्ति धाइउ कम्पि गिरिवरसीहरा

उच्छरइ साअर दीण्ण काअर वइर वडिअ दीहरा ॥

[गजा गजेर्युक्ता तरणिर्मिलीनस्तुरगास्तुरगैर्युयुधिरे

रया रथैर्मिलिता धरणी पीडिता आत्मीयाः परे नहि बुद्धाः ।

बलानि मिलितानि पत्तयो धाविताः काम्पितानि गिरिवरशिखराणि

उच्छलन्ति सागरो दीर्णाः कातरा वीरं वर्धितमतिदीर्घम् ॥]

कथिहन्दी सकुलं गुह्यमनुवर्णयति—गजा गजेर्युक्ताः, तरणिर्भूखिभरेण मिलीनः, तु-
रगास्तुरगैः सह युयुधिरे, रया रथैर्मिलिताः । अत एव धरणी पीडिता । तस्मिन्समये
आत्मीयोः परकीयाश्च न क्षताः । अथ च बलानि मौलिअ परस्परमेकीभूतानि । परा-
तयस्वतो धाविताः, अत एवातिभरेण काम्पितानि च गिरिवरशिखराणि । उच्छलन्ति च
सागरः । कातयेण दीर्णा दीर्णाः । कातरा इति वा । वीरमतिदीर्घं वर्धितम् ॥ उच्छरन्तु
कया—॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥,
(२८) ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥, ॥॥॥,
(२८) ॥॥॥ वा प्रत्यान्तरस्थमुदाहरणम्—‘सखि यन्ममोक्ति मनो भूश जगदेव भू-
न्द्यमवेक्ष्यते परिभियते मम हृदयमर्म न शर्म सप्रक्री वीक्ष्यते । परिहीयते वपुषा भूश
नखिनीय हिमलतिरगता स्वती पर वदतीति सा सुजती रतीशवश गता ॥’

अथ तिष्मद्दीर्घा(प्रिमद्दी)छन्दः—

पदसं दह रहणं अट्टइ रहणं पैणु वसु रहणं रस रहणं

अन्ते गुरु सोहइ तिहुँअण मोहइ सिँद्ध सरहइ वरतरुणम् ।

१. ‘मिअ ण पर अ ण’ रवि०. २. ‘मिल पलाइउ पत्ति जाइउ’ रवि०. ३. ‘पुणि’
रवि०. ४. ‘महेअल’ रवि०. ५. ‘सिद्धसरोइ (सिद्धेः सरोवर)’ रवि०.

जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर हूरइ कलेवर तासु कई :

तिब्भङ्गी छन्दं जाणि आणन्दं भणइ फणिन्दो विमलमई ॥१४६॥

[प्रथमं दशसु विश्रामोऽष्टसु विरतिः पुनर्वसुषु विरती रसेषु विरति-

रन्ते. गुरुः शोभते त्रिभुवनं मोहयति सिद्धः श्लाघते वरतरुणः ।

यदि पतति पयोधरः किमिदं मनोहरं हरति कलेवरं तस्य कवेः

त्रिभङ्गी छन्दो जानीतानन्दं भणति फणीन्द्रो विमलमतिः ॥]

यत्र प्रथमं दशसु मात्रासु रहणं विश्रामः, ततोऽष्टसु विरतिः, पुनरपि वसुषु विरतिः, ततो रसेषु पदेषु विरतिः, अन्ते पदचतुष्टयस्वान्ते यत्र गुरुः शोभते तच्छन्दस्त्रिभुवनं मोहयति । सिद्धोऽपि वरतरुणोऽपि श्लाघते इति तस्य च्छन्दसः प्रशंसा । दोषमप्याह—यद्ये-
तस्मिच्छन्दसि पयोधरो जगणः पतति तदा किमिदं मनोहरम् । अपितु नेत्यर्थः । किं च
यस्य कवित्वं क्रियते तस्य कलेवर हरति कवेरपि । तस्मादत्र जगणो न कर्तव्यः । एत-
त्रिभङ्गीछन्दः सुखानन्दजनकं विमलमतिः फणीन्द्रो भणति । अत्र चरणे द्वात्रिंशन्मात्रा
भवन्ति, अष्टौ चतुष्फला गणा भवन्ति ॥ भूषणेऽपि—‘प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं
तदनु तिकाम वसुवसुकं वसुविमलतुरंगममतिहृदयंगम हृषितभुजंगमवृषतिलकम् । त्रिंश-
द्विक्रलासंविहितविलासं सततनिवासं हृदयमुदः मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभ-
ङ्गीवृत्तमदः ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

उदाहरति—जहा(यथा)—

सिरकि[जिज]अगङ्गं गोरिअद्वङ्गं हणिअअणङ्गं पुरदहणं

किअफणिवइहारं तिहुअणसारं वीदिअछारं रिउमहणम् ।

सुरसेविअचरणं मुणिअणसरणं भउभअहरणं सूलहरं

साणन्दिअअअणं सुन्दरणअणं गिरिवरसअणं णमअ हरम् ॥

[शीर्षकृतगङ्गं गौर्यर्घाङ्गं हतानङ्गं पुरदहनं

कृतफणिपतिहारं त्रिभुवनसारं विदितक्षारं रिपुमथनम् ।

सुरसेवितचरणं मुनिगणशरणं भवभयहरणं शूलधरं

सानन्दितवदनं सुन्दरनयनं गिरिवरशयनं नमत हरम् ॥]

काश्चिद्भक्तः शिवं स्तीति—भा लोकाः, एतादृशं हरं नमत । कीदृशम् । शीर्षे
कृता गङ्गा येन । कृता गौरी अर्धाङ्गे येन । हतोऽनहो येन । पुरस्य त्रिपुरस्य दहनो य-
स्तम् । कृतः फणिपतेः शेषनागस्य हारो येन । त्रिभुवनै सारं श्रेष्ठम् । विदितं भस्म येन

विरचितभस्मालेपपरिपूर्णम् । रिपूषामन्धकगजादीनां मयनम् । सुरिरिन्द्रादिभिः सेवित-
चरणम् । मुनिगणानां शरणं रक्षितारम् । भवमयहरणं तस्यारमीतिनाशनमन्ते तारफोप-
देशात् । शूलधरम् । आनन्देन सहितं वदनं यस्य । सुन्दरं रमणीयं लोचनं यस्य । गिरि-
वरः पैलात्तस्तत्र शयनं यस्य ॥ इद्वयष्टिका यथा—॥९, १९, २९, ३९, ४९, ५९, ६९, ७९, ८९, ९९, १०९, ११९, १२९, १३९, १४९, १५९, १६९, १७९, १८९, १९९, २०९, २१९, २२९, २३९, २४९, २५९, २६९, २७९, २८९, २९९, ३०९, ३१९, ३२९, ३३९, ३४९, ३५९, ३६९, ३७९, ३८९, ३९९, ४०९, ४१९, ४२९, ४३९, ४४९, ४५९, ४६९, ४७९, ४८९, ४९९, ५०९, ५१९, ५२९, ५३९, ५४९, ५५९, ५६९, ५७९, ५८९, ५९९, ६०९, ६१९, ६२९, ६३९, ६४९, ६५९, ६६९, ६७९, ६८९, ६९९, ७०९, ७१९, ७२९, ७३९, ७४९, ७५९, ७६९, ७७९, ७८९, ७९९, ८०९, ८१९, ८२९, ८३९, ८४९, ८५९, ८६९, ८७९, ८८९, ८९९, ९०९, ९१९, ९२९, ९३९, ९४९, ९५९, ९६९, ९७९, ९८९, ९९९ ॥ वाणी-
भूषणे यथा—‘विविधायुधमण्डितसगरपण्डितरणदण्डितपाखण्डभटे चण्डासुरखण्डिनि पुर-
हरमण्डिनि शशधरखण्डिनि बद्धजटे । भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयि
सुखि गिरिराजसुवासिनि शैलनिवासिनि शम्भुविलासिनि देहि वरम् ॥’

अथ दुम्मिल(दुर्मिला)छन्दः—

तीसदुहीमत्तह परिसंजुत्तह वैहअण एअ भणंति णरा

विसमत्ति अ ठाअहि एरिसभागहिँ पअ पअ दीसइ कण्णगणा ।

ता दह पढमं ये अट्टाअं तेह चउदह तीअहिँ किअणिलओ

जो एरिसि छंदे तिहुअणवंदे सो जैणउ उहु दुम्मिलओ ॥१४७॥

[द्वात्रिंशन्मात्राभिः परिसंयुक्तं बुधजना एतद्भगति नरा

विश्राम्यति च स्थानेष्वेतादृशभागेषु पदे पदे दृश्यते कर्णगणः ।

तदशसु प्रथमं द्वितीयमष्टमं ततश्चतुर्दशसु तृतीयया कृतनिलयं

यदेतादृशं छन्दस्त्रिभुवनवन्दितं तद्बुध्यध्वमहो दुर्मिलकम् ॥]

हे नरा बुधजनाः, पिहलस्तदुर्मिलकानामक छन्दो भणति । तदिकम् । यद्वात्रिंशन्मा-
त्राभिः परिसंयुक्तम् । पाद इति शेषः । यच्च विश्राम्यति त्रिषु स्थानेषु एतादृशभागेषु वि-
रतिर्भोगवितयेषु । पदे पदे प्रतिपदं दृश्यते कर्णगणो गुरुद्वयात्मकः । तत्प्रथमं विधान-
स्थानं दशसु, ये द्वितीय विरतिस्थान अद्वाअ अष्टम स्थानम् । ततश्चतुर्दशसु मात्रासु त-
ृतीयविरत्या कृतनिलयम् । यदेतादृशं त्रिभुवनवन्दितं छन्दः, तद्बुध्यध्वमहो जना इति
पिहलो भणति । इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

दैहवसुचउदह विरइ कर विसम कण्णगण देहु ।

अंतर विप्पपंदइ भण दुम्मिल छंद कहेहु ॥ १४८ ॥

१. 'बुहअणराठ (बुधजनराजो)' रवि०. २. 'ठामइ' रवि०. ३. 'जइ पुज्जइ (पदि पुष्यते)' रवि०. ४. रविदासीयपुस्तके नोपलभ्यते.

तिणिग धरहिँ वे वि करहि अंत रगण लक्खए

क मण जणइ दप्प भणइ हीर सुकइ पक्खए ॥ १४९ ॥

[नागः प्रभणति त्रीन्पट्टकलग्णानन्ते कुरु जोहलं

हारं स्थापयित्वा पुनरपि सुप्रिय विप्रगणैर्शवलम् ।

त्रीन्धारय द्वावपि कुर्वन्ते रगणं लेख्य

को मनुष्यो जानाति दर्पेण भणति हीरः सुकविः प्रेक्षते ॥]

भोः शिष्य, हीरानामकमिदं छन्दो नागः पिट्ठलः प्रभणति तत्त्वं शृणु । तत्र त्रीन् पट्ट-
कलग्णान्कुरु । तस्मान्ते जोहलं रगणं कुरु । पट्टकले विशेषमाह—हारं गुहं पूर्वं स्था-
पयित्वा । हे सुप्रिय सुतरां प्रिय शिष्य, हारानन्तरं विप्रगणैश्चतुष्कलैः सर्वलघुकैः श-
पलमिति च्छन्दोविशेषणम् । पदे कलासंख्यामाह—तिष्णीति त्रीन्धारय द्वौ कुरु 'अ-
ङ्कस्य वामा गतिः' इति गणिते त्रयोविंशतिः कलाः पादे भवन्तीत्यर्थः । अन्ते रगणं ले-
ख्य कश्छन्दस्फार एतच्छन्दो जानाति । अपि तु न कोऽपि । दर्पेण गर्वेण हीरस्तु कविर्भ-
णति अन्यः कः प्रेक्षते । अद्यावधि कस्यापि नयनगोचरो नाभवदिति नावः । अत्र
च्छन्दःकविनाम्नोरैक्यगत्वगन्तव्यम् ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तमेवाह—

हार सुपिअ भण विप्पगण तीए भिण्णसरीर ।

जोहल अंते संठवहु तेइस मत्तह हीर ॥ १५० ॥

[हारं सुप्रिय भण विप्रगणस्त्रिधा भिन्नशरीरः ।

जोहलमन्ते संस्थापयतु त्रयोविंशतिमात्रमस्ति हीरम् ॥]

हे सुप्रिय शिष्य, पूर्वं हारं गुहं भण । ततो विप्रगणश्चतुर्लघुकः । स च त्रिधा भिन्न-
शरीरः । एवं त्रिवारं कर्तव्यः । तदन्ते जोहलं रगणं स्थापय । एवं सति त्रयोविंशतिर्मात्रा
हीरच्छन्दसः पदे पतन्ति समुदिता दिनवतिर्मात्रासंख्या ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'वद्विरगणम-
न्यरगणमेकचरणशोभितं पश्य सुदति नागनृपतिरत्र वदति नो हितम् । रामभजनका-
लपठन एव रटनरञ्जनं हीरकमिति नाम भवति काममवति सञ्जनम् ॥'

हीरमुदाहरति—जहा(पथा)—

धिकदलण थोंगदरण तक्क तरुण रिंग ए

नें न इगट् दिंग इ गट् रंग चल तुरंग ए ।

धूलिधवल हक्कसवल पक्खिखपवल पत्ति ए

कण्ण चलइ कुम्म ललइ भुम्म भरइ कित्ति ए ॥

१. 'भण' इति पठित्वा 'सुप्रियो द्विलघुर्गणः, तथाविधगणद्वयं विप्रगणो वा' इति रवि-
दासेन व्याख्यायि.

[.....

.....रङ्गे[ण] चलन्ति तुरंगा ए ।

धूलिधवला हक्कसवलाः पक्षिप्रवलाः पत्तय ए

कर्णे चलति कूर्मो ललति भूमिभ्रियते कीर्त्या ए ॥]

धिक्कदलनेत्यादि घोटकगतिशब्दानुकरणम् । एवं रङ्गे युद्धस्थाने रङ्गेण कौतुकेन वा चलन्ति तुरंगा धूलिधवलाः । हक्केण वीरकृतशब्दविशेषेणोपलक्षिताः सवलाः समर्थाः पक्षिण इव प्रवलाः प्रकृष्टवलाः पदात्तयोऽपि । चलन्तीति शेषः । एवं कर्णे चलति सति कूर्मो ललति स्थानभ्रष्टो भवतीत्यर्थः ॥ भूमिभ्रियते कीर्त्या । अत्र चतुर्ध्वपि चरणेषु 'ए ए' इति संसंभ्रमाश्चर्ये ॥ उट्टवणिका यथा—SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) ॥ बाणोमूषणेऽपि—'ध्यानमदत साम पठत नाम रदत कैशव धर्ममयत शर्म भजत धर्म स्रजत शैशवम् । द्वारभवनदाररमणसारचयनवासना तावदयति नावतरति कालनृ-पतिशासना ॥'

अथ जनहरणच्छन्दः—

पअ पअ ठइ कल सहि विअचकमलमुहि दह वसु पुणु वसु

विरइ करे

सवपअ मुणिदिअगण दिअ विरम सगण सिरिफणिवइ भण
सुकइवरे ।दह तिगुण करहि कल पुण वि धैर जुअल एम परि परिठउ
चतुचरणाजइ परइ कवहु गुरु क(त)वहु ण परिहर वुहअणमणुहरु ज-
णहरणा ॥ १५१ ॥[पदे पदे स्थापयित्वा कलाः सुखि विकचकमलमुखि दशसु वसुपु पुन-
र्वसुपु विरतिं कुरुसर्वपदेपु मुनिद्विजगणान्देहि विरामे सगणं श्रीफणिपतिर्भगति सुक-
विवरः ।

१. 'पदम पलइ जहि सुणहि सुमुहि (प्रथमं पतति यत्र नृणु सुमुखि)' रवि०. २. 'दिअ दिअगण तह परहि सगण (दीयते द्विजगणलतः परे सगणः)' इति रवि०. ३. 'ठव (स्थापय)' रवि०.

दश त्रिगुणाः कुरु कलाः पुनरपि धर युगलमेवं परिपाठ्या परिस्थापय

चतुश्चरणेषु

यदि पतति कदाचिद्गुरुः क(त)दापि न परिहर बुधजनमनोहरं
जनहरणम् ॥]

हे विक्रचकमलमुखि, पदे पदे स्थापयित्वा कलाः, तत्र प्रथमं दशसु कलासु विरतिं कुरु । ततो वसुकलासु पुनरष्टसु पुनः षट्सु विरतिं कुरु । सर्वपदेषु मुनिद्विजगणान्देहि । विरामे सप्तगणान्ते सगणं नियमेन देहि । एवमष्टौ गणान् कुरु इति श्रीफणिपतिः सुक-
विवरो भणति । दश त्रिगुणिताः कलाः कुरु । एवं त्रिंशत् पुनरपि धारय गुरुकलाम् ।
एवं द्वात्रिंशत्कलाः पदे भवन्ति । एवं परिपाठ्या परिस्थापय चतुश्चरणेषु (पाठान्तरे)
कलाः परिस्थापय । किंच यदि पतति कदाचिद्गुरुः, तदा कदापि मा परिहर मा त्यज ।
ददे बुधजनमनोहरं जनहरणनामकं छन्द इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव स्पष्टीकृत्याह—

वत्तीस होइ मत्ता अन्ते सगणाईं ठावेहि ।

सव्व लहू जइ गुरुभा एको वे वि पाएहि ॥ १५२ ॥

[द्वात्रिंशद्भवन्ति मात्रा अन्ते सगणान्स्थापय ।

सर्वे लघवो यदि गुरुक एको द्वावपि पादेषु ॥]

अत्र द्वात्रिंशन्मात्रा भवन्ति अन्ते सगणान्स्थापय तन्मध्ये एव । अत्र गुरुरेको द्वौ
वा पादे भवतः तदा न दोषः । अधिके तु भवत्येव ॥ गाह्छन्दः ॥ भूपणे तु—‘लघुगु-
रुनियमगतसिंह फणिमणिमतमवगतमतिस्तुखनिगदपदं दशवसुमुधर्नर्यतिरिह यदि भवति
रत्तिकजनहृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणहतगुणिगणघरणविरामाहितसगणं
क्षचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जनहरणम् ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

खुर खुर खुरि खुल कि महि धंघररव कलहि णणण गृदिकरि
सुरअ चले

टटट गृदि परइ टप धंसइ धरणि धणु चकमक कर वैदुदिसि
चमरे ।

१. ‘पाठ रणरणक गणगृणि गृणि रं गं तुअ चले’ रवि०. २. ‘धरइ तुअ’ रवि०.
३. ‘चउरिअ’ रवि०.

चलु दमकि दमकि दलु चलइ पइकवलु घुलकि घुलकि करिवर
ललिआ

वरमणुसअलकमलविपखहिअअसिल हेमिरवीर जव रण च-
लिआ ॥

[खुरखुरखुरिखुलकृत्य मद्वा घर्घररवं कलयित्वा णणणानुकरणं कृत्वा तुर-
गाश्चलिता-

ष्टट्टेल्यनुकृत्य पतति टापः ध्वंसते धरणिर्धनुश्चकमकति बहुदिक्षु चमराः ।

चलितमहमहमिकया दलं चलति पत्तिबलं गम्भीरघोरस्वरं कृत्वा करि-
वराश्चलिता

वरमानुपसमूहकमलविपक्षहृदयशल्यो हम्मीरवीरो यदा रणाय चलितः ॥]

कश्चिद्धन्दी हम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति—खुरेत्याद्यनुकरणम् । मद्वामेतादृशानुकरण
कृत्वा घघेत्यादिरव च कृत्वा णणणेत्याद्यनुकरणं कृत्वा तुरगाश्चलिताः । टट्टेत्याद्यनुकृत्य
पतति टापः खुराघातो येषाम् । अत एव ध्वस्ता भवति धरणि । धनुपश्चक्रमक क-
रोति । दशदिक्षु चमराश्च वाजिरुण्डेषु वद्धाश्चक्रमकन्ति । एवंविधं दलं दमकि दमकि
अहमहमिकया चलितम् । ततश्च पत्तिबलमपि चलति । ततः घुलकि घुलकि गम्भीर-
घोरस्वरं कृत्वा करिवरा अपि चलिताः । एव सेनाङ्गे चलिते वरमानुषाः सिंहपराक्रमाः
शत्रवस्तेषामलाः समूहाः । अलशब्दः समूहार्थं देशीयः । त एव कमल तस्य विपक्षश्च-
न्द्रस्तत्संकोचकत्वात् । यद्वा सदा सप्रामसानिध्यादलकेषु मलो मालिन्यं येषाम् । एव-
विधा ये वरमानुषा विपक्षास्तेषां हृदयशल्यो हम्मीरवीरो यदा रणाय चलितस्तदा पूर्वोक्ता
एव चलिता इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥,
(३२) ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥,
॥॥, ॥॥, ॥॥, (३२) ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥,
॥॥, ॥॥, ॥॥, (३२) ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥,

अथ मअणहरा (मदनगृह)छन्दः—

पिअ भणमि मनोहरु पेहिँ पओहरु सुहअमुहाव मुसिद्ध ग्रणो
थिर करहि मणो

जइ राअ रिमत्तिअ अनुसर खत्तिअ कट्टिकए धहि छन्द भणो
जिम खलइ रिणो ।

१. 'करिघल' रवि० २. हवीर ज खण' रवि०. ३ 'मेहि' इति पठित्वा 'मेलयित्वा'
इति व्याख्यातं रविदासेन.

त्रि वि सङ्ग पहिल्लिअ तुरह वहिल्लिअ रहहअगअ पसरन्त धरा
गुरु सज्जि वरा

जइ जग्गि गिरुत्तउ दहगणजुत्त चउसधि हि चालीस धरा भणु
मअणहरा ॥ १५३ ॥

[प्रिये भणामि मनोहर प्रेरयित्वा (१) पयोधर सुभगस्वभाव सुस्निग्ध क्षण
स्थिर कुरु मनो

यदि राज्य विमन्त्र्यते अनुसर क्षत्रिय निष्कास्य बहिरुच्छन्दो भण यथा
स्मर्यते ऋणम् ।

द्वौ द्वौ शल्यौ प्रथम तुरग स्थापयित्वा रवहयगजा प्रसरन्ति धर गुरु
सजीकृत्य वर ।

यदि जाग्रन्निरक्तो दशगणयुक्त चतु सधौ हि चत्वारिंशद्धर भण मदन-
गृहम् ॥]

हे प्रिये, मनोहर मदनगृह नाम छन्दो भणामि । किं कृत्वा । पयोधर प्रेरयित्वा (१)
जगण दूरीकृत्येत्यर्थ । त्व सुभगस्वभाव, सुस्निग्ध मन क्षण स्थिर कुरु । दत्तनिष्ठा गृ-
णित्यर्थ । यदि राज्य विमन्त्र्यते तदानुसर क्षत्रियजातिम् । तदेवाह—छन्द श
खसागराद्बहिराकृष्येद छन्दो भण । तत्प्रशसामाह—यथा परकायमृणं खलद् सदा स्मृ
तिपथमुपैति, तथैतदपि ॥ उद्वगणिकामाह—द्वौ द्वौ शल्यौ लघु प्रथम वहिल्लिअ स्थाप
यित्वा ततस्तुरगहयगजपदातयो नव चतुष्पला जगणरहिवा प्रसरन्ति । शेषे गुरु स-
जीकृत्य स्थापित । कीदृश । अस्मिच्छन्दसि पदान्ते जाग्गि जाग्रत् श्रेष्ठत्वेन सगणत्वेन
यदि निरुक्तं तदा चतुष्पलगणदशनेन युक्तमिति छन्दोविशेषणम् ॥ चउसधौ पदचतुष्टये
रत्नारिंशमाना । समुदितखण्डचतुष्टयपिण्डकलासख्या पद्युत्तरशतारिमका भवतीति ध
रास्थानवानि । एतादृशलक्षणलक्षित दशवसुभुवनाष्टरविरातिर मदनगृह नाम छन्द ॥
इदमप्युदाहरणम् ॥

उत्तलक्षणमवाह—

वेत्रि मत्त सिरि ठाउम्हु वलभा अन्तण ठवेहु ।

णय चउवल्लगण मज्झ धरि मअणहगाइ वरेहु ॥ १५४ ॥

[द्वे मात्रे शिरमि स्थापयित्वा चलयमाने स्थापयतु ।

नव चतुष्पलगणान्मध्ये धृत्वा मदनगृह कुरत ॥]

द्वे मात्रे शिरसि आदौ स्थापयित्वा अन्ते पदान्ते वलयं गुरुं स्थापयन्तु । ततो मात्राद्वयगुर्वोर्मध्ये नव चतुष्कलगणान्भृत्वा मदनगृहं नाम छन्दः कुरुत ॥

किं च—

चउसंधि हि चालीमकल दह गण तत्थ मुणेह् ।

पअहर वज्जिअ हे सुपिअ मअणहराई कुणेह् ॥ १५५ ॥

[चतुःसंधौ चत्वारिंशत्कला दश गणांस्तत्र जानीत ।

पयोधरं वर्जयित्वा हे सुप्रिया मदनगृहं कुरुत ॥]

पदचतुष्टये चत्वारिंशत्कलाः पदचतुष्टयेऽपि दश गणाजानीत । हे सुप्रियाः, पयोधरं जगणं वर्जयित्वा मदनगृहमिति छन्दः कुरुत ॥ भूपणे त्व[न्य]योक्तम्—‘प्रथमं कुरु पदकलमन्ते कुण्डलमिह मध्ये वसुतुरगधर संतापहरं दश वसुभुवनाष्टभिरत्र चरणमपि भवति विरामो यदि ललित कविवलयहितम् । फणिनायकभणिसं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कलाकलितं भुवने महितं धृत रसनिकरं तन्मदनहर नरपतिसंसादि लब्धपद गुरुशोकुतुदम् ॥’

मदनगृहमुदाहरति—जहा(पया)—

जिणि कंस विणासिअ कित्ति पआसिअ मुट्टिअरिट्टिविणास करू
गिरि हत्त धरू जमलज्जुण भञ्जिअ पअभरगञ्जिअ कालिअकुल
जंस भुवन भरे ॥

चाणूर विहण्डिअ णिअकुल मण्डिअ राहामुहमहुपाण करे जिमि
भमरवरें

सो तुल्ल णराअण विण्णपराअण चित्त हि चिन्तिअ देउ वरा
भउभीतिहरा ॥

[येन कंसो विनाशितः कीर्तिः प्रकाशिता मुष्टिकारिष्टविनाशः कृतः

गिरिर्हस्ते धृतो यमलार्जुनौ भञ्जितौ पदभरगञ्जितं कालियकुलं यशसा
भुवनं भृतम् ।

चाणूरो विखण्डितो निजकुलं मण्डितं राधामुखमधुपानं कृतं यथा भ्र-
मरवरेण

स तुभ्यं नारायणो विप्रपरायणश्चित्ते चिन्तितं ददातु वरं भवर्भातिहरः ॥]

१. इदं लक्षणान्तरं रविदासटीकायां न व्याख्यातम्. २. ‘रिट्टिअरिट्टिविणा’ इति र-
विदासेन व्याख्यातम्. ३. ‘गिरि तौलि धरू’ इति पाठो रविदासटीकापुस्तके. ४. ‘सं-
हार कर’ इत्यप्याधिकमितःपुर पुस्तकत्रयेऽपि.

येन कंसो विनाशितः, अत एव कीर्तिः प्रकाशिता । येन मुष्टिकारिष्टयोर्विनाशः कृतः । येन च गोवर्धनो गिरिर्हस्तेन घृतः । येन च यमलार्जुनौ भ्रमौ । येन च पदभरेण गजितं [कालियं] कुलम् । येन च यज्ञसा भुवनं भृतम् । येन चाणूरोऽपि विखण्डितः । येन च निजकुलं यादववृन्दं मण्डितम् । येन च राधामुख[मधु]णानं कृतं यथा भ्रमरवरेण सरसिजमकरन्दः पीयते । स नारायणो विप्रपरायणो युष्माकं चित्तचिन्तितं ददातु । कीदृशः । भवभीतिहरः संसारभयनाशनः ॥ उट्टवणिका यथा—॥५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५, (४०) ॥, ॥॥, ५॥ ॥॥, ५॥, ५५, ॥॥, ॥॥, ५॥, ॥॥, (४०) ५, ५॥, ५॥, ॥॥, ५॥, ५५, ॥॥, ५॥, ॥॥, ५ (४०); ५, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५, (४०) ॥ ग्रन्थान्तरेऽपि—‘विरहानलतप्ता सीदति गुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले मरकतविमले करकलितरूपोलं गलिननिचोलं नयति सततदृष्टितेन निशामनिभेषदृशा । न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकरकरनिकर परितापकरं मनुते इदि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरं दीनमुखी जीवितविमुखी ॥’

अथ मट्टा छन्दः—

एह्य छन्द सुलक्षण भणइ विअक्खण जम्पइ पिङ्गलणाअ

बिसमइ दह अक्खर पुण अठ अक्खर पुण एगारहठाउ ।

गण आइहि छक्कलु पक्ष चउक्कलु अन्त गुरु लहु देह

सउ सोलह अगाल मत्त सगाल भणु मरहट्टा एह्य ॥ १५६ ॥

[एतच्छन्दः सुलक्षणं भण्यते विचक्षणो जल्पति पिङ्गलनागः

विश्राम्यति दशस्वक्षरेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने ।

गण आदी पट्कलः पञ्च चतुष्कलाः अन्ते गुरुं लघुं देहि

शतं षोडशाधिकं मात्राः सकलाः भण मरहट्टामेतत् ॥]

सुलक्षणमेतच्छन्दो भण्यते यद्विचक्षणः पिङ्गलनागो जल्पति यद्विश्राम्यति पूर्वं दशस्वक्षरेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने । अप्राक्षरशब्दो मात्रावाचरः, तद्दृत्तत्वात् ॥ [उट्टवणिकाप्रकारमाह—] आदी पट्कल एकः, ततः पञ्च चतुष्कलाः, तत एको गुरुः, ततो लघुलक्ष इति प्रकारेण षोडशैकविंशत्यक्षरकलासंख्या षोडशाधिकशतकं (११६) मात्रा यत्र तदेतन्मरहट्टानामक छन्दो भण ॥ भूषणेऽपि—‘आदी कुट्ट पट्कलमत्र चतुष्कलपञ्चानन्दमितोऽपि दशस्वक्षरेषु भवति विरनियसमधिकरुचामपलोपि । विंशतिनवसंख्यं केविकुलसंख्यं नन्दितगुणिगणकौटि मरहट्टवृत्तं त्रिल जयट्टये(ते) कृत्तरिपुविनकरोटि ॥’

मरुद्दामुदाहरति—जहा (यथा)—

जसु मित्त धनेसा सुसुर गिरीसा तह्वि हु पीधण दीस
जइ अमिअहकन्दा णिअग्हि चन्दा तह्विहु भोअण वोस ।

जइ कणअसुरङ्गा गोरी अद्दङ्गा तह्वि हु डाकिणिसङ्ग
जो जसहि दिआवा दैवसहावा कवहु ण हो तसु भङ्ग ॥

[यस्य मित्रं धनेशः श्वशुरो गिरीशस्तथाप्येव पिधानं दिशः
यद्यप्यमृतकन्दो निकटस्थश्चन्द्रस्तथाप्येव भोजनं विषम् ।

यद्यपि कनकसवर्णा गौर्यर्धाङ्गी तथाप्येव डाकिनीसङ्गः

यो यशो ददाति दैवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भङ्गः ॥]

यस्य मित्रं धनेशः, श्वशुरो गिरीशः, तथापि खलु पिधानं वस्त्रं दिशेव । यद्यप्यमृत-
कन्दो निकटस्थश्चन्द्रः, तथापि यस्य भोजनं विषमेव । यद्यपि कनकसवर्णा गौरी अ-
र्धाङ्गे, तथापि खलु डाकिनीसङ्गः योगिनीसङ्घरः । यो यशो ददाति । भक्तेभ्य इति शेषः ।
यथा दैवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भङ्गः ॥ उट्टवणिका यथा—॥SII, SS, IIII,
SS, IIII, SII, SI, (२९) IIIIII, SS, IIII, SS, IIII, SII, SI, (२९) IIIIII, SS,
SII, SS, IIII, SII, SI, (२९) IIIIS, SS, SII, SS, IIII, SII, SI, (२९) ॥ वाणीमू-
षणेऽपि—‘अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता जगदन्तरगतिशील, दुरितद्रुमदाही विश्ववि-
गाही कल्पक्षयकृतलील । भुवनत्रयवन्दितगिरिजानन्दितहरशिरसि स्थिरवास, दह हुतवह
पापं देहि दुरापं वसुहततिमिरविलास ॥’

इति लीलावतीप्रकरणम् ।

प्राकृतसूत्रेणोक्तच्छन्दसा नामान्याह—

गाह् गहा विगाहा उगाहा गाहिणी सींहिणी खन्धा दोहा उ-
कन्धा रोला गन्धाना चउपइआ घत्ता घत्ताणन्द छण्णाभा पज्झ-
डिआ अडिह्णा पाआउलअं चउवोला णउपअ पउमावत्ती कुण्डलिआ
गअणंगउ दोअई झुह्णणा खज्जपअ सिक्खा माला चुलिआला मोरट्टा
हाकालि महुआर महारु दंडअरु दीपक सिहालोअ पवङ्गा लीलावद
हरिगीआ तिअभङ्गी दुम्मिहा हीरो जनहरणी मअणहग मरुद्दामुदा-
तालीस धरा ॥

[गाहू गाथा विगाथोद्गाथा गाथिनी सिंहिनी स्कन्धक द्विपथा रसिका
रोला गन्धानक चतुष्पदी घत्ता घत्तानन्द पट्पदी पञ्चाटिका अडिल्ला पा-
दाकुलक चतुष्पदी नवपदी पद्मावती कुण्डलिका गगनाङ्गन द्विपदी झु-
ल्लुणा खज्जा शिखा माला चुलिआला सोराष्ट्रा टाकालि मधुभार आभीर द-
ण्डकला दीपक सिंहावलोक प्लवगम लीलावती हरिगीता त्रिभङ्गी दुर्मिला
हीरक जनहरण भदनगृह भरडा । एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि ॥]

एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि । अन्यान्यपि प्रस्तारगत्या सुधीभिर्हृत्वा ॥ शिवम् ॥

पिङ्गला[चा]र्यविरचितमात्रावृत्तप्रकाशकम् ।

छन्द प्रदीपममल जगद्भवनदीपकम् ॥

मुनीपुरसभूमीभिमितेऽब्दे श्रावणे सिते ।

नागराजतिथौ भट्टलक्ष्मीनाथोऽप्यरीरचत् ॥

इत्यालंकारिकचक्रचूडामणिश्रीमद्रायभट्टात्मजश्रीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिता पिङ्गलप्रदीपे
मात्रावृत्तारय प्रथम परिच्छेदः ॥

द्वितीय परिच्छेद ।

मदजलपरिमलपरिमिलदलिकलकलरुपटकलितकमलवन ।

जय जय निजपदसरसिजनमदिभिमतघटनजवन गजवदन ॥

कृत्वा कौतूहलतो मात्रावृत्तस्य पिङ्गले भाष्यम् ।

लक्ष्मीनाथस्तनुते सद्भाष्य वर्णवृत्तस्य ॥

अथैकाक्षरपादादारभ्यैकैकाक्षरवर्धिते पादै षड्विंशत्यक्षरपर्यन्त वर्णवृत्तान्युच्यते ।
इतश्च लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमवगन्तव्यम् ॥

श्री सा ।

जं गो ॥ १ ॥

[श्री सा ।

यत्र गुर ॥]

सा श्री । धीनामन छन्द इत्यर्थ । यत्र गो गुरुर्भवतीत्यर्थ ॥ अत्र सर्वत्र—‘गुरोको
गमारो लपुरोको लकार’ इति मन्त्रेण ॥ भूपणेऽप्युक्तम्—‘यद्ग सा श्री ॥’

१ भूपणे तु ‘उपगीति’ इत्यस्य नामान्तरमुक्तम्. २ रविदासेन तु—‘चउवाला,
झुगणा’ इति द्वे अनुस्त्वा ‘तेआलिस हरा’ इति मूल पठित्वा ‘इति त्रयधरारिंशच्छ-
न्दाति भवन्ति’ इति ध्यायावत्म्

श्रियमुदाहरति—जहा (यथा)—

गोरी ।

रक्खो ॥ २ ॥

[गोरी ।

रक्षतु ॥]

गोरी युष्मावक्षतु ॥

यथा वा—

खे भे ।

द्वे स्तः ॥ ३ ॥

[इह भेदी ।

द्वी स्तः ॥]

अर्चनाक्षरप्रस्तारे द्वी भेदी गुरुल्लेख । तत्राद्यो गुरुवक्तः । द्वितीयः सुधीभिरुच्यः ॥
अथ व्यक्षरप्रस्तारे कामछन्दः—

दीहा वीहा ।

कामो गमो ॥ ४ ॥

[दीर्घा द्वी ।

कामो रामः ॥]

यत्र द्वौ दीर्घौ तत्रामाग्य छन्दः । रामोऽभिराम इत्यर्थः ॥ अक्षरद्वयात्मकः पदम् ॥
मूषणेऽपि—‘यस्मिन्हारौ कामः स स्यात् ॥’

काममुदाहरति—जहा (यथा)—

जुञ्जे तुञ्जे ।

सुञ्जं देऊ ॥ ५ ॥

[युद्धे तुभ्यम् ।

शुभं ददातु ॥]

युद्धे मंप्राप्ते तुभ्यं शुभं ददातु शशुभित्यर्थः ॥ यथा वा (भूयोऽप्युक्तम्)—‘केच्यार्त्त
वः शशुर्देवान्’ । मन्यान्तरे ‘गौ र्छी र्छी’ इति नामान्तरम् ॥ उद्वर्तिका यथा—ऽऽ(८) ॥

१. शशुभित्यर्थः । २. ‘शुद्ध’ इति पठित्वा ‘शुभं’ इति व्याख्यातं
शशुभित्यर्थः । ३. शशुभित्यर्थः ।

अथ मधुञ्जन्दः—

लहु जुभा ।

महु धुभ ॥ ६ ॥

[लघु युगम् ।

मधु ध्रुवम् ॥]

यत्र लघुद्वयं तन्मधुनामकं छन्दो निश्चितम् ॥ भूपणेऽपि—‘द्विकल्लु मधुरिति’ ॥
उदाहरति—जहा (यथा)—

हर हर ।

मम मलु ॥ ७ ॥

[हर हर ।

मम मलम् ॥]

हे हर, मम पाप हर ॥ उट्टवणिका यथा—॥, (८) ॥

अथ महीञ्जन्दः—

लगो जही ।

मही कही ॥ ८ ॥

[लगौ यत्र ।

मही कथिता ॥

यत्र पूर्वं लघुः, ततो गुरुः, तन्मही कथिता ॥ भूपणेऽपि—‘लघुर्गुरुर्मही स्मृता’ ॥
तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सई उमा ।

रखो तुमां ॥ ९ ॥

[सती उमा ।

रक्षतु त्वाम् ॥]

उमा गोरी त्वा रक्षतु । कीदृशी । सती पतिव्रतेत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—।ऽ,(८)

अथ सारुञ्जन्दः—

सारु एह ।

गो वि रेह ॥ १० ॥

[साहारेपः ।

गुरुद्वितीयो रेखा ॥]

यत्र पूर्वो गुरुः, द्वितीयो रेखा लघुः, तत्साहनामकं छन्दः ॥

साहमुदाहरति—जहा (यथा)—

संभु एउ ।

सुव्भ देउ ॥ ११ ॥

[शंभुरयम् ।

शुभं ददातु ॥]

अयं शंभुर्गुप्मभ्यं सुखं ददातु ॥ उट्वग्निका यथा—SI, C ॥ अत्र चत्वारो भेदा उदाहृताः ॥

अथ त्र्यक्षरप्रस्तारे तालीछन्दः—

ताली ए जाणीए ।

गो कण्णो तिच्चरण्णो ॥ १२ ॥

[ताल्येपा ज्ञायते ।

गुरुःकर्णो त्रिवर्णः ॥]

यत्र पूर्वं गो गुरुः, अनन्तरं कर्णो गुरुद्वयात्मकः । सर्वगुरुः (त्रिवर्णः) सा ताली नामरुछन्दः ॥ मूषणेऽपि—‘ताली सा निदिष्टा ।.....मो यत्र’ ॥ ग्रन्थान्तरे नारीति ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सुक्षाण अक्षाण ।

चण्डेसो रक्खे सो ॥ १३ ॥

[युष्मानस्मान् ।

चण्डेशो रक्षतु सः ॥]

स प्रसिद्धचण्डेशः शिवो युष्मानस्माव्रक्षतु ॥ उट्वग्निका यथा—SSS. १२ ॥

अथ प्रियाछन्दः—

हे पिए लेक्खिए ।

अक्खरे तिण्णि रे ॥ १४ ॥

[हे प्रिये लक्ष्यते ।

अक्षराणि श्रीणि रे ॥]

हे प्रिये यत्र रे रगणे त्रीणि अक्षराणि, सां प्रिया लक्ष्यते ॥ भूपणेऽपि—‘जोहल द-
श्यते । सा प्रिया कथ्यते ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

संकरो संकरो ।

पाउ णो पाउ णो ॥ १५ ॥

[शंकरः शंकरः ।

पातु नः पातु नः ॥]

श सुखं करोतीति तथा शकरः शिवः नः पातु नः पातु । आदौ वीप्सा ॥ उट्टवणिका
यथा—ऽऽऽ. १२ ॥

अथ शशीछन्दः—

सैसी यो जणीयो ।

फणीन्दो भणीभो ॥ १६ ॥

[शशी यो जनितः ।

फणीन्द्रेण भणितम् ॥]

यत्र पदे यो (यगण) आदिलघुर्यगणो जनित उत्पादितस्तच्छन्दः फणीन्द्रेण भणितम् ॥
भूपणेऽपि—‘यकारो यदा स्यात् । शशी कथ्यते तत् ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

भवाणी हसन्ती ।

दुरित्तं हरन्ती ॥ १७ ॥

[भवानी हसन्ती ।

दुरितं हरन्ती ॥]

दुरित्तं हरन्ती हसन्ती भवानी युष्मान्व्यादिति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—ऽऽऽ. १२ ॥
अथ रमणछन्दः—

सगणो रमणो ।

सहिओ कहिओ ॥ १८ ॥

[सगणो रमणः ।

सह्यः कथितम् ॥]

१. ‘पावम.’ इति व्याख्यात रविदासेन. २. ‘सैसी णो अणीभो’ इति पठित्वा ‘यगणेत
नांत’ इति व्याख्यात रविदासेन. ३. ‘हरतु’ इति व्याख्यात रविदासेन.

सख्यः यत्र पदे सगणो गुर्वन्तो गणः, तद्रमणाख्यं छन्दः कथितम् ॥ भूपणेऽपि—‘स-
गणो रमणः । कविना कथितः ॥’

रमणमुदाहरति—जहा (यथा)—

ससिणा रअणी ।

पइणा तरुणी ॥ १९ ॥

[शशिना रजनी ।

पत्या तरुणी ॥]

यथा शशिना रजनी शोभते तथैव पत्या संयुक्ता तरुणी राजते ॥ उद्भविका यथा—
॥५. १२ ॥

अथ पञ्चालछन्दः—

तकार जं दिट्टु ।

पञ्चाल उक्किट्टु ॥ २० ॥

[तकारो यत्र दृष्टः ।

पञ्चाल उत्कृष्टः ॥]

यत्र तकारस्तगणोऽन्यलपुष्टः, स पञ्चाल उत्कृष्ट इति ॥ भूपणे तु—‘कर्णेन ग-
न्धेन । पञ्चालमाख्याहि ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो देउ सुखखाई ।

संघारि दुखखाई ॥ २१ ॥

[स ददातु सुखानि ।

संहन्य दुःखानि ॥]

स शिवो दुःखानि संहन्य सुखानि ददातु ॥ भूपणेऽपि—‘शर्माणि सर्वाणि । देवानि
शर्वाणि ॥’ उद्भविका यथा—५५. १२ ॥

अथ मृगेन्द्रच्छन्दः—

णरेन्द टवेहु ।

मिपन्द करेहु ॥ २२ ॥

[मरेन्द्रं स्थापयन्तु ।

मृगेन्द्रं कुर्यन्तु ॥]

नरेन्द्रं जगणं गुह्यमध्यमं गणं स्थापयन्तु मृगेन्द्रनामकं छन्दः कुर्वन्तु ॥ भूषणेऽपि—
'नरेन्द्रमुदेहि । मृगेन्द्रमवेहि ॥'

तमदाहरति—

दुरन्त वसन्त ।

स कान्त दिगन्त ॥ २३ ॥

[दुरन्तो वसन्तः ।

स कान्तो दिगन्ते ॥]

दुरन्तो वसन्तः, स कान्तो दिगन्ते ॥ उट्टवणिका यथा—।।। १२ ॥

अथ मन्दरछन्दः—

भो जहि सो सखि ।

मन्दर सुन्दर ॥ २४ ॥

[भो यत्र स सखि ।

मन्दरः सुन्दरम् ॥]

हे सखि, भो भगणो गुवादिगणो यत्र सन्मन्दरनामकमतिसुन्दर छन्दः ॥ भूषणेऽपि—
'भो यदि वञ्चति । मन्दरमञ्चति ॥'

मन्दरमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो हर तोहर ।

संकट संहर ॥ २५ ॥

[स हरो युष्माकम् ।

संकटं संहरतु ॥]

स प्रसिद्धो हरः शिवो युष्माकं संकटं संहरतु ॥ उट्टवणिका यथा—।।। १२ ॥ म-
न्दरो निवृत्तः ॥

अथ कमलच्छन्दः—

कमल प्रभण ।

सुमुखि नगण ॥ २६ ॥

[कमलं प्रभण ।

सुमुखि नगणः ॥]

हे सुमुखि यत्र नगणशिलघ्नात्मको गणः क्रियते तत्रकमलनामकं वर्णययात्मकं छन्दः ॥
तथा च वाणीभूषणे—'कमलमयतु । नगणमिदं तु ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

रमण गमण ।

कमण कमण ॥ २७ ॥

[रमण गमनम् ।

..... ॥]

हे रमण, कुत्र गमनं क्रियत इति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—॥३॥; १२ ॥ कमल नि-
वृत्तम् ॥ अत्रापि व्यक्षरप्रस्तारगत्याद्यौ भेदा भवन्तीति तावन्तोऽप्युदाहृत्य प्रदर्शिताः ॥

अथ चतुरक्षरे प्रस्तारे प्रथमं तीर्णा छन्दः—

चागि हारा ईट्टा कारा ।

वीए कण्णा जाणे तिण्णा ॥ २८ ॥

[चत्वारी हारा इष्टाः काराः ।

द्वौ कर्णौ जानीत तीर्णाम् ॥]

भोः शिष्य, यत्र चत्वारी हारा गुरवो भवन्ति, इष्टाः(?) काराः । तत्र चरणे गणनिय-
ममाह—एकस्मिन्पादे द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकगर्णा भवतः, तर्तीणोऽर्ण्यं छन्दः । वर्णचतु-
ष्टयात्मक पदम् ॥ वार्णाभूषणेऽप्युक्तम्—‘यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णः सा
स्यार्तीर्णा ॥’

तीर्णामुदाहरति—जहा (यथा)—

जाभा माभा धुत्ता पुत्ता ।

इण्णे जाणी क्रिज्जे जुत्ता ॥ २९ ॥

[जाया माया पुत्रा धूर्ताः ।

एवं ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम् ॥]

यदिन्मित्रं प्रति वदति—ज्ञाया कर्माया महावधिकेन्द्रः । पुत्रा अपि धूर्ताः । ए
ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम्—इति ॥ उट्टवणिका यथा—SSSS; ॥ तीर्णांतीर्णा ॥

अथ घोरिच्छन्दः—

वण्ण पारि मुट्ठि घारि ।

विण्णि हार दो म सार ॥ ३० ॥

१. ‘रमणस्य गमने विदेनगमने कस्या मन अपि तु न कस्या अपीत्यर्थे’ इति रविदाम-
प्याग्यादर्शनेन ‘रमाणमने । कस्या मनः’ इति छास प्रतीयेन २. ‘अहा कारा’ इति
मूलमाश्रित्य ‘अर्ती कणाः’ इति व्याख्याने रविदामेन. ३. ‘तस्या भन्तरा द्वौ भवतः ।
शेष माश्रित्या’ इति रविदामप्याग्यानुसृत्य तु ‘ज्ञात्वादर्शित्ये दोर्णं माश्रित्या’ इति
प्यासा प्रतीयेन.

[वर्णाश्वत्वारो मुग्धे धारिः ।

..... ॥]

हे मुग्धे यत्र वर्णाश्वत्वारः पदे भवन्ति ता धारी । तस्यामुत्तरोत्तरो हाती गुरुद्वयम्,
द्वी शती लघुद्वयं च ॥ अयमर्थः—चतुर्वर्णात्मरूपदे धारीनाम्नि च्छन्दसि प्रथमं गुरुः,
ततो लघुः, अन्तरं गुरुलघू । इत्युक्तं भवति—रगणः, ततश्चेको लघुः—इति ॥ त-
दुक्तं वाणीभूषणे—‘यत्तु पक्षि दण्ड लक्षि । वेद वर्णे धारि धारि ॥’ इति ॥

धारीमुदाहरति—जहा (यया)—

देउदेउ संभु देउ ।

जासु सीस चन्द दीस ॥ ३१ ॥

[देवदेवः शंभुर्ददातु ।

यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते ॥]

देवानामपि देवः स शंभुर्युष्मभ्यं शुभं ददातु । यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते । चन्द्रशेखर
इत्यर्थः । उट्टवणिका यथा—SIS; ४×४=१६ ॥ धारी निरुता ॥

अथ नगाणी छन्दः—

पओहरो गुरुत्तरो ।

नगाणिआ स जाणिआ ॥ ३२ ॥

[पयोधरो गुरुत्तरः ।

नगाणिका सा ज्ञायते ॥]

यत्र पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो गुरुत्तरो गुर्वन्तो भवतीत्यर्थः । वर्णचतुष्टया-
त्मकं पदम् । तन्नगाणी छन्दो भवति । अर्थात्—द्वितीयश्चतुर्थश्च वर्णो गुरुर्भवतीति ॥
तदुक्तं वाणीभूषणे—‘द्वितुर्थके गुरुयदा । नगाणिका भवेत्तदा ॥’

नगाणीमुदाहरति—जहा (यया)—

सरस्सई पसण्ण हो ।

कवित्तआ फुरत्तओ ॥ ३३ ॥

[सरस्वती प्रस्तास्तु ।

कवित्वं स्फुरतु ॥]

सरस्वती प्रस्ता भवतु, कवित्वं स्फुरतु ॥ उट्टवणिका यथा—SIS; १६ ॥ नगाणी
निरुता ॥ अत्रापि चतुरक्षरस्य प्रस्तासगत्या षोडश भेदा भवन्ति । तेषु प्रथमविस्तरश-
द्वया प्रयो भेदाः प्रदर्शिताः ॥ अन्यैः(न्ये) सुधीभिर्हृत्नीयाः इति ॥

अथ पञ्चाक्षरप्रस्तारे सर्वगुरु समोहाछन्द —

संमोहारूर्ध्वं दिट्ठो सो भूअम् ।

वे कण्णा हारा भूअत्ता(जा)सारा ॥ ३४ ॥

[संमोहारूप दृष्ट तद्भूमौ ।

द्वौ कर्णौ हारो भूतलसारम् ॥]

यत्र वे हौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकगणौ पूर्वं भवत । तत्र एको हारो गुरु । एवमेक-
स्मिंश्ररणे पञ्चापि गुरवो भवन्ति तत्र भूतलसार समोहानामक छन्द इत्यर्थः ॥ तथा च
वाणीभूयणे—'द्वौ कर्णौ हारः समोहा सार' । वर्णाः पञ्चव नागाभीरोक्तम् ॥'

समोहामुदाहरति—जहा (यथा)—

उद्दण्डा चण्डी दूरित्ता खण्डी ।

तेहोआ सोक्खं देऊ मे मोक्खम् ॥ ३५ ॥

[उद्दण्डा चण्डी दुरितं खण्डयतु ।

त्रैलोक्यस्य सौरयं ददातु मे मोक्षम् ॥]

उद्दण्डा महिषामुगादिवधेनोद्द्राया चण्डी कान्वायनी दुरित सण्डयतु, (त्रैलोक्यस्य सुखम्,)
मे मोक्ष च ददातु' इति कश्चिद्भक्तो देवीं प्रार्थयते इति ॥ उद्दण्डाया यथा—SSSSS;
५=२० ॥ समोहा निवृत्ता ॥

अथ हारीछन्द —

आइहि अन्ते हारे सुजुत्ते ।

मज्जेकगन्धो हारी अछन्दो ॥ ३६ ॥

[आदावन्ते हारान्या सुयुक्तम् ।

मध्येकगन्धा हारी तच्छन्दः ॥]

हारी हारान्यां गुरुभ्या तया चान्ते हारान्यां सुयुक्तम्, तयोर्मध्ये गन्धो लघुमेको यत्र
तत्र हारी छन्दः । पञ्चाक्षरपदम् । आदावन्ते कर्णौ, मध्ये लघु, एत पञ्चवर्णात्मकं पदमि-
त्यर्थ ॥ वाणीभूयणेऽपि—'आद्यन्तवर्णां पञ्चव वर्णाः । लघ्वेकधारी वाच्य. स हारी ॥'

हारीमुदाहरति—जहा (यथा)—

आ भक्तिभेत्ता धम्मैरचित्ता ।

सा होइ णारी भण्णा विभारी ॥ ३७ ॥

१. 'हारीभक्तयो' इति सू. पठित्वा 'हारीभक्त्य' इति व्याख्यानं हरिसामे. २. 'तुणा'
इति पठित्वा 'भक्तिगुणा' इति व्याख्यानं हरिसामे.

[या भर्तृभक्ता धर्मैकाचित्ता ।

सा भवति नारी धन्या प्रिया ॥]

या भर्तृभक्ता धर्मैकाचित्ता भवति सैव नारी धन्या प्रिया च भर्तुर्भवतीति भावः ॥
उट्टवणिका यथा—५१ः५५; ५×४=२० ॥ हारी निरुक्ता ॥

अथ हसच्छन्दः—

पिङ्गलदिट्टो भ इइ सिट्टो ।

कण्णइ दिज्जो हंस मुणिज्जो ॥ ३८ ॥

[पिङ्गलदृष्टं भं दत्त्वा सृष्टम् ।

कर्णं दत्त्वा हंसं ज्ञातव्यम् ॥]

भोः शिष्याः पिङ्गलेन दृष्ट भगण दत्त्वा पूर्वं सृष्टम्, पश्चात्कर्णे गुफुद्भयात्मवगण दत्त्वा
हसारय पञ्चाक्षरपद छन्दो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ अत एव वाणीभूषणे—‘पिङ्गलदिष्टो
भादित्रिंशष्ट । कर्णयुतोऽसौ भामिनि हंसः ॥’

हसमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो मह कन्ता दूर दिगन्ता ।

पाउस आवे चेउ डुलावे ॥ ३९ ॥

[स मम कान्तो दूरे दिगन्ते ।

प्रावृडागता चेतश्चालयति ॥]

काचित्प्रोपितपतिका सखीमाह—हे सखि, स मम कान्तोऽधुना दूरे दिगन्ते वर्तते ।
इयं च प्रावृट् भागता चेतश्चालयति । किमिदानीमाचरणीयमिति शिक्षयैति भावः ॥
उट्टवणिका यथा—५१ः५५, ५×४=२० ॥ हसो निरुक्तः ॥

अथ यमकच्छन्दः—

सुप्रिअगण सरसुगुण ।

सरह गण जमअ भण ॥ ४० ॥

[सुप्रिथगणो शरसुगुणम् ।

श्लाघ्यमे.....यमकं भण ॥]

१. रविदासेन तु ‘सरस भण । सर ह गण जमअ गुण’ इति पठित्वा ‘तयमकं जानी-
त । यत्र सुप्रियो द्विल्लुगुणः । कीदृशः । समो रससपूर्णेः इति बुध्यस्व ॥ ततः शर-
खिलगुणः सभवति’ इति व्याख्यातम्.

हे मुग्धे, यत्र सुप्रियगणो द्विलघुक एव गणो भवति । अथ च शरेणैकेन लघुना सु-
गुण सयुक्त एतादृश [न]गण सरहृशम्यमेतस्य गणस्य कुर्वन्पर्यः । एतादृश सर्वैलन्वा-
त्मनपञ्चाक्षरप्रस्तारान्वयभेद पञ्चाक्षरपद यमनाग्य छन्दो भण पठेत्पर्यः । वाणीभूपणे-
ऽप्युक्तम्—‘नगणमनु द्विलघु कुरु । फलितमिति यममिति ॥’

यमममुदाहरति—जहा (यथा)—

पवण वह सगिरसह ।

मअण हण तवट मण ॥ ४१ ॥

[पवनो वहति शरीरमहः ।

मदनो हन्ति तापयति मनः ॥]

पवनो मलयानिलो वदति । नदिदश* । शरीरसह शरीर माह्वयन्मौ सहः । ‘पहम्
गनौ’ इत्यस्य दिवाद्यस्य (१) रूपम् । यद्वा तादृश पवन शरीर ऋते सदेते । ‘साहयताह-
यश्रोम महति द्रविणत्रयम् । अन्याय सहते नासां मिभ्यति क्षितिरक्षणः ॥’ इति कपिर-
हस्ये हलापुधवचनप्रामाण्यादिति । अपि च मदनो हन्ति तापयति च मनः । इति प्रो-
षितपतिभावचन सखी प्रतीति व्याख्येयमिति ॥ उद्वषिन्ता यथा—॥॥॥, ५×४=२०॥
यमक निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारगत्या पञ्चाक्षरस्य द्वात्रिंशद्भेदा भवन्ति । तेषु भेदेषु चतुष्-
यमुक्तम् । शेषभेदा नोदाहृता ग्रन्थविस्तरभिन्या, सुधीभिस्तूया इति ॥

अथ षडक्षरप्रस्तारे सर्वगुरुष्यमाद्य भेद शेषाद्यं छन्दो लक्षयति—

वारान्ना मत्ता जं कण्णा तीभा होतम् ।

हाग छका बन्धो सेमा राभा छन्दो ॥ ४२ ॥

[द्वादश मात्रा यत्र कर्णाम्बयो भवन्ति ।

हरिः पद्भिर्भिन्त्रो त्रेपो राजा छन्द ॥]

यत्र द्वादश मात्रा । शिष्यबोधनार्थं मात्रासङ्ख्या ॥ गणनियममाह—यत्र च त्रयः
कर्णा गुरुद्वयात्मजात्रयो गणा भवन्ति। षडक्षर पदम् । एतदेव द्रवयति—पद्भिर्द्वौर्गुसभि-
र्बन्धो यत्र तच्छेषाद्यं छन्दःसु राजा । श्रेष्ठ छन्द इत्यर्थः ॥ तदुक्त वाणीभूपणेऽपि—
‘एषा वर्णं पद्भिः प्रोक्ता छन्दोविद्धि । सर्वे वर्णा यस्यां दीर्घा तेषा सा स्थान् ॥’

तेषामुदाहरति—जहा (यथा)—

जुञ्जन्ती उहामे कालिया मंगामे ।

णधन्ती संहागो दुग्िता हम्मारे ॥ ४३ ॥

१. ‘सेमारजा’ इति ‘शेषराजद्वन्दः’ इति व्याख्यातं रविदामेव.

[युध्यमानोद्दामे कालिका संग्रामे ।

नृत्यन्ती संहरतु दुरितमस्माकम् ॥]

उद्दामे संग्रामे [युध्यमाना] नृत्यन्ती कालिका हम्मारो अस्माकं दुरित तापं संहरतु ॥
उट्टवणिका यथा—SSSSSS; ६×४=२४ ॥ शेषा निवृत्ता ॥

अथ तिलकाछन्दः—

पिअ तिह्ण धुअं सगणेण जुअम् ।

छअ वण्ण पओ कल अट्ट धैओ ॥ ४४ ॥

[प्रिये तिलका ध्रुवं सगणस्य युगम् ।

पट्टर्णाः पदे कला अष्टौ धृताः ॥]

हे प्रिये, तत्तिलकाख्यं छन्दः । यत्र ध्रुवं निश्चितं सगणद्वयमन्त्यगुरुगणद्वयं भवति ।
पट्टर्णात्मकं पदम् । पदे चाष्टौ कला धृता यत्रेति कलासंख्या शिष्यबोधनार्थं पदपूरणार्थं
वा । अन्यथाक्षरवृत्ते वर्णसंख्याया एवावश्यकत्वादिति ॥ वाणीभूषणेऽपि—‘सखि सद्धि-
तयं सुदतीहं यदा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥’

तिलकामुदाहरति—जहा (यथा)—

पिअभत्ति पिआ गुणवन्त सुआ ।

धैणमन्त चरा बहुसुखकरा ॥ ४५ ॥

[प्रियभक्ता प्रिया गुणवान्सुतः ।

धनवद्रुहं बहुसुखकरम् ॥]

कश्चित्स्वमित्र प्रत्याह—प्रियभक्ता प्रिया, गुणवान् सुतः, धनवद्रुहं बहुसुखकरमित्येत-
त्सर्वं यस्य भवति स धन्य इति भावः ॥ उट्टवणिका यथा—।।S।।S; ६×४=२४ ॥ ति-
लका निवृत्ता ॥

अथ विज्जोहाछन्दः—

अक्खरा जे छआ पाअ पाअ ट्टिआ ।

मत्त पञ्च हुणा विण्णि जोहागणा ॥ ४६ ॥

[अक्षराणि यत्र षट् पादे पादे स्थितानि ।

मात्रा पञ्च द्विगुणा द्वी जोहागणौ ॥]

यत्र पादे पादे षडक्षराणि स्थितानि । यत्र च पञ्च द्विगुणा दश मात्राः । तत्रैव गणनि-

१. ‘दिल्ल’ इति पठित्वा ‘दिल्लानाम छन्दः’ इति व्याख्यातं रविदासेन. २. ‘ठिओ’
इति पद ‘स्थिताः’ इति व्याख्यातं रविदासेन. ३. ‘धणञ्जत्त’ इति रविदासपुस्तके.

यममाह—विष्णि द्वौ जोहागणौ रगणौ यत्र तत् विज्जोहाउन्दः नामगणयोरैक्यम् ॥
वाणीमूषणे तु 'विमोहा' इति नामान्तरम्—'यत्र पादद्वये दृश्यते रद्वयम् । नागराजो-
दिता सा विमोहा मता ॥'

विमोहामुदाहरति—

कंससंहारणा पक्खिसंचारणा ।

देवईडिम्भआ देउ मे णिम्भआ ॥ ४७ ॥

[कंससंहारी पक्षिसंचारी ।

देवकीडिम्भो ददातु मे निर्भयम् ॥]

कंससंहारी पक्षिसंचारी देवकीनन्दनो मे मर्थं निर्भयं ददातु । ममाभयप्रदो भवत्वित्यर्थः ॥
उद्वगिना यथा—SISIS; ६×४=२४ ॥ विजोहा निवृत्ता ॥

अथ चतुरंसाच्छन्दः—

ठउ चउरंसा फणिवइभासा ।

दिअवरकण्णो फुल रमवण्णो ॥ ४८ ॥

[स्थापय चतुरंसां फणिपतिभाषिताम् ।

द्विजवरकर्णो स्फुटं रसवर्णाम् ॥]

यत्र द्विजवरधतुलंष्वात्मरौ गणः प्रथमम्, ततः कर्णो द्विगुरुर्गणः, अत एव स्फुटं
रसवर्णं पदक्षरं परं यत्र तां फणिपतिभाषितां चतुरंसां स्थापय ॥ वाणीमूषणेऽपि—'द्विज-
वरकर्णाविह रसवर्णा । भवति यदा सा किल चतुरंसा ॥'

चतुरमामुदाहरति—जहा (यथा)—

गउरिअकन्ता अभिनउ सन्ता ।

जदि परसन्ना दिअमहि धन्ना ॥ ४९ ॥

[गौरीकान्तोऽभिनये सन् ।

यदि प्रसन्नो यावापृथिव्योर्धन्यः ॥]

गौरीकान्तो यदि यदा अभिनये संस्वाण्डे वर्तमानो यस्य प्रसन्नः, स तदा यावा-
पृथिव्योर्धन्यः ॥

जहा ना (यथा वा)—

भुभणअणन्दो निहुभणकन्दो ।

भमरसवण्णो स जअइ कण्हो ॥ ५० ॥

१. गविदामेन तु पूर्वोदाहरणं न इत्तन. अत्रापि 'लभणभणन्दो निहुभणकन्दो'
इति पठितम्.

[भुवनानन्दस्त्रिभुवनकन्दः ।

भ्रमरसवर्णः स जयति कृष्णः ॥]

भुवनानन्दस्त्रिभुवनकन्दो भ्रमरसवर्णो जयति कृष्णः ॥ उटवणिका यथा—॥१॥५५;
६×४=२४ ॥ चतुरंसा निवृत्ता ॥

अथ मन्थानन्दः—

कामावतारेण श्रद्धेण पाएण ।

मत्ता दहा सुद्ध मन्थान सो मुद्ध ॥ ५१ ॥

[कामावतारस्वार्धेन पादेन ।

मात्रा दश शुद्धा मन्थानं तन्मुग्धे ॥]

हे मुग्धे, यत्र कामावतारार्धेन पादेन मात्रा दशः शुद्धाः प्रतिपादमत्र भवन्ति । तन्मन्थाननामकं छन्दः ॥ अयमर्थः—भ्रमे वक्ष्यमाणस्य विशतिकलात्मनः कामावतारस्य छन्दसोऽर्धेन दशमात्रात्मकेन पदक्षरेण पादेन मन्थाननाम छन्दो भवति ॥ तत्र गणनियम उच्यते—‘पूर्वं तगणोऽनन्तरमपि स एव’ इति ॥ वाणीभूषणे तु—‘कर्णोच्चजानन्दमाधाय सानन्द । वर्णे रत्नैस्तु मन्थानमेतत् ॥’

मन्थानमुदाहरति—जहा (यथा)—

गभा जहा लुद्ध पंढीअ हो मुद्ध ।

कित्ती करे रक्ख सो वाद उपेक्ख ॥ ५२ ॥

[राजा यत्र लुब्धः पण्डितोऽस्ति मुग्धः ।

कीर्तिं करे रक्ष स वाद उपेक्ष्यः ॥]

हे सज्जन, राजा यत्र लुब्धः पण्डितोऽपि मुग्धः । तत्र राजकुले त्वं स्वकीर्तिं करे रक्ष । स्ववियाप्रकाशं मा कुर्वित्यर्थः । स वादोऽप्युपेक्ष्यताम् । यत्र न ज्ञाता कश्चिदिति भावः । उटवणिका यथा— ५५५५५५; ६×४=२४ ॥ मन्थानं निवृत्तम् ॥

अथ शङ्खनारीछन्दः—

खडावणवद्धो भुअङ्गापअद्धो ।

पआ पाअ चारी कही संखणारी ॥ ५३ ॥

[पङ्क्वर्णवद्धो भुजङ्गपदार्थः ।

.....कथिता शङ्खनारी ॥]

यत्र पङ्क्वर्णाः पदे भवन्ति भुजङ्गप्रयातस्याग्रे वक्ष्यमाणस्य यगणचतुष्टयात्मकस्य छन्दसोऽर्धेन यद्वयेनैतस्य चरणो भवति पादे पादे यगणद्वयं भवति तच्छङ्खनारीछन्दः ॥ वाणीभूषणे तु—‘यजानन्दकर्णीः पदेवात्र वर्णाः । शुधानन्दकारी भवेच्छङ्खनारी ॥’

शङ्खनारीमुद्राहरति—जहा (यथा)—

गुणा जस्त सुद्धा वह् रुअमुद्धा ।

घरे वित्त जग्गा मही तस्त सग्गा ॥ ५४ ॥

[गुणा यस्य शुद्धा वधू रूपमुग्धा ।

गृहे वित्तं जाग्रन्मही तस्य स्वर्गः ॥]

यस्य गुणाः शुद्धाः, यस्य वधू रूपेण मुग्धा सुन्दरी, यस्य गृहे वित्तं जाग्रदस्ति तस्य मही पृथ्वी स्वर्गः ॥ उट्ट्वणिका यथा—ISSISS; ६×४=२४ ॥ शङ्खनारी निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

धअं सरवीअ मणीगुण तीय ।

दर्द लहु अन्त स मालद कन्त ॥ ५५ ॥

[ध्वजः शरद्वयं मणिगुणस्ततः ।

देयो लघुरन्ते सा मालती कान्ते ॥]

हे कान्ते, यत्र प्रथमं ध्वजो लघ्वादिस्त्रिकलः, ततः शरद्वयं लघुद्वयम्, ततश्च मणिगुणो हारो गुरुरित्यर्थः । ततोऽन्ते एकौ लघुर्देयः । सा मालती मालतीनामक छन्दो भवतीति जानाहीति जगणद्वयेन मालती छन्द इति फलितोऽर्थः ॥ तथा चवार्णाभूयणेऽपि—‘यदा जगणदि भवेदमन्थु । फणी वितनोति स मालतिकेति ॥’

मालतीमुद्राहरति—जहा (यथा)—

करा पसरंत बहुगुणवन्त ।

पफुल्लिअ कुन्द उगो सहि चन्द्र ॥ ५६ ॥

[कराः प्रसृताः बहुगुणवन्तः ।

प्रफुल्लिताः कुन्दा उदितः सखि चन्द्रः ॥]

हे सखि, बहुगुणवन्तः प्रमादाद्येनरुगुणयुक्ता किम्पणाः प्रसृताः, प्रफुल्लिताः कुन्दाः, उदितश्चन्द्र इति कम्पाधिप्रायिकायाः सखी प्रति वचः ॥ उट्ट्वणिका यथा—ISSIS; ६×४=२४ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथ दमनकच्छन्दः—

दिअवर किअ भणहि सुपिअ ।

दमणअ गुणि फणिधद भणि ॥ ५७ ॥

[द्विजवरः क्रियते भण्यते सुप्रियः ।

दमनकं गुणी फणिपतिर्भणति ॥]

यत्र प्रथमं द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः क्रियते पथात्सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो भण्यते । नगणद्वयेन [दमनकं छन्दः] इति फलितोऽर्थः । तद्दमनकं छन्द इति गुणी फणिपतिर्भणति ॥ वाणीभूषणे तु—'द्विगुणनगणमिह वितनुहि । दमनकमिति [प्रति] गदति हि ॥'

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

कमलनयणि अमिअवअणि ।

तरुणि घरणि मिलइ जै पुणि ॥ ५८ ॥

[कमलनयना अमृतवचना ।

तरुणी गृहिणी मिलति यदि पुनः ॥]

कमलनयना अमृतवचना तरुणी गृहिणी यदि पुनर्भिलति तदा ता विहाय न कुत्रापि गमिष्यामीति कस्यचिद्विदेशस्थस्य कामिनो मित्रं प्रति वचनम् ॥ उट्टवणिका यथा— ॥॥॥; ६×४=२४ ॥ दमनकं निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारगत्या पङ्क्तयश्चतुःपष्टिभेदा भवन्ति । तेष्वान्यन्तभेदसहिता अष्टौ भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिरुहनीयाः । प्रत्यविस्तरशङ्कया नाप्रोक्ता इति ॥

अथ सप्ताक्षरप्रस्तारे समानिकाछन्दः—

चारि हाग किज्जही तिण्णि गन्ध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ सा समाणिआ पिआ ॥ ५९ ॥

[चत्वारो हाराः क्रियन्ते त्रयो गन्धा दीयन्ते ।

सप्ताक्षरा स्थिता सा समानिका प्रिये ॥]

हे प्रिये, सा समानिकाछन्द इत्यर्थः । यत्र पदे चत्वारो हारा गुरवः क्रियन्ते । अन्तरान्तरा च त्रयो गन्धा लघवः क्रियन्ते । एव सप्ताक्षराणि यस्या गुरलघुहूपेण स्थितानि सा समानिकेत्यनुपज्यते ॥ तथा च वाणीभूषणे—'हारभेरुगा यदा रज्जुगा भवेत्सदा । सप्तवर्णसंगता सा समानिका मता ॥'

समानिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

कुंजग चलंतआ पठवला पलंतआ ।

कुन्मपिट्ठि कंपए धूलि सूर अंपए ॥ ६० ॥

१. वाणीभूषणादर्शानुसारेण लिखितम्. २. 'सुपुण' इति 'सुपुण्यैः' इत्यर्थकं रविदासपुस्तके.

[कुंजराश्वलन्ति पर्वताः पतन्ति ।

कूर्मपृष्ठं कम्पितं धूल्या सूरदृष्टादितः ॥]

कुजरा दन्तावलाश्वलन्ति स्म अत एव पर्वताः पतन्ति । यदा पर्वतान्प्रेरयन्तो गजा-
श्वलन्ति स्मेति योजनीयम् । अतश्चादिकूर्मस्यापि पृष्ठं कम्पितं धूल्या सूरस्तरणिः समा-
ख्यादितः । इति कस्याचिद्द्वन्द्वनिधनश्रुति कर्णे राजनि वचनम् ॥ उट्टवणिका यथा—
SISISIS; ७x४=२८ ॥ समानिका निवृत्ता ॥

अथ सुवामच्छन्दः—

भणउ सुवामउ लहु सुविसेसनु ।

रचि चतुमत्तह भगणइ अन्तह ॥ ६१ ॥

[भण सुवासं लघुसुविशेषम् ।

रचयित्वा चतुर्मात्रकं भगणमन्ते ॥]

हे प्रिये, यत्र लघवः सुवरा विशिष्यन्ते । तदेवाह—आदी चतुर्मात्रकं विरच्य अन्ते
भगणमादिगुह्यगण दत्त्वा सुवासनामकं छन्दो भण ॥ तदुक्तं वाणीभूषणे—‘द्विजगणमाह
भगणमुपाहर । भणति सुवासकमिति फणिनायक ॥’

सुवासकमुदाहरति—जहा (यथा)—

गुरुजनभक्तउ बहुगुणजुत्तउ ।

जसु निय पुत्तउ म इ पुणमन्नउ ॥ ६२ ॥

[गुरुजनभक्ता बहुगुणयुक्ताः ।

यस्य त्रयः पुत्राः स एव पुण्यवान् ॥]

गुरुजनभक्ता बहुगुणयुक्ता यस्य त्रयः पुत्राः स एव पुण्यवान् पुरुष ॥ उट्टवणिका
यथा—IIIIISII; ७x४=२८ ॥ यथा च वाणीभूषणे—‘गिरिवान्दिदिनि दुग्निनिदिदिनि ।
विदितनर्ता मवि कुह करुणामयि ॥’ सुवासरो निवृत्तः ॥

अथ वरहंची—

चरण गण विष्ण पदम गृह भण्य ।

जगण तसु अन्त भूणइ करहंच ॥ ६३ ॥

[चरणे गणो विष्णुः प्रथमं.....स्थाप्यः ।

जगणस्वस्यान्ते जानीत करहंचीम् ॥]

१. ‘इत् यउमत्तह भगणइ अन्तह’ इति पाठे ‘आदी चतुर्मात्रकं विरच्यन्ते भगणः
प्रियो’ इति वरिदामो व्याख्यातवान् २. ‘सुवरा’ क. ‘भक्तिभ वरहंची’ इति पाठे-
‘वरहंची मन्त्रो’ इति व्याख्यातं वरिदामेन.

भोः शिष्याः, यत्र चरणे प्रथमं विप्रथतुर्लघुको गणः स्थाप्यते, तस्यान्ते जगणो मध्य-
गुरुको गणस्ता करहंची जानीत ॥ अत एव व्राणीभूषणे—'द्विजगणमवेदि जगणमनुदेहि ।
विविधरमसत्रि भवति करहत्रि ॥'

करहंचीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जिवउ जइ एह तजउ गइ देह ।

रमण जइ सी इ विरह ज णु होइ ॥ ६४ ॥

[जीवामि यद्येषाहं त्यजामि गत्वा देहम् ।

रमणो यदि स एव विहरस्तु न भवतु ॥]

काचिदनुगमनपरा सुभटी विधातामाह—हे धातरित्युपरिधात् । एह एषाह त्यजामि
गत्वा देहम् । यदि कदाचिदतः परमपि जिवउ जीवामि पुनर्जन्मान्तरं लभेयमि(?)त्यर्थः ।
नदा मम यदि निर्गुण सगुणो वा स एव रमणो भवतु, विरहस्तु कदापि मा भवत्विति
प्रार्थये त्यामिति भावः ॥ उद्दणिका गया—॥॥॥॥॥॥ ७×४=२८॥ करहंची निरुक्ता ॥

अथ शीर्षरूपक छन्दः—

मत्ता दीहा जाणेही कण्णा ती गो माणेही ।

नाउदाहा मत्ताणा सीसारुअं छंदाणा ॥ ६५ ॥

[सप्त दीर्घा ज्ञायन्ते कर्णास्त्रयो गमानय ।

चतुर्दश मात्रा शीर्षरूपं छन्दः ॥]

हे मुग्धे, यत्र चरणस्थाः सप्तपि वर्णा दीर्घा गुरवो भवन्तीत्यर्थः । तत्र गणनियम-
माह—कर्णा गुरुद्वयात्मका गणास्त्रयस्तेषामत्र एकं गं गुरुमानय । एव परं सप्त । मा-
त्रानियममाह—चतुर्दश मात्रा द्विगुणार्थप्रवगन्तव्या । वर्णवृत्ते वर्णानामेव संख्यानियमना-
दिति । अत एव भूषणे—'उक्ता वर्णाः सप्तास्या सर्वे दीर्घाः स्युर्यस्याम् । एषा शीर्षा
निर्दिष्टा केषा हर्षे नादेश ॥'

शीर्षामुदाहरति—जहा (यथा)—

चन्दा कुन्दा ए कासा हारा हीरा ए हंसा ।

जे जे सेता वण्णीआ तुम्हा कीत्ती जिण्णी आ ॥ ६६ ॥

[चन्द्रः कुन्द एते काशो हारो हीर एते हंसः ।

ये ये श्रेता वर्णिता युष्माकं कीर्तिजितवती तान् ॥]

कश्चिद्वन्दी कर्णमुपेत्य तत्कीर्तिं वर्णयति—हे राजन्, चन्द्रो भवत्करः, कुन्दो माध्य

१. 'कोइ विरह जाणि होइ' इति पठित्वा 'रमणो योऽपि मोऽपि भवतु' इति व्या-
ख्यातं रविदासिन.

पुष्पम्, काशः शरदि जायमानं तर्णं कुसुमम् । ए इति भाषया एते । किंच द्वारे मुक्त-
कावली हीरं वज्रं हसो मराल एते । अनुक्ताश्च जगनि ये ये पारदकैलासहरहासशारदनी-
रदप्रभृतयः श्वेता वर्णितास्तानशेषानेषा गुप्सत्कीर्तिजितवती ॥ उट्टवणिका यथा—
SSSSSSS; ७x४=२८ ॥ यथा वाणीभूषणे—‘दृष्टः कृष्णः कालिन्दीतीरे गोगोपानन्दी ।
वेणुकाणिकस्कानां चेतोहतां गोपीनाम् ॥’ इति ॥ शीर्षा निवृत्ता ॥ अत्र प्रस्तारगत्या
सप्ताक्षरस्याष्टाविंशत्यधिरुशत(१२८)भेदेषु चत्वारो भेदाः प्रदासिताः । अन्यविस्तरभीत्या
शेषभेदा नोदाहृताः सुधीभिरुत्थास्त इति ॥

अथाष्टाक्षरप्रस्तारे सर्वगुणात्मरुमाद्यं(त) विद्युन्मालाछन्दो लक्षयति—

विज्जूमाला मत्ता सोला पाए कण्णा चारी लोला ।

एअंरुअं चारी पाआ भक्ती खर्त्ती विज्जू गआ ॥ ६७ ॥

[विद्युन्माला मात्राः षोडश पादे कर्णाश्चत्वारो लोलाः ।

एवंरूपं चतुर्षु पादेषु भक्त्या क्षत्रियो वित्थ राजा ॥]

मोः शिष्याः, यत्र पादे चरणे लोलाश्चलाश्चत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणा भवन्ति
गुरुद्विगुणाः षोडशमात्राश्च, तद्विद्युन्मालाछन्दो वेदविभ्राममेवंरूपं चतुष्पादं वसुगुरुचरणं
भवतीति खत्री क्षत्रियजातिनागराजो भक्ती भक्त्या जल्पतीति वित्थ ॥ अत एवोक्त
कालिदासेन—‘सर्वे वर्णा हीर्षा यसां विधामः स्याद्वेदेवेदेः । विद्वद्दृन्दैर्वाणिवानि व्या-
ख्याता सा विद्युन्माला ॥’ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘उक्ता यस्यामष्टौ वर्णाः पादे पादे
सर्वे दीर्घाः । विधामः स्यात्तुषे तुषे विद्युन्माला निर्दिष्टा सा ॥’ इति ॥

विद्युन्मालामुदाहरति—जडा (यथा)—

उन्मत्ता जोहा दुपन्ता विपक्षखामज्जे लुक्खन्ता ।

णिक्खन्ता जत्ता धायन्ता णिक्खन्ती किक्की पायन्ता ॥ ६८ ॥

[उन्मत्ता योधा मिलिता विपक्षमध्ये निलीयमानाः ।

निष्क्रान्ता यान्तो धावन्तो निभ्रान्तां कीर्ति प्राप्ताः ॥]

कथिद्वन्द्वी सगरं वर्णयति—उन्मत्ता वीररमाविष्टा योधाः गुमटा दुपन्ताः परस्परं
मिथिता इत्यर्थः । कीर्तनाः । विपक्षानामहितानां मध्ये लुप्यन्ता निलीयमानाः । एवं
निष्क्रान्ताः परस्परं व्यापारं निर्मिता यान्तो निजवन्तादरातिचक्रः प्रतीत्यर्थः । धावन्त
इतस्तत्पारीमरणार्थमित्यर्थः । अत एव निरां भ्रान्तो प्रेतोव्यभ्रमन्तीनां कीर्ति
प्राप्ताः कीर्तितोत्ता जाता इत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—SS SS SS SS; ८x४=३२ ॥ यथा
वाणीभूषणे—‘आगामिन्यो नो यामिन्यो या या दाया भूषो भूः । भद्रगुणायसात्तज्जं
मानेनानेव स्यात्किं ते ॥’ प्रथमान्तं तु—‘मो मो गो गो विद्युन्माया’ मण्डपत्रयं गुरुद्वयं
य परितस्तद्विद्युन्मालाछन्द इति कथमेवेन लक्षणमभिहितम् । यथा—‘वामो वशी वि-

धुन्माला बर्हथ्रेणी शाक्रध्वपः । यस्मिन्स स्यात्तापोच्छिर्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः ॥
उट्टवणिका यथा—SSS SSS SS; ८x४=३२ ॥ विधुन्माला निवृत्ता ॥

अथ प्रमाणिकाछन्दः—

लहू गुरु णिरन्तरा पमाणि अट्टअक्खरा ।

पमाणि दूण क्किज्जए णराअ सो भणिज्जए ॥ ६९ ॥

[लघुर्गुरुनिरन्तरं प्रमाणिकाष्टाक्षरा ।

प्रमाणिका द्विगुणा क्रियतां नराचः स भण्यताम् ॥

यत्र लघुर्गुरुश्च निरन्तरं भवति सा प्रमाणिकाछन्द इत्यर्थः । सा कतिवर्णेत्यपेक्षायामाह—अट्टअक्खरा । अष्टाक्षरेत्यर्थः । सेयं प्रमाणिका चेद्विगुणा क्रियते । षोडशाक्षरपदेत्यर्थः । तदा स नराचो भण्यत इत्युत्तरत्र षोडशाक्षरपदच्छन्दसो लक्षणमपि लक्षयतेऽनेनेति ॥ वाणीभूषणेऽपि—‘प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः । भुजंगराजवर्णिता प्रमाणिकेति सा मता ॥’

प्रमाणिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

णिसुंभसुंभखंडिणी गिरीसगेहमंडिणी ।

पअंडमुंडखंडिआ पसण्ण होउ चंडिआ ॥ ७० ॥

[निशुम्भशुम्भखण्डिनी गिरीशगेहमण्डिनी ।

प्रचण्डमुण्डखण्डिका प्रसन्नास्तु चण्डिका ॥]

निशुम्भशुम्भयोर्द्वैत्ययोः खण्डिनी खण्डवित्री गिरीशस्य रुद्रस्य गेहं मण्डयत्प्रलंकारोति या सा गेहमण्डिनी कलत्ररूपेणेत्यर्थः । एवंविधा प्रचण्डानां द्वैत्यमटानां मुण्डखण्डिका चण्डिका कात्यायनी वः प्रसन्नास्तु ॥ प्रन्थान्तरे तु ‘नगस्वरूपिणी’ इति नामान्तरम् ॥ अत एव कालिदासप्रन्थे—‘द्वितुर्यपष्टमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा । तदा निवेदयन्ति तां पुषा नगस्वरूपिणीम् ॥’ इत्याह ॥ उट्टवणिका यथा—।S।S।S।S; ८x४=३२ ॥ छन्दोमजर्षी तु—‘प्रमाणिका जरो लर्गा ।’ जगंणरगणी लर्गा लघुगुरु च यस्मिंस्तत्प्रमाणिकाछन्द इति गणधेदेन लक्षणमभिहितम् । यथा—‘पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताह्रिपद्मयोः । ध्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भशाम्बुराशितारिका ॥’ उट्टवणिका यथा—।S।S।S।S; ८x४=३२ ॥ प्रमाणिका निवृत्ता ॥

अथ महिकाछन्दः—

हारगंधधंधुरेण दिट्टअट्टअक्खरेण ।

यारहाहि मत्त जाण महिआसुछंदमाण ॥ ७१ ॥

१. ‘धंधणेण’ इति पाठं ‘धन्धनेन’ इति व्याख्यातं रविदासेन.

[हारगन्धवन्धुरेण दृष्टाष्टाक्षरेण ।

द्वादशभिर्मात्राभिर्जानीहि मल्लिकामुच्छन्दोमानम् ॥]

हासो गुरुः, गन्धो लघुः, ताभ्यां बन्धुरेण प्रथमं गुरुरनन्तरं लघुरेवं क्रमेण दृष्टान्यक्ष-
राणि यत्रेति तादृशेन चरणेन द्वादशमात्रेण मल्लिकार्यं छन्दो जानीहि ॥ तदुक्तं वाणी-
भूषणे—‘हारशङ्करुक्रमेण मण्डिताष्टवर्णनेन । वर्णिता कुन्दूलेन मल्लिकेति पिङ्गलेन ॥’
इयमेव ग्रन्थान्तरे ‘समानिका’ इत्युच्यते ॥

मल्लिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

जेण जिष्ण खत्तिवंस रिट्ठि मुट्ठि केसि कंस ।

वाणपाणि कट्टिस्सु सौउ तुम्ह सुक्ख देउ ॥ ७२ ॥

[येन जितः क्षत्रियवंशो रिष्टो मुष्टिः केशी कंसः ।

वाणपाणयः कर्तिताः स युष्मभ्यं सुखं ददातु ॥]

येन भगवता धृतपरशुरामावतारेण क्षत्रियवंशो जितः । अथ च येन कृतकृष्णावतारेण
अरिष्टो मुष्टिकः केशी कंसश्च जित इत्यनेनैवान्वयः । येन च वाणासुरस्य सहस्रबाहोः
पाणयः कर्तितादिष्टभाः । स युष्मभ्यं सुखं ददातु ॥ उट्टवणिका यथा—SISISIS; Cx
४=३२॥ मल्लिका निवृत्ता ॥

अथ तुङ्गाछन्दः—

तरलणभणि तुंगो पढमगणसुरंगो ।

णगणजुअलयदो गुरुजुअलपसिद्धो ॥ ७३ ॥

[तरलनयने तुङ्गा प्रथमगणसुरङ्गा ।

नगणयुगलनद्धा गुरुयुगलप्रसिद्धा ॥]

हे तरलनयने, यत्र प्रथमगणेन गणः सुरङ्गो भवति । कति गणास्तत्रैत्यपेक्षायामाह—
नगणयुगलेन पद्धो गुरुयुगलेन च प्रतिद्वस्तुद्वाय्य छन्दः । पूर्वं नगणद्वयम्, अनन्तरं
गुरुद्वयमिति कलितोऽपः । तदुक्तं भूषणे—‘दिगुणनगणकृणः सुललितवसुवर्णैः । रवित्रि-
दितरज्ञा प्रभवति किल तुङ्गा ॥’

तुङ्गामुदाहरति—

कमलभमरजीवो मअलभुअणदीवो ।

दैलिअनिमिरट्टियो उअइ तरणिविथो ॥ ७४ ॥

[कमलभमरजीवः सकलभुवनदीपः ।

दलित्प्रतिमिरट्टिम्ब उदेति तरणिविम्बः ॥]

कमले बद्धानां भ्रमराणां जीवो जीवनदाता बन्धनमोचनादिति भावः । सकलभुवन-
दीपस्त्रिभुवनप्रकाशकत्वादिति भावः । दलितस्तिमिरस्य डिम्ब उपप्लवो येन । 'प्रादुर्दिम्ब
उपप्लवे' [इति] देशीकोषात् । एतादृशस्तरणिविन्ध उदेति ॥ उट्टवणिका यथा—
॥ ॥ ॥ ५५; ८×४=३२ ॥ तुङ्गा निवृत्ता ॥

अथ कमलच्छन्दः—

पढम गण विष्णो विहु तह णरेंदओ ।

गुरुसहित अंतिणा कमल एम भत्तिणा ॥ ७५ ॥

[प्रथमं गणो विप्रो द्वितीयस्तथा नरेन्द्रः ।

गुरुसहितोऽन्ते कमलमेवं..... ॥]

हे सखि, यत्र प्रथमो विप्रगणध्वतुर्लघ्यात्मज्ञो गणः, द्वितीयस्तथा नरेन्द्रो जगणः,
तस्यान्ते गुरुः । अनया रीत्या परेऽष्ट वर्णा भवन्ति तत्कमलनामक छन्दः । उक्तं
च भूपणे—'द्विजवरगणान्वितं जगणगुरुसगतम् । फणितृपतिजल्पितं कमलमिति
कल्पितम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

सै जअइ जणइणा असुरकुलमइणा ।

गरुडवरवाहणा बलिभुवणचाहणा ॥ ७६ ॥

[स जयति जनार्दनोऽसुरकुलमर्दनः ।

गरुडवरवाहनो बलिभुवनापेक्षकः ॥]

असुरकुलमर्दनो गरुडवरवाहनो धलेः सकाशाद्भवनापेक्षकः स जनार्दनो जयति सर्वो-
त्कर्षेण वर्तते इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥ ॥ ॥ ५५; ८×४=३२ ॥ कमल निवृत्तम् ॥

अथ माणवकक्रीडितक छन्दो प्रन्यान्तरस्थमुच्यते—

भादिगणं कर्णधरं सान्तमिदं वृत्तवरम् ।

पन्नगराजेन रुतं माणवकक्रीडितकम् ॥

यत्र प्रथमं भगणः, ततः कर्णः, ततोऽपि सगणः, तद्दत्तं माणवकक्रीडितकमिति ॥
यथा—

वोकवधूशोकहरं पन्नवनीबोधकरम् ।

गादतमोनाशकरं नीतितरामुष्णकरम् ॥

उट्टवणिका यथा—॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ८×४=३२ ॥ छन्दोमर्त्यां तु—'भास्तलगा माणवकम् ।'
भाद्रगणात्तलमास्तगणरुंशुगुरवो यत्र भवन्ति तन्माणवकं छन्द इति गणभेदेनोक्तम् ॥

१. 'अद्वणा' इति० र३ि०. २. 'पित्रभद (पित्रर्तन)' इति र३ि०.

यथा—‘षड्वल्लूहं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् । ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं मा-
णवकम् ॥’ उट्टवणिका यथा—SII SSI IS cX४=३२ ॥ माणवकक्रीडितकं
निरुत्तम् ॥

अथानुष्टुप्छन्दः—

लघु स्यात्पञ्चमं यत्र गुरु षष्ठं च सप्तमम् ।

द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥

यत्र छन्दसि षष्ठममक्षरं चरणचतुष्टयेऽपि लघु तथैव षष्ठं गुरु द्वितीयचतुर्ययोः पा-
दयोः सप्तमं ह्रस्वं टद्वित्यर्थः । शेषवर्णा अनियता यत्र । एवमष्टाक्षरं वृत्तमनुष्टुभं जानी-
यादिति शेषः । अन्यत्रापि—‘षष्ठमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्ययोः । षष्ठं गुरु विजानी-
याच्छेषास्त्वनियता मताः ॥’ इति ॥

यथा—

हृदयं मदन्यन्तेते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।

विपाक्ताः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥

अत्र क्रमेण ‘अलिबाणी शिलीमुखी’ इत्यमरनिर्देशादर्थोऽवगन्तव्य इति ॥ उट्टवणिका
यथा—IISSS,ISISISSI,II इदमेव हलायुधवृत्त्यादिषु छन्दोप्रत्येषु नानागणभेदेन
विप्रमृत्तेषु वक्रसंज्ञां लभते । सरुलपुराणेषु च साधारण्येनाष्टाक्षरपादस्यानुष्टुभिति प्र-
सिद्धिः । विशेषतस्तु विद्युन्मालादीनि वृत्तान्यष्टाक्षरप्रस्तारे दक्षितानि । अत एव छ-
न्दोमत्र्यामेकाक्षरादिषु द्विशयक्षरपादानां वृत्तानां पृथग्वृथमज्ञाधारणसंज्ञाः प्रोक्ताः ।

यथा—

‘आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

पादैरुक्थादिसंज्ञा स्याच्छन्दःपङ्क्तिर्वा गता ॥

उक्थात्सुक्था तथा मद्या प्रतिष्ठान्यः सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥

त्रिष्टुप्च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शर्करा चातिपूर्वा स्यादष्टमत्यष्टी ततः स्मृते ॥

धृतिश्चातिधृतिश्चैव रुतिः प्ररुतिरारुतिः ।

विरुतिः संरुतिश्चैव तथातिरुतिरुत्तरुतिः ॥

इत्युक्ता छन्दसो संज्ञाः’ इति ।

विशेषतस्तु तत्र तत्र प्रस्तारे तथैव संज्ञा मातव्या । इत्याम्नां विस्तरेण ॥ अत्र प्र-

स्तारगत्याधाक्षरस्य षट्पञ्चाशदधिकं द्विशतं भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उदाहृताः । शेष-
भेदा उद्दनीयाः सुबुद्धिभिरिति ॥

अथ नवाक्षरप्रस्तारे महालक्ष्मीछन्दः—

दिट्ट जोहा गणा तिण्णिभा णाभराएण जा विण्णिआ ।

मांसभद्रेण पाअ ट्टिअं जाण मुद्धे महालच्छिअम् ॥ ७७ ॥

[दृष्टा योधा गणास्त्रयो नागराजेन ये वर्णिताः ।

मासार्धेन पादे स्थितां जानीहि मुग्धे महालक्ष्मिकाम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र नागराजेन पिङ्गलेन ये वर्णितास्ते त्रयोऽत्र जोहागणा रगणाः । मध्य-
लघुका गणा इति यावत् । दृष्टाः । अतो नवाक्षरं षट्, पदे च मासार्धसंख्याभिः षड-
शभिर्मात्राभिः स्थितां महालक्ष्मिकां जानीहि । तदुक्तं वाणीभूषणे—‘दृश्यते पक्षिराज-
त्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके । संततं पिङ्गलेनोदिता सा महालक्ष्मिका कीर्तिता ॥’

महालक्ष्मीमुदाहरति—जहा (यथा)—

मुण्डमाला मला कण्ठिआ णाभराआ भुआ सट्टिआ ।

वग्घछट्टा किआवासणा चण्ठिआ पाउ सिहासणा ॥ ७८ ॥

[मुण्डमाला गले कण्ठिका नागराजो भुजे संस्थितः ।

व्याघ्ररुच्या रुतवसना चण्डिका पातु सिहासना ॥]

सा सिहासना सिहाधिहटा चण्डिका वः पातु । सा का । यस्या गले मुण्डानां माला
कण्ठिका फण्डभूषेत्पर्यः । यस्या नागराजो भुजायां संस्थितः । कर्णभूता चण्डिका ।
व्याघ्ररुच्या पुण्डरीकर्चर्मणा कृतं वसनं वर्त्नं यथा तथाभूता वः पातिवति ॥ उद्वगणिका
यथा—SIS, SIS, SIS, १×४=३६ ॥ महालक्ष्मी निवृत्ता ॥

अथ सारङ्गिका छन्दः—

दिअवर कण्णो सअणं पअ पण मत्तागणणम् ।

सुरमुणिमत्ता लहिअं सहि सरगिका कहिअम् ॥ ७९ ॥

[द्विजवरः कर्णः सगणः पदे पदे मात्रागणनम् ।

शरमुनिमात्रा लभ्यन्ते सखि सारङ्गिका कथिता ॥]

हे सखि, यत्र प्रथमं द्विजवरधतुर्लघुको गणः, ततः कर्णो द्विगुणात्मको गणः, ततः
सगणोऽन्तगुण्यगणः, एवंप्रकारेण यत्र पदे पदे मात्रागणनं क्रियत इति शेषः । तदे-
वाह—शराः पञ्च मूनयः सप्त मिट्टिरा द्वादश मात्राः पादे लभ्यन्ते यस्याः सा सार-

द्विका कथ्यते द्विजवरकर्णसगर्णेनवाक्षरपदसारद्विका छन्द इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च
वाणीभूषणे—‘द्विजवरर्णो सगण विरचय यस्याधरणम् । जगद्भिराम हि तया भवति
हि सारद्विकया ॥’

सारद्विकामुदाहरति—जहा (यथा)—

हरिणसरिस्साणअणा कमलसरिस्सावअणा ।

जुअजणचिच्चाहरिणी पिअसहि दिट्ठा तरुणी ॥ ८० ॥

[हरिणसदृशानयना कमलसदृशवदना ।

युवजनचित्तहरिणी प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, स्वप्ना सा दृष्टा । कीदृशी । हरिणसदृश नयन चञ्चलत्वात्तदुपमा यस्या
सा एणाक्षीन्यर्थः । कमलसदृश विरचं सुगन्धि च वदन यस्याः सा तथा पुनर्युवजनाना
चित्त हरति तच्छीला इति कस्याश्चित्तख्या सखी प्रति वचनम् ॥ उद्वणिका यथा—
॥॥,५५,॥५, ९×४=३६ ॥ यथा वाणीभूषणे—‘प्रणमत राधारमण नृगनृपवाधाशमनम् ।
असुरमदापाहरणे यदुकुलचूडाभरणम् ॥’ सारद्विका निवृत्ता ॥

अथ पाइत्ताछन्द —

कुन्तीपुत्ताजुअ लहिअं तीए विप्पो धुअ कहिअम् ।

अन्ते हारो जह जणिअं पाइत्तारू फणिभणिअम् ॥ ८१ ॥

[कुन्तीपुत्रयुग लभ्यते ततो विप्रो धुत्र कायितम् ।

अन्ते हारो यत्र जन्यते पाइत्तारूप्य फणिभणितम् ॥]

मोः शिष्या, यत्र कुन्तीपुत्र कर्णस्तयोर्युग तेन गुरुचतुष्टय पूर्व यत्र लभ्यते तीए
सतस्त्रतीये वा स्थाने ध्रुवं निश्चित विप्रश्चतुर्लघुयो गणः कथ्यते । यत्र चान्ते चर-
णान्ते हारो गुरुर्जन्यते तदेतत् ‘पाइत्ता’ छन्दसो रूप फणिना पिङ्गलेन भरितम् ॥
तथा चोक्तः भूषणे—‘आदी कर्णद्वयवृत्ति कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् । तदृत्तं पिङ्गलभणित
पाइत्तेति ध्वणहितम् ॥’

पाइत्तामुदाहरति—जहा (यथा)—

फुहा णीना भम भमरा दिट्ठा मेहा जलसभरा ।

णथे त्रिजजू पिअसहि आ आये कन्ता महि कहिआ ॥ ८२ ॥

[फुहा नीपा भ्रमन्ति भ्रमरा दृष्टा मेघा जलसभराः ।

नृत्यति विदुःप्रियसरयन आगमिष्यति कान्तः सति कथय ॥]

१. ‘पाइत्ताकअ उ कटिअम् (पाइत्तारूपं तु कथितम्)’ इति रवि०. २. ‘विभम-
दिभा (प्रियसहिना)’ इति रवि०.

काचित्प्रोषितपतिकां निजसखीमाह—हे प्रियसखि, 'वर्षासमयेऽहमागामिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय प्रस्थितो वल्लभः । तदिदानीं नीपाः कदम्बाः पुष्पिताः, भ्रमरा द्विरेफा भ्रमन्ति, मेघा अपि जलसमरा नीरमिश्रिता दृष्टाः, विद्युत्सौदामन्यपि नृत्यति । अतः परमपि कथय कान्तः कदायास्यतीति । एतादृशेऽपि समये नागतश्चेन्निश्चितं स कान्त एव सुखनाशकत्वात्, न तु वल्लभ इति भावः ॥ उट्टवणिका—SS,SS,IIII,S; ९×४=३६ ॥ पाइत्ता निवृत्ता ॥

अथ कमलच्छन्दः—

सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ ।

गुरु धरिअ पइपउ दहकलअ कमलउ ॥ ८३ ॥

[सरसगणरमणीयं द्विजगणयुगं पतितम् ।

गुरुध्रियते प्रतिपदं दशकलकं कमलम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सरसौ रमणीयौ द्विजगणौ चतुर्लोकगणौ पतितौ । पदान्ते च गुरुध्रियते । एव पदे नव वर्णाः दश कलाश्च प्रतिपद यत्र पतिताः, तत्कमलनामकं छन्द इति ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्विजवरकगणयुग कलय गुरुविरतिगम् । भणति फणिपतिरिदं कमलपतिरतिपदम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

चल कमलणअणिआ खलइ धणवसणिआ ।

हसइ परणिअलआ असइ धुअ बहुलिआ ॥ ८४ ॥

[चलति कमलनयना स्वलति स्तनवसनम् ।

हसति परनिकटेऽतोऽसती ध्रुवं वधूटिका ॥]

चलति कमलनयना, स्वलति स्तनवसनम्, हसति परनिकटे, अत एव ध्रुवं निश्चितमित्यं बहुलिआ वधूटी असतीत्यह मन्ये इति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—IIII, IIII, S, ९×४=३६ कमलं निवृत्तम् ॥

अथ विम्बच्छन्दः—

रइअ फणि विम्ब एसो गुरुजुअल सव्वसेसो ।

सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ ॥ ८५ ॥

[रचितं फणिना विम्बमेतद्वरुयुगलं सर्वशेषे ।

शिरसि द्विजो मध्ये राजा गुणयत गुणिन एवंस्वभावम् ॥]

भो गुणितः, स्वभासारेवं गुणयत नात्र काटिन्यं विचिरिति भावः । यत्र गुरुयुगलं

१. 'सगल गण (सगणगुणम् । चतुर्लोकयानन्तरं गुरुविरति यावत्) इति रवि०.

सर्वशेषे पादान्ते शिरसि आदौ द्विजश्वतुर्लघुर्गणः, मध्ये विप्रकर्णयोर्मध्ये राजा जगणो
गुरुमध्ये गणो यस्मिस्तत्फणिना पिङ्गलेन रचित विम्बनामक छन्द इति ॥ भूपणे तु
गणभेदेनोक्तं यथा—'नगणकरगन्धकर्ण भवति नववर्णपूर्णम् । फणिवदनभूपणं यद्भवति
किल विम्बमेतत् ॥'

निम्बमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलइ चल वित्त एसो णसइ तरुणत्तवेसो ।

सुपुरुसगुणेण वद्धा थिर रहइ कित्ति सुद्धा ॥ ८६ ॥

[चलति चलं वित्तमेतन्नश्यति तरुणत्ववेशः ।

सुपुरुगुणेन वद्धा स्थिरावतिष्ठते कीर्तिः शुद्धा ॥]

हे वयस्य राजन् वा, एतच्चलं वित्तं चलति । किं च तरुणत्ववेशान्तरुण्यरूपं न-
श्यति । अतः कारणात्सुपुरुसस्य शौर्योदार्यगाम्भीर्यमर्यादया प्रभृतिगुणेन वद्धा नद्धा शुद्धा
शरच्चन्द्रावदाता स्थिरा कल्पान्तस्यायिनी कीर्तिरवतिष्ठते । वित्तयीवनादिकमतिचञ्चल-
त्वाभ्यन्धरमित्य[तः] कीर्तिभेदामुपार्जयति राजानं प्रति मित्र प्रति वा कस्यचिन्निपुणमते-
र्वचनमिदम् ॥ उट्टवणिका यथा—॥१॥, १५१, ५५, ९×४=३६॥ विम्बो निवृत्तः ॥

अथ तोमरच्छन्दः—

जसु आइ हत्थ विआण तहू थ पओहर जाण ।

पभणेइ णाअणरिन्द इम भाणु तोमरछन्द ॥ ८७ ॥

• [यस्यादौ हस्तं विजानीहि तथा द्वौ पयोधरौ जानीहि ।

प्रभणति नागनरेन्द्र एवं मानय तोमरछन्दः ॥]

हे कान्ते, यस्यादौ हस्तं सगणं गुर्वन्तं गणं विआण विजानीहि । तथा द्वौ पयोधरौ
जगणौ गुरुमध्यमी गणी जानीहि । नागनरेन्द्री दर्शयि कृताधारः प्रकरणं भणतीति तत्प्रामा-
ण्यादेवं तोमराख्यं छन्दो मानय ॥ वागीभूपणेऽप्युक्तम्—'प्रथमं वरं विनिधाय जगणद्वयं
च निधाय । इति तोमरं मुखशरि करिराजवभ्रिहारि ॥'

तोमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलि चूअ कोइलसाय महुमास पथम गाथ ।

मणमज्झ यम्मह ताव ण ह्ठ फन्त अज्जु वि आव ॥ ८८ ॥

[चलिन्नाथुर्न कोकिलशाया मधुमासे पथमं गायन्ति ।

मनोमध्ये मन्मथस्नपति न रालु कान्तोऽथाप्यायाति ॥]

वागित्प्रोपितपरिरा वमन्तसमयेऽपि कान्तमनागन् मत्पानिनिर्विजमानमा साहूतं
सगीमाह—हे मणि, कोकिलशायाः विरयोवशात्तन् रगात् प्रति श्रिताः । अथ च

मधुमासेऽस्मिन्पञ्चमं स्वरं च गायन्ति । अतः प्राप्ते वसन्ते मनोमध्ये मन्मथस्तपति ।
यद्वा मम मनो मन्मथस्तापयति । न सलु कान्तोऽथाप्यायातीति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'सखि मादके मधुमाति व्रज सत्वरं किमिहासि । सद्य तेन किं विहरामि किमु पावकं
प्रविशामि ॥' उट्टवणिका यथा—॥५, १५१, १५१, ९×४=३६॥ तोमरं, निवृत्तम् ॥

अथ रूपामालीछन्दः—

णाआराआ जप्पे सारा ए चारी कण्ठा हन्ते हारा ए ।

अट्टादाहा मत्ता पाआए रूआमाली छन्दा जम्पीए ॥ ८९ ॥

[नागराजो जल्पति सारमिदं चत्वारः कर्णा अन्ते हार एकः ।

अष्टादश मात्रा पादे रूपामालाछन्दो जल्प्यते ॥]

भोः शिष्याः, नागराजः पिहलः सारमत्युत्कृष्टमिदं छन्दो जल्पति । यत्र च चत्वारः
कर्णा द्विगुरवो गणाः, अन्ते पदान्ते हारो गुरुः । ए एकः इत्यर्थः । एवं नवाप्यक्षराणि
गुरुणि मात्राधाष्टादश द्विगुणामिप्रत्येण गुरुणां यत्र पादे तद्रूपमालीनामकछन्दः कथ्यते
इति ॥ अयं च नवाक्षरप्रस्तारे प्रथमो भेदः । अत एव वाणीभूषणे—'चत्वारोऽस्मिन्कर्णा
जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते । रन्ना यर्णाः पादे राजन्ते रूपामालीवृत्तं तत्कान्ते ॥'

रूपामालीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जं णञ्जे विज्जू मेहंधारा पंफुल्ला णीवा सदे मोरा ।

वाअन्ता मन्दा सीआ वाआ कम्पन्ता गौआ कन्ता णा आ ॥९०॥

[यन्मृत्सति विबुन्मेघान्धकारः प्रफुल्लिता नीपाः शब्दायन्ते मयूराः ।

वान्ति मन्दाः शीता वाताः कम्पन्ते गात्राणि कान्तो नायातः ॥]

काचित्प्रोषितप्रतिष्ठा सखीमाह—यवस्माद्वियुत्तद्विनृत्यति । मेघा अन्धकाराश्च ह-
रित्तो यस्मात् । यतश्च नीपाः कदम्बाः प्रफुल्लिताः । किं च मयूराः कूजन्ति । केकारवो
उर्वन्तीत्यर्थः । वान्ति मन्दाः शीता वाताः । कम्पन्ते गात्राणि । अतः प्राप्ता प्राष्टम् ।
कान्तः परं नागत इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'हत्वा शत्रु नृत्यन्ती चण्डं सा चण्डी
नः कल्याणं कुर्यात् । देवेन्द्रायाः प्रीत्या संपाप्ताः संसेवन्ते यत्पाराभोजम् ॥' उट्टवणिका
यथा—५५, ५५, ५५, ५५, ५, ९×४×=३६॥ रूपामाली निवृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या
नवाक्षरस्य द्वादशाधिकपञ्चशतभेदेषु सप्त भेदा दशिताः । शेषभेदा ऊहनीयाः सुमतिभिरिति ॥

अथ दशाक्षरप्रस्तारे संयुताछन्दः—

जसु आइ हत्थ विआणिओ तह वे पओहर जाणिओ ।

गुरु अन्त पिङ्गलजम्पिओ सहि छन्द संजुत थम्पिओ ॥ ९१ ॥

१. 'अत्राहा' इति रवि०. २. 'जा पाए (यत्र पादे) इति रविदासपाठः सम्परः.
३. 'याआ (यायाः) इति रवि०.

[यस्याद्री हस्तो विज्ञातस्तथा द्वी पयोधरी ज्ञातौ ।

गुरुरन्ते पिङ्गलजल्पितं सखि छन्दः संयुता स्यापितम् ॥]

हे सुन्दरि, यस्याद्री हस्तः सगणो गुर्वन्तो गणो विज्ञातः । तथा पे द्वी पयोधरी जगणो मध्यगुरुगणौ ज्ञातौ अन्ते पादान्ते गुरुः । तत्पिङ्गलेन जल्पितं संयुतेति छन्दः स्यापितम् । लोके इति शेषः ॥ सगणजगणद्वयगुरुभिः संयुतेति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भूपणे—'सगणं पुरः कुरु शोभितं जगणद्वयं गुरुसगतम् । फणिनायकेन निवेदिता भवतीह संयुतका हिता ॥'

सयुतामुदाहरति—जहा (यथा)—

तुह जाहि सुन्दरि अप्पणा परितज्जि दुज्जणथप्पणा ।

विअसन्तकेअइसंपुला णं हू ए वि आविअ वप्पुला ॥ ९२ ॥

[त्वं याहि सुन्दर्यात्मनैव परित्यज्य दुर्जनस्थापनाम् ।

विकसत्केतनीसंपुटा न खल्वद्याप्यागतो वराकः ॥]

याचित्सखी प्रोषितपतिकां नायिनामभितारार्थं प्रेरयन्त्याह—हे सुन्दरि सर्वावयव-मर्णाये, दुर्जनस्थापनां कुलीनताह्वयवस्या परित्यज्य अप्पणा आत्मनैव याहि । सकेतनि-कुञ्जगतमभिममति भावः । यतः—विकसत्केतनीसंपुटे प्रादृशाले न खल्वद्याप्यागतः स वराक इति ॥ उद्वणिका यथा—॥५, १५१, १५१, ५, १०×४=४०॥ [संयुता निवृत्ता ॥]

अथ चम्पकमालाछन्दः—

हारं ठवीजे काहलदुज्जे कुन्तिअपुत्ता पैगुरुजुत्ता ।

हारं करीजे हारं ठवीजे चम्पकमाला छन्दं कैहीजे ॥ ९३ ॥

[हारः स्थाप्यते काहलद्वयं कुन्तीपुत्र एकगुरयुक्तः ।

हस्तः क्रियते हारः स्थाप्यते चम्पकमाला छन्दः कथ्यते ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं हारो गुरुः स्थाप्यते । ततः काहलद्वयम् । लघुद्वयमित्यर्थः । ततः कुन्तीपुत्रः कर्णो द्विगुरुर्गो गणः । कीदृशः कर्णः । एगुरुजुत्ता एकगुरयुक्तः । ततो हस्तः सगणो गुर्वन्तगणः क्रियते । पदान्ते हारो गुरुः स्थाप्यते । एवं हस्तं कर्णः पादे यत्र क्रियन्ते तच्छन्दश्चम्पकमाला इति कथ्यते ॥ कर्णाभूयो प्रकारान्तरेणोक्तम्—'पार्श्वेराजसुपुत्रासुग्मा पुण्ड्रान्तोभामाद्विगुर्णा । नूद्वयी हारद्वयपूर्णा चम्पकमाला भाति गुरुर्णा ॥' कथिदिशमेव दशमपत्नी, कथिण स्वर्णाति ॥

१. 'निहू एहि आइहि' (निभृषभेशममिर्णा) इति रवि०. २. 'गुरुमंजुता' इति रवि०. ३. 'बरीजे' इति रवि०.

चम्पकमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

ओगरभक्ता रम्भभपत्ता गाइक घित्तादुद्धसुजुत्ता ।

मोइणिमच्छा पालिचगच्छा दिज्जइ कन्ता खा पुणमन्ता ॥ ९४ ॥

[शाक्तिभक्तः रम्भापत्रे गोघृतदुग्धसंयुक्तः ।

मोइणिमत्स्यो नालिचगुच्छो दीयते कान्तया खाद्यते पुण्यवृता ॥]

शाल्योदनं गोघृतदुग्धसंयुक्तम्, किञ्च मोइणिमच्छा मत्स्यविशेषः, नालिचः शकः, एतत्सर्वं कान्तया स्वहस्तो रम्भापत्रे कदलीदले दीयते पुण्यवता भुज्यते इति कस्यविदावृत्तस्य विदूषकस्य वा सोपहासं वचनमिति ॥ उट्टवणिक्का यथा—SII, SS, S, IIS, S, १०x४=४०॥ चम्पकमाला निवृत्ता ॥

अथ सारवतीछन्दः—

दीह लहूजुभ दीहलहू सारवई धुभ छन्द कहू ।

अन्त पओहरं ठानु धभा चोदहमत्तविरामकभा ॥ ९५ ॥

[दीर्घो लघुपुगं दीर्घलघू सारवतीं ध्रुवं छन्दः कथय ।

अन्ते पयोहरं स्थापय ध्वजं चतुर्दशमात्राविरामं.....॥]

मोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीर्घो गुरुः, तदनन्तरं लहूजुभ लघुद्वयमित्यर्थः । ततोऽपि दीर्घो गुरुः, तदनन्तरमेको लघुः, ततश्चान्ते दीर्घलघोरन्ते पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो यत्र । ततोऽपि ध्वजो लघ्वादिस्त्रिकलः । एवं दश वर्णाः पादे मात्राश्चतुर्दश च यत्र भवन्ति तद्भव निश्चितं सारवतीति छन्दः कथितमिति गुरुर्लघुद्वयं गुरुलघू जगणलघ्वादिस्त्रिकली च यत्र तत्सारवतीछन्द इति फलितोऽर्थः ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितं यथा—‘दीर्घलघुद्वयमाद्विगणा हारविराजिचतुश्चरणा । पिहलनागमते भविता सारवती कविसार्पहिता ॥’

सारवतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

पुत्त पवित्त यहूत्त धणा भक्ति कुट्टुम्बिणि सुद्धमणा ।

हक तगासइ भिशगणा को कर वव्वर सग मणा ॥ ९६ ॥

[पुत्रः पवित्रो बहु धनं, भक्ता कुट्टुम्बिनी शुद्धमनाः ।

हकारेण त्रस्यति भृत्यगणः कः करोति वर्षरः स्वर्गं मनः ॥]

कथिच्छालीनगृहस्यः सगाईस्थेन मटुटो यथापते—भो अनुजीविनो लोका दे भि-
त्रेति वा । यस्य मम पवित्राः शुद्धाः । पितृभक्ता इति यावत् । एवंविधाः पुत्राः पुत्राप्तो न-
काणवत्सलयाः सन्ति । अथ च यस्य ममात्मजाः पवित्राः परिः कुलितं तस्यादपि

त्रायन्ते वज्रादपि रक्षका महावीरपराक्रमाः सन्ति । अथ च यस्य मम बहुलं धनं धनाधीशप्रतिस्पर्धि । विद्यत इति शेषः । अपि च कुटुम्बिनी वधूः शुद्धमना अनुदिलान्तःकरणा सती भक्ता भर्तृजनतत्या वास्ति । यस्य च मम हृद्रेण अमुनेति वाद्मात्रेण भृत्यगणः सेवकवर्गः प्रसृति । एवं सकलसुखानुभवे सति को वा वर्धरोऽतिवाचाटः स्वर्गे मनः करोति । महीतल एव स्वर्गसुखादपि बहुलतरशर्मलाभादिति भावः ॥ उद्वणिका— यथा—S, II, S, I, ISI, IS, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘माधवमानय मत्सविधं किं सखि चिन्तय मित्रवधम् । यत्र करिष्यसि मत्प्रणयं नो मम याति तदासमयम् ॥’ एतदनुसारेणोद्वणिकापि प्रदर्शयते—S, II, SII, SII, S, १०×४=४० ॥ सारवती निवृत्ता ॥

अथ सुपमाछन्दः—

कण्णो पढमो हत्थो जुअलो कण्णो तिअलो हत्थो पअलो ।

सोला कलआ छक्का वलआ एसा सुसमा दिट्ठासुसमा ॥ ९७ ॥

[कर्णः प्रथमो हस्तो द्वितीयः कर्णस्तृतीयो हस्तः प्रकटः ।

पोडश कलाः पड् वलया एसा सुपमा दट्टासुसमा ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमः कर्णो द्विगुणः, जुअलो द्वितीयो हस्तः सगणो गुर्वन्तगणो भवेति । ततस्तिअलो तृतीयः कर्ण एव, सर्वशेषे हस्तः सगण एव प्रकटो यत्र दशाक्षरचरणे पोडश कला भवन्ति अथ छक्का वलयाः पड् गुरवधर्तसः शेषाः रेखा चेन्नेवं पोडश मात्रा यत्र सासुसमा प्राणसमा । अतिप्रियेयर्थः ॥ भूषणे त्वन्यथोक्तम्—‘कर्णो द्विलघुः कर्णो भगणः शेषे गुरुणा पूर्णधरणः । यसां भवति मुग्धे परमा सीया सुपमा दीव्यत्सुपमा’ ॥

सुपमामुदाहरति—जहा (यथा)—

भौहा कविला उच्चा णिअला मज्जे पिअला णेत्ताजुअला ।

रुक्खा वअना दन्ता विरला कैसँ जिविआ जाक्की पिअला ॥९८॥

[भ्रुवः कपिला उच्चं ललाटं मध्ये पीतं नेत्रयुगलम् ।

रुक्खं वदनं दन्ता विरला कथं जीवति यस्य प्रिया ॥]

यसा भ्रुः कपिला, उच्चं ललाटम्, यसाश्च नेत्रयुगलं मध्ये पीतम् । विहालसदृशमित्यर्थः । अथ च रुक्ख वदनं दन्ताश्च विरला दृश्यन्ते कथं जीवति यस्य त्वमपीदृशीः प्रिया मवसीति परमकुत्सितरूपां करालां प्रति कसाश्चित्कान्तसकलव्यवाया बधनम् ॥ उद्वणिका यथा—SS, II, S, S, II, S, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘एणीनयने केलीकलहे प्रियान्वद किं कि नो कुशते । धन्या रमणी सर्वं सहते दुःखं मुखवत्त्वान्ते मनुते ॥’ तदनुसारेणोद्वणिका यथा—SS, II, S, S, SII, S, १०×४=४० ॥ सुपमा निवृत्ता ॥

अमृतगतित्छन्दः—

दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह ट्ठिअ करिआ ।

वसुलहु वे गुरुसहिआ भमिअगइ धुअ कहिआ ॥ ९९ ॥

[द्विजवरो हारः प्रकटितः पुनरपि तथास्थितं कुरु ।

वसुलघुद्विगुरुसहितामृतगतिर्ध्रुवं कथिता ॥]

भोः शिष्याः, सा अमृतगतिरिति ध्रुव निश्चितं कथिता । सा का । येन प्रथमं द्विज-
वरगणश्चतुर्लक्षात्मको गणः, ततो हारो गुरुः प्रकटितः, पुनरपि तथा स्थितं कुरु द्विज-
गणानन्तरं गुरुं कुर्वित्यर्थः । एवं सत्यं लघ्वो द्विगुरुसहिताश्रये यस्याः सामृतगति-
रिति ॥ वाणीभूषणे तु—‘नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसुररा । वसुलघुदीर्घयुग-
लता भवति सखेऽमृतगतिना ॥’ क्वचिदियमेव त्वरितगतिरिति ॥

अमृतगतिमुदाहरति—जहा (यथा)—

शरदसुधाअरवअणा विअअसरोरुहणअणा ।

मअगलकुअरगमणी पिअसहि दिट्ठिअ तरुणी ॥ १०० ॥

[शारदसुधाकरवदना विकचसरोरुहनयना ।

मदगलकुअरगमना प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, त्वया सा तरुणी दृष्टा । कीदृशी । शारदसुधाकरवदना । पुनः की-
दृशी । विकचसरोरुहनयना । मदगलकुअरगमना । इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥॥, ५, ॥॥, ५,
१०×४=४० ॥ अमृतगतिर्निबुक्ता ॥ अत्र प्रस्तारगत्या दशाक्षरस्य चतुर्विंशत्यधिकं स-
हस्रं १०२४ भेदा भवन्ति ॥ तेषु पञ्च भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिर्ह-
नीया इति ॥

अथैकादशाक्षरप्रस्तारे बन्धुच्छन्दः—

णीलसरुअह एक करीजे तिण्णि भआगण तत्थ भणीजे ।

सोलह मत्तह पाअ ठवीजे दुग्गुरु अन्तहि बन्धु कहीजे ॥१०१॥

[नीलस्वरूपादेकः कर्तव्यस्त्रयो भगणास्तत्र भण्यन्ते ।

षोडश मात्राः पादे स्थाप्यन्ते द्विगुरुरन्ते बन्धुः कथ्यते ॥]

षोडशवर्णात्मकैर्भगणपञ्चकयुक्तैः षोडशभिश्चरणैश्चतुरश्रन्दोभिः प्रायेण नीलस्वरूप छन्दो
भवति । अतश्च नीलस्वरूपादेकश्चरणः कर्तव्यः । तत्र चरणे षोडशवर्णपञ्चभगणगुर्वा-
त्मके ज्यो भगणा गुर्वादिका गणा भण्यन्ते । अन्ते भगणत्रयान्ते द्विगुरुः कर्णो दीयते
पादे च षोडश मात्राः स्थाप्यन्ते यत्र तद्बन्धुः नामक छन्दः कथ्यते ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—
‘मत्रयशोभितसंगतकर्ण एकसुसंगतपत्निकवर्णः । पद्ममराजनिवेदितबन्धू राजति भूपति-
समदि बन्धुः ॥’

बन्धुमुदाहरति—जहा (यथा)—

पाण्डुवंसहि जन्म करीजे संपभ अज्जिय धम्म कं दीजे ।

सो उ जुहिट्टिर संकट पाआ देवक लेखिअ केण मिटाआ ॥१०२॥

[पाण्डोर्वंशे जन्म कृतं संपदमर्जयित्वा धर्मार्थं दत्तम् ।

तेनापि युधिष्ठिरेण संकटं प्राप्तं देवेन लिखितं कः प्रमाष्टि ॥]

पाण्डुववंशे जन्म कृतम् । संपदमर्जयित्वा धर्मार्थं दत्तम् । तेनापि युधिष्ठिरेण संकटो वनवासाज्ञातवासलक्षणः प्राप्तः । अतः कारणाद्देवेन विधात्रा लिखितं कः प्रमाष्टि । न कोऽपीन्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, SS, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'भक्षितवासरनायकचन्द्रः कामिसंहस्तसमाहिततन्द्रः । दर्शितलोलतट्टिकरवालः सोऽय-
मुपैति घनागमकालः ॥' [बन्धुनिवृत्तः ॥]

अथ सुमुखीछन्दः—

दिअवर हार लहूजुअला घलअ परिट्टिअ हत्थअला ।

पअ कल चोदह जम्प अही कइवर जाणइ सो सुमुही ॥ १०३ ॥

[द्विजवरो हारो लघुयुगलं बलयः प्रतिष्ठितं हस्ततलम् ।

पादे कलाश्चतुर्दश जल्पत्याहिः कविवरा जानीत सा सुमुखी ॥]

भोः कविवराः, यत्र प्रथम द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः, ततो हारो गुरुः, ततो लघुयुग-
लम्, अनन्तरं बलयो गुरुः, ततः प्रतिष्ठितं हस्ततलं सगणो गुर्वन्तगणो यत्र एवं पदे
चतुर्दशमात्रा रुद्रवर्णाश्च यत्र तां सुमुखीं जानीतेति जल्पत्याहिः शेषनाम इति ॥ वाणीभू-
षणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितम् । यथा—'नगणचिरालयसद्वितयं कविजनभाषितवृत्त-
चयम् । प्रभवति शेषसहस्रमुखी विनिगदितेह तदा सुमुखी ॥'

सुमुखीमुदाहरति—जहा (यथा)—

अइवल जुव्वणदेहधणा सिंघिअणसोअर चन्धुजणा ।

अचसड कालपुरीगमणा परिहर वव्वर पापमणा ॥ १०४ ॥

[अतिचलानि यौवनदेहधनानि स्वप्नसोदरा बन्धुजनाः ।

अवश्यं कालपुरीगमनं परिहर वर्वर पापमनः ॥]

कश्चिदतिदुराचारिणं मित्रमुपदिशति—एतानि यौवनदेहधनान्यतिचलानि, स्वप्न-

१. 'करीजे (कृतः)' रवि०. २. 'सोइ' (सोऽपि युधिष्ठिरः संकटं प्राप्तः)' रवि०.
३. 'लिखण' रवि०. ४. 'समूहसमाहिततन्द्रः' भूषण्युस्तरुपाठः. ५. परिचलत्यादि-
लघुद्वितयं कुरु सगणनितयं विमलम्' इति भूषण्युपाठः. ६. 'विरिघर' (धीष्टं
सोदराः) इति रवि०.

सहोदराः स्वप्रतुल्या बन्धुजनाः । अथ च अवश्यं कालपुरीगमनम् । अतः कारणाद्धे व-
र्वर वितथभाषिन्, पापे मनः परिहर ॥ उटवणिका यथा—॥३॥, ५, ॥, ५, ॥, ५, ११×४=४४॥
सुमुखी निरुता ॥

अथ दोषकच्छन्दः—

चामर काहलजुग ठवीजे हार लहजुअ तत्थ धरीजे ।

कण्णगणा पअअन्त करीजे दोधकच्छन्दहं णामं कर्हीजे ॥१०५॥

[चामरं काहलयुगं स्थाप्यते हारो लघुयुगं तथा धरणीयम् ।

कर्णगणः पदान्ते कर्तव्यो दोधकच्छन्दो नाम कथ्यते ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं चामरं गुरुः, अनन्तरं काहलयुगं लघुद्वयं स्थाप्यते, ततो
हारो गुरुः, तदनन्तरं लघुद्वयम्, ततः तस्य तथा धारणीयम् । हारानन्तरं लघुद्वयं पुनः
स्थापनीयमित्यर्थः । पदान्ते च कर्णगणः कर्तव्यः, तद् दोधकामिति छन्दसो नाम कथ्यते ।
भगवन्महोदयगुरुद्वयाभ्यां दोधकामिति फलितोऽर्थः ॥ अत एव भूयते—‘भञ्जितयं यदि कर्णस-
मेतं पिङ्गलनागसुभाषितमेतत् । पण्डितमण्डलसंहतवित्तं भामिनि भावय दोधकत्रयम् ॥’
‘दोधकमिच्छति भञ्जितयादौ’ इति छन्दोमञ्जरीमध्युक्तम् ॥

दोधकमुदाहरति—(जहा) यथा—

पिङ्गजटावलिधरिअगङ्गा धारिअ णाअरि जेण अधङ्गा ।

चन्द्रकला जसु सीसहि णोक्खा सो तुह संकर दिज्जउ सोक्खा १०६

[पिङ्गजटावलिधारितगङ्गा धारिता नारी येनार्धाङ्गे ।

चन्द्रकला यस्य शिरसि रमणीया स तुभ्यं शंकरो ददातु सुखम् ॥]

स शंकरस्तुभ्यं सुखं ददातु । स कः । पिङ्गजटावलिषु स्थापिता गङ्गा येन सः । तथा
येनार्धाङ्गेन नारी पार्वती भृता । यस्य शीर्षे [अति]णोक्खा परमरमणीया चन्द्रकला । राजत
इति शेषः ॥ उटवणिका यथा—॥३॥, ५, ॥, ५, ॥, ५, ११×४=४४॥ दोधकं निरुत्तम् ॥

अथ शालिनीछन्दः—

कण्णो दुण्णो हार एक्को विसज्जे सल्ला कण्णा गन्ध कण्णा सुण्णिज्जे ।

वीसा रेहा पाअ पाए गणिज्जे सप्पाराए सालिणी सा पुण्णिज्जे १०७

[कर्णो द्विगुणो हार एको विसृज्यते शल्यः कर्णो गन्धः कर्णः श्रूयते ।

विंशती रेखाः पादे पादे गण्यन्ते. सर्पराजेन शालिनी सा ज्ञाप्यते ॥]

१. ‘कण्णिन्द भणीजे (कणीन्द्रो भणति) इति रवि०. २. ‘ठाविअ (स्थापित) इति
रवि०. ३. ‘ठाविअ (स्थापिता) इति रवि०. ४. ‘महु (मह्यम्) इति रवि०. ५. ‘सु-
णिजे (शायते) इति रवि०. ६. ‘मणिजे (मण्यते) इति मण्यते.

भोः शिष्याः, सर्पराजेन पिङ्गलेन सा शालिनी आश्रिता । सा का । यत्र कर्णो द्विगुणो भवति प्रथम द्वौ ऋणौ द्विगुरुकगणौ, तत एको हारो गुफाविष्टज्यते । ततश्च शल्यो लघुः, ततोऽपि ऋणः, तदनन्तरं गन्धो लघुः, अनन्तरं कर्ण एव श्रूयते । एव पदे रुद्रसख्या वर्णां विंशती रेखाः कलाः पादे पादे यत्र गण्यन्ते । सा शालिनीति ॥ वाणीभूषणेऽपि—
‘कृत्वा कर्णो मण्डितौ कुण्डलेन शङ्ख हार नूपुर रावयुक्तम् । धृत्वा युग्मं चामर चाविभाति शालिन्येया प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥’ द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु सयतिनियम गणान्तरेण लक्षणमुक्तं यथा—‘मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेः’ इति ॥

शालिनीमुदाहरति—

रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मांसं पिज्जए खज्जए अ ।
भिक्षा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जाकोलो धम्मोकस्स णो भादि रम्मो ॥

[रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च ।

भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाट(सष्ट)कस्य कापालिकभैरवानन्दस्य वचन राजान प्रति—रण्डा विधवा चण्डा परमकोपना दीक्षिता दीक्षितपत्नी अन्याश्च धर्मदाराः । गच्छाम इति शेषः । मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च । भिक्षया भोजनम्, चर्मखण्डः शय्या । कोलो धर्मः कापालिकधर्मः कस्य रम्यो रमणीयो न भातीति ॥ उट्टवणिक्का यथा—SS, SS, S, I, SS, I, SS, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘आरभ्यन्ते शर्मन्मणि नूनं प्रक्षिल्लोके वाच्यतामात्रमीतैः । तन्निष्पत्तौ वासुदेवः प्रमाणं यो वा वक्ता कृत्यकर्ताहप्रसिम् ॥’ शालिनी निवृत्ता ॥ अत्रैव ‘वातोर्माय गदिता म्मी तगौ ग’ इति धन्यान्तरे ॥ तत्र यदि पूर्वं म्मी मगणभगणौ, अथ च तगौ तगणगुरु भवतः, ततश्च गो गुरुर्भवति । तदा इय वातोर्मा गदिता तनाम वृत्तमुक्तमित्युक्तम् ॥ यथा—‘ध्याता मूर्तिं क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्ना गदिता हेलयापि । ससारेऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुसा वातोर्मा पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥’ उट्टवणिक्का यथा—SSS, SII, SSI, SS, ११×४=४४ ॥ अत्रानयोऽस्तयोरेकत्र पञ्चमो वर्णो गुरुन्यत्र च लघुरिति स्वल्पो भेद इति कृत्वा चतुर्दशोपजातिभेदा उत्तरत्र दर्शयिष्यमाण-परिपाय्या विज्ञातव्या इति सूच्यत इत्यलमतिविस्तरेणेति ॥

अथ दमनकच्छन्दः—

दिअवरजुअ लहुजुअलं पअ पअ पअलिअवलअम् ।

चउपद चउचसुकलअं दमणअ फणि मण ललिअम् ॥ १०२ ॥

[द्विजवरयुग लघुयुगलं पदे पदे प्रकटितवलयम् ।

चतुष्पदेऽष्टचत्वारिंशत्काल दमनक फणी भणति ललितम् ॥]

मोः शिष्या, यत्र प्रथम द्विजवरयुग चतुर्लघुक्रमणद्वयम्, ततो लघुद्वय पदे पदे अन्ते प्रकृतितो वलयो गुरुर्यत्र । एव पदचतुष्टयेऽष्टचत्वारिंशत् ४८ कला यत्र, तद्दमनकमतिल-
लित छन्दो भवतीति फणिपतिः पिङ्गलो भणति । द्विजवरद्वयसगणाभ्या दमनक छन्द
इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भूपणे—‘द्विजवरगणयुगममल तदनु च वलय करतलम् ।
फणिपतिवरपरिगणितं दमनकमिदमतिललितम् ॥’ इति ॥

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

परिणभससहरवअणं विमलकमलदलणअणम् ।

विहिअअसुरकुलदलणं पणमह सिरिमहुमहणम् ॥ ११० ॥

[परिणतशशधरवदनं विमलकमलदलनयनम् ।

विहितासुरकुलदलनं प्रणमत श्रीमधुमथनम् ॥]

मो लोकाः, श्रीमधुमथन कृष्ण प्रणमत । कीदृशम् । परिणतस्य परिपूर्णोदशकलस्य
शशधरस्यैव वदन यस्य तम् । पुन विमलकमलदलवदनयन लोचन यस्य तम् । विहितम्-
सुरकुलाना दनुजकुलाना दलन कृत येन तम् ॥ यथा वा[णीभूपणे]—‘प्रणमत मधुरिपु-
चरण भवजलनिधिपरितरणम् । अभिनवकिसलयरुचिर सुरपतिसकलनयहरम् ॥’ इति ॥
उद्वणिका यथा—॥॥, ॥॥, ॥॥, ११×४=४४ ॥ दमनक निवृत्तम् ॥

अथ सेनिकाछन्द —

ताल णन्दएसमुदतूरआ जोहलेण एहु छन्द पूरआ ।

गारहाइ अकखराइ जाणिआ पाअराअजम्पिएअ सेणिआ॥१११॥

[ताल आनन्दसमुद्रतूर्पा जोहलेनैतच्छन्दः पूरणीयम् ।

एकादशाक्षरा जानीत नागराजजल्पिता सेनिकाम् ॥]

मो शिष्या, यत्र प्रथम ताल आदिगुरुखिन्तल ऽ। तत एव णन्दसमुदतूरआ आन-
न्दसमुद्रतूर्पाख्या आदिगुरुखिकला एव ततश्च जोहलेन रगणेन मध्यलघुक्रमणेनैतच्छन्द-
पूरणीयम् । अत्र च—एकादशाक्षराणि पादे ज्ञातव्यानीति नागराजेन पिङ्गलेन जल्पिता
सेनिका जानीत इति ॥ ‘ध्रेण्युदीरिता रजौ रलौ गुरु’ इति छन्दोमञ्जर्या गणभेदेन
नामान्तरमुक्तम् ॥ वाणीभूपणे तु—‘द्वारशङ्खमण्डनेन मण्डिता या पयोधरेण वान्त्य अङ्किता ।
रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्लभा ॥’ गुरुलघुक्रमेणैकादशापि वर्णा यत्र सा
सेनिका । सैव च यदा द्वारशङ्खविपरीताभ्या रूपनूपुराभ्या लघुगुरुभ्या ब्रमशो मण्डिता
सती वसुवर्णानन्तरं च यदि रगणविपरीतेन पयोधरेण जगणेनाङ्किता भवति तदा सा भुज-
ङ्गराजवल्लभातिदुर्लभा सेनिका भवतीति विपर्ययेण सेनिकाच्छन्दोद्भवमुक्तमिति ॥

सेनिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

झत्ति पत्तिपाअ भूमि कम्पिआ टप्पु खुन्दि खेह सूर झम्पिआ ।

गौडराअ जिण्णि माण मोलिआ कामरूअराअबन्ध लोडिआ ११२

[झटिति पत्तिपादैर्भूमिः कम्पिता टापोत्खातधूलिभिः सूर्यश्छादितः ।

गौडराजं जित्वा मानो मोटितः कामरूपराजवन्दी मोचिता ॥]

कश्चिद्दन्दी कर्णनरपतिं स्तौति—स कर्णो जयतीति युग्मक्रेनान्वयः । स कः ।

झटिति पत्तीना पतत्वादाघातेन भूमिः कम्पिता । यस्य । तथा यः स्वतुरगाणां टापो-

त्खातधूलिजालैः सूर्योऽपि समाच्छन्नः । येन च गौडराजं जित्वा तस्य मानोऽहंकारो मो-

टितः । येन कामरूपराजस्य वन्दीकृता वनिता मोचिता ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘साधु-

घाट्याहुराजिमण्डिता रक्तशीजरक्तपानपण्डिता । चण्डमुण्डशुम्भदम्भखण्डिका मङ्गलानि

नो ददातु चण्डिका ॥’ उट्टवणिका यथा—SI, SI, SI, SI, SI, SI, ११×४=४४॥

हारशङ्खविपरीतरूपनूपुररूपः सेनिका यथा—‘मुदा पर्दं सदा वहे महेश तवापि काममद्भुतं

गणेश । करालभालपटिकाविशाल भजे मदीयहृत्सरोमराल ॥’ उट्टवणिका यथा—

। S । S । S । S । S । S ।, ११×४=४४ ॥ सेनिका निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

धुन्तीपुत्ता पञ्चा दिण्णा जाणीआ अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।

पाआ पाआ मत्ता दिट्ठा वाईसा मालत्तीछन्दा जम्पन्ता णाएसा ११३

[कुन्तीपुत्राः पञ्च दत्ता ज्ञायन्ते अन्ते कन्त एको हारो मान्यते ।

पादे पादे मात्रा दृष्टा द्वाविंशतिर्मालतीछन्दो जल्पति नागेशः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कुन्तीपुत्राः पञ्च कर्णाः शरसंख्यया दत्ता ज्ञायन्ते, अन्ते च क-

र्णानामवसाने कान्तः सुन्दर एको हारो गुरुर्मान्यते अभ्यर्हितः क्रियते । एवमेकादशापि

वर्णा यत्र गुरवः क्रियन्ते । अत एव पादे पादे गकारद्वैगुण्येन द्वाविंशतिर्माना दृष्टाः ।

तन्मालतीनामकं छन्दो नागेशः शेषः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ भूषणे तु—‘आदी चत्वारो-

ऽस्या कर्णा द्वैश्यन्ते शेषे यस्यां रामा हारा ज्ञायन्ते । इद्वैवर्णः पादे पादे सख्याता माल-

त्सेपा वाणीभूषा विख्याता ॥’

मालतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

ठामा ठामा हत्थीजूहा देक्खीआ णीला मेहा मेरुसिङ्गा पिक्खीआ ।

वीरा हत्थे अग्गे खग्गा रज्जन्ता णीलामेहामज्जे विज्जू णञ्चन्ता ॥

१. अस्य चरणस्य लक्ष्मीनार्थीव्याख्यापुत्रपुस्तके च्युटितत्वाद्विदासीव्याख्यापुस्तका-

नुसारेण लेखनं कृतमिति श्रेयम्. २. ‘कामरूपराजवन्धो मोचित.’ इति रवि०. ३.

‘आप्ते’ इति भूषणपुस्तरूपाटः. ४. ‘राजन्ते’ इति भूषणपुस्तके.

[स्थाने स्थाने हस्तियूया दृश्यन्ते नीला मेघा मेरुसृङ्गे प्रेक्ष्यन्ते ।

वीराणां हस्ताप्रे खड्गो राजते नीलमेघमध्ये विद्युच्चलन्ती ॥]

स्थाने स्थाने हस्तियूया दृश्यन्ते यथा मेरुसृङ्गे नीला मेघाः प्रेक्ष्यन्ते । अपि च वीराणां हस्ताप्रे खड्गो राजते नीलमेघमध्ये नृत्यन्ती विद्युदिवेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘पादान्मापामीनो लीनः कल्पान्ते प्राग्दिनक्षोणीमर्तुः पाणिप्रोटे यः । ध्यात्ताम्भोपिस्त्रस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वीषध्या यत्पृष्ठे तिष्ठन् ॥’ उद्वणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, S, ११×४=४४ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अयेन्द्रवज्राच्छन्दः—

दिज्जे तंआराजुअला पएसु अन्ते णरेन्दो गुरुजुग सेसम् ।

जम्पे फणिन्दा धुअ इन्दवज्जा मत्ता दहा अट्ट समा सुसज्जा ॥ ११५

[दीयते तकारयुगलं पदेपु अन्ते नरेन्द्रो गुरुयुगं शेषे ।

जल्पति फणीन्द्रो ध्रुवमिन्द्रवज्रा मात्रा दशाष्ट समा सुसजा ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादी दीयते तकारयुगलं तगणयुगलं पदेपु चतुर्ध्वनीत्यर्थः । अन्ते तनारयुगलवसाने नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणस्तस्यापि शेषे गुरुयुगं तद्भुवं निश्चितमिन्द्रवज्राख्य छन्दः इति फणीन्द्रो जल्पति । मात्राधाष्टादशात्र पादे भवन्ति । समा नाधिका इत्यर्थः । सुसजा शोभनीकृत्य लिखिता इत्यर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘सादिन्द्रवज्रा यदि ती जगी गः’ इत्युक्तम् ॥ वार्णाभूषणे तु—‘कर्णध्वजौ गण्डमुयेन्द्रहारा भवन्ति तस्याश्रणे समास्ते । तामिन्द्रवज्राप्रतिमात्रकान्ता भोगीन्द्रवज्राब्जमरन्दधाराम् ॥’

इन्द्रवज्रामुदाहरति—जहा (यथा)—

मन्तं ण तन्तं ण हुं किं पि जाणे ज्ञाणं च णो किं पि गुरुप्पसाओ ।

मज्जं पिआमो महिलं रमामो मोक्खं च जामो कुलमग्गलग्गा ११६

[मन्त्रं न तन्त्रं न खलु किमपि जाने ध्यानं च न कोऽपि गुरुप्रसादः ।

मघं पित्रामो महिलं रमामो मोक्षं च यामो कुलमार्गलगाः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्यं भैरवानन्दकापालिकस्य राजानं प्रति वचनम्—अहं मन्त्रं तन्त्रं वा खलु निश्चयेन उभयोर्मध्ये किमपि न जाने, ध्यानं च न जाने, कोऽपि गुरुप्रसादो नो नास्तीत्यर्थः । ‘संहिं किं जामासात्यत आह—मघं पित्रामं, महिलां रमामः, चौलमार्गलगां मोक्षं व्रजाम इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘रक्ताम्बुदेनोदितलम्बमाला शीताशुचण्डातपकुण्डलाभ्याम् । ताराशुतारावलिहयहारैः स्वीया ध्रिय भूषयतीव सध्या ॥’ उद्वणिका यथा—SSI, SSI, ISI, SS, ११×४=४४ ॥ इन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

१. ‘दिजेइहीराजुअला पदासु (हीरकयुगलं पदेपु दीयते । हीर इति पञ्चकलगणस्य नाम)’ इति रवि०.

अधोपेन्द्रवज्राछन्दः—

णरेन्द एका तअणा सुसज्जा पओहरा कण्णगणा मुणिज्जा ।
उविन्दवज्जा फणिराअदिट्ठा पठन्ति छेआ सुहवण्णसट्ठा ॥११७॥

[नरेन्द्र एकस्तगणः सुसज्जः पयोधरः कर्णगणो ज्ञातव्यः ।

उपेन्द्रवज्रां फणिराजदृष्टा पठन्ति छेका शुभवर्णसाटकम् ॥]

भोः शिष्याः, यथादावेको नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणः, ततः सुतरा सजस्तगणो-
ऽन्तलयुर्गणः, तदनन्तर पयोधरो जगण एव । ततः कर्णगणो ज्ञातव्यः । तदुपेन्द्रव-
ज्जानामक फणिराजेन पिङ्गलेन दृष्ट शुभ वर्णसाटक वर्णरचितपद्य छेका विदग्धाः पठन्ति ।
प्राकृते साटक पद्यपर्यायम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघो सा’
इत्युक्तम् ॥ वाणीमूपणे तु—‘पयोधरं द्वारयुग धाना कर ससङ्ग वलयद्वय च । उपेन्द्र-
वज्रा भुजगैकसारा विराजते पन्नगराजकान्ता ॥’ द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥

उपेन्द्रवज्रामुदाहरति—जहा (यथा)—

सुधम्मचित्ता गुणमन्त पुत्ता सुकम्मरत्ता विणआ कलत्ता ।

विसुद्धदेहा धणमन्तगेहा कुणन्ति के वव्वर सम्गणेहा ॥ ११८ ॥

[सुधर्मचित्ता गुणवन्तः पुत्राः सुकर्मरक्तं विनीतं कलत्रम् ।

विशुद्धदेहा धनवद्रेहाः कुर्वन्ति के वर्वराः स्वर्गन्वेहम् ॥]

यस्य सुधर्मे चित्त येषामेवविधा गुणवन्तः पुत्रा सुकर्मरक्त विनीत वलन चेद्ववति,
स्वय च विशुद्धदेहा नीरोगशरीराश्च भवन्ति चेत् । धनयुक्तगृहाश्चेत्, तदा कुर्वन्ति के
वा वर्वराः स्वर्गाकाहा स्वर्गं वेह कुर्वन्ति । एतादृशसामग्रीयुक्ताना पुरुषाणा भूलोकः
स्वर्गादिप्यतिरिच्यते इति ॥ यथा वा[णीमूपणे]—‘न षट्पदध्रेणिभिरेणदृष्टेर्न वा नवाम्मो-
धरकन्दलीभिः । अतुल्यता स्यात्कनरीलतेति दिवा समुन्मीलति नान्धकारः ॥’ उद्व-
गिना यथा—ISI, SSI, ISI, SS, ११×४=४४ ॥ उपेन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

अधोपजातयः—

इन्द उविन्दा एक करिज्जसु चउअग्गल दह णाम मुणिज्जसु ।

समजाइहिं समअकखर दिज्जसु पिङ्गल भण उवजादहि किज्जसु १.१९

[इन्द्रोपेन्द्रे एकं कुरु चतुरधिकं दश नाम जानीहि ।

समजाती समान्यक्षराणि देहि पिङ्गलो भणत्पुपजाति कुरु ॥]

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे छन्दसी एक कुरु चतुरधिक दश नाम १४ जानीहि । समजाती
समान्येनाक्षराणि देहि पिङ्गलो भणति । एवमुपजाति कुर्वति । पासाउल्ल छन्दः ॥

१. रविदासेन न व्याख्यातम्.

तत्र चतुर्दशोपजातिभेदानयनप्रसारमाह—

चउअकखरके पत्थर किज्जसु इन्दउविन्दा गुरुलहु बुज्जसु ।

मज्झहिं चउदह हो उवजाइ पिङ्गल जम्पइ किच्चि वेलाइ ॥१२०॥

[चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रयोर्लघुगुरूज्जानीहि ।

मध्ये चतुर्दश भवन्त्युपजातयः पिङ्गलो जल्पति किमिति व्याकुलाः॥]

चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः लघुगुरूश्च जानीहि । मध्ये सर्वगुरुसर्वलघ्वोरन्तराले चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति पिङ्गलो जल्पति किमिति व्याकुलीभरथ शिष्या इति ॥ अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारस्तावतोदशविधः । तत्र गुरुचतुष्टयेनेन्द्रवज्रायाश्चतुष्पादज्ञानम् । चतुर्थेऽपि पादेऽपिन्द्रवज्राया आदौ गुरुरिति शेषे नलघुचतुष्टयेनेपेन्द्रवज्रायाश्चतुर्थेऽपि पादेऽप्यादौ लघुरिति पादचतुष्टयज्ञानं भवति । मध्ये चोपेन्द्रवज्रापादमादिं कृत्वा चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति ॥ पादाकुलं छन्दः ॥ वाणीभूषणेऽपि—‘उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि ष स्युः । तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रभेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥’ इति ॥

उपजातिमुदाहरति जहा (यथा)—

बालो कुमारो स षण्मुण्डधारी उप्पाअहीणा हँउँ एक णारी ।

अहण्णिसं खाहि विखं भिखारी गइ भविच्चि किल का हमारी १२१

[बालः कुमारः स षण्मुण्डधारी उपायहीनास्म्येका नारी ।

अर्हानिशं खाद विषं भिक्षुकगतिर्भवित्री किल कास्माकम् ॥]

गौरी शिव प्रत्याह—बालः कुमारः स्कन्दः स षण्मुण्डधारी । षण्मुख इत्यर्थः । उपायहीना अर्जनासमर्थाहमेकला नारी । हे भिक्षुक शिव, त्वमर्हानिश विष खाद भक्षय । गतिर्भवित्री किल का । अस्माक षण्मुखधारिणो बालकस्य भोजनमत्यावश्यकमित्येकलाया मम का वा गतिर्भविष्यति तत्र वेदि । तत्र तुं भिक्षुकस्य गरलभोजनेनापि क्षुत्प्रतिकारदर्शनादिति भावः । ‘बालो—’ इत्यत्र ‘उप्पाअ—’ इत्यत्र च पादद्वये इन्द्रवज्राया लक्षणम्, पादद्वये चोपेन्द्रवज्राया लक्षणमिति द्वादशी रामाख्येयमुपजातिरिति । अन्याश्चोपजातयः सुषुद्धिभिरारुरेपु मत्कृतोदाहरणमज्यां च द्रष्टव्या इति ॥ अत्र च ‘बालः कुमारः’ इति ‘गतिर्भवित्री’ इति सविसर्गं केचित्पठन्ति । स च विसर्गो न दोषाय लौकिकभाषाया अनियमात् । संस्कृतमिश्रणाद्वेति सिद्धान्तः ॥

चतुर्दशानामप्युपजातीना नामान्याह—

किच्चि वाणी माला साला हंसी माआ जाआ बाला ।

अहा भहा पेम्मा रामा रिद्धी बुद्धी तासू णामा ॥ १२२ ॥

कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ 'रात्तर्त्नैरलमै रथोद्धता' इति च्छन्दोमञ्जर्या रादगणात्परै-
र्नगणरणलघुगुरुभी रथोद्धताऽन्दः ॥

यथा—

दीर्घघोपकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकारो व्यराजत ।

ईर्ष्ययैव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥

उट्टवणिका यथा—ऽ, 1S1, 11S, 1, S, 1, S ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदै रथोद्धता ।

यामुनं तटनिवृज्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहतिच्छलात् ॥

उट्टवणिका यथा—S1S, 111, S1S, 1, S, ११×४=४४ ॥ इति रथोद्धता निवृत्ता ॥

अथ स्वागताऽन्दः—

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पपुष्करयुगा वलयश्रीः ।

वर्णिताह्रिपतिवक्रसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ १२४ ॥

अथ च स्वयमेवागता स्वागता सुन्दरमागतमागमनं यस्या वेति तादृशी नायिका कस्य
न मानसं हरतीति ध्वनिः ॥ 'स्वागता रनभगैर्गुरुणा च' इति च्छन्दोमञ्जर्या रणनगणम-
गणगुरुभिर्गुरुणा च स्वागता भवतीत्युक्तम् । यथा—

पङ्कजं तदपि पाथसि ममं चन्द्रमाः स च घनान्तरितोऽभूत् ।

त्वन्मुखेन्दुहतयापि विनोदं नैव हन्त सहते हतरेखा ॥

उट्टवणिका यथा—S, 1, S, 1, 11S, 11S, S, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

यस्य चेतसि सदा मुरवैरी बल्लुञ्जीजनविलासविलोलः ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरवर्गः ॥

उट्टवणिका यथा—S1S, 111, S11, SS ११×४=४४ ॥ स्वागता निवृत्ता ॥

अथानुकूलाऽन्दः—

स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ॥ १२५ ॥

भगणतमणनगणगुरुगुरुवधेद्भवन्ति तदानुकूलाभिध च्छन्दो भवति ॥ यथा—

बल्लुञ्जवेपा मुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्तिः ।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥

उट्टवणिका यथा—S11, S11, 111, SS, ११×४=४४ ॥ अनुकूला निवृत्ता ।

अथ भ्रमरविलासितऽन्दः—

मो गो नौ गो भ्रमरविलासितम् ॥ १२६ ॥

मगणगुरुनगणद्वयगुरुभिर्भ्रमरविलासितानामकं छन्दो भवति ॥ यथा—

मुग्धे मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफल्यतु हरिः ।

फुल्ला मल्ली भ्रमरविलसिताभावे, शोभां कलयति किमु ताम् ॥

उद्धृणिका यथा—SSS, S, III, III, S, ११×४ = ४४ ॥ भ्रमरविलसिता निवृत्ता ॥
अथ मोटनकच्छन्दः—

स्यान्मोटनकं तजजाश्च लंगौ ॥ १२७ ॥

तगणजगणद्वयलघुगुरुभिर्मोटनकनामा च्छन्दः ॥ यथा—

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्वाणूरमहाभटमोटनकम् ।

यः कैलिलवेन चकार समे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलघोर्वैकल्पिकं गुह्यत्वं ज्ञेयम् ॥ उद्धृणिका यथा—SSI,
ISI, ISI, I, S, ११×४ = ४४ ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या रुद्र (११) संख्याक्षरस्याष्टचत्वारिंशदधिकं सहस्रद्वयं २०४८ भेदा भवन्ति । तत्र कियन्तोऽपि भेदाः प्रोक्ताः, शेषा भेदाः
सुर्षाभिः प्रस्तार्य समूहनीया इति ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तारे प्रस्तारादिभूतं विद्याधरनामकं छन्दोऽभिधीयते—

चारी कण्ठा पाए दिण्णा सव्वासारा पाआअन्ते दिज्जे कन्ता चारी हारा।
छण्णावेआ भत्ता गण्णा चारी पाआ विज्जाहारा जम्पे सारा णाआराआ॥
[चत्वारः कर्णाः पादे दत्ताः सर्वसाराः पादान्ते दीयन्ते कान्ताश्चत्वारो हाराः।
पण्णवतिर्मात्रा गणिताश्चतुर्षु पादेषु विद्याधरं जल्पति सारं नागराजः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सर्वसारभूताश्चत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणाः पादे दीयन्ते, पादान्ते
कान्ताश्चत्वारो हारा गुरुवश्च दीयन्ते । एवं द्वादशापि वर्णाः पादौ गुरवः कर्तव्या इत्यर्थः ।
तत्र पदचतुष्टयेऽपि द्वादशचतुष्केण समुदिता वर्णा अष्टचत्वारिंशत् । तद्विगुणाभिप्रायेण
मात्राः पण्णवति (१६) गणिता यत्र तच्छन्दःसु सारं श्रेष्ठं विद्याधरनामकं छन्दो भवतीति
नागराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥

विद्याधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

धीसां कण्ठा वासू दीसा सीसा गङ्गा णाआराआ किज्जे हारा गौरी अङ्गा।
गैत्ते चम्मा मारू कामा लिज्जेकित्ती सोई, देऊ सुक्खं देऊ तुम्हा भत्ती॥

१. 'जामू कण्ठा वीसा दिहा (यस्य कण्ठे विपं दृष्टम्)' रवि०. २. 'णारि (नारी)'
रवि०. ३. 'कन्धे रामा (गण्णाभितामः)' रवि०. ४. 'सजे (मत्ता)' रवि०. ५. 'उम्मा-
मत्ता (उमाभर्ता)' रवि०.

[विपं कण्ठे वासो दिशः शीर्षे गङ्गा नागराजः कृतो हारो गौर्यङ्गे ।

गात्रे चर्म मारितः कामो लब्धकीर्तिः स देवः सुखं ददातु युष्मभ्यं भक्त्या ॥]

स इति प्रसिद्धो दीप्यतीति देवः अप्रतिहतक्रीडः परमशिवोऽनाद्यन्तो नित्यविहरण-
शीलः । तदुक्तं योगवासिष्ठे—‘न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः । आकारादि-
परिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कृतः । अकृत्रिममनाद्यन्तं देवं देव उच्यते ॥’ इति प्रति-
पादितलक्षणः तुम्हा युष्मभ्य भक्त्या तोषितः सम् सुखं निरतिशयानन्दचिन्मयात्वादल-
क्षणं ददातु । स कः । यस्य विप कण्ठे, कालकूटपानात् । यस्य वासो दिक् । दिग्म्बर
इत्यर्थः । यस्य शीर्षे गङ्गा । गङ्गाधर इत्यर्थः । येन नागराजः शेषो हारः कृतः । येन च
गौरी पार्वती अर्धाङ्गे धृता । अथ च गात्रे चर्म गजाजिन च धृतम् । येन च कामः क-
र्षणं मारु मारितो दग्धः । अत एव तेन तेन कर्मणा प्राप्ता कीर्तिर्वेन तादृशो वः सुखतो-
ऽस्त्विति ॥ उट्टवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, SS, १२×४ = ४८ ॥
विद्यापरो निवृत्तः ॥

अथ भुजङ्गप्रयात छन्दः—

धओ चामरो रूअओ सेस सारो ठए कण्ठए मुद्धए जत्थ हारो ।

चउच्छन्द किज्जे तथा सुद्धदेहं भुअङ्गापआअं पए वीसरेहम् ॥ १३० ॥

[ध्वजश्वामर (एवं)रूपः शेषः सर्वः स्थाप्यते कण्ठे मुग्धे यथा हारः ।

चतुश्छन्दः क्रियते तथा शुद्धदेहं भुजङ्गप्रयातं पदे विंशतिरेखम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र धओ ध्वज आदिलघुस्त्रिकलः प्रथमं भवति, ततश्चामरो गुरुः, एवं रूप-
क्रमेण शेषः सपूर्णश्चरणः स्थाप्यते । तद्विस्तारमाह—यथा हारो मुक्ताहारश्चतुर्भिः सरैः
क्रियते, तथा इदमपि शुद्धदेहम् । उट्टवणिकसमीकृत गण पदे विंशतिरेखाः कला यस्य
तादृशं भुजङ्गप्रयात चतुर्भिश्छन्दोभिः किञ्चे कर्तव्यमित्यर्थः ॥

उक्तमेव प्रकारान्तरेण गाथाछन्दसा व्यक्तीकृत्याह—

अहिगण चारि पसिद्धा सोलहचरणेण पिङ्गलो भणइ ।

तीणि सआ वीसग्गल मत्तासंखासैमग्गा इ ॥ १३१ ॥

[अहिगणाश्चत्वारः प्रसिद्धाः षोडशचरणेण पिङ्गलो भणति ।

त्रीणि शतानि विंशत्यधिकानि मात्रासंख्यासमप्रा भवति ॥]

यत्र प्रथमं अहिगण आदिलघुः पञ्चकलोऽर्थात् यगणाश्चत्वारः पदे प्रसिद्धाः समस्तेषु
छन्दोप्रत्येषु ‘भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्भ्यर्कारैः’ इति प्रसिद्धाः । अथ च—यगणस्य पञ्चकल-
त्वात्पदे विंशतिः कलाः । एवंरूप षोडशचरणेन चतुर्दशन्दोभिःप्रत्येण विंशत्यधिका त्रि-

शती मात्राणा समप्रा सप्या भवतीति पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘यदा वृत्तयो गन्धकर्णक्रमेण भवेयुश्चतस्रो वर वृत्तमेतत् । भुजङ्गप्रयात हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गा-पिराजस्तदा सजगाद ॥’ ॥

भुजङ्गप्रयातमुदाहरति—जहा (यथा)—

महामत्तमाभङ्ग पाए ठवीआ तथा तिक्खवाणा कडक्खे धरीआ ।

भुभा फास भोहा धनुहा समाणा अहो णाअगी कामराअस्स सेणा १३२

[महामत्तमातङ्ग पादे स्थापितस्तथा तीक्ष्णवाणा कटाक्षे धृता ।

भुजा पाशानि भुवो धनुषा समानाहो नागरी कामराजस्य सेना ॥]

अहो इत्याश्चर्ये । इय कामराजस्य मदननरपते सेना, नागरी अतिकुशला । राजत इति शेष । यद्वा—इय नागरी वदर्पभूमीपते सेनेव भाति । सेनासामग्रीमाह—एतस्या पाए चरणे महामत्तमातङ्ग स्थापित । गजगमनेति भाव । अय—एतस्या कटाक्षे-ऽपाङ्ग तीक्ष्णवाणा स्थापिता । तयैव च भुजा समान शुद्ध धनु स्थापितमिति ॥ उट्ट-वणिका यथा—ISS, ISS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘नि-शया तम पूरसपूरिताया प्रयान्ती रहस्त्वत्समीप समुक्ता । अकस्मत्समालोक्य माम-न्तिके ते तदा द्वीयुता तोयराशे सुता स्यात् ॥’ उट्टवणिनाप प्रनारातरेण यथा— I, SS, I, SS, I, SS, I, SS, १२×४ - ४८ ॥ भुजङ्गप्रयात निवृत्तम् ॥

अय लक्ष्मीधरच्छन्द —

हार गन्धा तथा कण्ण गन्धा उणो कण्ण सदा तथा तो गुरूआ गणो ।

चारि जोहा गणा णाअराआ भणो एहुरुएण लच्छीहरो सामुणो ॥१३३॥

[हारो गन्धस्ततः कर्णो गन्ध पुन कर्ण शब्दस्तथा तो गुरुर्गण्यते ।

चत्वारो योधा गणा नागराजो भणत्येतद्रूपेण लक्ष्मीधरो ज्ञातव्य ॥]

भो शिष्या, यत्र प्रथम हारो गुह, ततो गन्धो लघु, तत कर्णो द्विगुरुर्गण, तत पुनर्गन्धो लघुरेव तदनन्तर कर्ण तत शब्दो लघु तथा तो तकारस्तगणेऽत्यलघु-र्गण इत्यर्थ ॥ ततोऽपि गुरुर्गण्यते । एव द्वादशवर्णात्मक पदम् । उक्तलक्षणमेवोत्तरार्धेन स्पष्टीकरोति—चारिति । चत्वारो जोहा गणा रगणा मध्यलघुका गणा यत्रेतद्रूप लक्ष्मी-धर इति ज्ञातव्यमिति नागराज पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘द्वादशीवर्णक निमित्त सतत वेदि लक्ष्मीधर घृतमासीर्तितम् । दृश्यते यच्चतुर्जोहलैरद्वित पनगाधीश-वाणाधिनोदायितम् ॥’ चतुर्जोहलैश्चतुभा रगणैरित्यर्थ ॥ प्रथमान्तरे तु ‘सग्विर्णा’ इति नामान्तरम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘कीर्तितेषा चतुर्विना सग्विणी’ इत्युक्तम् ॥

लक्ष्मीधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

भज्जिआ मालवा गज्जिआ णाणला णिज्जिआ कुकुडा लुट्टिआ गुज्जग ।

वद्गआ भद्गआ ओट्टिआ मोट्टिआ मेन्टआ कण्णिआ कित्तिआ थण्णिआ ॥

[भञ्जिता मालवा गञ्जिताः कानला निर्जिताः कुकुटा लुण्ठिता गुर्जराः ।
वद्वा भग्ना उत्कला मोटिता म्लेच्छाः कर्तिताः कीर्तयः स्थापिताः ॥]

कश्चिद्वन्दी कर्ण स्तीति—येन कर्णेन मालवा देशविशेषा भञ्जिता आमर्दिताः, कान-
लाश्च देशविशेषा गञ्जिताः, कुकुटा अपि निर्जिताः, गुर्जरा लुण्ठिताः, वद्वा वद्देशा
भग्नाः, उत्कला मोटिताः, म्लेच्छाश्च कर्तिताः । लवणः खण्डिताः इत्यर्थः । अतः सर्वत्र
कीर्तिः स्थापिता येन स कर्णो जयतीति प्रबन्धस्थेन कर्णा सह संबध्यते ॥ उट्टवणिका
यथा—S, I, SS, I, SS, I, SS, I, S, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णीभूपणे]—
'रासफेलीकलोद्भाससंभावितं गोपसीमन्तिनीन्दसंलालितम् । राधया गीतसंमुग्धयालि-
हितं नीमि गोपालकं देवरीचालकम् ॥' चरित्रणी निवृत्ता ॥

अथ तोटकच्छन्दः—

सगण ङुअ चारि पलन्ति जही गण सोलहमत्त विराम कही ।
तह पिङ्गलअं भणिअं उचिअं इह तोटाछन्दवरं रचिअम् ॥ १३५ ॥

[सगणा ध्रुवं चत्वारि पतन्ति यत्र गणेषु षोडशमात्रासु विरामः कथितः ।
तथा पिङ्गलेन भणितमुचितमिह तोटकछन्दोवरं रचितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र ध्रुवं निश्चितं चत्वारः सगणा गुर्वन्तगणाः पतन्ति गणेषु षोडश-
मात्रासु विरामः कथितः । तथा पिङ्गलेन भणितमुचितं यत्तदिह लोके छान्दसिकेस्तो-
टकमिति छन्दोवरं रचितमिति ॥ भूपणेऽप्युक्तम्—'विनिघेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसं-
ख्यकवर्णकृत सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंभणितं कुरु तोटकवृत्तमिदं ललितम् ॥' 'वद
तोटकमन्धिसकारयुतम्' इत्यन्यत्रापि ॥

तोटरुमुदाहरति—जहा (यथा)—

चल गुञ्जर कुञ्जर तज्जि मही तुअ वव्वर जीवण अज्जु णही ।
जइ कोपइ कण्णणरेन्दवरा रण को हरि को हर वज्जहरा ॥१३६॥

[चल गुर्जर कुञ्जरास्त्यक्त्वा महीं तव बर्वर जीवनमद्य नहि ।

यदि कुप्यति कर्णनरेन्द्रवरो रणे को हरिः को हरो वज्रधरः ॥]

हे गुर्जर गुर्जराधिपते, कुञ्जरान्महीं च त्यक्त्वा चल । अपसरत्यर्थः । हे बर्वर वृथाप्रलापिन,
तव जीवनमद्य नास्ति । यदि कुप्यति कर्णनरेन्द्रः, तदा रणे को हरिः, को वा हरः, को
वज्रधरः । कुपितस्य तस्य पुरत एते देवा अपि स्यातुमशक्ताः, किमुत त्वम् ! अतः
सर्वमपि वस्तुजातं विमृज्य महीमपि त्यक्त्वा पलायनमेवोचितमिति गुर्जरदेशाधिपति
प्रत्यमात्यवचनम् ॥ उट्टवणिका यथा—॥S, ॥S, ॥S, ॥S, १२×४ = ४८ ॥
तोटकं निवृत्तम् ॥

अथ सारङ्गः—

जा चारितकारसंभेभउकिट्ट सारङ्गरूपक सो पिङ्गले दिट्ट ।

जा तीअवीसामसंजुत्त पाएहि णाजाणिए कान्ति अण्णोण्णभाएहि १३७

[यचतुस्तकारसंभेदोत्कष्टं सारङ्गरूपकं तत्पिङ्गलेन दृष्टम् ।

यच तृतीयविश्रामसंयुक्तं पादेषु न ज्ञायते कान्तिरन्योन्यभागेषु ॥]

भोः शिष्याः, यचतुस्तकारस्य तगणचतुष्टयस सम्यग्भेदेनोत्कृष्ट सारङ्गरूपकं तत्पिङ्ग-
लेनैव दृष्टम्, यच पादेषु चरणेषु तृतीये वर्णे विश्रामसंयुक्तं न ज्ञायते कान्तिरस्य च्छन्दसो-
ऽन्योन्यभागेन प्रस्ताररीत्येत्यर्थः ॥ भूषणे तु—‘कर्णे ध्वज जोहलं चामरं हि चिह्न सतालं
सदा सविधेहि । ख्यातं तथा पिङ्गलाधीश्वरेण सारङ्गमेतच्चतुर्हीरकेण ॥’ चतुर्हीरकेण
चतुर्भिस्तगणैरित्यर्थः ॥ पञ्चकलप्रस्तारेऽन्तलयोः पञ्चकलस्य हीरकमिति संज्ञा, वर्णदृत्ते
तु तस्यैव तगणसंज्ञेत्युक्त एवार्थः इति ॥

सारङ्गमुदाहरति—जहा (यथा)—

रे गौड थक्खन्तु तो हत्थिजूहाइ पड्डिट्टि जुड्डन्ति पाइक्खूहाइं ।

कासीसराआसरासारअग्गेण की हत्थि की पत्ति की वीरवग्गेण ॥१३८॥

[रे गौड तिष्ठन्तु ते हस्तियूयानि परावृत्य युध्यन्ते पत्तिकव्यूहानि ।

काशीशराजशरासाराग्रे किं हस्तिभिः किं पत्तिभिः किं वीरवर्गेण ॥]

रे इति साक्षेप सनोधनम् । गौड गौडदेशधीश, तव हस्तियूयानि गजराजवृन्दानि
थक्खन्तु क्षणं तिष्ठत्वित्यर्थः । यतः पाइक्खूहाइं पत्तिप्राप्तानि पड्डिट्टि परावृत्य युध्यन्ते ।
यद्वा हस्तियूयविशेषण पदातिबहुलानीति । वस्तुतस्तु काशीशराजस्य शरासाराः धाणपर-
म्परास्तेषामग्रे किं हस्तिभिः, किं वा पत्तिभिः, किं वा वीरवर्गेण महासुभटसमुदाये-
नेति ॥ उट्टवणिका यथा—SS1, SS1, SS1, SS1, १२x४ = ४८ ॥ सारङ्गो निवृत्तः ॥

अथ मौक्तिकदामच्छन्दः—

पओहर चारि पत्तिद्धह ताम तितेरहमत्तह मोत्तिअदाम ।

ण पूव्वहि हार ण दिज्जइ अन्त विहूमअ अग्गल छप्पण मत्त ॥१३९॥

[पयोधराश्वत्वारः प्रसिद्धास्तत्र त्रित्रयोदशमात्राभिर्मौक्तिकदाम ।

न पूर्वं हारो न दीपतेऽन्ते द्विसती षट्षड्भासादाधिका मात्राणाम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र पदे चत्वारः पयोधरा जगणा गुरुमध्यमा गणाः प्रसिद्धास्तत्र त्रि-
भिरधिकाल्लयोदश । अर्थात् षोडशमात्राभिः पद यत्र तन्मौक्तिकदाम छन्दो भवति ।
अत्र च न पूर्वं हारो गुरुः, न चान्ते दीपत इति ॥ समुदितमानासख्यामाह—षट्षड्भा-
सादधिकं शतद्वयं मात्राणामिति ॥ अयमर्थः—षोडशचतुष्केण चतुःपष्टिः, तत्र चतुर्भिः

मोदमुदाहरति—जहा (यथा)—

गज्जड मेह कि अम्बर सामर फुल्लड णीव कि बुल्लड भम्मर ।

एकड जीअ पराहिण अम्मह कीलड पाउस कीलड वम्मह ॥१४२॥

[गर्जतु मेघ कि चाम्बर श्यामल फुल्लतु नीप किं चकूजतु भ्रमर ।

एक एव जीव पराधीनोऽस्माक गृह्णातु प्रावृट् गृह्णातु मन्मथ ॥]

काचित्प्रोषितपतिका वर्षासमयेऽपि वद्भ्रमनागत मत्वातिखिनमानसा प्रियसखी-
माह—हे सखि, गर्जतु मेघ, श्यामलोऽम्बरे, नीप कदम्बोऽपि पुष्पितो भवतु । किं च
भ्रमराऽपि कूजतु । अस्मान् तु पराधीन परायत्त एक एव जीव तस्मादेन किं प्रावृ-
ट् गृह्णातु, किं वा मन्मथो गृह्णातु, अथवा—उभयोर्मध्ये कोऽपि कीलड कालयतु । जडी
करोत्वित्यर्थ ॥ उट्टवणिका यथा— SII, SII, SII, SII, १२×४ = ४८ ॥ मोदक
निवृत्तम् ॥

अथ तरलनयनीउन्द —

णगण णगण कर चउगुण सुकइ कमलमुहि फणि भण ।

तरलणअणि सब करु लहु सबगुरु जवड णवरि कहु ॥ १४३ ॥

[नगणान्नगणान्कुरु चतुर्गुणान्सुकवि कमलमुखि फणी भणति ।

तरलनयनी सर्वान्कुर लघून्सर्वगुर्यावन्निर्वाह्य कथय ॥]

हे कमलमुखि, नगणा सर्वलघुका गणा, ताश्चतुर्गुणान्कुरु । एव च द्वादशापि वर्णा
लघून्कुरु । प्रतिलोमगत्या प्रस्तारस्य यावत्सर्वगुरुर्भवति तावीन्निर्वाह्य तरलनयनीनाम-
कमिद वृत्तम् । ईदृश सर्वलघ्वात्मक द्वादशवर्णप्रस्तारान्त्य भवतीति सुकवि पिङ्गलो भ
णति ॥ वाणीभूषणे तु—‘द्विजवरणणुगमुपनय सकुसुमनगणमिह रचय । सुदति विम
लतरफणिपतिनिगदिततरलनयनमिति ॥’

तरलनयनीमुदाहरति—जहा (यथा)—

कमलवअण तिणअण हर गिरिवरसअण तिसुलधर ।

ससहरतिलअ गलगरल वितरहि महि अभिमतवर ॥ १४४ ॥

[कमलनयन त्रिनयन हर गिरिवरशयन त्रिशूलधर ।

शशधरतिलक गलगरल वितर मह्यमभिमतवरम् ॥]

कश्चिद्भक्त शिव प्रार्थयते—हे कमलवदन, हे त्रिनयन, हे हर, हे गिरिवरशयन,
हे त्रिशूलधर, हे शशधरतिलक हे चन्द्रशेखर, हे गलगरल, मह्यमभिमतवर वितर । देहा
त्यर्थ ॥ उट्टवणिका यथा—III, III, III, III, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णाभूषणे]—

‘अपहर पुरहर मम दसभिनवकलियुगभयहर । हिमगिरि विहितशयनवर सुकृतसुलभ
शशधर ॥’ तरुलनधनी निवृत्ता ॥

अथ सुन्दरीच्छन्दः—

गगण चामर गन्धजुआ ठवे चमर सल्लजुआ जइ संभवे ।

रगण एक पदान्त हि देकिखभा सुमुहि सुन्दरि पिङ्गललकिखभा १४५

[गगणश्चामरो गन्धयुगं स्थाप्यते चामरः शल्ययुगं यदि संभवति ।

रगण एकः पदान्ते दृश्यते सुमुखि सुन्दरि पिङ्गललक्षिता ॥]

हे सुमुखि, यत्र पूर्वं नागणखिलध्वात्मको गणः, ततश्चामरो गुरुः, तदनन्तरं गन्धयुगं लघुद्वयं स्थाप्यते, ततश्चामरो गुरुः, ततश्च शल्ययुगं लघुद्वयं यदि संभवति, ततश्चैको र-
गणो मध्यलघुको गणः पदान्ते दृश्यते तत्सुन्दरीनामकच्छन्दः पिङ्गलेन लक्षितमिति ॥
भूषणे तु—‘कुसुमगन्धरसैरतिभूषिता चरणसंगतनूपुरमण्डिता । करमुवर्णलसद्दलयान्विता
स्फुरति कस्य न चेतसि सुन्दरी ॥’ अथ च—तादृशी सुन्दरी नायिका कस्य चेतसि न
स्फुरतीत्यर्थः ॥

सुन्दरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

वहइ दक्षिणमारुअसीअला रवइ पञ्चम कोमल कोइला ।

महुअरा महुपाणबहुसरा धरइ सुन्दरि संभममादरा ॥ १४६ ॥

[वहति दक्षिणमारुतशीतलो रीति पञ्चमं कोमलं कोकिलः ।

मधुकरा मधुपानबहुस्वरा धरति सुन्दरी संभ्रममादरात् ॥]

काश्चित्स्वमिश्रं प्रत्याह—शीतलो दक्षिणो माहतो मलयानिलो वहति, कोकिलः
पिकोऽपि कोमलं पञ्चम रीति । मधुकरा अमरा मधुपानेन बहुस्वराः सन्तो अमान्ति । अत
एतादृशे वसन्ते महोत्सवे जाते सतीत्यं सुन्दरी कान्ता श्लेषनिमित्तं संभ्रममावेगमादराद्-
धातीति ॥ उद्धरणिका यथा—॥, S, ॥, S, ॥, S, S, १२×४=४८ ॥ यथा वा[णी-
भूषणे]—‘असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया मनसि कामविचेष्टितमीदृशे । मलयमाहत्तंचालि-
तमालतीपरिमलप्रसरो हतवासाः ॥’ सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तार एव कागिथिदृत्तानि प्रन्यान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथम
प्रमिताक्षरच्छन्दः [वाणीभूषणे]—

करसङ्गिशङ्खबलया सरसा कनकद्वयैकबलया सुभुजा ॥

वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा प्रमिताक्षरा विजयते वनिता ॥ १४७ ॥

वनितापक्षे—सुगमोऽर्थः । वृत्तपक्षे—सगणजगणाभ्यां (सगणाभ्यां च) प्रमिताक्षरति
फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्यां ‘प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता’ इत्युक्तमिति ॥

यथा [वाणीभूषणे]—

अभजद्भयादिव नभो वसुधां दधुरेकतामिव समेत्य दिशः ।

अभवन्मही पदयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलघोर्विकल्पेन गुरुत्वमिति ॥

यथा वा—

अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीद्युरिता ।

प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणितिव्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥

‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥’

इति माघकाव्येऽपि ॥ उट्टवणिका यथा—॥S, ISI, IIS, IIS, १२×४=४८ ॥ प्रमिताक्षरा निवृत्ता ॥

अथ द्रुतविलम्बितं छन्दः—

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १४८ ॥

नभौ नगणभगणी, अथ च भरौ भगणरगणी यत्र तद्रुतविलम्बितवृत्तम् इति शेषनागः पिङ्गल आहति ॥

यथा—

तरणिजापुलिने नवबलुर्वापरिपदा सह कैलिकुतूहलात् ।

द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥

यथा वा माघकाव्ये षष्ठसर्गे—

‘नयपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमशोभयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥I, SII, SII, SIS, १२×४=४८ ॥ द्रुतविलम्बित निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनमसैः ॥ १४९ ॥

रगणनगणभगणभगणैश्चन्द्रवर्त्मोऽयं वृत्तमाचार्यो निगदन्तीति ॥

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।

इष्टवर्त्म तदलंकुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥

उट्टवणिका यथा—SIS, III, SII, IIS, १२×४ = ४८ ॥ चन्द्रवर्त्म निवृत्तम् ॥

अथ वंशस्थविलं छन्दः—

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ॥ १५० ॥

यत्र जतौ जगणतगणौ, अथ च जरौ जगणरगणौ भवतः, तद्वंशस्थविलं वृत्तमिला-
चार्या वदन्ति ॥ यथा—

विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्णं यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥

उट्टवणिका यथा—ISI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ वंशस्थविलं निवृत्तम् ॥
अथेन्द्रवंशाछन्दः—

तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ॥ १५१ ॥

तद्वंशस्थविलमेव प्रथमाक्षरे गुरौ सतीन्द्रवंशाख्यं तगणद्वयजगणरगणाभ्यां(णैः) वृत्तं
भवतीति वेदितव्यम् ॥ अथ चैतयोर्वंशस्थविलेन्द्रवंशयोःरुपजातयश्चतुर्दश भवन्तीति त-
द्भेदाः सुधीभिः पूर्वप्रदर्शितप्रक्रियया स्तवनीया इत्युपदिश्यते । एते चोपजातिकृतचतुर्दश
भेदाः प्रकृतप्रस्तारणिण्डसंख्यातोऽधिका वेदितव्या इति ॥

इन्द्रवंशा यथा—

‘दैत्येन्द्रवंशाग्निरुर्दीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः ।

यस्मिन्नधाक्षुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विपः ॥’

उट्टवणिका यथा—SSI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ इन्द्रवंशा निवृत्ता ॥
अथ वैश्वदेवीछन्दः—

वाणाश्चैरिच्छन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ १५२ ॥

यत्र ममौ मगणद्वयम्, अथ च यौ यगणद्वयं च, यत्र वाणाः पञ्च, अश्वाः सप्त, तै-
रिच्छन्ना जातविधामा सा वैश्वदेवी तन्नामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणामद्वैतं नैकं कृष्णमभ्यर्च्य भक्त्या ।

तन्नाशेषात्मन्याचिन्ते भाविनी ते भ्रातः संपन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ वैश्वदेवी निवृत्ता ॥
अथ मन्दाकिनी छन्दः—

ननररघटिता तु मन्दाकिनी ॥ १५३ ॥

या नगणद्वयरगणद्वयघटिता सा मन्दाकिनी तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥
यथा—

बलिदमनविधौ ममौ संगता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी ।

गुरानिहितसिताम्बुजस्रग्निभां हरतु जगदधं स पीताम्बरः ॥

‘सहशरनिधिज तथा कार्मुकम्’ इत्यादि भार्वाती । ‘अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया’ इति माघे ॥ उट्टवणिका यथा—॥१॥, ॥३॥, ॥११॥, ॥१२॥, १२×४ = ४८ ॥ मन्दा-
किनी निवृत्ता ॥

अथ कुसुमविचित्राञ्जन्दः—

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ १५४ ॥

यत्र नगणयगणसहितौ न्यौ नगणयगणावेव भवतः, तत्कुसुमविचित्रानामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपी पिहितचरित्रा ।

मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥

उट्टवणिका यथा—॥१॥, ॥११॥, ॥१२॥, १२×४ = ४८ ॥ कुसुमविचित्रा निवृत्ता ॥

अथ तामरसच्छन्दः—

इह वद तामरसं नजजा यः ॥ १५५ ॥

हे कान्ते, यत्र नगणजगणजगणाः, अथ च यो यगणो यदि भवति, तदा तामर-
सास्य वृत्तं वद ॥

यथा—

स्फुटसुषमा मकरन्दमनोज्ञं ब्रजललनानयनालिनिपीतम् ।

तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकारसि ममास्तु ॥

उट्टवणिका यथा—॥१॥, ॥११॥, ॥१२॥, १२×४ = ४८ ॥ तामरस निवृत्तम् ॥

अथ मालतीछन्दः—

भवति नजात्रथ मालती जरौ ॥ १५६ ॥

यत्र नजा नगणजगणौ, अथ च—जरौ जगणरगणौ भवतः सा मालतीछन्दो भवतीति ॥

यथा—

इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारल्लुपः ।

कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमामलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥

कुत्रचिदियमेव ‘यमुना’ इति ॥ ‘अपि विजहोहि द्रोणगृहनम्’ इति भार्वाती ॥ उ-
ट्टवणिका यथा—॥१॥, ॥११॥, ॥१२॥, १२×४ = ४८ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथ मणिमालाञ्जन्दः—

ल्यौ ल्यौ मणिमाला छिन्ना गुह्यर्क्षः ॥ १५७ ॥

यत्र प्रथमं ल्यौ तगणयगणौ, अथ च ल्यौ तगणयगणावेव भवतः सा गुह्यर्क्षः पदा-
नानानैश्छिन्ना जातविभ्रामा मणिमाला तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रह्वामरमौली रत्नोपल्युक्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।

गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणामास्ते मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥

उट्टवणिका यथा—SSI, ISS, SSI, ISS, १२×४ = ४८ ॥ मणिमाला निवृत्ता ॥

अथ जलधरमालालन्दः—

म्भौ स्मौ गौ चेज्जलधरमालाऽध्यङ्गैः ॥ १५८ ॥

यत्र प्रथमं म्भौ मगणभगणौ, अथ च स्मौ सगणगुरु भवतः, ततश्च गौ गुरुद्वयं चेद्भवति । किं च—अन्धयधत्वारः, अद्धान्यष्टौ, अष्टाहयोगाभिप्रायेण, तैः छतविरतिः, तदा जलधरमाला तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छिद्यै जलधरमाला नव्या ।

भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात्सा वः ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SII, IIS, S, SS, १२×४ = ४८ ॥ अत्रापि प्रस्तार-
गत्या द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षण्णवत्यधिकं सदृशचतुष्टयं भेदा भवन्ति तेषु कियन्तः प्रद-
शिताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्य सूचयितव्या इत्यलं पक्षवेनेति ॥

अथ त्रयोदशाक्षरप्रस्तारे मायानामकं छन्दो लक्ष्यते—

कण्णा दुण्णा चामर सहाजुबला जं

वीहा दीहा गन्धअजुग्गा पअलातम् ।

अन्ते कन्ता चामर हारा सुहकाभा

वाएसा मत्ता गुणजुत्ता भणु माआ ॥ १५९ ॥

[कर्णौ द्विगुणश्चामरः शल्ययुगलं पत्र

द्वौ दीर्घौ गन्धकयुगमं प्रकटितम् ।

अन्ते कान्तश्चामरो हारः शुभकाया

द्वाविशतिर्मात्रा गुणयुक्ता भण मायाम् ॥]

हे मुग्धे, जं यत्र प्रथमं कण्णा दुण्णा द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकौ गर्णौ भवतः, सतथा-
मरो गुहरेव, तदनन्तरं शल्ययुग लयुद्द्वयमित्यर्थः । ततोऽपि वीहा दीहा गुरुद्वयम्, ततोऽपि
गन्धयुग लयुद्द्वयं प्रकटितम् । अन्ते एतदन्ते चामरो गुरुः, हारोऽपि गुहरेव भवति ।
शिष्यबोधनार्थं पदपूरणार्थं वा चरणे मात्रानिवममाह—उभक्त्या शुद्धशरीरा द्वावित-
तिर्मात्रा गुणयुक्ता यत्र तं तां मायां मायानामकं वृत्तं भण पठेत्यर्थः ॥ यागीमूर्खे
तु—‘ट्टता कर्णौ रुण्डलयुक्तौ गुरु रत्नं भूता पार्दं नृपुरयुक्तं गुरु हारम् । मायावर्ण

पिङ्गलनागोदितमेतज्जानीतादः पण्डितवक्त्राम्बुजसारम् ॥' क्वचिदस्याः 'पदमत्तमयूरः'
इति नामान्तरम् ॥

मायामुदाहरति—जहा (यथा)—

ए अत्पीरा देक्ख सरीरा घरु जाआ

वित्ता पुत्ता सोअर मित्ता सब माआ ।

काहेलागी वब्बर बोलावसि मुज्झे

एका कित्ती किज्जहि जुत्ती जइ सुज्झे ॥ १६० ॥

[एतदस्थिरं पश्य शरीरं गृहे जाया

वित्तं पुत्रा सोदरा मित्रं सर्वाणि माया ।

किंनिमित्तं वर्वराकारयसि मां

एकां कीर्तिं कुरु युक्तां यदि जानासि ॥]

कश्चित्स्त्रयमतिनिर्विण्णः स्वमित्रमुपदिशति—हे वयस्य, एतदस्थिर शरीरं पश्य, एहं
सदन, जाया कलत्र, वित्तं धनं, पुत्रास्तनयाः, सोदरा भ्रातरः, मित्रमित्येतानि सर्वाणि
माया । हे वर्वर, किंनिमित्तमाकारयसि माम् । अतः कारणादेकां युक्तां कीर्तिं कुरु यदि
सुज्झे जानासि ॥ उट्टवणिका यथा—SS, SS, S, ॥, SS, ॥, SS, १३×४ = ५२ ॥
यथा वा[णीभूषणे]—'उद्यद्वाधा सप्रति राधा मधुमासे शङ्के संकेतं प्रति याता किमुदास्ते ।
फेलेकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यास्त रहस्या प्राणत्राणं भावि कथं वा वदतास्याः ॥' 'हा तातेति
क्रन्दितमाकर्ण्य विपण्णः' इत्यादि रघौ ॥ माया निवृत्ता ॥

अथ तारकछन्दः—

ठइ आइ लहुज्जुअ पाय करीजे

गुरु सल्लज्जुआ गुरु सल्लज्जुआ जे ।

पअअन्त हि पाअ गुरुज्जुअ किज्जे

सहि तारअच्छन्दइ णाम भणिज्जे ॥ १६१ ॥

[स्थापयित्वादी लघुयुगं पादे कुर्या-

द्वुरुः शल्ययुगं गुरुः शल्ययुगं यत्र ।

पदान्ते.....गुरुयुगं कुर्या-

त्सखि तारकछन्दो नाम भण्यते ॥]

हे सखि, स्थापयित्वा आदी लघुद्वयं, ततः पादे यत्र गुरुशल्यी गुरुः, अथ च लघु-
द्वयमित्यर्थः । पुनरपि गुरुशल्यी, ततोऽपि जे यत्र पूर्वं गुरुशल्यद्वयमुक्तम्, तदेवामे देय-

मिति ॥ पदान्ते च गुरुयुगं क्रियते तच्छन्दोनाम तारकमिति भण्यते । सगणचतुष्टये-
नान्तगुरुणा तारकमिति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भूषणे—‘यदि त्रोटकवृत्तपदे गुरुरेको
भवतीह तदा किल तारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गलवर्णितमेतद्द्वरपण्डितमण्डलिका-
हृतचित्तम् ॥’

. तारकमुदाहरति—जहा (यथा)—

णवमञ्जरि लिङ्जिअ चूअहगाच्छे

परिफुल्लिअ केसुणभावण आच्छे ।

जइ एत्थि दिगन्तर जाइहि कन्ता

किअ मैम्मह ण च्छि कि ण च्छि वसन्ता ॥ १६२ ॥

[नवमञ्जरी गृहीता चूतकगुच्छेन

परिपुष्पितं नवकिंशुक्लवनमच्छम् ।

यदि.....दिगन्तरं यास्यति कान्तः

कि मन्मथो नास्ति कि नास्ति वसन्तः ॥]

हे सखि, चूतक्षेत्रे नवमञ्जरी गृहीता । कि च (प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्) नवकिं-
शुक्लवनमिति सुन्दरं यथा भवति तथा परिपुष्पितम् । यदि तस्मिन्समये कान्तो दिगन्तरं
यास्यति तदा कि मन्मथो नास्ति कि वा वसन्त एव नास्ति, इति सखीं प्रति नायिका-
वचनम् ॥ उटवणिका यथा— ॥, S, ॥, S, ॥, S, ॥, S, S, १३×४ = ५२ ॥ यथा
वा[णीभूषणे]—‘अतिमारतरं हृदि चन्दनपङ्क मनुते सरसीपवनं विपशङ्कम् । तव दुस्तर-
तारवियोगपयोधेनेहि पारमसी भविता परमाधेः ॥’ तारको निवृत्तः ॥

अथ कन्दच्छन्दः—

धजा तूर हारो पुणो तूर हारेण

गुरु सइ किज्जे अ एका तभारेण ।

कएसा कला कन्दु जम्पिज्ज णाएण

असी होइ चउअग्गला सव्वपाएण ॥ १६३ ॥

[ध्वजस्तूर्यं हारः पुनस्तूर्यं हारः

गुरुः शब्दः क्रियते चैकस्तकारः ।

१. ‘किज्जिअ (कृता)’ रवि०. २. ‘केसुणभावण (किंशुक्लवनम्)’ रवि०. ३. ‘मैम्मह’
रवि०. ४. ‘गुरु कादला कण्य एको लभारेण (गुरुः, अनन्तरं बाह्यो लघुः, ततः
कर्णो द्विगुरुणः, ततो लभारो लघुरेको यथास्ति)’ रवि०.

एकविंशतिकलः कन्दो जल्पितो नागेन

अशीतिर्भवति चतुरधिका सर्वपादे[न] ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं ध्वज आदिलपुत्रिकलः क्रियते, ततस्तुत्तमादिमुसुत्रिकलः, ततो हारो गुरुः, पुनरपि त्र्यंमादिगुरुत्रिकल एव, ततो हारो गुरुः, पुनरपि गुरवेव, ततः शब्दो लघुः, ततोऽप्येकस्तकारस्तगण इत्यर्थः ॥ एवं पदे एकविंशतिः कला यत्र तत् नागेन पिङ्गलेन कन्द इति छन्दोनाम जल्पितम् । समुदितमात्रासख्यामाह—सर्वपादे[न] पादचतुष्टये[न] चतुरधिका अशीतिः कलाः भवन्तीति ॥ भूपणे तु—‘ध्वजं चामर मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वयं चापि युक्तं समुदेण । तदा भाविभोगीन्द्रवक्राब्ज-मतिन जनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥’

कन्दमुदाहरति—जहा (यथा)—

ण रे कंस जाणेहि हौ एक वालाह

हऊं देवईपुत्त तो वंसकालाह ।

तहा गेहु कंसो जणाणन्दकन्देण

जहा ह त्ति दिट्ठो णिआणारिविन्देण ॥ १६४ ॥

[न रे कंस जानीह्यहमेको बाल इति

अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकालः ।

तथा गृहीतः कंसो जनानन्दकन्देन

यथा हत इति दृष्टो निजनारीवृन्देन ॥]

रे वंस, अहं एकः कश्चन बाल इति मा जानीहि । अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकाल इति बुध्यस्व । जनानन्दकन्देन देवकीनन्देन तथा गृहीतः कंसो यथा हत एव दृष्टो निजनारीवृन्देनेति ॥ उद्देशिका यथा—1S, S1, S, S1, S, S, 1, S1, 9३x४=५२ ॥ यथा वा[णीभूपणे]—‘हतं ते मनो नन्दगोपालबालेन नवीनाम्बुवाहावलीचारदेहेन । सुधा-वीचिसंवाधविम्बाधरामेण स्फुरद्दृशोभालसरकान्तिपूरेण ॥’ कन्दो निवृत्तः ॥

अथ पङ्कतलीकन्दः—

चामर पढमहि पापगणो धुअ

सल्ल चरणगण ठावहि सं जुअ ।

सोलह कलअ पआपअ जाणिअ

पिङ्गल पभणइ पङ्कअवालिअ ॥ १६५ ॥

[चामरः प्रथमं पापगणो ध्रुवं

शल्यश्वरणगणस्य स्थापय ततो युगलम् ।

षोडशकलाः पदे पदे ज्ञायन्ते

पिङ्गलः प्रभणति पङ्कावली..... ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमं चामरो गुरुः, ततः पापगणः पञ्चकलः सर्वलघुको गणः ध्रुवं निश्चितम्, ततः शल्यो लघुः, ततः पश्चाच्चरणगणजुञ्ज भगणद्वयं स्थापय । एवं च षोडशकलाः पदे पदे ज्ञायन्ते यत्र तत् पङ्कावली छन्द इति पिङ्गलः प्रभणति ॥ वाणीभूषणे तु—‘पादे कुसुमरसगन्धमतः शरणण्डकयुगलकरूपमुपाहर । नागनृपतिवरभाषितमुद्गुति वृत्तममलमिह पङ्कावलिरिति ॥’

पङ्कावलिमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो जग जणमउ सो गुणमन्तउ

जे कर परउअआर हसन्तउ ।

जो पुण परअआर विरुज्झइ

तासु जणणि किं ण थकइ चञ्चइ ॥ १६६ ॥

[स जगति जातः स गुणवा-

न्यः करोति परोपकारं हसन् ।

यः पुनः परोपकारं विरुध्यते

तस्य जननी किं न तिष्ठति बन्ध्या ॥]

स एव जगति जातः, स एव गुणवान्, यः करोति परोपकारं हसन्ननायासेन । यः पुनः परोपकारं विरुध्यते तस्य जननी किमिति बन्ध्या न तिष्ठति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयभिदामनुविन्दति । मन्मथविशिष्टभवेन निमीलति माधव तव विरहेण विपीदति ॥’ उट्टवणिका यथा— S, IIIII, I, SII, SII, १३×४ = ५२ ॥ पङ्कावली निवृत्ता ॥

अथ त्रयोदशाक्षरे प्रस्तार एव कानिचिद्दृष्टानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ।

तत्र प्रथमं मृगेन्द्रमुखं छन्दः—

भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ॥ १६७ ॥

यत्र ननी मगणत्रगणी, अथ च जरी जगणरगणी भवतः, ततो गो गुर्धरति तन्मृगेन्द्रमुखं छन्दः ॥

यथा—

गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्वा

युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।

क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य

क नु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥

उट्टवणिका यथा—III, ISI, III, SIS, S, १३×४=५२ ॥ मृगेन्द्रमुखं निरुत्तम् ॥

अथ प्रहर्षिणीछन्दः—

आ(द्या)शाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ १६८ ॥

मगणनगणजगणरगणगुरुभिः, आशाभिरष्टमिश्च(?) विरतिर्यत्र भवति तत्प्रहर्षिणीछन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

गोपीनामधरसुधारसस्य पानै-

रुत्तुङ्गस्तनकलशोपगूहनैश्च ।

आश्वर्यैः सुखरसविभ्रमैर्मुरारेः

संसारे मतिरभवत्प्रहर्षिणीह ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, III, ISI, SIS, S, १३×४=५२ ॥ प्रहर्षिणी निरुत्ता ॥

अथ रुचिराछन्दः—

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ॥ १६९ ॥

यत्र जभी जगणभगणी, अथ च सजौ सगणजगणौ भवतः, ततो गुरुः, चतुर्भिः, प्रहर्षैर्नवभिश्च विधामो यत्र तद्रुचिरानामकं छन्द इति ॥

यथा—

पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी

परिभ्रमन्त्रजरुचिराङ्गनान्तरे ।

समीरणोह्लासितलतान्तरालगो

यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥

उट्टवणिका यथा—ISI, SII, IIS, ISI, S, १३×४=५२ ॥ रुचिरा निरुत्ता ॥

१. 'व्याशाभिः' इति पाठइन्द्रोमञ्जरीपुस्तके दृश्यते; तस्य 'त्रिभिर्दशभिः' इति व्याख्यानं वरम्. अत एव 'त्रिदशमतिः' इत्यत्राकारे पाठ उपलभ्यते.

अथ चण्डी—

नयुगलसयुगलमैरिति चण्डी ॥ १७० ॥

यत्रगणद्वयसगणयुगलगुरुभिर्युक्तं भवति तच्चण्डीनामकं वृत्तमिति ॥

यथा—

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला-

कुपितकवलकरकालियमौली ।

चरणकमलयुगचापलचण्डी

पदनखरुचिजनिभोगगणिश्रीः ॥

उद्धवणिका यथा—॥१, ॥३, ॥५, ॥५, ५, १३×४=५२ ॥ चण्डी निवृत्ता ॥

अथ मञ्जुभाषिणी—

सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥१७१ ॥

यत्र सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरु भवतः, तन्मञ्जुभाषिणीछन्दः इति ॥
इयमेव सुनन्दिनीति शर्मा ॥

यथा—

अमृतोमिशीतलकरेण लालय-

स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरेः ।

नियतं कलानिधिरसीति बह्वृची

मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥

उद्धवणिका यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ५, १३×४=५२ ॥ मञ्जुभाषिणी निवृत्ता ॥

अथ चन्द्रिका छन्दः—

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चर्तुभिः ॥ १७२ ॥

नगणद्वयतगणयुगलगुरभिश्चन्द्रिका सप्तपञ्चविरचितविरतिर्भवतीति ॥

यथा—

शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते

दिनकरत्ननयातीरदेशे हरिः ।

विहरति रमसाद्बह्वृचीभिः समं

त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥

यथा वा—

‘इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः

सततगसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

असुमतिविपिनं वेद दिग्ब्यापिनं

पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥'

इति भारती ॥ क्वचिदियमेव 'उत्पलिनी' ॥ उट्टवणिका यथा—III, III, SSI, SSI, S,
१३×४=५२ ॥ चन्द्रिका निवृत्ता ॥

अथ कलहंसछन्दः—

सजसाः सर्गौ च कथितः कलहंसः ॥ १७३ ॥

सगणजगणसगणा यत्र सगणगुरु च, स कथितः कलहंसः ॥ कुत्रचिदयमेव 'सिंह-
नादः' इति ॥

यथा—

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनीकमलिनीकृतकैलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥

उट्टवणिका यथा—II S, ISI, II S, II S, S, १३×४=५२ ॥ कलहंसो निवृत्तः ॥

अथ प्रवोधिता छन्दः—

सजसा जगौ च भवति प्रवोधिता ॥ १७४ ॥

सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरु यत्र भवतः, तत्प्रवोधिताछन्दः ॥
यथा—

शयिता भृषा चटुलमाननिद्रया

रतिकैलिकुञ्जनिलये विलासिनी ।

मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना

स्मितमाततान सपदि प्रवोधिता ॥

उट्टवणिका यथा—II S, ISI, II S, ISI, S, १३×४=५२ ॥ प्रवोधिता निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोदशाक्षरस्य द्विनवत्युत्तरशतमयी सहस्राणि च भेदाः । तेषु
क्रियन्ते भेदा उक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्याकारात्स्वनुद्धितो वा सूचनीया इति ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारे वसन्ततिलका छन्दः—

कण्णो पइ उज पढमे जगणो अ वीण

अन्ते तुग्ङ्ग मअणो य अ तच्छ पाए ।

उत्ता वसन्ततिलभा फणिणा उरिद्धा

छेआ पढन्ति सरसा सुकइन्ददिद्धा ॥ १७५ ॥

[कर्णः पतति यत्र प्रथमो जगणश्च द्वितीयो-
ऽन्ते तुरङ्गः सगणो यश्च तथा पादे ।

उक्ता वसन्ततिलका फणिनोक्ता

छेकाः पठन्ति सुरसां सुकवीन्द्रदृष्टाम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमो गणः कर्णः पतति, जगणो मध्यगुरुको गणो द्वितीयः, तत-
स्तुरङ्गः सगणः, पुनश्च सगण एव, तथा पादे य अ यश्च आदिलघुयगणश्चेत्यर्थः। एवं यत्र
चतुर्दशाक्षरं पदं भवति सा फणिनोक्ता वसन्ततिलकोक्ता तां छेका विदग्धाः सुरसां
सुकवीन्द्रदृष्टां पठन्तीति ॥ कुत्रचिदियमेव सिहोद्धता ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणो-
क्तम्—‘कर्णस्फुरत्कनककुण्डलमण्डिता या भावान्विता चरणसंगतनूपुरश्रीः । गन्धा-
न्विता सुरसना वलयावनद्धा कान्ता वसन्ततिलका मुदमातनोति ॥’ कान्तापक्षे स्प-
ष्टोऽर्थः ॥

वसन्ततिलकामुदाहरति—जहा (यथा)—

जे तीय तिकखचलचक्खुतिहाअदिट्टा

ते कामचन्दमहुपञ्चममारणिज्जा ।

जेसं पुणो णिवडिआ सअला वि दिट्ठी

चिट्ठन्ति ते तिलजलञ्जलिदानजोग्गा ॥ १७६ ॥

[ये तस्यास्तीक्ष्णचलचक्षुस्त्रिभागदृष्टा-

स्ते कामचन्द्रमधुपञ्चममास्णीया ।

येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टि-

स्तिष्ठन्ति ते तिलजलञ्जलिदानयोग्याः ॥

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्थं कर्पूरमञ्जरीवर्णनपरं विदूषकं प्रति राज्ञो वचनमिदम् ॥ ये
लोकस्तस्यास्तीक्ष्णेन चक्षुषस्त्रिभागेन कटाक्षेण दृष्टा वीक्षिताः, ते कामचन्द्रमधुपञ्च-
ममास्णीया जाताः, येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टिः, ते तु तिलजलञ्जलिदानयोग्यास्ति-
ष्ठन्ति, पूर्वमेव मृता इत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—ऽऽ, ।ऽ।, ॥ऽ, ॥ऽ, ।ऽऽ, १४४४=५६॥
यथा वा[णीभूषणे]—‘शंभोः करेण पुलकाद्भ्रुवन्दुरेण सस्मेरमापृशति कुम्भमिमान-
नस्य । रोमाञ्चिताक्षितकुचान्तचलाशलायाः पायाप्रपातरलमीक्षितमम्बिकायाः ॥’ यमन्त-
तिलका निवृत्ता ॥

अथ चक्रपदच्छन्दः—

संभणिअ चरणगण पलिअ मुहो

संठविअ पुणु वि दिअवरज्जुअलो ।

जं करअलगण पअ पअ मणिओ

चक्रपअह भणु फणिवइ भणिओ ॥ १७७ ॥

[संभण चरणगणः पतति मुखे

संस्थापय पुनरपि द्विजवरयुगलम् ।

यत्र करतलगणः पदे पदे ज्ञात-

श्चक्रपदं भण फणिपतिर्भणति ॥]

हे मुग्धे, यत्र मुखे आदौ चरणगणो भणो गुर्वादिगणो यत्र पतति, ततश्च संस्था-
पय, पुनरपि द्विजवरयुगलं चतुर्लघुऋणद्वयम्, ततश्च यत्र करतलं सगणो गुर्वन्तगणो
यत्रैवं पदे पदे प्रतिचरणं ज्ञातः, तच्चक्रपदं वृत्तमिति फणिपतिर्भणतीति त्वं संभणति ॥
भूपणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणं लक्षितम्—'कुण्डलऋलितनगणमिह वृ(?)तयं गन्धकु-
सुमरसविरचितवलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं षोडशऋलमतिमुललितभणितम् ॥'
आदावन्ते च गुरुद्वयम्, मध्ये द्वादशलघुभिः पिण्डतो वर्णचतुर्दशात्मकः षोडशऋलश्वरणो
यत्रेति फलितोऽर्थः ॥

चक्रपदमुदाहरति—जहा (यथा)—

खज्जणजुअलगणअणवरउपमा

चारुकणअलइभुअजुअसुसमा ।

फुल्लकमलमुहि गअवरगमणी

कस्य सुक्किअफल विहिगहु रमणी ॥ १७८ ॥

[खज्जनोपमनयनयुगलवरा

चारुकनकलतासुपमभुजयुगा ।

फुल्लकमलमुखी गजवरगमना

कस्य सुकृतफलं विधिघटिता रमणी ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमास्खज्जनोपमनयनयुगलेन वरात्युत्कृष्टा चारुकनकलतासुपमाभु-
जयुगा । अथ वा—भुजयुगे चारुकनकलतायाः सुपमा यस्याः । अथ च—फुल्लकमल-
मुखी गजवरगमना मत्तगजराजगामिनी रमणी विधिना कस्य सुकृतफलं स्या ॥ उट्टव-
णिका यथा—SII, IIII, IIII, IIIS, १४×४=५६ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'सुन्दरि न-
मस्ति जलदचयर्षिरे देहि नयनयुगमतिघनचिजुरे । मानमिह न कुरु जलधरममये किं तव
भवति हृदयमिदमदये ॥' चक्रपदं निरुक्तम् ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ।
तत्र प्रथमं वासन्ती छन्दः—

मस्तो मो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ १७९ ॥

मगणतगणनगणमगणैर्गुरुद्वयेन च वासन्तीछन्दः ॥

यथा—

भ्राम्यदृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः

श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला ।

लीलालोला फल्लवविलसद्भस्तोह्यसैः

कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥'

उद्ववणिका यथा—SSS, SSI, III, SSS, SS, १४×४=५६ ॥

अथासवाधाछन्दः—

मो गो गो नौ मः शरनवभिरसंवाधा ॥ १८० ॥

यत्र पूर्वं मगणस्ततो गुरुद्वयम्, ततश्च नी नगणद्वयम्, अनन्तर मगणो भवति, शराः
पञ्च, तेन पञ्चभिर्नवभिश्च यत्र विरतिर्भवति तदसवाधाछन्दः ॥

यथा—

‘वीर्याग्नौ येन ज्वलति रतिरसाक्षिते

दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसंवाधा ।

धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुरभ्यर्थ्यः

साधूनां बाधां प्रशमयतु कंसारिः ॥'

उद्ववणिका यथा—SSS, SS, III, III, SSS, १४×४=५६ ॥ असंवाधा निवृत्ता ॥

अथापराजिता छन्दः—

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ १८१ ॥

नगणगुगळरगणसगणलघुगुरुभिः स्वरैः सप्तभिः कृतत्रिश्रामापराजिता ॥

यथा—

‘यदनवाधिभुजप्रतापकृतास्पदा

यदुनिचयचमूः परैरपराजिता ।

व्यजयत समरे समस्तरिपुत्रजं

स जयति जगता गतिर्गुरुडध्वजः ॥'

उद्ववणिका यथा—III, III, SSS, SSS, I, S, १४×४=५६ ॥ अपराजिता निवृत्ता ॥

अथ प्रहरणकालिका छन्दः—

ननभनलगिति प्रहणकालिका ॥ १८२ ॥

नगणद्वयमगणनगणलघुगुरुभिः प्रहरणकालिकाछन्दः ॥

यथा—

व्यययति कुसुमप्रहरण कालिका

प्रमदवनभवा तत्र धनुषि तथा ।

विरहविपदि मे शरणमिह ततो

मधुमधनगुणस्मरणमाविरतम् ॥

उट्टवणिका यथा—।।।, ।।।, S।।, ।।।, ।, S, १४×४=५६॥ प्रहरणकालिका निवृत्ता ॥

अथ लोलाछन्दः—

द्विःसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ॥ १८३ ॥

यदि चरणे द्विः सप्तच्छिदि सप्तभिद्वेदयुक्ते म्सौ मगणसगणौ, अथ च म्भौ मगण-
मगणौ, ततश्च गौ गुरु भवतः, तल्लोलानामक छन्दः ॥

यथा—

मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला

त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ।

तद्वन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे

श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, ।।S, SSS, S।।, SS, १४×४=५६॥ लोला निवृत्ता ॥

अथ नान्दीमुखी छन्दः—

स्वरभिदि यदि नौ सौ च नान्दीमुखी गौ ॥ १८४ ॥

यदि स्वरैः सप्तभिर्मेदोऽवच्छेदो यत्र तादृशे चरणे नौ नगणौ, अथ च सौ तगर्णा,
ततश्च गौ गुरु भवतो यत्र, तन्नान्दीमुखी छन्दः ॥

यथा—

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं

लहरिभुजलयाचारुफेनस्मितश्रीः ।

मुरहरकल्यासत्तिमासाद्य किं ते

प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥

उट्टवणिका यथा—।।।, ।।।, SSI, SSI, S, S, १४×४=५६॥ नान्दीमुखीनिवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तावगत्या चतुर्दशाक्षरस्य चतुरशीत्यधिकानि त्रिशतानि षोडशसदृशाणि च

भेदानाम् । तेषु कियन्तो भेदाः प्रदर्शिताः । शेषभेदाः सुधीभिराकरतः स्वमत्या वा प्रस्तौ-
स्वयमूहनीया इति दिक् ॥

अथ पञ्चदशाक्षरप्रस्तारे भ्रमरावली छन्दो लक्ष्यते—

कर पञ्च पसिद्धं विलब्धवररक्षणं

प्रभणन्ति मनोहर छन्दवरं रक्षणम् ।

गुरु पञ्च दहा लहु एरिसिअं रइअं

भमरावलि छन्द पसिद्ध किअं ठइअम् ॥ १८५ ॥

[करैः पञ्चभिः प्रसिद्धं विलब्धवररचनं

प्रभणन्ति मनोहरं छन्दोवरं रत्नम् ।

गुरवः पञ्च दश लघव एतादृशं रचितं

भ्रमरावली छन्दः प्रसिद्धं कृत्वा रचितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र करैः पञ्चभिः सगणैर्गुर्वन्तगणैर्विशेषेण लब्ध वर रचन यत्र तत्र
मनोहरं छन्दस्सु [उत्तमं] रत्नमाचार्याः प्रभणन्ति । अथ च—यत्र गुरवः पञ्च, लघवो
दश, तदेतादृशं छन्दो भ्रमरावलीति रचित विह्वलेन प्रसिद्धं कृत्वा स्थापितम् । इदानी-
तनैराचार्यैरिति ॥ वाणीभूषणे तु—‘भुजसगतशह्युगा वलयाकलिता करपुष्पसुगन्धवती
रसना रुचिरा । कनकद्वयनूपुरत्चास्तरा जयति भ्रमरावलिक्रा भुजगाधिपदुर्ललिता ॥’
द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥

भ्रमरावलीमुदाहरति—जहा (यथा)—

तुअ देव दुरित्तगणाहरणा चरणा

जइ पावउ चन्दकलाभरणा सरणा ।

परिपूजउ तेज्जिअ लोभ मणा भवणा

सुह दे मह सोरुविणासमणा रमणा ॥ १८६ ॥

[तव देव दुरितगणहरणश्चरणा (?)

यदि प्राप्नोमि चन्द्रकलाभरणं शरणम् ।

परिपूजयामि त्वत्त्वा लोभे मनो भवनं

सुखं देहि मया शोकविनाशमना रमण ॥]

१. ‘तुअ देव-’ इति पठित्वा ‘तव देव दुरितगणहरणा चरणा यदि प्राप्नोमि । च-
न्द्रकलामरणा शरणा ।’ ‘चन्द्रकलामरणा’ इत्यनेन चरणस्य नसाश्चन्द्रकलायद्भिताः,
एतादृशी चरणा परिपूजयामि’ इति रचिताः.

काश्चिद्भक्तः शिवं प्रार्थयते—हे चन्द्रकलामरण चन्द्रशेखर देव, यदि तव दुरितम-
 णहरणः पापसमूर्हविनाशकश्चरणः (?) शरणं प्राप्नोमि, तदा लोभे-मनस्त्यक्त्वा भवनं गृहं
 निरन्तरं परिपूजयामि । अतो मद्यं तादृशं सुखं देहि हे रमण नित्यविहारशील, येनाहं
 त्रिविधशोकविनाशमनाः । स्वामिति शेषः ॥ यथा का[णीभूपणे]—‘सखि संप्रति क प्रति
 मौनमिदं विहितं मदनैव धनुः सशरं स्वकरे निहितम् । नतिशालिनि का वनमालिनि
 मानकथा रतिनायकराजयक्रुदुःखमुपमि वृथा ॥’ उद्ववणिका यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५,
 ॥५, १५×४=६० ॥ अमरावली निवृत्ता ॥

अथ सर्वगुरुसारङ्गिकाछन्दः—

कण्ठा दीपणा सत्ता अन्ते एका हारा भाणीभा

‘पण्णाराहा हारा सारङ्गिका छन्दा जाणीभा ।

तीसा मत्ता पाए पत्ता भोईराभा जम्पन्ता

छन्दा किज्जे किन्ती लिज्जे सूणी मत्था कम्पन्ता ॥ १८७ ॥

[कर्णा दीयन्ते सप्तान्त एको हारो मान्यते

पञ्चदशहारं सारङ्गिकाछन्दो ज्ञातव्यम् ।

त्रिगुणमात्राः पादे प्राप्ता भोगिराजो जल्पति

छन्दः क्रियते कीर्तिर्गृह्यते श्रुत्वा मस्तकं कम्पते ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कर्णा द्विगुरवो गणाः सप्त दीयन्ते, अन्ते एको हारो गुरुमान्यते
 पूज्यते । अभ्याहितः क्रियत इत्यर्थः । एवं पदे पञ्चदशापि हारा गुरवो यत्र तत्सारङ्गिका-
 छन्द इति ज्ञातव्यम् ॥ तत्र शिष्यव्युत्पत्तिद्वये पादपूरणार्थं वा मात्रानियममाह—यत्र
 पदे गुरुणां द्विगुणाभिप्रायेण त्रिगुणमात्राः प्राप्ताः, तद्भोगिराजो जल्पति एवं छन्दः क्रि-
 यते कीर्तिरपि तेन गृह्यते । किं बहुना—यच्छ्रुत्वा मस्तकं कम्पते ॥ एतस्या एव ग्रन्था-
 न्तरे लीलाखेल इति नामान्तरम् ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—‘एकन्यूनी त्रिगुणमाला-
 पादौ चेल्लखेलः’ इति ॥

सारङ्गिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

मत्ता जोहा वैट्टे कोहा अप्पाअप्पी गव्वीभा

रोसारत्तासव्वागत्ता सहा भहा उव्वीभा ।

हत्थीभूहा सज्जा हुआ पाए भूमी कम्पन्ता

लेही देही छोडो उडो सव्वा मूरा जम्पन्ता ॥ १८८ ॥

१. ‘दत्ताः’ इति छाया रवि०. २. ‘जाणीभा’ रवि०. ३. ‘भाणीभा’ रवि०.
 ४. ‘कम्पन्ता’ रवि०. ५. ‘उट्टे कोहा (उत्थिताः क्रुद्धाः)’ रवि०.

[मत्ता योधा वधितकोपा अहमहमिकया गर्विता
 रोपारक्तसर्वगात्राः शल्यं भङ्गा उत्थापिताः ।
 हस्तियूथानि सज्जीभूतानि पादैर्भूमिः कम्पिता
 गृहाण देहि त्यज प्रतीक्षस्व सर्वे शूरा जल्पन्ति ॥]

कश्चिद्वन्दी कस्यचिन्नरपतेः संग्राममुपवर्णयति—यत्र योधा भटा वधितकोपाः सन्तो-
 ऽस्त एव वीररसावेशेन मत्ताः, अणाभष्पी अहमहमिकया गर्विताः साहकारा जाताः ।
 कीदृशाः । रोपेणारक्तसर्वगात्राः, तदनन्तरं तादृशसंग्रामे शल्यं भङ्गाश्चायुधविशेषा उत्था-
 पिताः । अथ च—हस्तियूथानि गजसमूहाः सज्जीभूतानि । अत एव संचरन्तुरङ्गवल्-
 पादेन भूमिः कम्पिता । किं च तादृशसंकुलीभूतसमरसीमनि सर्वे शूराः शूरान्तरं प्रति
 'गृहाण, देहि, त्यज, प्रतीक्षस्व' इत्यादि संग्रामसंपादकं वचनं जल्पन्ति—इति ॥ यथा
 वा—'पापाहो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षोणीचक्रे रासोऽस्त्रासक्रीडन्नोपीभिः सार्धं लीला-
 खेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो यद्वदेवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेल-
 न्तीभिः ॥' उट्टवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, SS, S, १५×४=६० ॥
 यथा वा—'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्तीः [कान्तं वक्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं
 मत्वा रात्रौ चेत् । क्षुत्क्षामः प्राट्श्वेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्रायात्तस्मान्नान्ते हर्म्यस्यान्ते
 शार्थकान्ते कर्तव्या ॥]' इति ज्योतिषिकाणां कालपरिमाणसूचकमुदाहरणमिति ॥ सार-
 ङ्गिका निवृत्ता ॥

अथ चामरच्छन्दः—

चामरस्त धीस मत्त तीणि मत्त अग्गला

अट्ट हार सत्त सार ठाइ ठाइ णिम्मला ।

आइअन्तहारसार कामिणी मुणिज्जिण

अक्खरा दहाइ पच्च पिङ्गले भणिज्जिण ॥ १८९ ॥

[चामरस्य विंशतिर्मात्रा तिस्रो मात्रा अधिकाः

अष्ट हाराः सप्त शराः स्थाने स्थाने निर्मलाः ।

आचन्तयोर्हारसाराणि कामिनि ज्ञायन्ते

अक्षराणि पञ्चदश पिङ्गलेन भण्यन्ते ॥]

हे कामिनि, चामरस्य छन्दस्रूपयुक्ता विंशतिर्योविंशतिर्मात्राः पदे भवन्ति ।
 तत्राष्टौ हारा गुरुः, सप्त लघवस्ते च सप्त, स्थाने स्थाने निर्मला दृश्यन्ते यत्रेति नि-
 यमः । नियमान्तरमाह—आइअन्तहारसार आचन्तयोर्हारो गुरुः सारो यत्रैवंस्थाणि प-
 ञ्चदशाक्षराणि पदे क्षायन्ते, तत्पिङ्गलेन नागराजेन चामरमिति छन्दो भण्यत इति यो-

जना ॥ भूपणे तु प्रकारान्तरैणोक्तम्—‘हारवत्पयोधरत्रयं निधाय सुन्दरं चामरध्वजेन मण्डितं विधाय चामरम् । वृत्तराजमेतदेव नागराजभाषितं पण्डितावलीविनोदकारि चामरभाषितम् ॥’ एतस्यैव मन्थान्तरे (छन्दोमञ्जर्यां) तूष्णकमिति नामान्तरम् ॥

चामरमुदाहरति—जहा (यथा)—

क्षत्ति ओह सज्ज होह गज्ज वज्ज तं खणा

रोसरत्त गव्वगत्त हक्क दिज्ज भीसणा ।

धाइ आइ खग्ग पाइ दाणवा चलन्तउ

वीरपाअ णाअराअ कम्प भूतलन्तउ ॥ १९० ॥

[क्षत्ति योधाः सजा भवत गर्जन्ति वाद्यानि तत्क्षणे

रोपारक्ता गर्वगता पूकुर्वन्ति भीषणाः ।

धावित्वागस्य खड्गं पातयित्वा दानवाश्चलन्ति

वीरपादैर्नागराजः कम्पितो भूतलन्तः ॥]

* कश्चित्कविर्देवासुरसंग्राममुपवर्णयति—भो योधाः सुमटाः, क्षत्ति सज्जीभनत । यतो वाद्यानि ङिण्डिमतूर्यादीनि गर्जन्ति तत्क्षणे रोपारक्तसवैगात्राः पूकुर्वन्ति । भीषणा अतिभयानका दानवाः किंच धावित्वा आगत्य खड्गं पातयित्वा चलन्ति । समराङ्गण इति शेषः । अत एव वीरानां पादेन भूतलान्तर्भूमीतलमध्ये नागराजः शेषोऽपि कम्पितोऽभूदिति ॥ यथा वा[गीभूषणे]—‘सालास्यगोपकामिर्नजिनेन खेलता पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन होलता । तालनृत्त्यशालिगोपवालिक्वाविलासिना माधवेन जायते सुखाय मन्दहासिना ॥’ उद्वणिका यथा—ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ १५×४=६० ॥ चामरं निरूतम् ॥

अथ निशिपालछन्दः—

हारु धरु तिण्णि सरु ह्णिण्णि परि तिग्गणा

पथ गुरु दुण्ण लहु अन्त कुरु रग्गणा ।

एत्थ सहि चन्दमुहि वीस लहुमौलआ

कव्ववर सण्ण भण छन्द णिसिपालआ ॥ १९१ ॥

[हारं धारय त्रयः शरा अनया परिपाठ्या त्रयो गणाः

पथ गुरवो द्विगुणा लघवोऽन्ते कुरु रगणम् ।

१. ‘हारवत्पयोधरं मृगेन्द्रासु सुन्दरं चामरद्वयेन मण्डितं हि चामरम्’ भूपणादर्श-
पाठः. २. ‘छन्द ददति’ इति छाया रवि०. ३. ‘हार करु (हारः त्रियते)’ रवि०.
४. ‘एणि’ रवि०. ५. ‘माणिआ (जानीहि)’ रवि. ६. ‘कव्विण्ण’ रवि०.

अत्र(?) सखि चन्द्रमुखि विंशतिर्लघुमालकां

कविवरः संप्रो भणति छन्दो निशिपालकम् ॥]

हे सखि, पूर्वे हारं गुरुं धारय तत्तत्रयः शराः । लघुत्रयमित्यर्थः । द्विणि परि अनया परिपाठ्या त्रयो गणा गुर्वादि त्रिकलाः । पञ्चकला इत्यर्थः । अन्ते पञ्च[गण]कलगणत्रयानसाने रगणं मध्यलघुकं पञ्चकलमेव गणं कुरु ॥ तत्राक्षरनियममाह—अत्र छन्दसि पञ्च गुरवः, पञ्च द्विगुणा [दश] लघवः । पदे पतन्तीति शेषः । मात्रानियममाह—हे चन्द्रमुखि, एतय निशिपालनासि वृत्ते विंशतिर्लघुमालाः (कलाः), तदेतन्निशिपालाख्य छन्दः कविषु वरो महाकवीन्द्रसर्पः पिङ्गलो भणतीति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘तालशररज्जुधररत्नवरसुन्दरं भावयुततालगतमन्यकृतचामरम् । शुद्धमतिनागपतिहृदयकृतसंगमं वृत्तनिशिपालमसिताक्षि हृदयंगमम् ॥’

निशिपालमुदाहरति—जहा (पया)—

जुज्झ भड भूमि पल उट्टि पुण लग्गिआ

सग्गमण खग्ग हण कोइ णहि भग्गिआ ।

वीर सर तिक्खपर कण्ण गुण अण्णिआ

इत्थ तह जोह दह पाअ सह कप्पिआ ॥ १९२ ॥

[युद्धे भटा भूमौ पतन्ति उत्थाय पुनर्लग्नान्ति

स्वर्गमनाः] खड्गेन हन्ति कोऽपि नहि पलायितः ।

वीरैः शरास्तीक्ष्णफलाः कर्णे गुणमर्पिताः

इत्थं तथा योधा दश पादेन सह कार्तिताः ॥]

कश्चिद्दन्वी समरमुपवर्णयति—युद्धे समरे भटा योधा भूमौ पतन्ति, उत्थाय पुनर्लग्नान्ति च । अभ्यभिन्नमिति [शेषः] । ततश्च तादृशमहावीराहवे सकलोऽपि वीरवर्गः स्वर्गमनाः सन्नभिमुखं खड्गेनैव धारातीर्थाशया इन्ति । अतश्च न कोऽपि हि पलायितः । अथच वीरैस्तीक्ष्णफलाः शरा वाणाः कर्णे गुणं कृत्वा कर्णान्ताकृष्टशिञ्जिनीक कार्मुकं विधायापिताः । परेष्वित्यर्थात् । इत्थं वाणपातनेनैव तथा दश योधा दशसंख्याकाः सुभटाः पादेन चरणेन सह कप्पिआ कार्तिताः । खण्डशः कृता इत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—SIII, SIII, SIII, SII, १५×४=६० ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘चन्द्रमुखि जीवमुपि वाति मलयानिले याति मम चित्तमिव पाति मदनानले । तापकरकामशरशल्यवरकीलितं मानमिह पश्य नहि कोपमतिशीलितम् ॥’ निशिपालो निवृत्तः ॥

१. ‘पुण उटि’ रवि०. २. ‘पत्ये तह जोह दह चावे सह कप्पिआ (पार्थेन तत्र योजिता दश ततः सर्वे कप्पिताः)’ रवि०. ३. ‘स्वर्गमनसः खड्गेन घ्नन्ति’ इति छाया रवि०.

अथ मनोहंसं छन्दः—

जिह्वा आइ हत्थ णरेन्दविण्णवि दिज्जिआ

गुरु एकु. काहलवेवि तक्कइ किज्जिआ ।

गुरु ठाइ गन्ध अ हार अन्तहि थप्पिआ

मणहंसं छन्दः प्रसिद्धं पिङ्गलजल्पिआ ॥ १९३ ॥

[यत्रादी हस्तो नरेन्द्रद्वयं दीयते

गुरुरेकः काहलद्वयं तदनन्तरं क्रियते

गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च हारोऽन्ते स्थाप्यते

मनोहंसं छन्दः प्रसिद्धं पिङ्गलजल्पितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादी हस्तः सगणो गुर्वन्तगणः, ततो नरेन्द्रद्वयं जगणद्वयं दीयते, अनन्तरमेको गुरुः । तक्कइ तदनन्तरम् । काहलवेवि काहलद्वयं लघुद्वयं क्रियते, ततो गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च लघुमपि स्थापयित्वैर्यः । तथा—अन्ते यत्र हारो गुरुः स्थाप्यते सन्मनोहंसमिति प्रसिद्धं छन्दः पिङ्गलेन जल्पितमिति जानीत ॥ वाणीभूषणे तु—‘सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं भगणं ततो विनिधाय चामरतोमरम् । मनइंसट्-तमिदं च पञ्चदशाक्षरं भणितं मुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥’

मनोहंसमुदाहरति—जहा (यथा)—

जहि फुल्ल केसुअसोअचम्पअवञ्जुला

सहकारकेसरगन्धलुद्धउ भम्मला ।

वह दक्खदक्खिण चाउ माणहभज्जणा

मधुमास आविअ लोअलोअणरज्जणा ॥ १९४ ॥

[यत्र पुष्पिताः किंशुकाशोकचम्पकवञ्जुलाः

सहकारकेसरगन्धलुद्धा भ्रमराः ।

वहति दक्षो दक्षिणो वायुर्मानभजनो

मधुमास आगतो लोकलोचनरञ्जनः ॥]

काचिद्वसन्तमुपवर्णयन्ती प्रोषितपतिका निजसर्वामाह—हे मखि, यत्र पुष्पिताः किंशुका अशोकाश्चम्पका वञ्जुलाश्च । वसन्ते पुष्पिता इति । किंच—सहकारकेसरगन्धलुद्धा भ्रमराः । वर्तन्ते इति शेषः । अथ च—वहति दक्षो दक्षिणो वातः मानानां भजनः, अतश्च मधुमासो वसन्तः समागतो लोकलोचनरञ्जनः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘नवम-शुवञ्जुलकुञ्जकूजितकोकिले मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीककुलकुले । समयेऽतिधीरसमीरकम्पि-

तमानसे किमु चण्डि मानमनोरथेन विखिद्यते ॥' उट्टरणिक्का यथा—॥S, 1S1, 1S1, S, 11, S, 1, S, १५×४=६० ॥ मनोहंसो निवृत्तः ॥

अथ मालिनी छन्दः—

पढम रससहितं मालिणी णाम वुत्तं

परमतिअपसिद्धं वीअ ठा मोणिवद्धम् ।

सरगुरुजुअगन्धं अन्त कण्णाणिवद्धं

भणइ सरसछन्दं चित्तमज्जे णिहितम् ॥ १९५ ॥

[प्रथमं रससाहितं मालिनी नाम वृत्तं

परमत्रिकप्रसिद्धं द्वितीयस्थाने मनिवद्धम् ।

शरगुरुयुतगन्धमन्तकर्णनिवृद्धं

भणति सरसच्छन्दश्चित्तमध्ये निहितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं परमत्रिकप्रसिद्धं परमो द्विलघ्वात्मको गणस्तादृशैस्त्रिभिः परमैः प्रसिद्धम्, रससाहितं श्रद्धारादिरससाहितं मालिनीति नाम तद्वृत्तं सरसम् । अत एव चित्तमध्ये निहितं छन्दः फणीन्द्रो भणतीति । कीदृशम् । वीअ ठा मोणिवद्धं परमत्रिकानन्तरं यद्वितीयस्थानं तत्र मोनिवद्धं मगणेन गुरुत्रयात्मकेन गणेन निवद्धम् । पुनः शरो लघुः, ततो गुरुयुतं ततोऽपि गन्धो लघुः तस्माप्यन्ते कर्णेन द्विगुर्वात्मकेन गणेन नितानां वद्धं संयुक्तमित्यर्थः ॥ भूषणे तु—प्रकारान्तरेण लक्षितम्—'द्विजकुसुमसुरूपाम् कर्णताटङ्गयुक्ता कनकवलयहरिर्मण्डिता युक्तशङ्खा । सुललितरसनासी नूपुरश्रीसमेता हारति रसिकचित्तं मालिनी कामिनीव ॥' कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ नगणद्वयमगणयगणयुग्मयुक्तं वसुस्वरकृतविरामं मालिनी वृत्तमिति फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमन्त्रार्थम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिल्लैकैः' इत्युक्तमिति ॥

मालिनीगुदाहरति—जहा (यथा)—

वहइ मलअवाभा हन्त कम्पन्त काआ

हणइ सवणरन्धा कोइलालावबन्धा ।

सुणिअ दह दिसेंसुं भिङ्गसंकारभारा

हणइ हणइ हंजे चण्डचण्डालमारा ॥ १९६ ॥

[वहति मलयवातो हन्त कम्पतो काया

हन्ति श्रवणरन्ध्रं कोकिलालापबन्धः ।

श्रूयन्ते दशदिशासु शृङ्गसंकारभारा

हन्ति हन्ति हञ्जे चण्डचाण्डालमारः ॥]

काचिप्रोपितपतिना सखीमाह—हे हजे नीचसलिसंघोधने । 'हे हजे हण्डे हलादाने
नीचां चेदीं सखीं प्रति' इत्यमरनिर्देशात् । मलयवातो दक्षिणामिलो वहति । अत एव
हन्ता इति श्लेदे । कम्पन्ते गात्राणि । अथच कौकिलालापन्थः धवणरन्ध्रे हन्ति विक्र-
पक्षमस्वरप्रपन्थः कर्णरन्ध्रे भिनत्तीत्यर्थः । किंच दशसु दिक्षु भ्रमाहंकारमाराः श्रूय-
न्ते । अत एव जातपलक्षणेऽतिकठोराशयधाण्डाल इव माघे मारात्मकः कामो हन्ति
हन्ति । मामिति श्लेषः । अत्र हन्तीति वीप्सया निर्दयत्वमेतस्य मदनस्य सूचितमिति
भावः ॥ यथा वा[णीमूषणे]—'नयनविगलदसुस्रोतसा कृष्यमाणे नवकिसलयतले हन्त
सुमा मृगाक्षी । प्रपलमदनपाधालोदरोर्वहारेणा विरहजलधिपारं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥'
उट्टमिका यथा—॥, ॥, ॥, ५५, १, ५५, १, ५५, १५×४=६० ॥मालिनी निरुता ॥
अथ शरमउन्दः—

भणिअ सुपिअगण रसजुअसहिओ

तह विहु करअल पअ पअ लहिओ ।

चउचउकलगण पअ पअ सुहिओ

सरह सुपिअ गणफणिवइकहिओ ॥ १९७ ॥

[भणितः सुप्रियगणो रसयुगसहितः

तथा द्वौ करतलं पदे पदे लब्धम् ।

चतुश्चतुष्कलगणाः पदे पदे सुहिताः

शरभं सुप्रियाः फणिगणपतिकथितम् ॥]

भोः सुप्रियाः सुतरां प्रियाः शिष्याः, प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् फणिगणानां पतिना-
(त्या) पिङ्गलेन कथितं तच्छरभार्यं उन्दः । कीदृशम् । यत्र सुप्रियगणो लघुद्वयात्मको
गणो रसयुगेन लघुद्वयेन सहितः पूर्वं भणितः पठितः, तथा—विहु द्वौ सुप्रियगणौ रसयु-
गेनैव सहितौ काव्यौ, ततः करतलं सगणः पदे पदे प्रतिपद लब्धः । यत्र चैव प्रकारेण
पदे पदे चतुश्चतुष्कला गणाः सुतरां हिताः, तादृशं वृत्त शरभनामकमिति ॥ मूषणेऽपि—
'द्विजवरत्रि(३)लयकलितमिह सगणं कलय शरभमतिरतिरतिकरणम् । कविवरसकलहृदय-
कषट्करणं फणिवरनरपतिवदनविहरणम् ॥'

शरभमुदाहरति—जहा (यथा)—

ललललललललललससिसवणअणा

सरअसमअससिसुसरिसवअणा ।

१. 'पअ पअ मुणिओ । सरह सुपिअ गण फणिवइभणिओ (प्रतिपदं ज्ञाताः । शरभं
सुप्रिये गणप फणितिनणितम्)' रवि०

मभगलकरिवरसअलसगमणा

कैम सुकिअफलउ विहिगढु रमणी ॥ १९८ ॥

[तरलकमलदलसदृशनयना

शरत्समयशशिसुसदृशवदना ।

मदकलकरिवरसालसगमना

किं तत्सुकृतफलं.....रमणी ॥]

कश्चित्कामुरुः कामपि कामिनीमुपवर्णयति—तरलकमलदलसदृशनयना शरत्समय-
शशिसुसदृशवदना मदकलकरिवरसालसगमना इयं रमणी येन सुकृतफलेन पुष्पपुञ्जेन
सद्य किं तत्सुकृतफलमिति न जानीमहे । इति वितर्कालंकारः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'अमलकमलदलदक्षिधरनयनो जलनिधिमधिफणिपतिफणशयनः । दनुजविजयसुरप-
तिनतिमुदितो हरिरपहरतु दुरितततिमुदितः ॥' उट्टवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ॥,
॥, ॥, ५, १५×४=६० ॥ इदमेव ग्रन्थान्तरे शशिकलेति नामान्तरेणोक्तम् । शशि-
कलापि रस ६ नव ९ रचितविरतिश्चेत्, तदा स्रगिति नामान्तरं लभते । तथा च छ-
न्दोमञ्जर्याम्—'स्रगियमपि च रसनवरचितयतिः' इति । यथा—'अपि सहचारि रुचिर-
तरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवसति लसदनुपमरसा सुमुखि मुदि-
तदनुजदलनहृदये ॥' उट्टवणिकायथा—॥, ॥, ॥, ६ ॥, ॥, ॥, ५९, १५×४=६० ॥
इयमेव च यदा वसु ८ मुनि ७ यतिः, तदा मणिगुणनिकर इति संज्ञान्तरं लभते ।
तदुक्तं तत्रैव—'वसु ८ मुनि ७ यतिरिति मणिगुणनिकरः' ॥ यथा—'नरकरिपुर-
वतु निखिलसुरगतिरमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः स-
रिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥' उट्टवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ८ ॥, ॥, ॥, ५७,
१५×४=६० ॥ एतौ च यतिकृतौ शरभभेदौ प्रकृतप्रस्तारसेख्यायामेवावगन्तव्याविति ॥
शरभो निवृत्तः ॥

अत्रास्मिन्नेव प्रस्तारे कानिचिद्भूतानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ॥ तत्र प्रथमं वि-
पिनतिलकं छन्दः—

विपिनतिलकं नसनरेफयुगमैर्भवेत् ॥ १९९ ॥

नगणसगणनगणरगणयुगलैर्विपिनतिलकं वृत्तं भवेदिति ॥

यथा—

'विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे

मधुकृतमदैर्मधुकरैः क्षणद्विर्वृतम् ।

१. 'क मणसु किअ फले विहि लिहु रमणी (कं मनसि कृत्वा ललाटफलके विधिलि-
खिता रमणी)' रवि०.

मलयमरुता रचितलास्यमालोकय-

न्त्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥'

उट्टवणिका यथा—III, II5, III; SIS, SIS, १५×४=६० ॥ विपिनतिलकं
निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रलेखा छन्दः—

श्री मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ २०० ॥

यदि प्रथमं श्री मगणरगणौ भवतः, ततो मो मगणः, ततश्च यौ यगणौ भवेतां सप्ताष्ट-
कैर्वर्णैर्विरतिश्च भवेत्, तदा चन्द्रलेखा तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

'विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी

म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते विभ्रती सा ।

राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा

किंचार्ता त्वा स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥'

उट्टवणिका यथा—SSS, SIS, SSS, ISS, ISS, १५×४=६० ॥ चन्द्रलेखा
निवृत्ता ॥

अथ चित्रं छन्दः—

चित्रानाम छन्दश्चित्रं चेन्नयो मा यकारौ ॥ २०१ ॥

तच्चित्रानामकं चित्र नाम यस्य यत्र त्रयो मा मगणत्रयं यकारौ यगणद्वयं च यत्र
भवेत्तत्कथितनामद्वयं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

'गोपालीलीलालेला यद्वत्कलिन्दात्मजान्ते

खैलन्मुक्ताहारारण्यस्त्रगलसन्मूर्धचित्रा ।

कंसारातेर्मूर्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडन्तीयं

कोऽन्यः स्मर्गो मोक्षो वा स्याद्विद्यते तन्न जाने ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, SSS, ISS, ISS, १५×४=६० ॥ अत्रापि प्रस्तार-
गला पञ्चदशाक्षरस्य द्वात्रिंशत्सहस्राणि सप्तशतान्यष्टपद्युत्तराणि ३२७६८ भेदाः । तेषु
त्रियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदास्तीक्ष्णशेमुपीकैराकरान्निजनुद्धा वा प्रस्तार्य सूचनीया
इत्युपरम्यते ॥

अथ षोडशाक्षरप्रस्तारे वाराचछन्दोऽभिधीयते—

णरेन्द जत्थ सव्वलो सुपण्ण वेवि दीसए

पइक ठामपञ्चमे कला चतुरवीसए ।

पलन्त हारु चारु सारु अन्त जस्स वट्टए

पसिद्ध ए णराउ जम्पु गन्धबैङ्कअट्टए ॥ २०२ ॥

[नरेन्द्रो यत्र शबलः सुपर्णी द्विवेव दृश्येते

पदातिः पञ्चमस्थाने कलाश्चतुर्विंशतिः ।

पतितो हारश्चारुः सारोऽन्ते यस्य वर्तते

प्रसिद्धमेतन्नाराचं जल्पति गन्धवक्राष्टकम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणः शबलश्चित्रितो वर्तते । तथा च सुपर्णो रगणो लघुमध्यमो गणः वेवि सुपर्णावेव द्वौ गणौ दृश्येते नान्य इति नियमः । प-
इकश्चतुष्कलोऽर्थाद्गुरुमध्ये जगण एव । ठामपञ्चमे प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पञ्चम-
स्थाने नायको देव इत्यर्थः । तद्दानं गणान्तरनिरासार्थम् । रगणस्य पञ्चकलत्वादिति भावः ।
एवं गणपञ्चकेन पञ्चदशाक्षराणि, ततश्च हारो गुरु यथा सात्तथा सारभूतोऽन्ते यस्य प-
तितो वर्तते । एतत्प्रसिद्धं नाराचनामकम् । कलाश्चतस्रः सविंशतयः पदे यस्य चरण-
स्थितचतुर्विंशतिकलात्मकमिदं छन्दः पणीन्द्रो जल्पति ॥ तत्र लघुगुरुनियममाह—ग-
न्धवक्रअट्टए गन्धवक्रयोर्लघुगुर्वोः क्रमेणाष्टकं यत्रेति । तथा च—अत्रैवाष्टाक्षरप्रस्तारप्र-
स्तायेऽभिधीयमाने प्रमाणिकाठन्दोलक्षणे—‘लङ्गूरु गिरन्तरा पमाणि अड अक्खरा ।
पमाणि दूण किज्जए णराउ सो भणिज्जए ॥’ इत्युक्तम् । तदत्र सिंहावलोकनन्यायेन संचा-
रणीयमिति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्रिभूपितं
पयोधरेण वीणया शरेण पक्षिणाङ्कितम् । नराचट्टमत्र षोडशाक्षरं समीरितं मनीषिमण्ड-
लीहितं फणीन्द्रपद्मगोदितम् ॥’ इदमेव ग्रन्थान्तरे पञ्चचामरमिति नामान्तरम् । अत
एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्’ इत्युक्तम् ॥

नराचमुदाहरति— जहा (यथा)—

चलन्त जोह सत्तुखोह रैण्णकम्मअग्गरा

किचाणवाणसल्लभल्लचावचकमुग्गरा ।

पँहारघोरमारुधाररग्गवग्गपण्डिआ

पअट्ट ओट्ट दँन्त दट्ट तेण सेणमण्डिआ ॥ २०३ ॥

१. 'एण (एणो)' रवि०. २. 'पन्धु (पन्धवो)' रवि०. ३. 'कम्मकम्मअग्गरा (वर्गकर्मनि
दक्षाः)' रवि०. ४. 'पँहार धारे मारु धार रग्गवग्गा (प्रहारं धारयित्वा तद्वेन मारयन्ति
रद्गवर्गपण्डिताः)' रवि०. ५. 'कन्त दन्ते (प्रदष्ट ओष्ठेन कान्तो दन्तः । तैः सेना म-
ण्डिताः)' रवि०.

[चलन्ति योधाः शत्रुक्षोभाः रणकर्माग्रेसराः

रूपाणवाणशल्यमहृचापचक्रमुद्राः ।

पर्वतघोटमारधारासनवल्गपण्डिताः

दन्तदष्टप्रकृष्टोष्ठया तथा सेनया मण्डिताः ॥]

कश्चिद्दन्दी सद्गामाङ्गणमनुवर्णयति—योधाः सुमटाश्चलन्ति समरभूमावितस्ततः सं-
चरन्ति । कीदृशाः । शत्रूणामहिताना क्षोभना । पुनः रणकर्माग्रेसराः, रणकर्माग्रे-
शिका वा । ततश्च कृपाणवाणशल्यमहृचापचक्रमुद्राश्चायुधविशेषाश्चलन्तीत्यनेनैवान्वयः ।
पुनः कीदृशाः मटाः । पर्वताकारतुरगैर्मारणार्थं यो धारः समन्ताद्दत्तुलीभूय धावन तत्रा-
सनवल्गासु पण्डिता अतिदक्षाः सादिन इत्यर्थः । पुनः प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्
दन्तदष्टप्रकृष्टोष्ठया तथा सेनया ध्वजिन्या मण्डिताः ॥ यथा वा[णीमूषणे]—‘निशु-
म्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तगीजघातिनी छलायरूपदैत्यभूतघातपक्षपातिनी । नवीनपीनचद्मजाल-
कालमेधसनिमा चिर चरीरुरोतु नः प्रिय विनाकिवृषभा ॥’ उद्वणिका यथा—1S1,
S1S, 1S1, S1S, 1S1, S, १६×४=६४ ॥ नराचो निवृत्तः ॥

अथ नीलच्छन्दः—

णीलसरुअ विआणहु मत्तह वाइसही

पञ्च भगण्ण पणा पड आसिअ णरिसही ।

अन्त ठिआ जहि हार मुणिज्जइ हे रमणी

धावणअग्गल तिण्ण सभा धुअ रुअ मुणी ॥ २०४ ॥

[नीलस्वरूपं विजानीहि मात्रा द्वाविंशतिः

पञ्च भगणाः पदे पतन्ति आश्रित ईदृशैः ।

अन्ते स्थितो यत्र हारो ज्ञायते हे रमणि

द्विपञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि ध्रुव रूपं ज्ञातव्यम् ॥]

हे रमणि, तनीलस्वरूप नीलनामक छन्दो लक्ष(?) जानीदीत्यर्थ (?) । यत्र पदे द्वा-
विंशतिर्मात्राः पञ्च भगणा गुर्वादिगणाः पदे पतन्ति, एतादृशैरेव पदैराश्रितमिति छन्दो
विशेषणम् । अन्ते पञ्चभगणान्ते स्थितो हारो गुह्येन ज्ञायते तदेतद्विपञ्चाशदधिकं कला-
शतत्रयात्मकं ध्रुव निश्चितवीदृश रूपं मुणी ज्ञातव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—चरणस्त्रि-
वद्वाविंशतिमात्रात्मकमिदं नीलाप्य वृत्तं चतुर्दशोभिप्रायेण षोडशचरणात्मकम् । तत्रै-
वस्य छन्दसधरणो द्वाविंशतिध्रुवमितोऽष्टाशीतिरलात्मकः । यथा—२२+२२+२२+
२२=८८॥ एवमष्टाशीतिरलात्मकचरणचतुष्टयेन द्विसप्तत्रिंशत्पञ्चाशदुत्तररलाशतत्रयात्म-
कमिदं नीलस्वरूपं भवतीति । यथा—८८+८८+८८+८८=३५२॥ वाणीमूषणे तु प्र-
कारान्तरेण लक्षणं लक्षितम्—‘तालपयोधरनायकतोगररदपरं पाणियुतं च विभाज्य भा

मिति वृत्तवरम् । नीलमिदं फणिनायकगायकसंलपितं परिहृतमण्डलिकासुखदं सखि
कर्णगतम् ॥'

नीलमुदाहरति—जहा (यथा)—

सज्जिभ जोह विवट्टिअकोह चलाउ धणू
पँक्खरु वाह चमूणरणाह फुलन्ततणू ।

पत्ति चलन्त करे धरि कुन्त सुखग्गकरा

कण्णणेरेन्द सुसज्जि चलन्त चलन्ति धरा ॥ २०५ ॥

[सज्जिता योधा विवधितक्रोधाश्चालयन्ति धनुः

संनद्धो वाहश्चमूनरनाथः स्फुरत्तनुः ।

पत्तयश्चलन्ति करे धृत्वा कुन्तान्सुखद्गकराः

कर्णनेरेन्द्रे सुसज्जीभूय चलति चलन्ति धराः ॥]

काश्चित्कविः कर्णनरपतिप्रयाणमुपवर्णयति—विवधितक्रोधा योधाः सुमटाः सज्जिताः
संनद्धाः सन्तः क्षिपन्ति धनुः । अथ च—वाहोऽपि पक्खरु सनद्ध इत्यर्थः । ततश्च स्फुर-
त्तनुर्वीररसावेशात् । एवं चमूनरनाथोऽपि चलितः । अनन्तरं च सुखद्गकराः करे कुन्ता-
न्धृत्वा पत्तयोऽपि चलन्ति । एवं सुतरां सज्जीभूय कर्णनेरेन्द्रे चलति सति धराः पर्वता
अपि चलन्ति । पर्वतानां क्षोभोऽभूदिति भावः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘सुन्दरि सु-
न्दरिणी नतिशालिनि किं कुरुषे मानिनि मानिनि काममिदं हृदय परुषे । हारिणि हारि-
णि ते हृदये निहितो दयितो भाविनि भाविनिवासिमनोऽस्य चिराय यतः ॥’ उद्वेगिका
यथा—SII, SII, SII, SII, SII, S, १६×४=६४ ॥ नीलो निवृत्तः ॥

अथ चञ्चलाछन्दः—

दिज्जिभा सुपण्ण आइ एक तो पओहराई

हिण्णिंरूअ पञ्च वैङ्कसव्वलो मणोहराई ।

अन्त दिज्ज गन्धवण्ण अक्खराइ सोलहाई

चञ्चला विणिग्गिभा फण्णिन्दु एहु दुल्लहाई ॥ २०६ ॥

[दीयते सुपर्ण आदावेकस्ततः पयोधर

एवंरूपाणि पञ्च वक्रसर्वलैर्मनोहरा ।

१. 'प्रखरवाहवः' रवि०. टि० २. 'पफूळधणू (प्रफुल्लधनुषः)' रवि० टि०. ३. 'सुम-
त्रिभविन्द (सुसज्जितवृन्दे)' रवि०. ४. 'एण्णरूअ' रवि०. ५. 'वक्रशचला' इति तु
परमार्थः. 'पञ्चचक्र सव्वलो मणोहराई (पञ्च चक्रा सर्वालोकमनोहरा)' इति रवि०.

अन्ते देयो गन्धवर्णोऽक्षराणि षोडश

चञ्चला विनिर्मिता फणीन्द्रेणैतद्दुर्लभम् ॥

भोः शिष्याः, यत्रादौ सुपर्णो रगणो लघुमध्यमो गणो दीयते । तौ ततः—एकः पयो-
धरो जगणो गुरुमध्यमो गणः हिण्णिरूप पञ्च एवंरूपाणि पञ्च सुपर्णपयोधरानन्तरं रगण-
जगणरगणाख्योऽपि गणा देयाः । एवं (पञ्च) वक्रा गुरवः सर्वे, लो लघवश्च तैर्मनोहरेति
चञ्चलाविशेषणम् । अन्ते गणपञ्चकान्ते गन्धो लघुवर्णो यत्र (दीयते) । पादे चाक्ष-
राणि षोडश यस्याः सा फणीन्द्रेण चञ्चला विनिर्मिता । तदेतदतिदुर्लभं चञ्चलाभिधानं
छन्दो विजानीतेति ॥ वाणीभूषणे तु प्रक्रारान्तरेणोक्तम्—‘द्वयतालपक्षिराजमेरुहारनाय-
केन चामरध्वजेन चापि वर्णिता सुपर्णकेन । वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चला
चक्रोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥’ समानिक्रापदद्वयेन चञ्चलेति फलितोऽर्थः ॥ प्रन्थान्तरे
चित्रसङ्गमिति नामान्तरम् ॥ अतएव छन्दोमञ्जर्याम्—‘चित्रसङ्गमीरितं समानिक्रापदद्वयं
तु’ इत्युक्तम् ॥

चञ्चलामुदाहरति—जहा (यथा)—

कण्णपत्थ दुक्कु लुक्कु सूर वाणसंहएण

धाव जाहु ताहु लागु अन्धभारसंचएण ।

एत्थ पत्थ सट्ठिवाणकण्णपूरिच्छट्टएण

पेक्खिअ कण्ण कित्ति धण्ण वाण सब्ब कट्टिएण ॥२०७॥

[कर्णपार्थी रथयुक्ती लीनः सूरौ वाणसंधातेन

प्रहारो (क्षतं) यस्य कस्यापि लग्नोऽन्धकारसंचयेन ।

अत्र पार्थेन पट्टिर्वाणाः कर्णं पूरयित्वा सक्ताः

प्रेक्ष्य कर्णेन कीर्तिधन्येन वाणाः सर्वे कर्तिताः ॥]

कश्चित्कविः कर्णाङ्गुनयोर्द्वमुपवर्णयति—उभात्रपि कर्णपार्थी सद्भ्रामभूमावेकदा दृक्
रथेन युक्ती जातातिव्यर्थः । अस्मिन्नवसरे सूर्यो दिनकरोऽपि वाणसंधातेन लुक्कु लीनः श-
रजालाच्छादितो भूदित्यर्थः । अत्र एवान्धकारसंचयेन शब्दवेधित्वात्तयोर्भेदस्य कस्यापि
धावः प्रहारो लग्नः । एत्थ अत्र व्यतिकरेऽनयोर्मध्ये पार्थोऽङ्गुनस्तेन कण्णपूरि आकर्णं पूर-
यित्वा पट्टिर्वाणास्तक्ताः । अन्तरा पततस्तान्वाणान्प्रेक्ष्य । प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् ।
धन्या कीर्तिर्यस्यैवंविधेन कीर्त्तौ धन्यस्तेन वा, कर्णेन राधेयेन ते सर्वे वाणाः कर्तिताः
सङ्गमः कृता इत्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘आदि याहि महुङ्गुभगुजिताल्लि-
लितेन मास्करात्मजाविराजिराजितीरकाननेन । शोभितस्थलस्थितेन संगता यदुत्तमेन

माधवेन भाविनी तद्विहतेव नीरदेन ॥' उट्टवणिका यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS,
I, १६×४=६४ ॥ चञ्चला निवृत्ता ॥

अथ सर्वगुर्वात्मकं कलासंख्यवर्णकं प्रस्तारादिभूतं ब्रह्मरूपकं छन्दः—

जो लोभाणं वच्छे विम्बोष्ठे विज्जुष्टे हंसद्वारे
सुज्जाणे णाऊ कण्ठद्वारे कण्णद्वारे सारद्वारे ।
छन्दु ग्गाअन्तो कण्णा युत्तो सव्वं सो सम्माणीओ
वज्जाणो रूओ छन्दो एसो लोकाणं वक्खाणीओ ॥२०८॥

[यल्लोकानां वक्षसि विम्बोष्ठे विद्युत्स्थाने हंसस्थाने
सूयाने ज्ञातं कण्ठस्थाने कर्णस्थाने सारस्थाने ।

छन्दो गायता कर्णैर्वृत्तं सर्वं यत्संमानितं

ब्रह्मणो रूपं छन्द एतल्लोकानां व्याख्यातम् ॥]

भोः शिष्याः, जो ब्रह्मरूपकं छन्दः अपरं ब्रह्मणो रूपमिव । वर्तते इति शेषः । ब्रह्म-
च्छन्दसोः साधर्म्यमाह—यच्छन्दः, ब्रह्म वा लोकानां वक्षसि विम्बोष्ठे विद्युत्स्थाने द-
न्तेषु हंसस्थाने शिरसि सूयाने ब्रह्मरन्ध्रे महापद्मवने वा णाऊ ज्ञातम् । तथा च छन्द
इत्युच्चार्यमाणः शब्दस्तत्तत्स्थानं गमयतीति सहृदयैकगम्योऽर्थः ॥ अथ च शब्दस्य ब्र-
ह्मरूपत्वात्तत्प्रोक्तस्थाने ज्ञातं मननशीलैर्भुनिभिरिति । किंच—कण्ठद्वारे कण्ठस्थाने कर्ण-
स्थाने च सारस्थाने जिह्वायां मूलाधारे वा छन्दो वृत्तमुद्गायता 'अष्टौ स्थानानि वर्णाना-
मुरःकण्ठशिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥' इति पाणिनिकृत-
शिक्षोक्तरीत्या कथयता पद्मगपतिना पिङ्गलेन संमानितमिदं छन्दो ब्रह्मरूपरूपात्मकं कर्ण-
गुह्ययात्मकगणैर्यत्सर्वं वृत्तं निष्पन्नशरीरं तल्लोकानां व्याख्यातमिति ॥

ब्रह्मरूपरुमुदाहरति—जहा (यथा)—

उम्मत्ता जोहा उट्टेकोहा उप्पाउप्पी जुज्झन्ता

मेणक्का रम्भा णाहे दम्भा अप्पाअप्पी वुज्झन्ता ।

१. 'जो (यत्) लोभाणं (लोकानां) वटे (वर्तते) विम्बुष्टे (हे विम्बोष्ठे) हंसाकारं सर्व-
गुह्यत्वात् । गुरुषु हंसाकारो वक्रो भवति । सुष्ठु कृत्वा ज्ञातम् । नाथमर्थाच्छन्दसां गडुच्यते ।
कन्दुदावे कन्दरूपेणोत्पापितं कन्दनामकमप्येतादृशमेव भवति । कण्णद्वे (अष्टभिः कर्णैर्ल-
क्षितम् । अष्टभिर्द्विगुणैर्लक्षितमित्यर्थः । सारत्तणे सारतरं श्रेष्ठतरम् । छन्दसि गीयते
कन्तो कान्तं सुन्दरं वृत्तं छन्दः सर्वलोकैः संमानितम् । ब्रह्मरूपकं नाम ॥ अथ च—
यो लोकानां वर्ततेऽविद्विष्टोऽविरुद्धः हे विम्बाधरे हंते स्थितः सुगो नाथः । कन्दं सृष्टि-
कारणकलापमुत्पादयन् । अष्टभिः कर्णैर्लक्षितः सारतरः छन्दो वेदान् गायन् कान्तरुतः
सुन्दरव्यापारः सर्वैः संमानितः स ब्रह्मा रूपं काशयित्वा व्याख्याति ॥' रवि०

२. 'उत्पाउत्थी (उत्पायोत्पाय)' रवि०.

धावन्ता सहाच्छिण्णाकण्ठा मत्थापिट्टीसेकखत्ता

संमग्गा भग्गा जाए अग्गा लुद्धा उद्धा हेरन्ता ॥२०९॥

[उन्मत्ता योधा उत्थितक्रोधा उपर्युपरि युध्यमाना

मेनका रम्भा.....नाथे दम्भा.....अन्योन्यं बोध्यमानाः ।

धावन्तः शल्यच्छिन्नकण्ठा मस्तकष्टप्रशेषा

समप्रा व्रजन्तो जायाम्रे लुद्धा ऊर्ध्वमेव पश्यन्तः ॥]

कश्चिद्दन्दी कस्यचिन्मृपतेर्युद्धमुपवर्णयति—उन्मत्ता वीररसाविष्टा उत्थितक्रोधा योधा उपर्युपर्यहमहमिकया युध्यमानाः सन्तो मेनकारम्भादिभिर्नाथवरणे सदम्भाभिरप्सरोभिः अप्साअप्पी अन्योन्यं मयायं वरणीयः, स्वया चायमिति बोध्यमानाः शक्तिच्छिन्नकण्ठाः कयन्धा मस्तकं पृष्टमेव शेषो येषामेवंविधा अपि वीरा धावन्त इतस्ततः समप्राजिरे व्रजन्तः समप्रा एकत्रीमूय जायाम्रे मेनकारम्भादीनामप्रे लुद्धास्तदशनेऽप्यो विस्मिता ऊर्ध्वमेव पश्यन्तोऽवतस्थिर इति वान्यरोपः ॥ उद्धवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, SS, SS, SS, १६×४=६४॥ ब्रह्मरूपकं निवृत्तम् ॥

अथ षोडशाक्षर एव कानिचिद्भूतानि मन्यान्तरादाकृष्य लिह्यन्ते । तत्र प्रथममृप-भगजविलसितं छन्दः—

भ्रत्रिनगैः खराङ्कमृपभगजविलसितम् ॥ २१० ॥

भ्रत्रिनगैर्भगणरणनगणत्रयगुरुभिः सप्तनवविधामृपभगजविलसितं वृत्तमिति ॥

यथा—

‘यो हरिरुच्चखान खरतरनखशिखरै-

र्दुर्जयदैत्यासिंहसुयिकटदृढदयतटम् ।

किंतिवह चित्रमेतदपिलमपहनरतः

कंसनिदेशदृष्यदृपभगजविलसितम् ॥’

‘गजतुरगजविलसितम्’ इति शंभावेनर्षेर नामान्तरमुक्तम् ॥ उद्धवणिका यथा—S॥, S१S, III, III, III, S, १६×४=६४ ॥ ऋपभगजविलसितं निवृत्तम् ॥

अथ चक्रिताछन्दः—

भात्समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चक्रिता ॥ २११ ॥

इह षोडशाक्षरप्रस्तारे भाद्रगणात्समतनगैः मगणत्रयनगणत्रयगुरुभिः भट्टच्छेदे-ऽष्टमाक्षरजातविधामधीनाम्यं छन्दो भवतीति ॥

१. ‘वा भद्रासनादिने पञ्चा (मनस्युत्तच्छेदा)’ इति.

यथा—

‘दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता
यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् ।
दीव्यति दिविपन्माला स्वीरं नन्दनविपिने
गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥’

उद्धवणिका यथा—SII, IIS, SSS, SSI, III, S, १६×४=६४ ॥ चकिता निवृत्ता ॥
अथ मदनललिताछन्दः—

म्भौ नो म्रौ गो मदनललिता वेदैः पट्टतुभिः ॥ २१२ ॥

यत्र म्भौ मगणभगणी । अथ च नो नगणः, ततो म्रौ मगणनगणौ भवतः ततश्च
गो गुरुर्भवति प्रथमं चतुर्भिः ततः पट्टभिः पुनरपि पट्टभिरेव विरतिर्यत्र तन्मदनललिता छन्दः ॥
यथा—

‘विभ्रष्टस्वगलितचिकुरा धीताधरपुटा
म्लायत्पन्नावलिकुचतटोच्छ्रासोर्नितरला ।
राधास्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः
कंसाराते रतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥’

उद्धवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, III, S, १६×४=६४ ॥ मदनललिता निवृत्ता ॥
अथ वाणिनी छन्दः—

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ २१३ ॥

नगणजगणभगणजगणरगणैः गयुक्तैर्गुरुसहितैः पञ्चभिरेतैर्गणैर्वाणिनीछन्दः ॥
यथा—

‘स्फुरतु ममाननेऽथ ननु वाणि नीतिरम्यं
तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।
भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं
सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥’

उद्धवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SIS, S, १६×४=६४ ॥ वाणिनी निवृत्ता ॥
अथ प्रवरललित छन्दः—

यमौ नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ॥ २१४ ॥

यत्र यमौ यगणभगणौ । अथ च नगणः, ततः सौ सगणरगणौ भवतः, ततश्चेदुर्भवति
तदा प्रवरललित नाम वृत्तं भवति ॥

यथा—

‘भुजोत्क्षेपः शून्ये चलबलयशंकारयुक्तो
 मुधापादन्यासप्रकटिततुलाकोटिनादः ।
 स्मितं बक्त्रेऽकस्माद्दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला
 हरौ जीयादीदृक्प्रवरललितं बल्लरीनाम् ॥’

उद्वणिका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SIS, S, १६×४=६४ ॥ प्रवरललितं निवृत्तम् ॥

अथ गरुडरुतं छन्दः—

गरुडरुतं नञी भजतगा यदा स्युस्तदा ॥ २१५ ॥

यदा नञी नगणजगणौ भवतः, ततो भजतगाः भगणजगणतगणगुरवः स्युः, तदा गरुडरुतं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

‘अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्नि-
 र्गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसंत्रासने ।
 धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः
 स जपति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥’

उद्वणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SSI, S, १६×४=६४ ॥ गरुडरुतं निवृत्तम् ॥

अथ प्रस्तारान्त्यभेदमचलधृतितृत्तमभिधीयते—

द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिति ॥ २१६ ॥

यत्र द्विगुणिता वसुलघवः षोडशापि वर्णा लघवोऽर्थाद्भवन्ति, तदचलधृतिरिति वृत्तं भवतीति लघ्वन्तेन नगणयभेदेनैति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

‘तरणिदुहितृतटरचिरतरवमति-
 रमरमुनिजनमुगविहितधृतिरिह ।
 मुरिपुरभिनवजलधररचितनु-
 रचलधृतिदयति मुष्टतिद्विद्वि रतु ॥’

उद्वणिका यथा—III, III, III, III, III, I, १६×४=६४ ॥ अचलधृतिनिवृत्ता ॥

अथानि प्रस्तारणया षोडशाक्षरस्य पञ्चपञ्चमहस्तापि पञ्च ह्यन्ये पञ्चदशसुत्तर्गाणि १५५३६ भेदाः, तेषु विपन्तो भेदा लक्षणाः । तेषु भेदास्त्रिंशत्प्रतिनिधायकानि त्र्यसुत्तर्गाणां प्रस्तारणं लक्षणीया इति रिह ॥

अथ सैतदशाक्षरप्रस्तारे पृथ्वीछन्दः—

पओहर मुह ट्टिआ तह अ हत्थ एको दिआ

पुणो वि तह संठिआ तह अ गन्ध सज्जोकिआ ।

पलन्ति वलआजुआ विमलसइ हारा उणो

चउकलअ वीसआ पुहविणाम छन्दो मुणो ॥ २१७ ॥

[पयोधरो मुखे स्थितस्ततश्च हस्त एको दत्तः

पुनरपि तथा संस्थितौ तथा च गन्धः सज्जीकृतः ।

पतति वलययुगं विमलशब्दो हारः पुनः

चतस्रः कलाश्च विंशतिः पृथिवीनाम छन्दो ज्ञेयम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र पयोधरो जगणो मुखे स्थित, तत एकः सगणः, पुनरपि तथैव जगणरागणावेव तयोरमे स्थितावित्यर्थः । तथा च गन्धो लघुः समीकृतः, ततो गुरुद्वयम्, ततो विमलोऽतिविशदः शब्दोऽतिलघुर्भवति, ततो हारो गुहः । पदे च चतस्रः कलाः । अथ च विंशतिः कलाः सम्य चतुर्विंशतिः । यत्र वसुभिर्भद्रेष्व जातविश्राम पृथ्वीनामक छन्दो भवतीति मुणउ ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च—जसद्वययगणलघुगुरभिर-
ष्टरन्धकृतयतिः पृथिवीति फलितोऽर्थः । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—‘जसौ जसयला वसुप्रह-
यतिश्च पृथ्वी गुहः’ इति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘पयोधरयुता स्फुरत्क-
नकयुग्मताटङ्किनी सुवर्णरुचिकङ्कणा ललितभावसन्धूपुरा । सुगन्धरुचिरा लसच्छ्रवणरूप-
वत्कुण्डला भुजगपतिवर्णिता हरति हन्त पृथ्वी मनः ॥’ कर्णपर्यायत्वाच्छ्रवणस्य गुरुद्वया-
त्मको गणो गृह्यते ॥

पृथ्वीमुदाहरति—जहा (यथा)—

झणज्झणिअभूसणं रणरणन्तकाञ्चीगुणं

सहासमुहपङ्कअं अगुरुधूमधूपुज्जलम् ।

जलन्तमणिदीविअं मअणकेलिलीलासरं

णिसासुहमणोहरं जुवइमन्दिरं रेहइ ॥ २१८ ॥

[झणिज्झणितभूपणं रणरणत्काञ्चीगुणं

सहासमुखपङ्कजमगुरुधूमधूपोज्ज्वलम् ।

उजलन्मणिदीपिकं मदनकेलिलीलासरो

निशासुखमनोहर युवतिमन्दिरं राजते ॥]

काश्चित्कविः कस्याप्यगण्य[पुण्य]पुञ्जस्य विलासिनो मन्दनविनोदसदनमुपवर्णयति—
 युवतिसहितमेतादृशं मन्दिरं रेहृद् शोमत इत्यर्थः । कीदृशम् । स्रगञ्जणितमित्यनुकरणम् ।
 तादृशं भूषणं यत्र । पुनः रणरणावित्यनुकृत्या तादृशः काशीगुणो मेखलाकलापो यत्र
 तत्तथा । पुनः सहासं मुखपङ्कजं यत्र । पुनः मदनकेलिलीलासरः श्रमापहारकत्वात् ।
 कन्दर्पकेलिसरसीत्वेनोपन्यस्तामित्यजहङ्गित्वेनैव सर इति व्याख्येयम् । पुनः निशासुख-
 मनोहरं रजनीजनित्तालिङ्गननिधुवनान्तसुखजातालम्बनत्वेन परममनोहरमिति सहृदयवेद्यः
 पन्या इति ॥ यथा. वा[णीभूषणे]—‘क्षताधरतटी घनश्रुतितमहारागव्ययो दशोरपि च
 शोणिमा भवति कारणादन्यतः । इदं तव परप्रियानिभृतसंगमव्यञ्जकं मुखे यदिदमञ्जनं
 रहसि चार्धचन्द्रं गेले ॥’ उट्टवणिका यथा—।S।, ॥S, ।S।, ॥S, ।S, ।S, ।S, ।S,
 १७x४=६८ ॥ पृथ्वी निवृत्ता ॥

अथ मालाधरच्छन्दः—

पढमं दिअ विण्णआ तहवि भूअइ धप्पिआ
 चरणगण तीअओ तह अ भूअइ दीअओ ।

चमरजुअअग्गला विमलगन्ध हारुज्जला
 भणइ फणिणाहरा मुणहु छन्द मालाहरा ॥ २१९ ॥

[प्रथमं दीयते विप्रस्तथापि भूपतिः स्थाप्यते
 चरणगणस्तृतीयस्तथा च भूपतिर्दीयते ।

चमरयुगाधिकौ विमलगन्धो हारोज्ज्वलो
 भणति फणिव्याघ्रो जानीत छन्दो मालाधरम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीयते विप्रधतुर्लङ्घ्यात्मनो गणः, तथापि भूपतिर्गणः स्था-
 प्यते, तत्रधरणो भगणस्तृतीयः, तथा भूपतिर्गणो दीयते, तत्रधमरयुगेनाधिको वि-
 मत्रोऽतिसुन्दरो गन्धो लघुः, ततो हारो गुरुर्यत्र तत्रफणिणाहरा फणिव्याघ्रः फणिश्रेष्ठः
 विद्मले मालाधर इति छन्दो भणति जानीत तदिति ॥ वाणीभूषणे तु प्रारान्तरेणो-
 क्तम्—‘द्विजवरणाश्रितो मज्जपतिः धितपूर्वादान्तरतलपरिस्फुरतरनककङ्कुशुनाश्रितः ।
 सुपतिगुदधिया परिगतः समन्तात्मणे जयति मुखे इत्तमूरनिरयं तु मालाधरः ॥’

मालाधरमुदाहरति—जहा. (पथा)—

यहइ मलभागिला विरहिचेउसंतायणा
 पैलइ पिका पणमा रिअमु केमुकुला यणा ।

तरुण तरुपल्लवा मधुर माधवीवल्लिभा

वितर सहि णेत्तभा समअमाहवा पत्तभा ॥ २२० ॥

[वहति मलयानिले विरहिचेतःसंतापनः

कूजति पिकः पञ्चमं विकसितं फुल्लकिंशुकं वनम् ।

तरुणास्तरुपल्लवा मधुरा माधवीवल्लिका

वितर सखि नेत्रं माधवसमयः प्राप्तः ॥]

काचिद्दृती कान्तानुनयमनुगृह्णती नायिकामाह—मलयानिले दक्षिणानिले वहति । कीदृशः । विरहिणां चेतः संतापयन्ति तादृशः संतापनः । किंच पिकोऽपि पञ्चमं कूजति । प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् । फुल्लकिंशुक वनं विकसितं नवपलाशं वनमपि विकसितम् । तरुणां पल्लवा अपि तरुणा नवीना जाताः । माधवी वासन्ती मलिना , मधुरातिमनोहराभूत् । अतो हे सखि, नेत्रं वितर, अस्मिन्प्राणनाथे यतो माधवसमयोऽयं प्राप्त इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘कचिदपि वयस्यया सह विनोदमात्तन्वती कतिपयकथारसैर्नयति वासरीयां रजम् । सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनीमनुभवति यामिनीं मद-नवेदनामन्ततः ॥’ उट्टवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SS, IS, १७×४=६८॥^१ मालाधरो निवृत्तः ॥

अथ सप्तदशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्दृत्तानि प्रन्यान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं शिखरिणी छन्दः—[वागीभूषणे]—

‘ध्वजः कर्णो हारौ द्विजवरगणस्थो रसयुतः

समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः ।

भुजंगेन्द्रोद्दिष्टा विबुधद्वयाह्लादजननी

रसै रुद्रेर्षस्या विरतिरिह सैषा शिखरिणी ॥’

यगणमगणनगणतगणभगणलघुगुरुमी रसै रुद्रेष्व कृतयतिः शिखरिणीति फलितोऽर्थः ॥ तदुक्तं छन्दोमन्त्र्याम्—‘रसै रुद्रेर्दिष्टा यमनसमला गः शिखरिणी’ इति ॥

यथा—

‘निविष्टायाः कोपाद्वरुसदासि पङ्केरुहदशः

पदोपान्ते छाषामुपनयति-गूर्धः प्रणयिनि ।

तया चक्षुर्लीलाकमलरजसा दूषितामिति

हृतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता माण्यकणिकाः ॥’

१. ‘पतिभा’ रवि०. २. ‘मउल (मुपुठिता)’ रवि०.

यथा वा—

‘करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो-
 विलीनाः स्मः सखं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
 इति त्रस्योद्गोपानुचितनिभृतालपजनितं
 स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्धनधरः ॥’

उट्टवणिका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SII, I, S, १७×४=६८ ॥ शि-
 खरिणी निरुक्ता ॥

अथ मन्दाक्रान्ता छन्दः—

‘मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा
 प्रोद्यद्वावा करतललसत्कङ्कणा शङ्खयुक्ता ।
 हारोत्कृष्टा ललितवलया रावन्नूपुराभ्यां
 विभ्राजन्ती सकलहृदयाहादिनी कामिनीव ॥’

कामिनीपक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु गणभेदेनोक्तम्—‘मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसन-
 गैर्मा भनी गौ युग्मम् ।’ यत्र मो गगणः, ततो भनी गगणवर्गणी मरुतः, ततो गौ
 शुद्धयं युग्मं गगणद्वयं च यत्र भवति, अम्बुधयद्यत्वारः, रसाः पट्ट, नगाः सप्त, एतेषु
 च विभ्रामो यस्यां सा मन्दाक्रान्ता तन्नामकं वृत्तमिति ॥

यथा—

‘कर्णाम्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्तधारेण
 द्रागस्यन्तो हृदि कलूपितामानने शोणिमानम् ।
 यान्तो भूमिं नयनपयसा विन्दवो मानवत्याः
 पादाम्भोजप्रणतमधुना कान्तमुत्थापयन्ती ॥’

उट्टवणिका यथा—SS, SS, III, IIS, S, I, S, S, I, S, S, १७×४=६८ ॥
 मन्दाक्रान्ता निरुक्ता ॥

अथ हरिणी छन्दः—

द्विजवरमुष्ठी भास्वरूपा सफुण्डलकर्णिका
 ललितवलया हारोत्कृष्टा परोधम्भूषिता ।
 फनकरमनाराविर्गुला समद्रनूपुरा
 हरति हरिणी केषां विशं न योनिदियाधुना ॥ २२ ? ॥

योषापक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां गणभेदेनोक्तम्—‘नसमरसलैर्गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी
मता’ । नगणसगणमगणरगणसगणलघुगुरुभिः षड्भिवेदैश्चतुर्भिर्हयैः सप्तभिर्जाताविभ्रामा
हरिणी तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

‘सुरभिरजनी याता भूयः कृशो भविता शशी
परमृतयुवा मूको भावी विरंस्पति पञ्चमः ।
कुसुमविशिखः संहर्ता स्वं धनुः पतिरेष्यति
प्रियसखि परावृत्तं न स्याद्गतं मम जीवितम् ॥’

उट्टवणिका यथा—॥३॥, १५, ५, ५५, ५, १५१, १, ५१॥

यथा वा—

‘व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणा-
ङ्गजमृगदृशां संदोहस्योहृत्सन्नयनश्रियम् ।
यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
व्यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षो विलोलविलोचनम् ॥’

यथा वा—‘अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे’ इत्यादि रघौ ॥ हरिणी
निवृत्ता ॥

अथ वंशपन्नपतितं छन्दः—

दिङ्मुनि वंशपन्नपतितं भरनभनलगैः ॥ २२२ ॥

यत्र दिक्षु दशसु मुनिषु सप्तसु च विभ्रामः, तथा भरनभनलगैः भगणरगणनगणमगण-
नगणलघुगुरुभिर्वंशपन्नपतिताद्यं छन्दो भवति ॥’

यथा—

‘नूतनवंशपन्नपतितं रजनिजललवं
एवमुत्तुन्द श्रील्लिङ्गमिहोत्तमपरकृतयम् ।
एष च तं चकोरनिफरः प्रपिबति मुदितो
वान्तमयेष चन्द्रकिरुणैरमृतकणमिव ॥’

‘संप्रति लम्पजन्मद्यतैः कथमपि लघुनि’ इति भारवी ॥ वंशपन्नपतितेति के-
पित् । वंशवदनमिति शंभी नामान्तरमुक्तमिति ॥ उट्टवणिका यथा—५१॥, ५१५, ११॥,
५१॥, ११॥, १, ५, १०×४=४० ॥ वंशपन्नपतितं निवृत्तम् ॥

अथ नर्दटकं छन्दः—

यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ॥ २२३ ॥

यदि प्रथमं नजौ नगणजगणौ भवतः, ततो भगणजगणजगणलघवः, अथ च गुरुर्म-
वनि वत्र तप्तर्दटकं छन्दः ॥

यथा—

‘प्रजवनितावसन्तलतिकाविलसन्मधुपं

मधुमयनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।

विभुमभिनौति कोऽपि सुरुती मुदितेन हृदा

रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥’

वृहन्निका यथा—III, ISI, SII, ISI, ISI, I, S, १७x४=६८॥ यथा वा भा-

एवते दशमस्कन्धे—‘जय जय जयजामजिनदोपष्टमीतगुणाम्’ इत्यादि ॥ नर्द-

टकं निवृत्तम् ॥

अथ कोकिलकं छन्दः—

इयक्तुसागरैर्यतियुतं वद कोकिलकम् ॥ २२४ ॥

इयाः सत, कतयः पट, सागराश्चत्वारः, तैश्चितियुक्तमिदमेव कोकिलकमिति वृत्तं
यदेति । अथ च विभ्रामकृतो भेदः, गणास्त एवेति विवेकः ॥

यथा—

‘लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं

मधुसमयागमे सरसि केलिभिरल्लसितम् ।

अतिललितशुतिं रविमुतावनकोकिलकं

ननु कलयामि तं सखि सदा हृदि नन्दसुतम् ॥’

वृहन्निका सख, यतितुत एव भेदः ॥ कोकिलकं निवृत्तम् ॥

अथ हारिणी छन्दः—

वेदत्वैश्वर्यमनभयला गञ्जेसदा हारिणी ॥ २२५ ॥

यदि प्रथमं वेदः, सत क्तुमि, लसन्तस्यैश्वर्यैः, अथ च—गमनमयत्न म
गमनमयत्नगमनमयत्नगमनलघवः, तत्रधेरो गुरुर्मवनि, तदा हारिणी छन्दो भवतीति ॥

यथा—

‘यस्या निव्यं युतिशुलये श्रीशाश्विनी लोचने

रागः हरीयोऽभरकित्तये तदाक्षारमाज्ञनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छदा

सा कंसारेरंजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥

उटवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, IIS, I, S, १७×४=६८॥ हारिणी निवृत्ता ॥

अथ भाराक्रान्ता छन्दः—

भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिपद्दह्यैः ॥ २२६ ॥

यत्र मगणमगणनगणरगणसगणलघवः, अथ च गुरुगत्र, श्रुतिपद्दह्यैर्विरतिश्च यत्र तद्भाराक्रान्ताच्छन्दः ॥

यथा—

‘भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणा-

त्कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति ।

इत्थं शृण्वन्नयति जलदस्वनाकुलबल्लवी

संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं गुरुं विलोक्य हरिः ॥’

उटवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, SII, I, S, १७×४=६८॥ भारा-
क्रान्ता निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या सप्तदशाक्षरस्यैकं लक्षमेकत्रिंशत्सहस्राणि द्विसप्ततिश्च १३१०७२
भेदाः । तेषु क्रियन्तो भेदा उक्ताः शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्याकरादुदाहर्तव्याः । इत्यल-
मतिविस्तरेण ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तारे मञ्जीराछन्दः—

कुन्तीपुत्रा तिण्णा दिण्णउ मन्धा संठवि एका पाए

हारा हत्या दुण्णा कङ्कणु गन्धा संठवि जुग्गा जाए ।

चारी हारा भव्याकाराउ पाआभन्तहि सज्जीआए

सप्पाराआ सुद्धाकाअउ जम्पे पिङ्गल मञ्जीरा ए ॥ २२७ ॥

[कुन्तीपुत्रास्त्रयो दीयन्ते मस्तके संस्थापयैकं पादे

हारं हस्तं द्विगुणः कङ्कणो गन्धे युग्मं संस्थाप्यते यत्र ।

चत्वारो हारा भव्याकाराः पादान्ते सञ्जीकृताः

सर्पराजः शुद्धधायो जल्पति पिङ्गलो मञ्जीरैतत् ॥

श्लोः शिष्याः, यत्र गन्धा मस्तके । आदावित्यर्थः । तत्र श्रवः कुन्तीपुत्राः कर्णा गुरु-
द्वयात्मका गणा दीयन्त इत्यर्थः । ततः पादे एकं हारं गुरुं ततो हस्तः सगणः, तदन्ते
दुण्णा कङ्कणु द्विगुणः कङ्कणो गुरुद्वयम्, ततो गन्धयुग्मं लघुद्वयं संस्थाप्यते, यत्र पादान्ते
भव्याकाराश्चत्वारो हारा गुणवः सञ्जीकृताः प्राप्ता यत्र, एतन्मञ्जीरानामकं छन्दः शु-

द्वयः सर्पराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'आदी
कृत्वा कर्णं कुण्डलयुक्तं द्वारयुगं दत्त्वाथो कुर्यात्ताटङ्कं पादं कुरु सन्मञ्जीरयुगाभ्यां
युक्तम् । कृत्वा तात कुन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुग्मं दत्त्वा मञ्जीरा सा नागाधीशनिदिष्टा-
राजति सैषा वक्त्रे ॥

मञ्जीरामुदाहरति—जहा (यथा)—

गज्जे मेहा णीलाकारउ सद्दे मोरउ उच्चारवा

ठामा ठामा विज्जू रेहउ पिङ्गा देहउ किज्जे हारा ।

फुहा णीवा वौह्जे भम्मरु दक्खा मारुअ वीअन्ताए

ह्जे ह्जे काहे किज्जउ आरु पाउस कैलं ताए ॥ २२८ ॥

[गर्जन्ति मेघा नीलाकाराः शब्दायन्ते मयूरा उच्चारवाः

स्थाने स्थाने विद्युद्राजते पिङ्गदेहा क्रियन्ते हाराः ।

फुहा नीपा गुञ्जन्ति भ्रमरा दक्षो मारुतो वाति

ह्जे ह्जे किं क्रियते आगता प्रावृट् क्रीड तावत् ॥]

काचित्प्रोषितपतिकं सतीमाह—हे सखि, नीलाकारा मेघा गर्जन्ति । उच्चारवा म-
यूराः शब्द कुर्वन्ति अतिदीर्घा केकामुच्चारयन्तीत्यर्थः । स्थाने स्थाने पिङ्गदेहा विद्युद्राजते ।
हाराः सजः क्रियन्ते । यतः नीपाः कदम्बाः फुहाः । भ्रमरा मधुकरास्तेष्वेव गुञ्जन्ति । किं
प दक्षो मारुतो वाति । अतो द्द्वे ह्जे नीचे कथं क्रियते आगता प्रावृट् यन्तो नागतः,
अतः क्रीड तावत् । मनोभिलषिताच्छिन्ननिपुननादिकं यथा भवति तथाभिसारयारिमन्त्रसरे
वचन युवानमिति भावः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'प्रीट्प्रान्ते गर्जद्धारिदधाराधारिणि काले
गत्वा त्तरसा प्राणानभ्रे वीलममाचारानपि हित्वा यन्ती । कृत्वा मारुहाक्षी साट्समुशोः
केदिनिपुत्रं शून्यं दृष्ट्वा प्राणप्राणं भावि कथं वा नाप वद प्रेयस्याः ॥' उट्वाक्का यथा—
५५, ५५, ५५, ५, ॥५, ५, ५, १, १, ५, ५, ५, ५, १०५४=७२ ॥ मञ्जीरा निहता ॥

अथ प्रीसायन्त्रछन्दः—

ज इन्द्रामणा क्यः गण्णा सु होनेइ पाए हि पाए

देहा अट्ट गण्णा सुहायेइ दण्टा सुटाए सुटाए ।

दहा विष्णिगुण्णा जहा मध्यन्ता होइ मत्ता सुपाए

कणिन्दा मणन्ता किन्नाचन्द छन्दा निपट्टाइ जाए ॥२२९॥

१. 'विपुत्रेण' रवि०. २. 'विन्ते(विष्णि)' रवि०. ३. 'वीअन्ताए(वीअन्ता)' रवि०.
४. 'तरसा एता एता होनेइ (एवमट्टपुत्र मारुता भूषणनि हारिने एताने दोमन्ते)' रवि०.

[यत्रेन्द्रासनमेको गणः स भवति पादे पादे
दशाष्टवर्णाः सुखयन्ति दण्डाः स्थाने स्थाने ।
दश त्रिगुणिता यत्र सर्वा भवन्ति मात्राः सुपादे
फणीन्द्रो भगति क्रीडाचन्द्रछन्दो निबद्धं यत् ॥]

श्रीः शिष्याः, यत्रेन्द्रासनमाविलयुः पञ्चकलो गणोऽर्थावगणः स एवैकः पादे पादे भवति पङ्क्तिवर्णैः पाद इत्यर्थः । पादे चाष्टादश वर्णाः सुखयन्ति । दण्डा लघवः स्थाने स्थाने भवन्ति । यत्र मात्राश्च दश त्रिगुणितास्त्रिंशत् पदे भवन्ति तन्मात्राभिर्निबद्धं क्रीडाचन्द्र इति छन्दः फणीन्द्रः पिङ्गली भणतीति वित्त ॥ भूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—
'ध्वजं चामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च तथा तालताटङ्गतर्याणि शेषे गुरुद्वन्द्वमत्र ।
तदा क्रीडया चिह्नितं चन्द्रमेतद्भुजंगाधिगजः कविश्रेणिविस्मपकं सर्वलोकाप्रियं स जगद् ॥'
क्रीडाचन्द्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

जहाँ भूत वेताल णचन्त गावन्त ख्राए कवन्धा

सिआकारफेकारहका चलन्ती फुले कण्णरन्धा ।

कआ दुट्ट फुट्टेइ मन्या कवन्धा णचन्ता हसन्ता

तहाँ वीर हम्मीर संगाममज्ज तुलन्ता जुलन्ता ॥ २३० ॥

[यत्र भूता वेताला नृत्यन्ति गायन्ति खादन्ति कवन्धा-

शिखास्फारफेत्कारशब्दाश्चलन्ति स्फुटन्ति कर्णरन्धाणि ।

क्रायस्रुष्यति स्फुटति मस्तकं कवन्धा नृत्यन्ति हसन्ति

तत्र वीरहम्मीरः संप्राममध्ये त्वरितं युक्तः ॥]

कश्चित्कविर्वीरहम्मीरस्य भीषणसमराङ्गणप्रयाणमनुवर्णयति—यत्र समरसोमनि भूता वेतालोश्च नृत्यन्ति गायन्ति खादन्ति च कवन्धानपमूर्धकलेवरान् महावीरान् । यत्र च शिखानां फेरवाणां स्फारा अतिदीर्घाः फेत्कारहकाः फेत्कारशब्दाश्चलन्ति प्रसरन्ति । अत एव कर्णरन्धाणि स्फुटन्ति । किंच क्रायस्रुष्यति, मन्या मस्तकं स्फुटति, कवन्धाः शिरोरहिता वीरा नृत्यन्ति हसन्ति च । यत्र सहस्रवीरघातिनः सहस्रं वीरा यदा म्रियन्ते तदैकः कवन्ध उल्लिख्य इति प्रसिद्धिः । अत्र तु कवन्धा नृत्यन्तीति बहुवचनमहिम्ना स्फुटमेवातिभीषणत्वं समराङ्गणस्येति भावः । तद्वै तादृशतिभयजनकर्णभूमी वीरहम्मीरः संप्राममध्ये त्वरितं युक्तः प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ उच्यमिमां यथा— 155, 155, 155, 155, 155, 155, १८४४=७२ ॥ क्रीडाचन्द्रो निवृत्तः ॥

अथ चर्चरी छन्दः—

आइ रग्गण हत्थ काहल ताल दिज्जहु मज्जआ
सद्द हार पलन्त विण्णवि सच्चलोअविबुज्झिआ ।

वे वि काहल हार पूरहु सद्द कङ्कण सोहणा
णाअराअ भणन्त सुन्दरि चर्चरी मणमोहणा ॥ २३१ ॥

[आदौ रगणो हस्तः काहलस्तालो दातव्यो मध्ये
शब्दो हारः पततो द्वावेव सर्वलोकविबुद्धाम् ।
द्वावेव काहली हारं पूरय शङ्खः कङ्कणः शोभनः
नागराजो भणति सुन्दरि चर्चरी मनोमोहनाम् ॥]

हे सुन्दरि, यत्रादौ रगणो मध्यलघुको गणो भवति, ततो हस्तः सगणः, ततः काह-
लो लघुः, ततस्ताल आदिगुरुस्त्रिक्रलो मध्ये दातव्यः, तदनन्तर शब्दो लघुः, ततो हारो
गुरुः, ततो विण्णवि द्वावेव शब्दहारी पततः, ततो वे वि द्वावेव काहली लघु, ततो हारं
गुरुं पूरय । तदनन्तरं शङ्खो लघुः, ततः शोभनः कङ्कणो गुरुरेव यत्र तत्सर्वलोकविबुद्धां
समस्तव्यान्दैविकप्रसिद्धां मनोमोहना श्रुतिमुखत्वाच्चर्चरीनामक छन्दो नागराजः पिङ्गलो
मणतीति विद्धि ॥ भूपणे तु प्रज्ञानान्तरेणोक्तम्—‘हारयुक्तसुवर्णकुण्डलपाणिशङ्खविरा-
जिता पादनूपुरसंगता सुषयोभरद्वयभूषिता । शोभिता बलयेन पद्मगराजपिङ्गलवर्णिता च-
र्चरी तरुणीव चेनसि चाकसीति सुमगता ॥’ तरुणीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥

चर्चरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

पाअ णेउर शंशणकइ हंससइसुसोहणा
भोलभोलभणग्ग णअइ मोत्तिदाम मणोहरा ।

वामदाहिण धाण धावइ तिकग्गचक्खुकडक्खआ
काहि पूरिस गेहमण्डणि एह सुन्दरि पेक्कएआ ॥ २३२ ॥

[पादे नूपुरं शणशणायते हंसशब्दसुशोभनं
स्तोकस्तोकस्तनाप्रे नृत्यति मीक्तिरुदाम मनोहरम् ।

वामदक्षिणयोर्घाण (इव) धावति तीक्ष्णचक्षुःकटाक्षः
कस्य पुरुषस्य गृहमण्डन्येषां सुन्दरी प्रेक्षर ॥]

कधिररुपिः परमरमणीयां कामपि कामिनीमनुवर्णयति—यस्याः पादे नूपुरं शणशणा-

१. ‘भूकोत्पणग्ग (स्तोकस्तोकस्तनाप्रे) रति०. २. ‘धाडि (धारया) रति०. ३. ‘वि-
शिता’ रति०.

यते । कीदृशम् । हसशब्दवत्सुशोभनम् । यस्याश्चैतस्याः स्तोरुस्तोकयोरभिनवोत्पि-
तयोः स्तनयोरग्रे मनोहर मुक्तादाम नृत्यति । अपि च वामदक्षिणयो पार्श्वयोर्बाण इव
धावति तीक्ष्णश्वक्षु कटाक्षो यस्याः सेयमेवविधा सुन्दरी कस्य सुकृतिनः पुरुषस्य गेह
मण्डयतीति तादृशीति प्रेक्षस्व तावदिति तद्रूपमुपवर्णयन्त वयस्य प्रति कस्यचिद्बचनमिति ॥
यथा वा[णीभूषणे]—‘कोकिला कलकूजित न शशोपि सप्रति सादर मन्यसे तिमिरापहा-
रिसुधाकर न सुधाकरम् । दूरमुज्ज्वलति भूषण विकृतासि चन्दनमाहते कस्य पुण्यफलेन
सुन्दरि मन्दिर न सुखायते ॥’ उट्टवणिका यथा—SIS, ॥S, I, SI, I, S, I, S, ॥, S,
I, S, १८x४=७२ ॥ यथा वा मार्कण्डेयमापितचन्द्रशेखराष्टके—‘रत्नसानुशरासनं रज-
ताद्रिशृङ्गनिकेतनं शिञ्जिनीकृतपतंगेश्वरमच्युतानलसायकम् । क्षिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशा-
ल्यै(?)रभिवन्दितं चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥’ चर्चरी निवृत्ता ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्भूतानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं
कुसुमितलतावेष्टिताछन्दः—

स्याद्भूतलक्ष्यैः कुसुमितलतावेष्टिता म्ती नयी यौ ॥ २३३ ॥

यत्र भूतै पञ्चभिः, ऋतुभिः पद्भिः, अश्वैः सप्तभिश्च विधामो भवति । अथ च म्ती
मगणतगणौ, अथ च नयी नगणयगणौ, अनन्तर यौ केवली यगणावेव भवतः । पद्भिर्ग-
णैरष्टादश वर्णां पदे पतन्ति यत्र तत्कुसुमितलतावेष्टितानामक छन्दो भवतीति ॥

यथा—

म्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवाहिभिर्दाक्षिणात्यै-

चर्तैः खेल्ङ्गिः कुसुमितलता वेष्टिता मन्दमन्दम् ।

भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोट्टासितैर्लास्यलक्ष्मीं

तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्वरम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSI, ॥, ISS, ISS, ISS, १८x४=७२ ॥ यथा वा—
‘गौडं पिडास्य दधि सकृशर निर्जलं मयमम्लम्’ इत्यादि वाग्भटचिकित्साग्रन्थे ॥ कुसुमि-
तलतावेष्टिता निवृत्ता ॥

अथ नन्दनछन्दः—

नजभजरैस्तु रेफासाहितैः शिवैर्हृदयैर्नन्दनम् ॥ २३४ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणरगणै रेफेण रगणेन महितैरैतैः पद्भिर्गणैः, अथ च शिरी-
रेकादशभिः, ततो हृदयैः सप्तभिः, विधामो यत्र तन्नन्दनमिति छन्दो भवतीति ॥

यथा—

तरणिमुतातरङ्गपवनैः सर्गलमान्दोलिन

मधुरिपुपादपद्मजरजं गुणतपृष्णीतलम् ।

मुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं

क्षितितलनन्दनं ब्रज सखे सुखाय वृन्दावनम् ॥

उट्टवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SIS, SIS, १८×४=७२ ॥ यथा वा—
‘अकृत धनेश्वरस्य युधिः यः समेतमायोधनम्’ इति मट्टिकाव्ये ॥ नन्दनं निवृत्तम् ॥
अथ नाराचछन्दः—

इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ॥ २३५ ॥

भोः शिष्याः, इहाष्टादशाक्षरप्रस्तारे नान्तगणद्वयरगणचतुष्टयाभ्यां छष्टम्, अध च दिन-
कररसविश्राम छान्दसीया नाराचमित्याचक्षते ॥ षोडशाक्षरप्रस्तारे नाराचः, अत्र तु ना-
राचः, इत्यनयोर्भेदः ॥

यथा—

दिनकरतनयातटीकानने चारुसंचारिणी

श्रवणनिकटकृष्टमेनेक्षणा कृष्ण राधा त्वयि ।

ननु विकिरति नेत्रनाराचमेपातिहृच्छेदनं

तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तां विधत्स्व हुतम् ॥

उट्टवणिका यथा—III, III, SIS, SIS, SIS, SIS, १८×४=७२ ॥ यथा वा—
‘रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्’ इत्यादि रघौ ॥ नाराचो निवृत्तः ॥

अथ चित्रलेखाछन्दः—

मन्दाक्रान्ता ययुगलजठरा कीर्तिता चित्रलेखा ॥ २३६ ॥

भोः शिष्याः, सप्तदशाक्षरप्रस्तारे सम(न)न्तर्गतमन्दाक्रान्ताछन्दसि यत्र यगणयुगले
अर्थाद् गुरुद्वयस्त्वाने । (यस्या) एवंविध जठरं यस्याः । तथा च गुरुद्वयस्यादावेभो लघु-
रधिको दातव्यः । तेन ययुगलजठरा अन्तःस्थितयगणा चेतस्याद् सदा सैव चित्रलेखा
कीर्तिता । एवं च—मगणभगणनगणयगणत्रयैर्युधि(४)द्वय(७)मुनि(७)भिर्विरचितविर-
त्रिधित्रलेखेति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

शङ्केऽमुष्मिजगति मृगदृगां साररूपं पदासी-

दाकृष्येदं ब्रजयुवतिसमा वेधसा सा व्यधापि ।

नीतादृक्चेत्प्रथमुदाधिमुतामन्तरेणाप्युतस्य

प्रातं तस्या नपनयुगमभूधित्रलेखाऽनुतायाम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SII, III, ISS, ISS, ISS, १८×४=७२ ॥ चित्रलेखा
निर्गता ॥

अथ शार्दूलललितं छन्दः—

मः सो जः सतसा दिनेशक्रतुभिः शार्दूलललितम् ॥ २३७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मगणः, ततः सगणः, ततो जगणः, ततः सतसाः सगणत-
गणसगणा भवन्ति । दिनेशैर्द्वादशभिः, क्रतुभिः पद्भिश्च विरुतिर्यत्र सच्छार्दूलललितं
छन्दो भवतीति ॥

यथा—

कृत्वा कंसमृगो पराक्रमविधिं शार्दूलललितं

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् ।

संतोषं परमं च देवनिबहे त्रैलोक्यशरणं

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, ॥S, ISI, ॥S, SSI, ॥S, १८×४=७२ ॥ शार्दूलललितं
निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्याष्टादशाक्षरस्य लक्षद्वयं द्वापष्टिसहस्राणि चतुश्चत्वारिंश-
दुत्तरं च शतं २६२१४४ भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदा विशालयु-
द्धिभिराकरास्त्वमत्या वा प्रस्तार्य स्वयम्हनीया इत्यलं पठ्येन ॥

अथैकोनविंशत्यक्षरप्रस्तारे शार्दूलविनीडितं छन्दः—

मो सो जो स त तो समन्तगुरवो एगूणविंसा घणा

पिण्डोभं सड वीस मंत्त भणिअं अट्टासि जोणी पुणो ।

जं छेहत्तरि वण्णओ चउपओ वत्तीस रेहे मुणो

चौआलीसह हाग पिङ्गलकई सडूलसहा मुणो ॥ २३८ ॥

[मः सो जः सस्तस्तः समन्तगुरव एकोनविंशतिर्वर्णाः

पिण्डीघः(!)शतं विंशतिर्मात्रा भाणितेरष्टाशीतियोभिः पुनः ।

यत्र पट्सप्ततिर्वर्णाश्चतुःपद्यां द्वात्रिंशद्रेखाः पुनः

चतुश्चत्वारिंशद्वारा पिङ्गलकविः शार्दूलसाटकं जानात ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मो मगणः, ततः सो सगणः, ततो जो जगणः, ततोऽपि स-
गण एव, अनन्तरं तगणः, ततः तो तगणः, समन्तगुरवो सम्यगन्ते गुरवैर्यामेव एगूणा
यत्र । अत एवैकोनविंशतिर्वर्णाः पदे यत्र, यत्र च चतुर्गुणिर्एकोनविंशतिर्वर्णाश्चतुःपदे प-
ट्सप्ततिः पतन्ति । किं च पद एकादश गुरवः, अष्टौ लपरः, परचतुष्टये चतुश्चत्वारि-
ंशदुरवो द्वात्रिंशदपेवः, एतस्य छन्दसः परचतुष्टयस्य मायापिण्डमत्या षीतगुणरत्नमा-
यात्मिका भणिषा । एतदुक्तं भवति—चतुश्चत्वारिंशदुरुणां द्विगुणाभियावेनाष्टाशीति-

मीनाणां यत्र निष्पन्ना द्वात्रिंशच्च लघवो विद्यन्त एव, संभूयैक(वै)विंशत्युत्तरशतमा-
शात्मकम् अर्कं(१२)मुनि(७)विश्राममिदं शार्दूलविक्रीडितमिति साटकं पिङ्गलकवि-
जल्पति तत् मुणो जानीते इत्यर्थः ॥ अथ चैकास्मिन्धरणे एकादशगुरुणां द्विगुणाभिप्रायेण
द्वात्रिंशतिः कलाः, लघवश्चाष्टौ, इति संभूय त्रिंशत्कलाः, तद्यत्तुष्केणापि प्रोक्तैव कला-
पिण्डसस्या मवतीति यथा—३०+३०+३०+३०=१२० ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—
'अर्काश्चैर्यदि मः सर्जा सनतगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इत्युक्तम् ॥ वाणीभूषणे तु प्रका-
रान्तरेणोक्तम्—'कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीकरेणान्वितं पादान्तो खनूपुरेण क-
ञ्जितो हारौ प्रसूनोज्ज्वली । गुर्वानन्दयुतो गुरुर्यदि भवेत्तन्नूनिंशाक्षर नागाधीश्वरपि-
इलेन मणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥'

शार्दूलसाटकमुदाहरति—जहा (यथा)—

जे लङ्कागिरिमेहलाहि खलिआ संभोअखिण्णोरई-
फारुण्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दग्दिहत्तणम् ।

ते इण्ह मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा क्षत्ति सिंसुत्तणे वि वहला तारुण्णपुण्णा विआ ॥२३९॥

[ये लङ्कागिरिमेखलातः खलिताः संभोगखिनोरगी-
स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन प्राप्ता दग्दित्वम् ।

त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो

जाता क्षटिति शिशुत्वेऽपि वहलास्तारुण्यपूर्णापिटाः (इव) ॥]

कपूर्वमत्ररीमाटके देवीनियुक्ता विचक्षणा राजानं धाययन्ती वसन्तवर्षानानन्तरं द-
क्षिणानिलमुपवर्णयति—ये दक्षिणानिलाः प्रथमं लङ्कागिरिमेखलातस्त्रिपट्टावलवटकार
स्वच्छिताः तदनन्तरं संभोगेन विधुवनेन मित्रानामुरगीणां स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन
पानेन दरिद्रत्वं मन्दत्वं प्राप्ताः, त एषेदानीं मधुमये मलयानिलाः विरहिणीनां निः-
श्वासेः सह संपर्किणः सन्तः शिद्यन्ते एव तादृश्यपूर्णा इव क्षटिति वहला जाताः ॥ लङ्का-
गिरा यथा—SSS, ॥S, ISI, ॥S, SSI, SSI, S, १९×४=७६॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'मीमित्रे विमु मृगये प्रतिपत्तायुतं पुरक्षणा हर्षनाक्षिणे मजागति न वा मेप्रातिपि-
मैपिटी । एषी निव्यगमीक्षो मधुसुधेनी समुत्सुग्मने नि शरु ममरी सान्यति निरा-
तदु विरि गायते ॥'

अथ प्रथमान्तरेण शार्दूलक्षणेन लक्षणा—

पत्तारे त(ज)ह निण्ण सामरवर् रीमन्नि यण्णुज्जत्तं

तथेअ लट्टुविण्ण सामर तदा पट्टेअ गन्धुग्गरे ।

तिण्णे दिण्णसु गन्ध चामर तथा गन्धा अ वे चामरं
 रेहन्ता फणिवण्ण अन्त करणे सहूलसट्टा मुणे ॥ २४० ॥
 [प्रस्तारे यत्र त्रयश्चामरवरा दृश्यन्ते वर्णोज्ज्वला
 तदनन्तरं लघुद्वयं चामरस्तथोत्तिष्ठतो गन्धगुरु ।
 त्रीन्दत्स्व गन्धांश्चामरांस्तथा गन्धश्च द्वौ चामरी
 रेखा फणिवर्णोऽन्ते करणीयः शार्दूलसाटकं जानीहि ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रस्तारे क्रियमाणे प्रथमं पूर्वोक्तरीतीव त्रयश्चामरवरा वर्णोज्ज्वलाः
 श्वेतवर्णाश्चामरपक्षे, गुरुपक्षे—वर्णैरक्षरैरुज्ज्वला मनोहरा गुरवत्रयो दृश्यन्ते । तत्रेवं त-
 दनन्तरं मगणानन्तरमित्यर्थः । लघुविणि लघुद्वयम्, तथा चामर एको गुरुः, तेन सगणो
 भवतीत्यर्थः । तत उत्तिष्ठतो गन्धुगुरे लघुगुरु तदनन्तरं तिण्णे दिण्णसु गन्धत्रीन् गन्धा-
 लघुन्देहीत्यर्थः । ततः चामर तथा त्रीन् गुरुनपि देहीति ततो गन्धश्च लघुरपि देय
 इत्यर्थः । ततो वे चामरं चामरद्वयं गुरुद्वयं रेहन्ता रेखान्तं लध्वन्तं देहीत्यर्थः । एवमष्टा-
 दश वर्णाः तस्यान्ते फणिवण्ण करणे गुरुवर्णैः करणीयः । एवं यत्र प्रस्तारः, तच्छार्दूल-
 साटकं गुणे जानीहीत्यर्थः ॥

जहा (यथा)—

जं धोअञ्जणसोणलोअणजुअं लंग्गालअग्गं मुहं
 हत्थालम्बिदकेसपल्लवचए घोलन्ति जं विन्दुणो ।
 जं एक्कं सिचअञ्जलं णिवमिदं तं ह्माणकेलिट्ठिदा
 आणीदा इयमब्भुदेकजणणी जोईसरेणामुणा ॥ २४१ ॥
 [यस्या धौताञ्जनशोणलोचनयुगं लम्बालकाम्रं मुखं
 हस्तालम्बितकेशपल्लवचये घूर्णन्ते यस्या विन्दवः ।
 यदैकं सिचयाञ्जलं निवसितं तदैव खानकेलिस्थिता
 आनीतेयमद्भुतैकजननी योगीश्वरेणामुना ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्य भैरवानन्दसमाकृष्टकर्पूरमञ्जरीवर्णनपरं विदूषकं प्रति रात्रौ वच-
 नमिदम्—यस्या धौताञ्जनत्वाच्छोणमारक्तं कोकनदानुकारि लोचनयुगम्, अथ च—
 यस्या मुखं लम्बान्यलकामाणि यत्र तादृशम्, किं च—हस्तालम्बितकेशपल्लवचये यस्या
 विन्दवो घूर्णन्ते । अपि च—यदैकं सिचयाञ्जलं निवसितं परिप्लुतमासीत् तं तपै(द्वै)ना-
 र्दभावालप्रचेलाद्भयष्टिः खानकेलिस्थिता जलक्रीडापरायणा अद्भुतानामाधर्यरसानामेका
 जननी सकललोकविस्मयभूमिरियं कुन्तलाधिपकन्यका कर्पूरमञ्जरी अमुना प्रत्यक्षस्थि-

तेन योगीश्वरेण कौलिऋषेण भैरवानन्देनानीता दक्षिणापयस्थवैदर्भनगराह्वानवर्त्मना
समाकृष्टेत्यर्थः ॥ यथा वा—‘गोविन्दं प्रणमोत्तमाद् रसने ते(तं) घोषयाहनिशं पाणी
पूज्य तं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छतम् । एवं चेरकुरुयाखिलं मम हितं शीर्षादयस्त्र-
द्भुवं न प्रेक्षे भयतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥’ उद्वणिका यथा—SSS, II,
S, I, S, III, SSS, I, S, S, I, S, १९×४=७६॥ शार्दूलविक्रीडितं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रमालाच्छन्दः—

ठइवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिँ

पुण वि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिँ ।

सरसगण विमल जहिँ सुणिण ठवइ मनगइ

विमलमइ उरअवइ चन्द्रमल कहइ सोइ ॥ २४२ ॥

[स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु

पुनरपि द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु ।

सरसगणान्विमलान्यत्र श्रुत्वा स्थाप्यते मनोगति-

विमलमतिरुगपतिश्चन्द्रमालां कथयति ताम् ॥]

हे सुन्दरि, प्रथम स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं चतुर्लघुकगणयुगं मध्ये करतलं सगणं
कुरु पुनरपि द्विजवरयुगलम् । एव कृते मध्यतः करतलं कुरु सरसान्गणान्विमलान्वि-
विशदान् सुणिण श्रुत्वा मनोगतिः स्थाप्यते निश्चलीक्रियते यत्र तां विमलमतिरुगपतिः पिह-
लश्चन्द्रमालामिति कथयति ॥ भूपणेऽप्युक्तम्—‘द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-
मय नगणयुगलमिदं गन्धयुगमनुविहर । फणिचृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत सक-
लकविकुलहृदयमोदकरमवत नुत ॥’

चन्द्रमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘अमिअकरकिरणधर फुल्लयहुकुसुम वणु

फुविअ भइ सर ठवइ काम णिअ धरइ धणु ।

रवइ पिक समअ णिक किँत तुअ धिर हियलु

गमिअदिण ण पुण मिलणाहिँ सहिँ पिअ णिअलु॥२४३॥

[अमृतकरकिरणधरं फुल्लयहुकुसुमं वनं(मन्वानान्)

कूपितो भूत्वा शरान्स्थापयति कामो निजं धरति धनुः ।

रौति पिकः समयोऽतिरमणीयः किं तव स्थिरं हृदयं

गमितदिनानि न पुनर्मिलन्ति सखि प्रियो निकटे न (?) ॥]

काचिदतिनिश्चयार्थां दूती कामपि प्रोषितपतिकामाह—हे सखि, अमृतकरस्य पीयू-
षभानोः किरणान्धारयति । ओषधीनाथत्वात्तस्य । तादृशं फुल्लबहुकुसुमं नानाविधसुर-
भिप्रसूनं वनमिदं जातमित्युद्दीपनम् । किंच—कामोऽप्यवसरपास्या कुपितो भूत्वा प्राकृते
'पूर्वनिपातानियमाद्बहद्दु(?)भापाकृतयमकानुरोधाद्वा विन्यासः । वस्तुतस्तु मदनोऽतिरो-
पणो भूत्वा शरान्मुलभक्तसुमत्वात्कौसुमत्वात्कौसुमानेव वाणामिजे धनुषि स्थापयित्वा
धरइ धारयति । अयोद्धनुस्तादृशमायोजितकाण्डमण्डलीभूतकोदण्डं विजयाहुदण्डेन धृत-
वानिति भावः । अपि च पिकोऽपि खइ रौति पक्षमं कूजतीत्यर्थः । अतोऽथ समयो णिक
परमरमणीय इत्यर्थः । अतश्च हे सखि, तवापि हृदयं किं स्थिरम् । अपि तु न स्थिरमिति
काका । गमितानि दिनानि न पुनर्मिलन्ति । किं च सखि, प्रियो भर्ता निकटे नास्त्यतः
परमं सुखमिति भावः । अत एवोक्तमभियुक्तेन—'मेघच्छभे दिवसे दुःसंचारासु नगर-
वीथीषु । भर्तृविदेशगमने परमसुखं जयनचपलायाः ॥' इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अ-
नुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरदलममृतमयवचनमिदमालि विफल्यसि चल । यदपि यदुरमण-
पदमीश मुनिहृदि लुठति तदपि तव रतिवलितमेतन्न वनतटमटति ॥' उट्टवणिका ।
यथा—॥॥॥, ॥॥॥, ॥५, ॥॥॥, ॥॥॥, १९×४=७६ ॥ इति चन्द्रमाला निवृत्ता ॥

अथ चपलाच्छन्दः—

करइ वैसु सुणि जुवइ विमलमइ महिअले

ठइअ ठइ रँमणि सरसगण पअपँअ पले ।

विअगण चउ चउपअहिं भण फणिवइ सीही

कँमलगण सरसमण सुमुहि धवलअ कही ॥ २४४ ॥

[करोति वासुकिः शृणु युवति विमलमतिर्महीतले

स्थापयित्वा...रमणि सरसगणान्पदेपदे पतितान् ।

द्विजगणांश्चतुरश्वतुष्पद्यां भणति फणिपतिः ससं

कमलगणः सरसमानसं सुमुदि धवलकं कथ्यते ॥]

हे युवति, विमलमतिर्वासुकिः विहस्यो महीतले करोति चपला भगवत्यं वृषमिति ।
तत्त्वं शृणु यत्रादी हे रमणि, स्थापयित्वा सरसगणान् पदे पदे पतितान्—दिअर

१. 'प्रियनिकट याहि' रवि०. २. 'रंगु (रमं)' रवि०. ३. 'विमलमने' रवि०.
४. 'रमणगिरि (रमणगिरे)' रवि०. ५. 'पभतले (पादतले)' रवि०. ६. 'मही (मनहरी)'
रवि०. ७. 'धक्कलगणमरिसमण सखिश्चरणि धरणेही (?)' रवि०.

[ति] । द्विजगणांश्चतुर्लघुकांश्चतुरश्वतुष्यदे(यां) फणिपतिः सही सन्यं मणति पठतीत्यर्थः । द्विज-
गणचतुष्टयपाठानन्तरं कमलगणो गुर्वन्तः सगणः करः पाणिः 'कमल हत्यम्' इत्यत्रैवो-
क्तत्वात्स देयः । हे सरसमानसे सुमुखि, एवमुक्तप्रकारेण गणसंनिवेशो यत्र तद्वलनामकं
छन्दः कही कथ्यते इत्यर्थः ॥ भूपणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'द्विजवरगणत्रि(?)तयमिह
हि नगणयुगलक विमलवल्यमपि च कलय सकलजनसुखम् । फणिपतिवरभणितममल-
पवलिमिह हितं विमलरुविकुलहृदि वलितमिति भुवि वलितम् ॥'

ध्वलामुदाहरति—जहा (यथा)—

तरुण तरणि तवइ धरणि पवण वह खरा

लग णहि जल वड मरुथल जणजिवणहरा ।

दिंसइ चलइ हिअअ डुलइ हम इकलि वहु

घर णहि पिअ सुणहि पहिअ मण इछल कहुँ ॥ २४५ ॥

[तरुणस्तरणिस्तपति धरणी पवनो वहति खरो

लग्नं नहि जलं महामरुस्थलं जनजीवनहरम् ।

दिशश्चलन्ति हृदयं कम्पतेऽहमेकला वधु-

गृहे नहि प्रियः शृणु पथिक मन इच्छति कुत्र ॥]

काधिरस्वयंदूती पथिकासक्ता तमाह—तरुणस्तरणिः सूर्यः तपति । धरणी प्रचण्डमा-
तण्डकरप्रकरसफर्कारिक्षितिनलमतितप्तमित्यर्थः । फिच—पवनः खरो वहति । निकटे जलं
च नास्ति । महामरुस्थलं जनजीवनहरमिदं विद्यते मारुव बर्मेति शेषः । दिशो हृतितोऽपि
तिग्ममरीचिनिचयसंयोगाचलन्तीव । अतो हृदयं कम्पते । अहमेकला वधुः, गृहे च प्रियः
स्वामी नास्ति । हे पथिक, शृणु तव मनः कुत्रापीच्छति । स्यातुमिति शेषः । निवासं
कर्तुं चेन्मनस्तव विद्यते तदात्रिवास्वेति वाक्येन व्यज्यते इति ॥ यथा वा[णीभूपणे]—
'उपगत इह सुरभिसमय इति सुमुखि वदे निधुवनमधि सह पिव मधु जहि ह्यमपदे ।
कमलनयनमनुसर सखि तव रमसपर प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम् ॥' उद्वणिका
यथा—॥१॥, ॥२॥, ॥३॥, ॥४॥, ॥५॥, १५×४=७६ ॥ ध्वला निवृत्ता ॥

अथ शंभुच्छन्दः—

अथ लोआणं भण ए छन्दं मणमज्झे सुक्खं संवुत्तं

सुपिअं अग्गे धरि हत्यो दिज्जसु कुन्तीपुत्तं संजुत्तम् ।

गण अग्गे दिज्जसु एवं वे सर अत्ते सत्ता हारा जं

इअ वत्तीसा पअला मत्ता सुणु छन्दो संभूणामेअम् ॥२४६॥

[इदानीं लोकानां भणैतच्छन्दो मनोमध्ये सुखं संवृतं
सुप्रियाग्रे धारय हस्तं देहि कुन्तीपुत्रसंयुक्तम् ।

गणमग्रे देखेवं द्वौ शरावन्ते सप्त हारां यत्र

इति द्वात्रिंशत्पदे मात्राः शृणु छन्दः शंभुनामैकम् ॥]

हे सुप्रियं सुतरां प्रिय शिष्य, अब इदानीं लोकानां ए एतच्छन्दो भण येन शंभुच्छ-
न्दसा मनोमध्ये सुखं संवृतम् । तत्र अग्रे प्रथमं हस्तं सगणं देहि । कीदृशं हस्तम् । कु-
न्तीपुत्रसंयुक्तं गुरुद्वयसहितमित्यर्थः । ततोऽग्रे एवं गणं देहि सगणं गुरुद्वययुक्तं पुनर्देही-
त्यर्थः । ततश्च द्वौ शरी लघुद्वयं देहि । अन्ते सत्ता सप्त हारा गुरवो देया इत्यर्थः । एवं
च पदे एकोनविंशत्यक्षराणि द्वात्रिंशन्मात्राश्च । त्रयोदशगुरुणां द्विगुणाभिप्रायेण पङ्क्तिशक्तिः,
रससंख्या लघवश्च । संभूयेति प्रकारेण द्वात्रिंशन्मात्राः पतिता यत्र तदिदं शंभुनामकं
छन्दो भवतीति विद्धि ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'कुरु पाणि कंकरणयुग्माल-
कृतममे रत्नं हारं च चरणं सधूपुरसंयुक्तं कुरु कर्णं भ्राजताटङ्गम् । रसनामायोजय म-
जीद्वयमेवं शंसदृत्तान्तं भुवि कान्तं गौरि चिरं संभावय तन्नागाधीशेनोक्तम् ॥'

शंभुमुदाहरति—जहा (यथा)—

सिअविट्टी किज्जिय जीआ लिज्जिय वाला बुड्ढा कम्पन्ता

वह पश्चा वाअह लग्गो काअह सव्वा दीसा झम्पन्ता ।

जव जज्झा रोसइ चिन्ता हो सइ अग्गी पिट्टी भनीआ

करपाआ संभरि लिज्जे भित्तिरि अप्पाअप्पी लुक्कीआ ॥२४७॥

[शीतवृष्टिः कृता जीवो गृहीतो बाला वृद्धाः कम्पन्ते

वाति पश्चाद्वातो लगति कायेषु सर्वा दिश आच्छादयन् ।

यदा झञ्झा रुष्यति चिन्ता भवति सदाग्निः पृष्ठे तिष्ठति

करपादं संभृत्य गृह्यतेऽन्तरन्योन्यं निलीयते ॥]

कथित्कविः शीतमरं वर्णयति—भनेन शीतकालेन शीतवृष्टिस्तथा कृता यथा जीवो
गृहीतः । बाला वृद्धाश्च कम्पन्ते । किञ्च वाति पाश्चात्यो वातः । सर्वा दिश आच्छादय-
न्कायेषु लगति । यदा—ज्झा (झञ्झावातः सवृष्टिकः) रुष्यति प्रपलं भवति तदा चिन्ता
भवति तदा अग्निः पृष्ठे चोत्तिष्ठति । अथ च करपादं संभृत्य गृह्यते अन्तरन्योन्यं निली-
यते ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अथ मायामानवमूर्ते दानवैःसन्संस्थापारी यत्रमावशावत-
द्व्यावारण लज्जालक्ष्मीभेदारी । कृतार्थमध्वरंमनकर्म गोमोरीगोपावन्दी यदित्थंभीदान-

नलीलावामनदैत्यश्रेणीनिष्कन्दी ॥' उट्टवणिका यथा—॥S, SS, ॥S, SS, ॥S, S, SSS, SS, १९×४=७६ ॥ शंभुनिवृत्तः ॥

अथैकौनविंशत्यक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते—

तत्र प्रथमं मेघविस्फूर्जिताछन्दः—

रसत्त्वैश्वैर्यमौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥२४८॥

यत्र रसैः पङ्क्तिः, ऋतुभिः पङ्क्तिरेव, अश्वैः सप्तभिः कृतविरतिः, अथ च यमौ यगण-
मगणौ, अथ च न्सौ नगणसगणौ, रगणद्वयगुरुयुतौ चेद्भवतस्तदा मेघविस्फूर्जिताछन्दः
स्यादिति ॥

यथा—

‘कदम्बा मोदाढ्या विपिनपवनाः कैकिनः कान्तकैका

विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुद्रा दर्दुरा दृप्तनादाः ।

निशानृत्यद्विद्युत्प्रसरविलसन्मेघविस्फूर्जिताश्वे-

त्प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मान्न किञ्चित् ॥’

यथा वा—

‘उदञ्जकावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः

कुङ्कण्टी कण्ठीरवरवल्वत्रासितप्रोपितेभाः ।

अमी चेत्रे मैत्रावरणितरुणीकेन्द्रिकङ्केष्टिमह्द्री-

चलद्दह्द्रीहह्द्रीसकसुरभयश्चण्डि चञ्चन्ति वाताः ॥’

इति राक्षसकविवृत्तदक्षिणानिलवर्णनम् ॥ उट्टवणिका यथा—ISS, SSS, III, HS, SLS, SIS, S, १९×४=७६ ॥ मेघविस्फूर्जिता निवृत्ता ॥

अथ त्रायाछन्दः—

भवेत्सैव ऋचाया तयुगन्त्युता स्याद्द्वादशान्ते यदि ॥ २४९ ॥

मोः सिप्याः, सैत्र मेघविस्फूर्जितैव यदि द्वादशान्ते यदिद्वादशान्ते मगणान्त इति यावत् ।
तत्र रेङ्गुशरयाने तयुगन्त्युता तगणद्वयमक्षिता । आदेशज्यादेनेति भावः । विरविष्य मैत्र ।
शेव ममानम् । यत्र मंत्रतच्छायानामरुं छन्दो भवन्तीति ॥

यथा—

‘अर्भाटं जुष्टो यो विनरति लमरोधामशागोग्गन्तः

रुद्रज्ञानारसः मन्वकिन्तनुधित्रानुकाण्भितः ।

न यम्पाद्देदजायामुगवता मंगाम्तीप्रातप-

वतनोति प्रैःपारं जयति जगतां कामारिकन्धट्टमः ॥’

उट्टवणिका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SSI, SSI, S, १९×४=७६ ॥ छाया
निवृत्ता ॥

अथ सुरसाछन्दः—

भ्रौ भ्रौ यो नो गुरुश्चेत्स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ॥ २५० ॥

भोः शिष्याः, यत्र भ्रौ मगणरगणौ, अथ च भ्रौ भगणनगणौ भवतः, ततो यो यगणः,
ततो नो नगणः, अनन्तरं गुरुश्चेत् । अथ च—स्वैः सप्तभिः, मुनिभिः सप्तभिः, करणैः
पञ्चभिः कृतविश्रामां सुरसामाह नागराज इति शेषः ॥

यथा—

‘कामक्रीडासृष्टणो मधुसमयसमारम्भरभसा-

त्कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः ।

गोविन्दो बलुवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां

शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥’

उट्टवणिका यथा—SSS, SIS, SII, III, ISS, III, S, १९×४=७६ ॥ सुरसा निवृत्ता ॥

अथ फुल्लदामच्छन्दः—

मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥ २५१ ॥

भोः शिष्याः, यत्रादौ मो मगणः, ततो गौ गुरुद्वयम्, ततश्च नौ नगणद्वयम्, ततोऽपि
तौ तगणौ भवतः, ततो गौ गुरुद्वयं भवति । किञ्च—शरहयतुरगैः पञ्चसप्तसप्तभिः पूर्व-
विपरीतैर्विचिन्तितविरतिकं फुल्लदामनामकं प्रसिद्धं विख्यातं दत्तं भवतीति वित्त ॥ ५

यथा—

‘शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं

दृष्यचेतोभिस्त्रिदिवसतिभिव्योमसंस्थैर्विमुक्तम् ।

मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतमृङ्गं

मौली दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥’

उट्टवणिका यथा—SSS, SS, III, III, SSI, SSI, SS, १९×४=७६ ॥ फुल्लदाम
निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तावगीतोनविशालक्षरस्य पाणलक्षं चतुर्विंशतिसहस्राण्यष्टाशीत्युत्तरं च
शतद्वयं (५२४२८८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उक्ताः शेषभेदा विशेषशेषुपीकै-
राकराद्विचारेण वा प्रत्यायं प्रस्तावनीया इति दिङ्मात्रमुपलक्षितमसंमाभिरित्युपगम्यत इति ॥

अथ विंशत्यक्षरप्रस्तारे गीताच्छन्दः—

जहिं आइ हत्थ णरेन्दवि ठुवि पाअ पञ्चम जोहलो

जहिं ठाइछट्टुहि हत्थ दीसइ सइ अन्तहि णेउलो ।

सइ छन्द गीअउ मुद्धि णीअउ सव्वलोअहि जाणिओ

कइसिद्धिसिद्धउ दिद्धिदिद्धउं पिङ्गलेण वग्वाणिओ ॥२५२॥

[यत्रादौ हस्तं नरेन्द्रद्वयं स्थापयित्वा पादः पञ्चमो जोहलो

यत्र पष्ठस्थाने हस्तो दृश्यते शब्दोऽन्ते नूपुरः ।

तच्छन्दो गीता मुग्धे नीतं सर्वलोकैर्ज्ञातं

कविसृष्टिसृष्टं दृष्टिदृष्टं पिङ्गलेन व्याख्यातम् ॥]

हे मुग्धे, यत्रादौ हस्त सगण, णरेन्दवि नरेन्द्रद्वयं च ठुवि स्थापयित्वा ततः पादगणो भगणः, ततः पञ्चमो जोहलो रगणः, यत्र च ठाइछट्टुहि प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पष्ठे स्थाने हस्तः सगणो दृश्यते, ततः शब्दो लघुः, तदन्ते नूपुरो गुरुः, तत् गीअउ गीतेति नामक छन्दः सर्वलोकैः.....ज्ञात कविसृष्टया सृष्ट दृष्टया च दृष्टं पिङ्गलेन व्याख्यात च त्वयि प्रकाशितमित्याचार्यैः स्वप्रियतमां प्रत्याहेति योजनीयम् ॥ अतएव च्छन्दोमन्त्रार्थो-
मुत्तम्—

‘सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका’ २५३

वार्णाभूषणे तु प्रकारान्तरेणोत्तम्—‘वरपाणिशोभिसुवर्णकङ्कणरत्नविभूषिता सुपयो-
धरा पदसद्मिनूपुररूपकङ्कणमण्डिता । पणिराजपिङ्गलरणिता कविमार्थमानसहारिका वर-
यामिनीर मनोमुदे नहि कस्य सा खलु गीतिका ॥’ कामिनीरसेऽर्थः स्पष्टः ॥

गीतिनामुदाहरति—जहा (यथा)—

जहिं कुह्ल केअइ चारुचम्पअचूअमझागिचञ्जुला

सच दीस दीसइ केसुकाणणपाणयाउलभम्मला ।

यह गन्धवन्धुविबन्ध घन्धुर मन्दमन्द समीरणा

पियकेलिकोउकलामलग्गिमलग्गिभा तरुणीजणा ॥२५४॥

[यत्र कुह्लानि चारुचम्पकचूतमञ्जरीवद्गुलानि

सर्वा दिशो दृश्यन्ते त्रिंशुकफाननपानव्याकुलध्रमराः ।

यद्वति गन्धवन्धुविबन्धो बन्धुरो मन्दमन्दं समीरणाः

प्रियकेलिकोउकलामकान्ती लम्बास्तरुणीजनाः ॥]

वर्धिराहाभुवः वामिनीरगणभारो(गणाय वगन्तुमुररुणवप्रह—हे मुग्धरि, यत्र वगन्ते

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् चारुकेतकीचम्पकचूतमञ्जरीवकुलानि पुष्पितानि । किञ्च—सर्वदिक्षु किञ्चुककानने फुल्लनवपलाशवने पानेन तत्तन्मकरन्दास्वादेनेन व्याकुला भ्रमरा यत्र दृश्यन्ते । अथ च यत्र गन्धबन्धुः सुगन्धप्रायकत्वात्सुरभिसौदरस्तादृशश्चासौ विशिष्टो बन्धः स्क्रन्धकविन्यासो यस्य । अत एव धन्धुर उच्यनीचो भूत्वा मन्दमन्दं समीरणो मलयानिलो वहति । अतथैवंविधमदनमहोत्सवसदनरूपे समये तरुणीजनाः प्रियेण सह केलिकौस्तुके निधुवनकौस्तुके तस्य यो लासो विलासस्तल्लगिमनि तत्कान्तौ लभा यत्र तादृशोऽय वसन्तसमयः प्राप्तः । तस्मात्त्वमपि यथासुखं विहरेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘अलमीशपावकपाशशासनवारिजासनसेवया गमितं अनुर्जनकाल्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया । करुणापयोनिधिरेक एव सरोजदामत्रिलोचनः स पर करिष्यति दुःखशेषमशेषदुर्गतिमोचनः ॥’ यथा वा प्रन्यान्तरस्थमुदाहरणम्—‘करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणाय वेणुनिनादलक्ष्मिसंगमेन सुखावहा । वहलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिण विदधौ हरिं खलु बलवीजनचारुचामरगीतिका ॥’ ‘अथ सालतालतमालवकुलकौविदारमनोहरा—’ इत्यादि शिको(?)काव्ये ॥ उट्टवणिका यथा—॥S, ISI, ISI, SII, S1S, ॥S1S, २०×४=८०॥ गीतिका निवृत्ता ॥

अथ गण्डकाच्छन्दः—

रगणा पलन्तआ पुणो णरेन्द कन्तआ सुछकएण

हार एक दिज्जही सुसह पाअ किज्जही सुसकएण ।

गण्डआ गणेह् पहु वैङ्कसहसह्ले फणिन्द गाउ

तीस मत्त पाअ पत्त हार तीअभागए सुसह आउ॥२५५॥

[रगणः पतति पुनर्नरेन्द्रः कान्तः सुषट्केन

हारमेकं देहि सुशब्दं पादे कुरु स्वशक्त्या ।

गण्डकां गणयैतद्वक्रशङ्खशृङ्खलया फणीन्द्रो गायति

त्रिशन्मात्राः पादे प्राप्ता हारास्तृतीयभाग एकः सशब्द भागतः ॥]

हे मुग्धे, यत्रादौ रगणो मध्यलपुर्णणः पतति, पुनर्नरेन्द्रो जगणः कान्तोऽतिसुन्दरः, ततः सुष्टु एवंभूतो(तेन) रगणादिजगणान्तेन पट्केन सह हारमेकं गुरु देहि । तदनन्तरं सुतकएण स्वशक्त्या निजकवितोसामर्थ्येन सुशब्दं लघु पादे कुरु । तदेतद्वक्रशङ्खशृङ्खलया गुरुलघुशृङ्खलाबन्धक्रमेण फणीन्द्रः पिङ्गलो गण्डकाभिधानमिति छन्दो गायति(गण)यत्र पादे गुरुदशकद्वैगुण्येन लघुदशकेन त्रिशन्मात्राः पतिताः । अत्र च हारशब्दाभ्यां ए एकः तीअभाअ त्रिकलभागः आउ भागत इत्यर्थः । यदि च त्रिकलानां सामत्येन संख्या क्रियते तदा दशत्रिकलैरादिगुरुकरेव गण्डका निष्पाद्यते इति भावः ॥ धार्णीभूषणे तु प्रवृत्तान्तरे-

णोक्तम्—‘तालचामरध्वजं पयोधरं च कुण्डल शरं विधाय नूपुर च नायकं सपक्षिराज-
गन्धचामर निधाय । रूपमन्त्यगं विदेहि वर्णितेन पत्रगेन्द्रपिङ्गलेन गण्डका कवीन्द्रमण्ड-
लीविनोदकारिणी सुमङ्गलेन ॥’ ग्रन्थान्तरे त्विदमेव चित्रवृत्तमिति नामान्तरेणोक्तम् । अत
एव च्छन्दोमञ्जर्याम्—‘चित्रवृत्तमीरितं तदा रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च’ ॥***॥

गण्डकामुदाहरति—जहा (यथा)—

ताव बुद्धि ताव सुद्धि ताव दाण तां व माण ताव गव्व

जाव जाव हँथ तल्ल णच्च सव्व विज्जुरेह थक्क दव्व ।

एत्थ अन्त अप्पदोस देवरोस होइ णट्ठ सो इ सव्व

कोइ बुद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव्व २५६

[तावद्बुद्धिस्तावच्छुद्धिस्तावदानं तावन्मानस्तावद्गर्वो

यावद्यावद्बस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखेवैकं द्रव्यम् ।

अत्रान्ते आत्मदोषो दैवरोपो भवति नष्टास्त एव सर्वे

का बुद्धिः का शुद्धिः किं दानं को मानः को गर्वः ॥]

काश्चित्स्वमिश्रं प्रत्याह—तावद्बुद्धिः, तावच्छुद्धिः, तावदानम्, तावन्मानः, तावद्गर्वः,

यावद्यावद्बस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखातिचञ्चलमेकं द्रव्यम् । अत्रान्ते द्रव्याभावे
आत्मदोषो दैवरोपो वा कारणं भवति नष्टास्त एव सर्वे वस्तुतस्तु का बुद्धिः, का शुद्धिः,
किं वा दानम्, को वा मानः, को वा गर्वः ॥ यथा वा[णीमूषणे]—‘दृष्टमस्ति वासुदेव
देव विश्वमेतदेव शेषकं तु वाजिरत्नभृत्यदारसूनुगेहवित्तमादिवभ्रव तु । त्वत्पराब्जमक्ति-
रस्तु चित्तसीमिं वस्तुतस्तु सर्वदैव शेषकाल्लुप्तकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त संव ॥’
उद्वणिक्रा यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS, ISI, S, I, २०×४=८०॥ यथा वा प्र-
न्यान्तरस्यमुदाहरणम्—‘चित्तवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेशरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोवि-
लाससंपदा कलाकुतूहलेन । यः सम प्रजापलाजनेः सुराह्नानभिः सुखं समेन्य विष्णुह-
ल्लास चित्तपत्रक्रीपयद्वदः स मे सदास्तु ॥’ गण्डका निवृत्ता ॥

अपार्श्वमेव प्रस्तारे शोभानामक वृत्तं ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यते—

रसाश्रावैः शोभा नयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥ २५७ ॥

यत्र रसिः पद्मिः, अश्वैः सतभिः, युग्मैर्ध्वीशरीर्यत्तिविरतिः, अथ च मेघीरस्फूर्जिता
चेत् यगणमगणानन्तर नगणद्वयगुरुजठरा भवति । शेषं समानं यत्र तच्छ्रेयमानामकं
वृत्तं भवतीति ॥

१. ‘दृश्य सव्व णणं विज्जुरेहे रजे’ एव दध्य (हस्ते सर्वं नृत्यति विद्युद्रेखादे)
इति रवि० .

यथा—

सदा पूषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां
तयोरुर्ध्वं राजत्तरलकिसलया श्लिष्टसुस्निग्धशाखा ।

लसन्मुत्तारत्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाशिताम्रा

महो शोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली २५८

उट्टवणिका यथा—ISS, SSS, III, III, S, S1S, S1S, S, २०×४=८०॥ शोभा
निवृत्ता ॥

अथ सुवदना छन्दः—

ज्ञेया सप्ताश्वपङ्क्तिभिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥ २५९ ॥

यत्र सप्तभिरश्वैः सप्तभिरेव, ततश्च पङ्क्तिविरतिः, अथ च—मगणरगणभगणनगण-
यगणाः, ततो भ्लौ भगणलघु ततश्चान्ते गुरुर्यत्र सा सुवदना ज्ञेया ॥

यथा—

प्रत्याह्लेन्द्रियाणि त्वदितरविपयान्नासास्त्रनयना

त्वां धायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्फुल्लपुलका ।

आनन्दाश्रुप्रुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका

कामार्ति लक्तुकामा ननु नरकरिपो राधा मम सखी ॥२६०॥

उट्टवणिका यथा—SSS, S1S, S11, III, ISS, S11, I, S, २०×४=८० ॥ सुव-
दना निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या विशत्यक्षरस्य दशलक्षमष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि पट्सप्तत्युत्तराणि
पञ्च शतानि १०४८५७६ भेदा भवन्ति । तेषु विस्तरभीत्या क्रियन्तो भेदा लक्षिताः ।
शेषभेदास्तु सुबुद्धिभिराकरास्वमत्या वा प्रस्तार्य सूचनीया इति दिक् ॥

अथैकविंशत्यक्षरप्रस्तारे लगधराछन्दोऽभिधीयते—

वे कण्ठा गन्धहारा वलअदिअगणा हत्यहारा पलन्ता

एकल्ला सल्ल कण्ठा धअगणसहिआ कङ्कणा अन्न कन्ता ।

वीसा एकग्ग वण्णा पअहि लहु णवा वारहा होइ दीहा

पिण्ठा वत्तीसअग्गा सउ फणिभणिआ सट्टरा होइ सुदा २६१

[द्वौ कर्णौ गन्धहारी वलयद्विजगणौ हस्तहारी पतन्ति

एकलः शल्यः कर्णौ ध्वजगणसहितः कङ्कणोऽन्ते कान्तः ।

विंशतिरेकाग्रा वर्णा पदे लघवो नव द्वादश भवन्ति दीर्घाः

पिण्डो द्वात्रिंशदग्रं शतं फणिभणिता स्रग्धरा भवति शुद्धा ॥]

भौः शिष्याः, यत्र प्रथमं द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकौ गणौ, ततो गन्धो लघुः, ततो हारो गुरुः, ततो वलयो गुरुः, ततो द्विजगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः, ततो हस्तः सगणः, ततो हारो गुरुः पतति, तत एकल एको लघुः, श्लयो लघुः, अनन्तर कर्णः, ततो ध्वज आदिलयुक्त्रिकलस्तत्सहितः, ततः कङ्कणो गुरुरतिक्रान्तोऽन्ते यस्य एवमेकाधिका विंशति-वर्णाः पदे यत्र तत्र विवेकः—लघवो नव, द्वादश दीर्घा गुरवो भवन्ति । एतेन गुरुद्वि-गुण्येन चतुर्विंशतिः, अथ च—नव लघवः, संसूय त्रयाँस्त्रिंशन्मात्राः पदे तल्पिण्डो द्वात्रिं-शदधिकशतमात्रको यत्र (यथा) सा शुद्धा स्रग्धरानामक वृत्त भवतीति फणिपतिः पि-ङ्गलो भण्तीति ॥ वर्णाभूपणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘कर्णं ताटङ्गयुक्तं वलयमपि च सुवर्णं च मञ्जीरयुग्मं पुष्प गन्धं वदन्ती द्विजगणश्चिरा नूपुरद्वन्द्वयुक्ता । शतं हारं दधाना सुललितरसनारूपवत्कुण्डलाभ्यां मुग्धा केयां न चित्तं तरलयति वलात्स्रग्धरा कामिनीव ॥’ कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जरी तु ‘मञ्जरीनां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा की-र्तितेयम्’ इत्युक्तमिति ॥

स्रग्धरामुदाहरति—जहा (यथा)—

ईसारोसपसादप्रणदिसु बहुसो सर्गगङ्गाजलेहिं

आमूलं पूरिदाए तुहिणकरकलारूपसिष्पीअ रुहो ।

जोहामुत्ताहलिहं णदसिर णिहिदं अग्गहत्थेहिं दोहिं

अग्घं सिग्घं दअन्तो जअइ गिरिसुआपाअपङ्केरुहाणम् २६२

[ईर्ष्यारोपपसादप्रणतिषु बहुसो स्वर्गगङ्गाजले-

रामूलं पूरितया तुहिनकरकलारूप्यशुक्ल्या रद्रः ।

ज्योत्स्नामुक्ताफलार्द्रं नतशिरसि निहितमग्रहस्ताभ्यां द्वाभ्या-

मर्ष्यं शीघ्रं ददज्जयति गिरिसुतापादपङ्केरुहयोः ॥]

कथंमञ्जरीसाटकस्थ नान्दीपाटकला वचनम्—ईर्ष्यारोपप्रमादप्रणतिषु स्वर्गगङ्गाजले-रामूलं बहुसो मुहुः पूरितया तुहिनकरकलारूप्यशुक्ल्या गिरिसुतापादपङ्केरुहयोर्वीरान्द्रन-न्दिनीचरणारविन्दयोर्नतशिरसि निहितं ज्योत्स्नामुक्ताफलयुक्तं द्वाभ्यामग्रहस्ताभ्यां शी-घ्रमर्ष्यं ददज्जः शिरो जयति सर्वोत्सर्षेण यतन इत्यन्वयः ॥ यथा वा[णीमर्षणे]—‘अ-न्त्रप्रोताशियमालावलयपिलमद्गाहुदग्दमनस्य येगन्तान्तेऽमुग्धावतिप्रतिरपन्तररुण्टी-पञ्चण्डाः । कुर्वन्तो गर्गमगुदलगहनवत्कूपेरत्पानमुषेष्टृत्तैरुत्तमाईविदपि च निरः वन्दुवन्नीरितानि ॥’ उद्योगिनो यथा—५५, ५५, १, ५, ५, ॥११, ॥१५, ५, १, ५५, १५,

१. ‘मञ्जरीविदपि (धीर्गनिहित)’ इति रवि०.

S, २१×४=८४ ॥ यथा वा ग्रन्थान्तरस्थमुदाहरणम्—‘व्याकोपेन्दीवराना कनककष-
लसत्पतिवासा सुहासा यहेँरचन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतसा । अंसव्यासक्त-
वशध्वनिसुखितजगद्दृष्टवीभिलंसन्ती मूर्तिगोपस विष्णोरक्तु जगति वः स्रग्धराहारि-
हारा ॥’ स्रग्धरा निवृत्ता ॥

अथ नरेन्द्रचन्दः—

आइहिँ जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अन्त ठवीजे

काहल सह गन्ध एम मुणिगण कङ्कण जाहँ करीजे ।

सहइ एक तँत्थ चल णरवइ पूरहु सङ्ग सुभव्वा

चामरजुग अन्त जहि पअलिअ एहु णरेन्दउ कव्वा॥२६३॥

[आदौ यत्र पादगणः प्रकटितो जोहलोऽन्ते स्याप्यः

काहलः शब्दो गन्धो एवं मुनिगणः कङ्कणो यत्र क्रियते ।

शब्द एकस्तथा चलति नरपतिः पूर्यतां शङ्खः सुभव्य-

श्वामरयुग्ममन्ते यत्र प्रकटितमेतन्नरेन्द्रं काव्यम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ पादगणो भगणः प्रकटितो भवति, ततो जोहलो एणः स्या-
प्यते, ततः काहलो लघुः, ततः शब्दो लघुः, ततो गन्धो लघुरेव, एवं मुनिगणश्चतुर्लघुसो
गणः, ततः कङ्कणो गुरुर्ध्वज क्रियते, ततः शब्दो लघुरेवो यत्र तर्प्यं सत्यम्, ततो नरपतिर्जे-
गणश्चलति, ततः सुभव्यः शङ्खो लघुः पूर्यताम्, ततश्चामरयुग्मं गुरुद्वन्द्वमन्ते यत्र प्रकटि-
तम् एतन्नरेन्द्राद्यं काव्यं छन्द इत्यर्थः ॥ अथ च—यदा नरपतिश्चलति तदैतत्सर्वं भ-
वति । यथा पूर्वं गणाः प्रचरन्ति, ततः काहलशब्दो भवति, तदनन्तरं गन्धस्य कर्पूरा-
गुरूसारादेर्ज्ञानम्, तदनन्तरं कङ्कणादिभूषणं प्रसङ्गेन नरेन्द्रेण महावीरेभ्यो दीयत इत्यादि
तादृशध्वनिशेषरूपेऽर्थे यथायुक्तं योजनीयं सुमतिभिरित्युपरम्यते ॥ वाणीभूषणे तु प्रवा-
रान्तरेणोक्तम्—‘चामररत्नरज्जुवरपरिगतप्रिप्रगणाहितगोमः पाणिविराजितपुष्पयुगविरचि-
तनङ्कणसंगतगन्धः । चारुसुवर्णकुण्डलयुगलितरोचिरललितवर्णः पिङ्गलपद्मगेत इति
निगदति राजति प्रतनरेन्द्रः ॥’

नरेन्द्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

फुलिअ केसु चैम्प तह पअलिअ मझरितेजिअ चूआ

दकिरणवाउ सीअ भइ पयहइ कम्प विओइणिटीआ ।

केअइधूलि सव्यदिस पसरिअ पीअरु सव्यउ भामे

आउ वसन्त फाइ सहि करिहउ वन्त ण गणइ पामे॥२६४॥

• [पुष्पितं किंशुकं चम्पकं तथा प्रकटितं मञ्जरीतेजिताश्रुताः

दक्षिणवायुः शीतो भूत्वा प्रवहति कम्पति त्रियोगिनीहृदयम् ।

केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसरिता पीताः सर्वा भासन्ते

आगतो वसन्तः किं सखि करिष्यामि कान्तो न तिष्ठति पार्श्वे॥]

काचित्प्रोषितपतिना निजसखीमाह—हे सखि, पुष्पित किंशुकम् । चम्पकमपि तथा प्रकटित विकृतमित्यर्थः । चूता आम्रवृक्षा मञ्जर्यां तेजिता जातमञ्जरीका जाता इत्यर्थः । किंच दक्षिणो वातो मलयानिलः शीतो भूत्वा प्रवहति । अतः कम्पते त्रियोगिनीहृदयम् । अथ च केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसृता । अतः पीतं सर्वतो भासते इत्यादिलक्षणवशात्तो वसन्त आगतः । अतः कारणात्सखि, किं करिष्यामि कथं वा नेष्यामि दिवसानेतान् । कान्तः पार्श्वे न तिष्ठति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘पद्मजकोपपानपरमधुकरगीतमनोऽज्ञतहागः पञ्चमनादवादपरभृतकानननसत्परभागः । बलभविप्रयुक्तबुलवरतनुजीवनदानदुरन्तः किं करवाणि वक्षि मम सहचरि सनिधिमेति वसन्तः ॥’ उट्टवणिना यथा—
SII, S15, I, I, I, III, S, I, ISI, I, SS, २१×४=८४ ॥ नरेन्द्रो निवृत्तः ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे प्रन्यान्तरात्सरसीउन्दो लक्ष्यते—

नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥ २६५ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणजगणा भवन्ति । अथ च जरौ जगणरगणी भवतो यदि तदा कवीश्वरैः सा सरसी गदिता । तन्नामक छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्मिषु

स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवह्लिषु ।

कुचयुगचक्रवाकमिषुनानुगतासु कलाकुतूहली

व्यरचयदच्युतो ब्रजमृगीनयनासु विभ्रमम् ॥ २६६ ॥

यथा वा—‘तुरगशताकुलस्य परिताः परमेष्ठतुरगजन्मनः प्रथितमूधृतः प्रतिपथं मथितस्य शृश महीमृता । परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः मतत धृतधियधिरगलितधियो जलनिषेध तदाभवदन्तरं महत् ॥’ इति माथे ॥ उट्टवणिना यथा—III, ISI, SII, ISI, ISI, ISI, S15, २१×४=८४ ॥ इदमेव प्रन्यान्तरे ‘सिद्धरुम्’ इति नामान्तरेणोक्तम् ॥ सरसी निवृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगतैरविशयक्षरस्य नखलक्ष सप्तनवतिमहासापि द्विममधियपवाशदुत्तरं च शत २०९७१५२ भेदा भवन्ति । तेषु भेदस्य प्रदर्शितम् । शेषभेदाः शुभीभिः स्वकुलस्य प्रस्तारं सूचनीया इति दिक् ॥

अथ द्वारिशयक्षरप्रस्तारे ईमीउन्दः—

विज्जुमान्नापौष्पाण तिअ दिअगण न वट्टुगुणजुत्ता

अन्ते कण्णासुद्धा वण्णा भण फणिणइ कइवग् गुणजुत्ता ।

जे वत्तीसा मात्ता थके पअपअ पअलिअ गुरुलहुसोहा

एसा हंसी णामा छन्दो सअलवुहअणमणहरणमोहा ॥ २६७ ॥

[विशुन्मालापादपाते त्रयो द्विजगणास्तथा बहुगुणयुक्ता

अन्ते कर्णशुद्धी वर्णी भणति फाणिपतिः कविवरो गुणयुक्तः ।

यत्र द्वात्रिंशन्मात्रास्तिष्ठन्ति पादे पादे प्रकटिता गुरुलघुशोभा

एषा हंसी नाम छन्दः सकलबुधजनमनोहरणमोहा ॥]

भोः शिष्याः, यत्र विशुन्मालाया वसु(८)गुरुचरणायाः पादपाते सति त्रयो द्विज-
गणाश्चतुर्लघ्वात्मरुगणाः, तथा बहुगुणयुक्ताः पतन्तीत्यर्थः । तस्यान्ते वसुगुरुद्वित्रिजगणत्र-
यान्ते कर्णेन द्विगुर्वात्मकेन गणेन शुद्धी वर्णी यत्र यत्र च पदे पदे प्रतिपद गुरुरदशकद्वै-
गुण्येन विशति (२०) द्विजनयाणा (?) दिनकर(१२)लघवः सम्य द्वात्रिंशन्मात्राः
प्रकटिताः । एवं यत्र गुरुणा लघूना प्रकटितेषामा (शोभा) स(त)देतद्वंसीनामक छन्दः
सकलबुधजनमनोहरणे मोहा मोहरूप पण्डितजनमनोविश्वायकमिद गुणयुक्तः कविवरः
फाणिपतिर्भणतीति जानीत ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘यसामष्टौ पूर्वं दीर्घास्तदनु कमल-
मुखि दिनकरसंख्या ह्रस्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुमगशरीरे । दीर्घाष्टत्या ली-
लालोले यतिरिह विरमति कुलगिरिपट्टैर्द्वाविंशत्या वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुमगृहुलतर-
हसी ॥’ छन्दोमञ्जर्यामपि—‘मो गौ नाश्वत्वारो गौ गो भवति वसुभुवनगतिरिह हसी ।’
यत्र मी मगणद्वयम्, अथ च गौ गुरुद्वयम्, तदनन्तरं चत्वारो ना नगणचतुष्टयमित्यर्थः । त-
तश्च गो गो गुरुद्वयमेव यत्र भवति । यतिस्तु प्रथम वसुष्वष्टसु ततो भुवनैश्चतुर्दशभिर्भ-
वतीति विधामभेदेनोक्तम् ॥

हसीमुदाहरति—जहा (यथा)—

णेत्ताणन्दा उग्गे चन्दा धवलचमरसमसिअकरविन्दा

उग्गे तारा तेआ हारा विअसु कमलवण परिमलकन्दा ।

भासा कासा सव्वा आसा महुरपवण लहलहिअ करन्ता

हंसा सद्दु फुल्लावन्धु सरअसमअ सहि हिअअ हरन्ता ॥ २६८ ॥

[नेत्रानन्द उदेति चन्द्रो धवलचमरसमशीतकरविन्दवः

उद्यन्ति तारास्तस्या हारा विकसितं कमलवणं परिमलकन्दम् ।

भासन्ते काशाः सर्वाशासु मधुरपवनो मन्दमन्दसंचरणं करोति

हंसः शब्दायते पुष्पबन्धुः शरत्समयः सरित् हृदयं हरति ॥]

काचित्प्रीटा नाषिका शरत्समयमुपवर्णयन्ती निजसस्तीमाह—
लीचनानन्दवारी चन्द्र उदेति, ि च धवलचमरसमशीत-

तस्या रजन्या द्वारा इव उच्यन्ति । अथ च—विकसितं कमलवनम्, अत एव परिमलाः सुगन्धाः कन्दो यत्र तादृशम् । अपि च सर्वाशासु काशाः भासन्ते मधुरश्च पवनः लहलहं करोति । मन्दमन्दसंवरणे 'लहम्' इत्यनुकरणम् । किं च हंसः सद् कूजतीत्यर्थः । अतः पुष्पवन्धुः शरत्समयः सखि, हृदयं हरति रसोद्दीपकत्वेन हृदयहारको भवतीत्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'श्रीकृष्णेन श्रीइन्तीनां क्वचिदपि वनमुवि मनसिजभाजां गोपालीनां चन्द्रज्योत्स्नाविशदरजनिजमितरतरतीनाम् । घर्मप्रश्रयत्पशालीनामुपचितरभस-विमलतनुभासां रासक्रीडायासध्वंसी मुदमुपनयति मलयगिरिवातः ॥' उद्वणिका यथा—SSSSSSSS, IIII, IIII, IIII, SS, २२×४=८८ ॥ यथा वा प्रन्यान्तरे—'सार्धं कान्तेनैकान्तेऽसीं विकचकमलमधु सुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकृतस्फीतप्रमदसर-सतरमलगु वसन्ती । कालिन्दीये पश्चरण्ये पवनपतनतरतरलपरामे कंसाराते पश्य स्वेच्छं सरमसगतिरिह विलसति हंती ॥' हसी निवृत्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे प्रन्यान्तरान्मदिरानामकं छन्दोऽभिधीयते—

सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ॥ २६९ ॥

यत्रैको गुरुरन्ते वर्तमानः सप्तभकारयुक्तु भगणसप्तकयुक्तो भवति तन्मदिराभिधानं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

माधवमासि विकस्त्ररकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितै-

भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं

त्वं भज माधविकामृदुनर्तकयामुनवातकृतोपगमा ॥ २७० ॥

उद्वणिका यथा—SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, S, २२×४=८८ ॥ मदिरा निवृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगन्या द्वाविंशत्यक्षरस्थैकचत्वारिंशद्व्यञ्जानि चतुर्वन्तमहस्यानि चतुर्दशत्वं शतत्रयं च ४१९४२०४ भेदाः । तेषु भेदद्वयमुक्तम् । शेषभेदाः साशरीत्या प्रस्तार्य प्रतिभावद्विरुदाहर्तव्या इति दिङ्मात्रमुपदिश्यते ॥

अथ प्रयोविश्वक्षरप्रस्तारे सुन्दरिन्दः—

जहिँ आइहि हत्थो करअल तथो पाअ लहनुअ थंइ तिआ

ठवि सँह पहिली चमगहिहिलौ महनुअं पुणु थइ टिआ ।

पअअन्तहिँ हँत्थागण पभणिज्जे तेइस वण्ण पमाण किआ

पँइ मत्ताहिँ पाअं पइ पभणिज्जे वण्णाहिँ सुन्दरिआ भणिआ २७१

१. 'कण्णगणा' (कर्णगणः) रवि०. २. 'ठवि चामरआहाहलनुभवइआ मव पहिदिभ भेविण्णा (स्थापय चामरं वाहलयुग्ं वरः शन्यं) रवि०. ३. 'सका (शक्र)' रवि०. ४. 'वा-आन्द (पद्मवति)' रवि०.

[यत्रादौ हस्तः करतलं तथा पादो लघुयुगं वक्रास्त्रयः

स्थापयित्वा शल्यं प्रथमं चमरगुरू सल्ययुगं पुनर्वक्रः स्थितः ।

पदान्ते हस्तगणः प्रभण्यते त्रयोविंशतिर्वर्णाः प्रमाणीकृताः

एतन्मात्राभिः प्राप्तं प्रभण्यते वर्णैः सुन्दरिका भणिता ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादी हस्तः सगणो भवति, तथा करतल सगण एव, ततः पादगणो भगणः, ततो लङ्जुअ लघुद्वयमित्यर्थः । तदनन्तरं वङ्ग तिआ वक्रास्त्रयः गुरुत्रयमित्यर्थः । ततः ठवि सङ्ग शल्यं स्थापयित्वा शल्य लघुमेरुम् । ततः पहिलौ प्रथम शल्यमेव लघुमेव स्थापय सच्च शल्यो लघुः चमरहिहिलौ चमरगुरू मिलित्वैतदग्रे गुरुर्मवतीत्यर्थः । ततः सङ्गजुअं शल्ययुगं लघुद्वयमित्यर्थः । पुनर्यत्र वङ्ग ठिआ वक्रो गुरुः स्थितः । ततः पदे पदे प्रतिपदमन्ते हस्तगण. सगणः प्रभण्यते । एव त्रयोविंशतिर्वर्णाः पादे यत्र प्रमाणीकृताः । तदेतन्मात्राभिर्वर्णैश्च प्राप्त सुन्दरीनामरु छन्दो भणितमशेषैः काविभिः प्रभण्यते भवत्सु कथ्यते इत्यर्थः ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘करसङ्घिसुवर्णद्वयवलयया ताटङ्गमनो-हरशङ्खधरा कुसुमत्रयराजच्छ्रवणविलोककुण्डलमण्डितरत्नधरा । भुजसंमतकेयूरजसुविलासा पिङ्गलनागसमालपिता किल सुन्दरिका सा भवति तदा पद्मावतिका कविराजहिता ॥’

सुन्दरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जिणि वेअ धरिज्जे महिअल लिज्जे पिट्टिहि दन्तहि ठाठ धरा

* रिउवच्छ विअरे छलतनुधारे वन्धिअ सत्तु पआल धरा ।

कुलखत्तिअ कम्पे दहमुह कट्टे कंसअकेसिविणास करा

करुणे पअले मेच्छह विअले सो देउ णराअणु तुम्ह वरा ॥२७२॥

[येन वेदा धृता महीतलं नीतं पृष्ठेन दन्ताभ्यां समुद्धृतं धरा

रिपुवक्षो विदारितं छलतनुधारिणा बद्धा शत्रुः पाताले धृतः ।

क्षत्रियकुल कम्पितं दशमुखानि कर्तितानि कंसकेशिविनाशः कृतः

करुणा प्रकटिता म्लेच्छा विलापिताः स ददातु नारायणस्तुभ्य वरम् ॥]

कश्चित्कविर्दशावताररूपेण विष्णु स्तुवन्मङ्गलमभिनन्दति—येन विरचितमौनशरीरेण प्रलयजलधिप्रथतः . पञ्चजनासुराद्विदाः समुद्धृताः; येन च कृतकूर्मरूपेण पिट्टिहि पृष्ठेन महीमण्डल भूमण्डलं विधृतम् । किञ्च येन विधृतसूकररूपेण दन्ताभ्यां मेदिनीमण्डलमुद्धृतम् । येन च विरचितनहरिरूपेण रिपोर्द्विरण्यरुशिपोर्वैक्षो विदारितम् । अथच येन छलतनुधारिणा कृतवामनशरीरेण शत्रुर्वलिर्धृत्वा पाताले धृत । अपिच प्राकृते पूर्वनिपातानिय-मात्स्रनियकुल येन धृत्वामदभ्यविमहेण तापि(कम्पि)नम् । येन च विरचितरामावतारेण

दश मुखानि दशमुखस्य कांततानि । खण्डितानीत्यर्थः । येन च कृतरामकृष्णावतारेण कं-
सकेशिनोर्विनाशः कृतः । येन च घृतबुद्धशरीरेण करुणा दया प्रकृतिता । येन च कृत-
कल्किरूपेण म्लेच्छा विलापिता विलीनाः कृताः । स नारायणो गुप्सभ्यं वरमभिलषित-
फलं ददात्विति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘शरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु त-
वैव यशः स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवीकामकलाविरुला बहुशः । पृथुवेपथुयुक्ता स्वशृह-
विमुक्ता स्वेदकलावलिमुग्धमुखी धरणीरमणेन्दो विकसदमन्दोदासभासहवर्तिमुखी ॥’
उष्टवणिका यथा—॥S, ॥S, SII, II, SSS, I, IS, SI, S, ॥S, २३×४=९२ ॥
सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे ग्रन्थान्तरादद्रितनयानामकं वृत्तमुच्यते—

नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ॥ २७३ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणभगणा भवन्ति । अथ च जभी जगणभगणा, अथ च लघु-
गुरु भवतः साद्रितनया निगदिता । तन्नामकं छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभभद्रदृप्तदनुजो

जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा ।

भुवनहितावतारचतुरश्रराचरधरोऽवतीर्ण इह यः

क्षितिवलयेऽस्ति कंसशमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥२७४॥

यथा वा—‘विलुलितपुष्पेणुसपिशप्रशान्तकलिकापलाशकुसुमम्’ इत्यादि भट्टिकाव्ये ।
उष्टवणिका यथा—॥I, ISI, SII, ISI, SII, ISI, SII, I, S, २३×४=९२ ॥ क्वचि-
दिदमेवाथललितमिति नामान्तरेणोक्तम् ॥ अद्रितनया निवृत्ता ॥

अथ मत्ताप्रीडं छन्दः—

मत्ताप्रीडं चस्वक्षाशायति मयुगगयुगमनुलयुगुरुभिः ॥ २७५ ॥

यत्र वसुभिष्टभिः, ततोऽक्षैः पबभिः, तत आंशाभिर्दशभिर्पतिर्पत्र तत् । किंच मय-
णदय गुरुद्वयं यत्र तदनु चतुर्दशलपूनामन्ते गुरुः । एव प्रयोधिगतिभिर्वर्णैः पदं यत्र त-
न्मत्ताप्रीडं नाम छन्दः ॥

यथा—

मुषधोन्मीलन्मत्ताप्रीडं मधुसप्तमसुलभमपुरमपुरसं

माने पाने किञ्चित्स्पन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम् ।

रासोदासप्रीटत्कप्रजयुवतिवलयगनितभुज्जरमं

मान्दानन्दं शृन्दारणे स्मरत हरिर्मनघपदपरिचयदम् ॥२७६॥

उट्वणिका यथा—SSS, SSS, S, S, |||||, S, २३×४=९२ ॥ मत्ता-
क्रीडं निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोविंशतिक्षरस्य वृत्तस्य त्र्यशीतिलक्षणायाशीतिसहस्राण्यष्टोत्त-
राणि षट्शतानि (८३८८६०८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः शास्त्रो-
क्तरीत्या प्रस्तार्य सूचनीयाः सुधीभिराकरतो वा समुदाहर्तव्या इति दिगुपदिश्यते ॥

अथ चतुर्विंशत्यक्षरप्रस्तारे दुर्मिलाछन्दोऽभिधीयते—

दुर्मिलाइ पआसहु वण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा

भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अट्टहि ठाम ठई सगणा ।

गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही

फहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दह अट्ट चउइह मत्त सही ॥२७७

[दुर्मिलां प्रकाशयत वर्णान्विशेषयत दृष्टाः फणीन्द्रेण चारुगणा

भणिता मात्राभिर्द्वात्रिंशद्विज्ञायते शेषेणाष्टसु स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् ।

गणोऽन्यो न क्रियते कीर्तिज्ञायते लगन्ति दोषा अनेके यत्र

कृत्वा त्रीन्विरामान्पादे ता दशस्वष्टसु चतुर्दशसु मात्रासु सत्यम् ॥]

भाः शिष्याः, दुर्मिलाछन्दसि प्रकाशयति(त), वर्णान् विसेसहु विशिष्टान् विशेषतो वा
विशेषयत । तान्विशेषणविशिष्टान्कुहतेत्यर्थः ॥ तान्विशिनष्टि—ये वर्णाः फणीन्द्रेण दर्वी-
कराधीश्वरेण पिङ्गलेन चारुगणत्वेन दीस दृष्टाः । ते च गणाः शेषेण द्वात्रिंशद्भिर्मात्रा-
भिर्शायत इति भणिताः । तानाह—अष्टस्वपि स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् । अत्र चतु-
ष्टालात्मकगणाष्टकस्यापनेन द्वात्रिंशन्मात्रात्मकं पदमिति भावः । अथ च त्रिवर्णात्मक-
गणाष्टकप्रिन्यासेनैव वेदलोचन (२४) वर्णात्मकस्वरणो भवतीति भावः ॥ इतरगणनिषेध-
माह—गणेति । अन्यो गणः सगणातिरिक्तोऽस्मिन्वृत्ते न क्रियते । अत एवेतरगणव्या-
वृत्त्या सगणकरणेन कवेः कीर्तिः मुणिज्जइ शायत इत्यर्थः ॥ अन्यगणकरणे दोषा अनेके
लगन्ति यत्र ॥ यद्यप्यन्यगणकरणे प्रकृतप्रस्तारवर्णसंख्या प्रियत एव । तथापि सगणस्य
चतुष्टालत्वाद्दशसगणपरिचयेन प्रोक्तपरितोहितनयनानल (३२) कलाकृत्तमेतरगण,
अन्यथाधिकफलगणत्वात्प्रोक्तनियमहीनतदछन्दोभेदभावोद्देशिकाशयः ॥ अथात्र यिनि-
शब्दाह—एहि इति 'एत्का' विरामप्रथमं, 'कित्तिप्रथमं' पादे तत्र 'ताः' कित्ताः प्रथमं दृष्टभाष-
यासु, पुनरष्टमायासु, सतषट्दशमायासु मही सत्यं भवन्तीत्यर्थः । तत्रोक्तानुगुणं दु-
र्मिलानामकं क्तामिति ॥ मूषणेऽप्युक्तम्—'यिनिभाय करं मुरारजमनोदरबाहुगुणं पुद म-
भरं सगणं च ततः पुद पानितलं परपुण्युगं यिनिभाय मुदम् । इति दुर्मिलेन
फणितायत्रभारविता मिल वर्णयितामरा चतुर्गाभिः त्रिंशद्विज्ञायते क्वचित्वा मुदनाभय-
दिश्यते ॥'

दुर्मिलामुदाहरति—जहा (यथा)—

पहुदिज्जिअ वड्जअ सज्जिअ टोप्पह कङ्कण वाहु किरीट सिरे

पइ कण्णहि कुण्डल जं रट्मण्डल ठाविअ हार लुरत्त उरे ।

पइअहुलि मुन्दरि हीरहि सुन्दरि कथणविज्जुसुसज्जतणू

तैह दूणउ सुन्दर तावअ णाअअ तं खण सुन्दरसेसधणू ॥

[प्रमुणा दापितं वाद्यं सज्जितं शिरस्त्राणं कङ्कणं वाही किरीटं शिरसि

पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं स्थापितो हारो लुठनुरसि ।

प्रत्यङ्गुलि मुद्रिका हीरैः सुन्दरी काञ्चनविद्युत्सुसज्जतणू

तथा द्वावपि सुन्दरौ स्तावको नायकस्तत्क्षणं सुन्दरसोप(?)धनुषौ ॥]

प्रमुणा नरपतिना दापित वाद्य प्रयाणार्थं हुन्दुभिनादः समाश्रित इत्यर्थः ॥ ततश्च सर्वाकृत टोप्पह शिरस्त्राणम् । 'टोपर मत्पभ' इति क्वचित्पाठः । तत्र शिरस्त्र मस्तके दत्तम् । कङ्कणो बाहो दत्तः । शीर्षे किरीटो मुकुट दत्तम् । अपि च पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं मातृमण्डलमिव भासमानं स्थापितो हारो लुठनुरसि, प्रत्यङ्गुलि मुद्रिका हीरकैः सुन्दरी दत्ता । एव च काञ्चनविद्युत् सुमञ्जा तनुयंयोः, तथा द्वावपि सुन्दरी । वी तावित्याह—स्तावकः कविः, नायकश्च । तत्क्षणे सुन्दरसोप(री)धनुषौ विरेजतुरित्यर्थात् ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'कति सन्ति न गोपयुळे ललिताः स्मरतापहृताश्च विहाय च ता रतिने लिक्कारसलालसमानसमुग्धितमान[समान]रसम् । वनमालिनमालिनमस्य नमस्य चिरस्य [चिरस्य] वृथा भविता परितापरती भवती [भवती] गुणतीजनससदि द्वासकथा ॥' उट्टवणिना यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, २४×४=९६ ॥ दुर्मिला निश्चिता ॥

अथ किरीटछन्दः—

टावहु आइहि मङ्गणा तह मह विसज्जहु वे वि तहापर

णेउर सहजुअं तह णेउरण परियागह सें(छ)ङ्गणा कर ।

फाहलजुगल अन्त करिज्जसु एपरि चौविस वण्ण पआसहु

धत्तिस मत्ता पअणअ लेराउ अट्ट अआर किरीट विसेसहु ॥२७९॥

[स्थापयतादौ शक्रगणं तथा शल्यं विमर्जयत द्वावपि तदुपरि

नूपुरं शन्दयुगं तथा नूपुरमेतया परिपात्र्या द्वादश शक्रगणं कृत्वा ।

१. 'रज्जभटोपर मत्पभ (सर्ग्य शिरस्त्रं मस्तके)' रवि०. २. 'रज्जुगुणगहान् (रज्जु-गुणयतात्)' रवि०. ३. 'तसु वण्ण (वण्ण(री)परी)' रवि०. ४. 'मत्ता (मत्त)' रवि०.

काहलयुगलमन्ते कुर्वनयैव परिपाठ्या चतुर्विंशतिवर्णान्प्रकाशयत

द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे लेखश्चाष्टौ भकाराः किरीटं विशेषयत ॥]

भोः शिष्याः, स्थापयतादौ शक्रगणमाद्यन्तस्थितगुरुकं पङ्कलमित्यर्थः । तथा तस्याप्रसङ्ग विसृज्य वे वि द्वौ शल्यौ लघुद्वयं विसर्जयत । तदपरि तदुपरि नूपुरं गुरुं विसर्जयत इत्यन्वयः । ततः शब्दयुगं लघुद्वयम् । तथा नूपुरं गुरुम् । एपरि अनया परिपाठ्या पङ्कणाः पुनः कर्तव्याः । एवं द्वादश गणाः । आदौ शक्रगणं कृत्यान्ते काहलयुगलं लघुद्वयं कुरु । अनयैव च रीत्या चतुर्विंशतिवर्णान् प्रकाशयत । द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे कुरु-तेति शेषः ॥ प्रकारान्तरेण गणनियममाह—अष्टौ भगणान्गुर्वादिक्कान्गणान्विसर्जयत नान्यान् । एतदतिरिक्तगणदाने मात्रानियममहाच्छन्दोभङ्गत्वमिति भावः ॥ ॥ वाणीभूषणे तु—‘पादयुगं कुरु नूपुरसुन्दरमत्र करं वररत्नमनोहरवज्रयुगं कुसुमद्वयसंगतकुण्डलगन्धयुगं समुपाहर । पण्डितमण्डलिकाहृतमानसकल्पितसज्जनमौलिरसालय पिङ्गलपन्नगराजनिवेदितवृत्तकिरीटमिदं परिभावय ॥’

किरीटमुदाहरति—जहा (यथा)—

वप्पहभक्ति सिरे जिणि लिज्जिअ रज्ज विसज्जि चले विणु मोदर

सुन्दरि मद्दहि लग्गि इकल्लिअ मारु विगधकबन्ध तहा धर ।

मारुइ मिल्लिअ वाली वहल्लिअ रज्जु सुगीवहि दिज्जु अकट्टअ

वन्धि समुन्द विघालिअ रावण सो तुम राहव दिज्जउ णिठ्ठअ ।

[पितृभक्तिः शिरसि येन गृहीता राज्यं विसृज्य चलितो विना सोदरं

सुन्दरी सङ्गे लम्पैकला मारितौ विराधकबन्धौ तथा धृत्वा ।

मारुतिर्मिलितो वाली विघातितो राज्यं सुग्रीवाय दत्तमकट्टेन

बद्धथ समुद्रं विघातितो रावणः स तुभ्यं राघवो ददातु निर्भयम् ॥]

येन रामेण पितृभक्तिः शिरसि गृहीता । यश्च राज्यं विगज्य चलितो विना सोदरम् ।

येन सहैकैव सुन्दरी सीता लम्बा । ततो येन विराधः काकः कबन्धो योजनपाटुर्धृत्वा

मारितः । ततो मारुतिर्हनुमान्मिलितो यस्य । वाली च येन व्यापादितः । तद्राज्यं सु-

ग्रीवाय दत्तमकट्टेनानायामेनेत्यर्थः । बद्धा च समुद्रं विघातितो रावणो दशकण्ठो येन । स

राघवो दाशरथिस्तुभ्यं निर्भयं ददात्विति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘मल्लि ल्पे मल्लिनामि

किमित्तलिना रहिता भरती यत यद्यपि सा पुनरेति शरद्रजनी त्व या तनुने धवलाणि

जगन्त्यपि । पट्टपदकोटिनिघटितकुण्डलकोटिनिर्गतसौरमसंपदि न त्वयि कोऽपि रिपासति

१. ‘तत्रिभ रज वणन्त चले विण मोदरसुन्दरि मद्दहि लग्गिअ मारु (यत्तं राज्यम् । यनान्ते पुनघलितः । मोदरसुन्दर्यां महे लम्बा । मारितो)’ रवि०.

सादरमन्तरमुत्तरनागरससदि ॥' उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, २४x४=९६ ॥ किराटो निवृत्तः ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे प्रन्यान्तरात्तन्वीनामकं छन्दोऽभिधीयते—

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी॥२८१॥

भोः शिष्याः, यत्र भूतैः पञ्चभिः, मुनिभिः सप्तभिः, इनैर्द्वादशभिर्यतिर्विधामो भवति । अथ च—भतना भगणतगणनगणाः, अथ च—स्मौ सगणभगणौ, अथ च—भगणनगणय-गणा यदि भवन्ति तदा तन्वीनामकं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

माधव मुरधैर्मधुकरविरुतैः क्रोकिलकूजितमलयसमीरैः

कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा ।

पद्मपलाशैर्विरचितशयने देहजसंञ्जरभरपरिदूनै-

निश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये नव निवसति तन्वी॥२८२॥

उट्टवणिका यथा—SII, SSI, III, IIS, SII, SII, III, ISS, २४x४=९६ ॥ तन्वी नि-वृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारे चतुर्विंशत्यक्षरस्थैना कोटिः सप्तशिल्क्षानि सप्तसप्ततिसहस्रानि षोडशोत्तर शतद्वय (१६७७७२१६) भेदाः । तेषु दिदृमात्रमुदाहरतम् । शेषभेदाः शास्त्रोक्त-रीत्या प्रस्तार्यं सुधीभिरुदाहृतव्या इत्यलमिति ॥

अथ क्रमप्राप्तं पञ्चविंशत्यक्षरप्रस्तारे प्रन्यान्तरात्कीञ्चपदाछन्दो लक्ष्यते—

क्रौञ्चपदा स्याद्भो मसभाश्चेदिपुशरवसुमुनियतिरनु लयुगैः॥२८३॥

भो. शिष्याः, यत्र पूर्व भो भगणः, ततो मसभा भगणसगणमगणा भवन्ति । अथ च—इपुभिः पञ्चभिः, शीः पञ्चभिः, वसुभिरष्टभिः, मुनिभिः सप्तभिश्चेत्यतिविधामः द्विष्य मसभानन्तरमनु लयुगैर्गुर्वन्तैर्द्वादशलघुभिः संभूय पञ्चविंशतिभिर्येवैत्र पद तदा सा क्री-ञ्चपदा तत्रामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलरगकुलकलकलरुचिरा

फुल्लसरोजश्रेणिविलामा मधुमुदितमधुपरवरममकरी ।

फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः

पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो ह्रगति तरलगतिगहिमाकिरणजा॥२८४॥

उट्टवणिका यथा—SII, SSS, IIS, SII, IIIIIIIIIIIII, S, २५x४=१०० ॥ ऋषि-द्वय नयमाक्षरपुलकम् । तत्रोट्टवणिकायां ऋषीयो भगण इति वेदितव्यमिति ॥ अत्रापि

प्रस्तारगत्या पञ्चविंशत्यक्षरस्य कोटित्रय, पञ्चविंशत्क्षणाणि, चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, द्वाविंश-
दुत्तराणि चतुःशतानि च (३३५५४४३२) भेदाः । तेषु दिगुपदर्शनार्थमेकं वृत्तमुक्तम् । वृ-
त्तान्तराणि च प्रस्तार्यं सुधीभिरुद्धानीति शिवम् ॥

अथ षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारे भ्रन्वान्तरादेव भुजङ्गविजृम्भित छन्दोऽभिधीयते—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥२८५॥

भोः शिथ्याः, यद्वसुभिरष्टभिः, ईशैरेकादशभिः, अर्धैः सप्तभिश्च छेदोपेत विभ्रामयु-
क्तम्, अथ—मगणद्वयतगणनगणनयुगलरगणसगणलभुगुरुभिः षड्विंशत्यक्षरैः पद यत्र त-
द्भुजङ्गविजृम्भितं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

हेलोदभङ्ग्यश्रत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक-

ध्वारुप्रेह्वृडावर्हः श्रुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गितहारधृक् ।

त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः

पायान्नदिच्छन्दन्कालिन्दीहृदकृतनिजवसतिवृहद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, SSI, III, III, III, SIS, IIS, I, S, २६×
४=१०४ ॥ भुजङ्गविजृम्भितं निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचन(२६)वर्णस्य
कोटिषट्कमेकसप्ततिलक्षाणि वसुसहस्राणि चतुःपष्ट्युत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४)
भेदाः । तेष्वेको भेदोऽभिहितः शेषभेदा विशेषबुद्धिभिराकरात्प्रस्ताररीत्या वा प्रस्तार्यं
स्वेच्छया नामान्यारचय्य सूचनीया इति दिङ्मात्रमुपदिश्यत इति सर्वमवदातमिति ॥

एव चैकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्त प्रत्येकं प्रस्तारपिण्डसख्या 'रसलोचनसप्ताश्वचन्द्र-
दृग्वेदवह्निभिः । आत्मना योजितैर्वामगत्या श्रेया मनीषिभिः ॥' इति निर्दिष्टदिशा त्रयोः
दश कोटि(?)द्विचत्वारिंशत्क्षणाणि सप्तदश सहस्राणि षड्विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि च
(१३४२१७७२६) समस्तप्रस्तारस्य 'छब्बीसा सत्त सभा तद्द सत्तारह सहस्साई । पाभा-
लीसं लन्ख तेरह कोडी समग्गाइ ॥' इति गाहूच्छन्दसा पूर्वोक्तापिण्डसख्या सिंहावल्लो-
कनशालि भिरनुसधातव्येति सर्वमन वचम् ॥

अथ प्रस्तारोत्तीर्णानि मुक्तकानि कानिचिद्वृत्तानि वर्णनियमसहितान्याह—तत्र प्रथमं
त्रिमद्वीठन्दः—

सअल्पअहि पढम भण दह सुपिअ-

गण भगणा तह अन्ता गुरजुग्गा हत्थ पलन्ता

१. 'षड्विंशतिः, सप्त शतानि, तथा सप्तदश सहस्राणि । द्विचत्वारिंशत्क्षणाणि त्रयोदश
कोटयः समप्राणि ॥' इति उच्यते. २. 'गुरुकन्ता. हत्थागणन्ता (गुरुः कान्तो हस्तगणः)' रपि.

पुण वि गुरुजुअल लहुजुअल वलअ-

जुअ कर जम्पइ णाआ कइराभा सुन्दरकाआ ।

पअपअ तैणहि कहि गअगमणि ससि-

वअणि, थालिसमत्ता कर जुत्ता एहु णिरुत्ता

गणि भण सव पअ वसुरस एस पअ

पअ, पअला तिअमङ्गी सुहअङ्गी सज्जणसङ्गी ॥ २८७ ॥

[सकलपदेपु प्रथमं भण दश सुप्रिय-

गणान्भगणस्तथान्ते गुरुयुगं हस्तः पतति

पुनरापि गुरुयुगलं लघुयुगलं वलय-

युगं कुरु जल्पति नागः कविराजः सुन्दरकायः ।

पदे पदे एतावत्कथय गजगमने शशि-

वदने द्विचत्वारिंशन्मात्राः कुरु युक्ता एतन्निरुक्तं

गणयित्वा भण सर्वपदेपु वसुरसैकं पदे

पदे पतति त्रिभङ्गी सुखाङ्गी सज्जनसङ्गी ॥]

हे गजगमने हे शशिवदने । सकलपदेपु प्रथमं भण दश सुप्रियगणान् लघुद्वयात्मकगणान् भण । तथान्ते भगणः, ततो गुरुयुगं ततो हस्तः सगणः पतति । पुनरापि गुरुयुगलम् । अथ च लघुयुगलम् । ततो वलययुगलं गुरुयुगं कुरु । एवं यत्र चतुस्त्रिंशद्दर्शाः पदे पतन्ति । सुखान्यद्गानि यस्य । सत्रनेपु सद्दो यस्य तादृशाः, सुन्दरकायो रमणीयशरीरः कविराजो नामः पिङ्गलस्तत्रिभङ्गीछन्द इति जल्पति । हे सुग्धे, पदे पदे एतावदेव कथय । अथ च द्विचत्वारिंशन्मात्रा युक्ताः कुरु । एतन्निरुक्तं गणयित्वा सर्वपदेपु द्विचत्वारिंशत्तुमुचिताः—वसवोऽर्था रमाः पट्ट एक चेति वामगत्याऽऽट्टपुत्तरात्तं (१६८) मात्राः पअपअ चतुःपदे पअला पतन्तीत्यर्थः । पदेचतुस्त्रिंशद्दर्शनचतुष्प्रेण पद्विंशदधिकं शतं (१३६) वर्णा यत्र तदप्रोक्तलक्षणं त्रिभङ्गीनामकं छन्दो भवतीति समुदितोऽर्थः ॥

त्रिभङ्गीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जअइ जअइ ह्र वलइअविसह्र

तिलइअसुन्दरचन्दं मुणिअणन्दं सुहफन्दं

१. 'वलअ' गी०. २. 'तलइ' गी०. ३. 'गजगमने पअ पअला', गी०.
४. 'आकट्ट त्रिभङ्ग' गी०.

अथ शालूरछन्दः—

कण्ठेक पढम दिअ सरसपअह धुअं पअहि पलइ तह ठविअ करं
 सहूर सुभणि मणहरणि रअणिपहुवअणि कमलदलणअणि वरम् ।
 वत्तीसह मउ पउ ठव हु पअलिअ तह अ मह करअल दिअगणअं
 मत्ता वणि सुललिअ छउ चउकल किअ कइवर दिणअरभु अअपअम्
 [कर्ण एकः प्रथमं द्विजाः सरसपदां ध्रुवं पदेषु पतितास्तथा स्थापयित्वा करं
 शालूरं सुभणितं मनोहरणि रजनीप्रभुवदने कमलदलनयने वरम् ।
 द्वात्रिंशन्मात्राः पदे स्थापय खलु प्रकटितस्तथा च मध्ये करतलं द्विजगणश्च
 मात्राभिर्वर्णैश्च सुललिताः पट् चतुःकला कृता कविवरेण दिनकरभूरादौ
 पतितः ॥]

हे मुग्धे, यत्रकः कर्णां गुरुद्वयात्मको गणः प्रथमं (पतितः) द्विजाश्चतुर्लघुका गणा, सरसपदाः ध्रुवं निश्चितं पदेषु पतिताः । ततः स्थापयित्वा करं गुर्वन्तं सगणं हे मनोहरणिः हे रजनीप्रभुवदने चन्द्रानने, हे कमलदलनयने, तत् वरमति सुन्दरं शालूरानामकं छन्दः सुतरां भणितम् । छान्दसिकैरित्यर्थः । तत्र पदे मात्रानियममाह—पउ पदे द्वात्रिंशत् (३२) मउ मात्राः हु खलु ठव स्थापय । वणाः प्रत्यक्षा एव । प्रकृष्टान्तरेणोद्वरणिकामाह—पअलिअ इति । तद् अ तथा च करतलं सगणं प्रकटित इति प्राकृत्यमवसानं लक्षयति । तथा च सगणोऽन्ते । तन्मध्ये द्विजगणाश्चतुर्लघुकाः । तान्त्रिंशन्मात्रा—मात्राभिर्वर्णैश्च सुतरां ललिता मनोरमाः । चउकल चतुष्कलाः छउ पट् किअ कृताः कविवरेण पिङ्गलेनेति । यत्र च दिणअरभु दिनकरम् कर्णां द्विगुर्वात्मको गणः अअ आर्दा पअ पतितः । एवमुक्तं भवति—चतुष्कलाः पङ्कणा मध्ये, आर्दा कर्णाः, अन्ते सगणो यत्र तच्छालूरानामकं छन्द इति ॥ वाणीभूषणे तु—‘कर्णाद्विजवरगणवृ(त्रि ?)तपनगणमिद रचय ललितमतिषुसुमगणं नारीगणकलितकलितशरदुसुममुकनकडुसुमवरकतरसवम् । नागाधिपतिगदितमिति च परिमुषितसकलकवितृपुलमतिरुषिरं शालूरममलमिद कलय कमलमुषि मुषितविषुपजनहृदयवरम् ॥’

शालूरमुदाहरति—जहा (या)।

अं फुल्ल कमलवण यहइ लघु पयण भमइ भमरकुल दिसि विदिमं
 शंकार पलइ वण ग्वर फुल्लगण विरहिअगणमुह अइयिगमम् ।
 आणन्दिअ जुभजण उलसु. गहसमण सरसणान्निदिनाकिअमअणा
 पल्लट्टु निमिररिउ दिवम दिवग भउ कुसुमसमअ अय अयिअ यणा ॥

[यत्र फुल्लं कमलवनं वहति लघु पवनो भ्रमति भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु
 झंकारः पतति वने रीति कोकिलगणो विरहिगणमुखेऽतिविरसम् ।
 आनन्दिता युवजना उल्लसितं रमसान्मनः सरसनलिनीदलकृतशयनः

प्रत्यावृत्तः शिशिरऋतुर्दिवसा दीर्घा भूताः कुसुमसमयोऽद्यागतो वने ॥]

कश्चिद्वसन्तलक्षणेन प्राप्तं सुरभिसमयमुपवर्णयति—यत्र फुल्लं कमलवनम्, पवनः स-
 मीरणो लघु मन्दं वहति, भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु भ्रमति । किञ्च वने झंकारः पतति ।
 यतः कोकिलगणः पिकप्रकरो विरहिगणानां मुखे संमुखेऽतिविरसं यथा स्यात्तथा रीति ।
 कूजतीत्यर्थः । यत्र च आनन्दिता युवजनाः । उल्लसितं रमसान्मनो यस्मिन्नेवविषयः ।
 सरसनलिनीदलकृतशयनः कुसुमसमय आगतो वने शिशिरर्तुः पल्लव प्रत्यावृत्तः । अत एव
 वसन्तसमयारम्भाद्विषया दीर्घा जाता इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘शोवर्धनगिरिधरमुप-
 धितदितिमुतपरमहृदयमदशमनकरं व्यर्थाकृतजलधरगुरुवरप (पं १)गभरगतभयविजकुलदु-
 रितद्वरम् । नन्दालयनिवसनकृतवनविलसनाविहितविधिधरसरमत्तपरं संवीतवसनधरम-
 रुणकरचरणमनुसर सरतिजनयनधरम् ॥’ उट्टवणिका यथा—ऽऽ, ॥१॥, ॥२॥, ॥३॥, ॥४॥,
 ॥५॥, ॥६॥, ॥७॥, ॥८॥, ॥९॥, ॥१०॥, ॥११॥ ॥ शालूरो निवृत्तः ॥

अथ सर्वथा छन्दः—

छदह मत्तह पढमहि दिज्जह मत्त पैअत्तिस पाए पाअ

सोलहपशदहहि जइ किज्जह अन्तर अन्तर ठाप ठाइ ।

चोवीसा स मत्त भणिज्जह पिङ्गल जम्पइ छन्दसु सार

अन्त अ लहुअ लहुअ दिज्जट्ट णाम सर्वैआ छन्द अपार ॥२९१॥

[षोडश मात्राः प्रथमं दीपन्तां मात्रा एकात्रिंशत्पादे पादे

षोडशपञ्चदशम्यां यतिः क्रियतेऽन्तरान्तरा स्थापयित्वा ।

चतुर्विंशत्युत्तरं शतं मात्रा भण्यन्ते पिङ्गलो जल्पति छन्दःसु सार-

मन्ते च लघुकां लघुकां दत्त्वा नाम सर्वैआ छन्दोऽपारम् ॥]

भोः शिष्याः, पश्चिमा दश षोडश मात्राः प्रथमं दिज्जह दीपन्ताम् । एतेन प्रथमा
 विरतिः षोडशमात्रासु कर्तव्येत्याशयः । पादे पादे प्रतिपादमेव विद्वान्मात्राः । तेन शिषी-
 या विरतिः पञ्चदशमात्रासु विपातव्येति भावः । अत एव षोडशपञ्चदशम्यां यदि विर-
 तिः क्रियते अन्तरान्तरा स्थापयित्वा विरतिमित्युपदिष्टात् । समुद्रितमात्राण्येत्यामाह—
 चतुर्विंशत्युत्तरं शतं मात्रा भण्यन्ते यत्र तद्विहृतसु छन्दःसु सारं सारभूषणपरं मानात्रवि-
 सप्रदायनिद्वय, अग्नो च लघुकां लघुकां नियमेन दत्त्वा सर्वैआनामकं छन्दो जल्पतीति ॥

इदमेवोदाहरणम् । नानाकविवन्दिकृतं वा प्रोक्तलक्षणं संवार्य (?) समुदाहर्तव्यमिति ॥ उ-
द्वणिका यथा—S॥S॥ ॥॥S॥१६+S॥S॥SSS१५=३१×४=१२४॥ सर्वथा निवृत्ता ॥

अथ प्राकृतसूत्रेण [वर्णवृत्त]प्रोक्तानां वृत्तानां नामान्यनुक्रामति—

सिरि काम मँहू मँही सारु ताली पिआ सिसी रमणा जाण पँथाल
मँइन्दा मँन्दर कँमल तिण्णा धीरी णँगाणी 'संमोहा हीरी' हँसा
जँमका सेसा तिहँ विजँजोहा चँउरसा मँन्थाणा 'संखणारी मिहा
मौलई देमणअ सँमाणिआ सुँवासा कैरहँचा ता 'सौसा विजँजृ-
मालि पँमाणि मँहिका ३'तुंगा कँमला मँहालच्छी सँरङ्गिका पँइत्ता
कँमला विम्बो तोमँरु रँपमाला ४'संजुत्ता चँम्पभमाला आजाण

सँरवती सुँसमा अँमिअगइ वँन्धु सुँमुही णिका दोधँअ सौलिणी
दँमणा सेणिक मौलतीमाला एक्का इँन्दउ तह विन्दा उँवजाये विजँजाहर
भुँअङ्गा लँच्छीहर तोलँआ सँरङ्ग मोत्तिकेदामा मोर्दँका

तँरलणअणि तह सुँन्दरि मीया तँरअ कँन्दो पँड्ढावलि वँसन्त-
तिलअ चँक भँभरावलि छन्दा सँरङ्गिक चँमर तह णिसँपाल मँणहँसा
मँलिणि सँरभा णँराउ णीली तह चँथला धँभारुअउ जाणिआ ॥

पुँहवी मँलाहरा मँञ्जीरा जाणहु कौलाचन्दा चँचरि सँदूलासट्ट-
अ जाणहु चँन्दमाला धँवलङ्गा सँम्भू 'गीभा तह रँण्टका सँद्वरआ
धँरेन्द 'हँसी सुँन्दरिआ 'दुँम्मीला तह मुणहु किरीटअ छँदा विअ
तिअँभङ्गी सँलूरा' सँवैआ । कइपिङ्गल भणिअ पञ्चगल सउ सध्या-
जाणहु घरकइ मुण हव्व ॥ २९२ ॥

एतानि पञ्चाधिकशतरूपानि सर्वाणि स्थानक कृत्वा हातव्यानीति । अन्यान्यत्र प्र-
स्तारगत्या स्वपुष्टा शुषीभिरुद्यानि छन्दासीत्युपरम्यते ॥

अथ प्रथान्तरादृष्टकलक्षणानि सोदाहरणान्युच्यन्ते—

यदिह नपुगलं सतः सप्तरेफास्तदा चण्टवृष्टिप्रपात्रो भवेदण्टकः ॥

यदि नगणयुगतानन्तरं सत रेफाः सत रगण यत्र भवन्ति । तदा चण्टवृष्टिप्रपात्रो नाम
दण्टो भवतीति । अत एव 'दण्टो मीरा-' इति पिङ्गलसौ महत्यानुषेवाञ्जपरि(१) ।

* 'तद् एव अगल सभ उन्दा इभ जम्पद् पद् रात्रा वारिहृत्तान्मरतिङ्गपनिन्दा ।

यथा—

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं

सपदि समबलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं दधलीलया ।

कमलनयन रक्ष रक्षेति गर्जन्नसन्मुग्धगोपाङ्गनानन्दितो

गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारात्तिरस्तु प्रमोदाय वः २९४

उद्वृणिका यथा ॥१॥, ॥२॥, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, २७x४=१०८॥

चण्डवृष्टिप्रपातो निवृत्तः ॥

अयार्णादयः—

प्रतिचरणविबृद्धरेफाः स्युरर्णाणवव्यालजीमूतलीलाफरोदामशङ्खादयः ॥

(इत्येवं षडधिक शत छन्दासि पिङ्गल इति नाम्ना प्रसिद्धः फणीन्द्रः कविराजो जल्पति)

इति रवि०. एतच्च षडधिकृत्य सर्वैयावृत्तस्य प्रथमगणनेन शिखरिणी-मौक्तिकहारयो-
र्वर्धनेन ज्ञेयम्. तयोर्लक्षणोदाहरणे त्वेवं पृथिवी-मञ्जिराछन्दसोर्मध्ये दृश्येते—

‘अथ शिखरिणी—

धमा कण्ठा कण्ठा सुपिअजुअल गन्धवलअं

उणो हारो णारो ठइअ चरणे अन्त चमरम् ।

दहासत्तावण्णा णवइ लहुआ अद्दइ फणी

फणीराआ जम्पे कमलमुहि एसा सिहरिणी ॥

जहा—

पर जोण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो

खरक्खारो हारो मलयपवणा देहदवणा ।

मिणाली वाणाली जलदि व जलहा तणुलदा

वइहा ज दिहा कमलवभणा दीहणभणा ॥

अथ मौक्तिकहारः—

दिअ पिय गुरु गन्ध कण्ठा लभारा ठवीआ तथा

पुण वि चमर दुण्ण सदा सुसन्ना करीआ तथा ।

तहवि अणिअ दुण्णवङ्गा वि सहा वि हारा दि ए

कमलयभणि मोत्तिहारा फणिन्दा भणिन्दा पिए ॥.

जहा—

अमिअवमिअचन्दविम्बेमुही प्रियस्तती सा जहा

विमलयकमलफुटओष्ठां भणेसा फुरन्ता तथा ।

दसणविततिसुदुण्णदावणीआ धरीआ जहा

अहुरिमलयन्पुणुकिरपरिस्ता करीआ तथा ॥’ इति ॥

यदि नगणद्वयानन्तरमेव प्रतिचरणं विवृद्धरेफाः क्रमात् समधिकरणणास्तदा अर्ण-
अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-शङ्खादयो दण्डकाः स्युरिति । एतेन नगणयुगल-
वसुरैफेणार्णः । ततः परे क्रमाद्रगणवृक्षाज्ञेयाः । आदिशब्दादन्येऽपि रगणवृक्षा स्वबुद्ध्या
नामसमेता दण्डका विधेया इत्युपदिश्यते ॥

तत्रार्णो यथा—

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त
नारायण

त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव ।

गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वंभरोपेन्द्र चक्रायुधाधोक्षज

श्रीनिधे

वल्लिदमन नृसिंह शौरे भवाम्भोधिवोरार्णसि त्वं निमज्जन्तमभ्युद्ध-

रोपेत माम् ॥ २९६ ॥

उद्भविका यथा—॥३, ३३, ३१५, ३१५, ३१५, ३१५, ३१५, ३१५, ३१५, ३१५, ३०×४=

१२० ॥ अर्णो निवृत्तः । एवमन्येऽपि क्रमाद्रेफविवृद्धचरणा दण्डकाः समुभ्रया इति ॥

अथ प्रचितस्रो दण्डकः—

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्भ्यः २९७

नगणद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्भ्यर्गणैर्धीभिः सप्तविंशतिवर्णात्मकचरणः प्रचितकाद्यो द-
ण्डकः स्मृतः ॥

यथा—

मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकैकनाथ

प्रचितकपट सुरारिभ्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केसरिन्द्र ।

चरणमखरसुधांशुच्छटोन्मेपनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्धकार

प्रणतजनपरितापोमदावानलच्छेदमेव प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥२९८॥

उद्भविका यथा—॥३, ३३, १५५, १५५, १५५, १५५, १५५, १५५, १५५, २०×४=

१०८ ॥ प्रचितस्रो निवृत्तः ॥

अथासोत्रपुष्पमहरीदण्डकः—

यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते सुधैरशोकपुष्पमहरीति २९९

यत्र गुरोः परः क्रमात्तुर्दृश्यते रगणत्रगणश्चमेन रगणान्तं नगणना लघ्वन्ता नसुप्तोव-
नकर्णाधरणा दृश्यन्ते यत्राक्षरशेकपुष्पमहरीति नाम दण्डको सुधैरश्चते इति ॥

यथा—

मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजासलीलवेष्टनं लसद्भवङ्गचारुचन्द्रिका कचेपु
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेऽतिकान्तकेसरोपकृतदाम ।
फुल्लनागकेसरादिपुष्परेणुभूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेष एष
केशवः सदा पुनातु नः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमानिवागतो मधुर्विहर्तु-
मत्र ॥ ३०० ॥

उट्टवणिका यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS, SIS, SIS, ISI, ISI, २८x४=११२ ॥
अशोकपुष्पमञ्जरी निवृत्ता ॥

अथ कुसुमस्तवको दण्डकः—

सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ३०१
यत्र खलु निश्चयेन सकलोऽपि सगण एव भवेत् । सगणवक्तुं भवेदतश्च तप्तविंशति-
वर्णात्मकपदं तं दण्डकं बुधाः कुसुमस्तवकं प्रवदन्ति ॥

यथा—

विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशां कुचकुङ्कुमलगो
भ्रमरप्रकरेण यथादृतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।
स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविभिन्नदतीव विलोचनहारिवपु-
अपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगतः ॥ ३०२

उट्टवणिका यथा—IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, २७x४=१०८ ॥
कुसुमस्तवको निवृत्तः ॥

मत्तमातङ्गलीलाकरः—

यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गली-
लाकरः ॥ ३०३ ॥

यत्र रेफो रगणः स्वेच्छया नव दशैकादश वा परं गुम्फितः स दण्डको मत्तमातङ्ग-
लीलाकर इति नाम्ना स्मृतः ॥

यथा—

हेमगौरे वसानोऽशुके शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्किते
तारहरांशुवक्षोभभञ्जितमाल्याञ्जितो भव्यभूपोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा
अञ्जनाभाम्बरेणन्दुकुन्दागदेहेन लीलापरीहासोर्मिकौतूहलैः
कंसरङ्गाद्रिगः पातु वञ्जकपाणिर्गतिश्रीदया मत्तमातङ्गलीलाकरः ३०४

लघ्वग्निका यथा—SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, 'SIS, SIS, SIS, ।
मत्तमातङ्गलीलाकरो निवृत्तः ॥

अयानङ्गशेखरः—

लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ३०५

यत्र प्रथमं लघुनन्तरं गुरुरेवं क्रमेणाशोकपुष्पमञ्जरीविपर्ययेण स्वेच्छया जगण-
रणक्रमेण च जगणान्तं नव गणा लघ्वन्ता वसुनयनवर्णाक्षरणे यदा निवेश्यन्ते, स्वे-
च्छयोक्तक्रमेण दशैकादश वा प्रतिचरणं नियमेन जगणादिजगणान्तं लघ्ववसानं गणाः
स्थाप्यन्ते तदैव दण्डकोऽनङ्गशेखराख्यो भवतीति ॥

यथा—

उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधिति

रतिस्वहस्तनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।

इति प्रमोदकारिणीं प्रियाविनोदलक्षणां गिरं समुद्रिरन्मुरारिरद्भुतां

प्रदोषकाल संगमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थ-

ताम् ॥ ३०६ ॥

लघ्वग्निका यथा—ISI, SIS, ISI, SIS, ISI, SSI, SIS, ISI, SIS, २०×४=११२॥ अत्र
चरणत्रये पादान्तगुरोर्विकल्पेन लघुत्वं क्षेयमित्यनङ्गशेखरो निवृत्तः । इति दण्डकाः ॥

अपार्थसमवृत्तान्युदाह्रियन्ते—तत्र चतुष्पदी पद्यम् । तद्विधम् । वृत्तजातिभेदेन ।
तदप्यक्षरसंख्यात् वृत्तम् । मात्रासंख्याता जातिरिति द्विविधम् । तद्वृत्तं पुनरिविधम् ।
समार्थसमविषयभेदेनेति । तत्र सम समचतुष्पदी । अर्थसम च यस्य प्रथमं तृतीयं च
पदं समानमथ चतुर्थं द्वितीयं च तुल्यं भवति । भिन्नविधचतुष्पदी विषयमिति । तदुक्तं
छन्दोमत्र्याम्—

‘पद्य चतुष्पदी तद्य वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यात् जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

सममर्थसम वृत्तं विषयं चेति तत्रिधा ।

समं समचतुष्पादं भवत्यर्थसमं पुनः ॥

आदिस्त्रतीयपद्यस्य पादस्तुषो द्वितीयवत् ।

भिन्नविधचतुष्पादं विषयं परिर्वर्तितम् ॥’

इति । तत्र मात्राश्रयक्रमेण सममुक्तार्थसममुच्यते । तत्र प्रथमं पुष्पिताप्रातन्ः—

द्विजवरकररज्जुकर्णपूर्णां प्रथमतृतीयपदी यदा भवेताम् ।

द्विजपदगुणरज्जुकर्णपुत्तौ यदि चरणावपरौ च पुष्पितामा ॥ ३०७ ॥

इदमप्युदाहरणम् । छन्दोमत्र्यां तु प्रसारान्तरेण लक्षणमुक्तम् ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, ॥५, ५, स० ५॥, ५॥, ५॥, ५, ५,
वेगवती निवृत्ता ॥

अथ हरिणप्लुता छन्दः—

अयुजि प्रथमेन विवर्जितो द्रुतविलम्बिततो हरिणप्लुता ॥ ३१५ ॥

अयुजि प्रथमे तृतीये च चरणे द्रुतविलम्बिततः प्रथमेन वर्णेन विवर्जिते सति युजि तु
द्रुतविलम्बितछन्दसेव तदा हरिणप्लुता छन्दः । एतदुक्तं भवति—प्रथमे तृतीये च चरणे
सगणत्रयानन्तरं लगी, द्वितीये चतुर्थे च चरणे नगणानन्तरं भगणद्वयमथ च रगणमिति ॥
यथा—

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।

कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ॥ ३१६ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, ॥५, १, ५, स० ॥१, ५॥, ५॥, ५५, ५-
रिणप्लुता निवृत्ता ॥

अथापरवक्त्रं छन्दः—

अयुजि ननरलाः गुरुः समे यदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ॥ ३१७ ॥

अयुजि विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे ननरला नगणद्वयतरणलघवः अथ च गुरुः समे
द्वितीये चतुर्थे च चरणे नजी नगणत्रयणावध च जरौ जगणरगणी यत्र भवतस्तदिदं-
मपरवक्त्रं नाम वृत्तम् ॥

यथा—

स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमिवैत्य माधवम् ।

मृगयुवतिगणैः समं शिषता प्रजघनिता धृतचित्तविध्रमा ॥ ३१८ ॥

उट्टवणिका यथा— वि०, ॥१, ॥१, ५५, १, ५, स० ॥१, ५५, ५५, ५५, यथा
वा हर्षचरिते—

तरलयसि दृशां किमुत्सुकामविरतिवामयिलामलालसे ।

अथतर कलहंसि यापिक्ताः पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥ ३१९ ॥

अपरवक्त्रं निवृत्तम् ॥

अथ सुन्दरी छन्दः—

अगुजोर्षेदि मौ लंगौ पुनः समयोः स्मौ रलगात्र सुन्दरी ॥ ३२० ॥

यत्र अगुजोर्षमयोः प्रथमद्वितीययोर्धाराणयोर्वेदि सी सगणत्रयमथ च लगी लघुगुरु
भवतः पुनरपि तात्रेव, समयोर्द्विर्षीयणतुर्षोर्धाराणयोः स्मौ सगणत्रयमथ च रलगा
रगणत्रयगुणयो भवन्ति, तस्य सुन्दरी छन्दः ॥ द्वितीयस्या श्लोकः पूर्णोपः ॥

यथा—

यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ ३२१ ॥

लट्वणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, १, ५, १, ५, स० ॥५, ५॥, ५॥, १, ५,
यथा वा—‘अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः’ इत्यादि रघुवंशे ।
सुन्दरी निवृत्ता ॥

एवमुक्तपरिपाठ्यार्धसमवृत्तान्येकाक्षरादिपङ्क्तिशतपर्यन्तप्रस्तारेषु द्वाभ्यां वृत्ताभ्यां
स्वपुङ्खा नामानि धृत्वा सुधीभिर्वृत्तानि । ग्रन्थविस्तरभीत्या प्रसिद्धान्येव कानिचिद्वृत्ता-
न्यत्रोदाहृतानीति शिवम् । इत्यर्धसमवृत्तानि ॥

अथ विषमवृत्तानि—

तत्र विषमम्—

‘यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥’

इति लक्षणलक्षितम् ।

तत्र प्रथममुद्रताछन्दः—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे ।

यद्यथ च भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ भवतीयमुद्रता ॥ ३२२ ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमे चरणे सजौ सगणजगणावय च सलौ सगणलम् भवतः, अ-
नन्तरे द्वितीये नगणसगणजगणगुरुकाणि भवन्ति । अथ तृतीये चरणे यदि भगणनगण-
भगणगुरवः स्युः । अथो चतुर्थे सजसा सगणजगणसगणाः । अथ च जगौ जगणगुरु
भवतस्तदोद्गतानामकं छन्दः ॥

यथा—

विललास गोपरमणीषु तरणितनया प्रभोद्भला ।

कृष्णनयनचकोरपुगे दधती सुधांशुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥ ३२३ ॥

उट्वणिका यथा—१ ॥५, १५, ॥५, २ ॥, ॥५, १५, ५, ३ ५॥, ॥, ५॥, ५,
४ ॥५, १५, १५, १५, ५,

अथ च—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे ।

यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ प्रभवतीयमुद्रता ॥ ३२४ ॥

यत्र प्रथमे चरणे सगणजगणसगणलघनः द्वितीये नमजगुदराणि । अथ तृतीये चरणे
यदि भनजलगा भगणनगणजगणलघुगुरवः स्युः । चतुर्थे भनभगाः सगणजगणसगणाः । अथ

च जगौ जगणगुरु यत्र भवतस्तदा तृतीयचरणमात्रजातभेदा भारविमाघयोःपलभ्यमान-
त्वादिर्यं प्रकारान्तरेणोद्गता प्रभवतीति ॥

ततश्च किराते यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनखिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनंजयः ॥३२५॥

उद्वणिका यथा—१ ॥S, ISI, ISI, I, २ III, ॥S, ISI, S, ३ SII, III, ISI, I,
S, ४ ॥S, ISI, ॥S, IS, I, S,

यथा वा माघे—

तव धर्मराज इति नाम सदसि यदपष्टु पठ्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथ वा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥३२६॥

उद्वणिका समानैव । उद्गता निवृत्ता ॥

अथ सौरमकच्छन्दः—

त्रयमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रनभगैर्भ्रमितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥ ३२७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र त्रयं प्रथमद्वितीयचतुर्थमिति पदत्रयमुद्गतासदृशमेव । इह सौरमके
द्वितीयपादमन्यथा । उद्गतापादाद्भिन्नमित्यर्थः । अन्यथात्वमेवाह—जायत इति । तृती-
यपदं रनमैः रगणनगणभगणगुरुभिर्भ्रमितं यत्रैतदीदृशं सौरमरुनामरु वृत्तं भवतीति
आन्दसीयाः कथयन्तीति ॥

यथा—

परिभूतफुल्लशतपत्रवनविस्तृतगन्धविभ्रमा ।

कस्य हृन्न हरतीह हरे पद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥ ३२८ ॥

उद्वणिका यथा—१ ॥S, ISI, ॥S, I, २ III, ॥S, ISI, S, ३ SIS, III, SII, S,
४. SIS, III, SIS, I, S, सौरमकं निवृत्तम् ॥

अथ ललितं छन्दः—

नयुगं सकारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके ।

तद्दुदीरितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ॥३२९॥

भोः शिष्याः, यत्र तृतीयके चरणे नयुगं नगणद्वयं सकारयुगलं नगणयुग्मं च भवति
तदुद्गतामतिभिर्ललितमिति नामरमुदीरितमिति । अस्य ललितस्य यदि शेषं सकलं प्रथम-
द्वितीयचतुर्थपदं यथोद्गतामन्यमित्यर्थः ॥

१. 'यदिनेतृतीयके' इति छन्दो०.

यथा—

ब्रजसुन्दरीसमुदयेन कैलितमनसा स्म पीयते ।

हिमकरगलितमिचामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥ ३३० ॥

उट्टवणिका यथा—१ ॥५, १५१, ॥५, १, २ ॥१, ॥५, ५१५१, ५, ३ ॥१, ॥१, ॥५,
॥५, ४ ॥५, १५१, ॥५, १५१, ५, ललितं निवृत्तम् ॥

भवत्वर्धसमं वक्त्रं विपमं च कदाचन ।

तयोद्वैयोरुपान्तेषु छन्दस्तदधुनोच्यते ॥ ३३१ ॥

अथ वक्त्रं छन्दः—

वक्त्रं युग्म्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि र्व्यातम् ॥ ३३२ ॥

भोः शिष्याः, युग्म्यां दलाभ्यां पदाभ्यां मगौ मगणगुरू स्याताम् । अथ च—अब्धे-
श्चतुर्धाद् वर्णात् परतो यो यगणोऽनुष्टुभ्यद्याक्षरप्रस्तारे यत्र यंत्र 'शेषेष्वनियमो मतः' इति
वचनाघाष्टमो गुरोरेव यत्र तद्वक्त्रमिति वृत्तं ख्यातमिति ॥

यथा—

वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारौघैः ॥ ३३३ ॥

उट्टवणिका यथा—१ ५५५, ५, १५५, ५, २ ५५, ५, ५१५, ५, ५, ३ ५१५, ५,
१५५, ५, ४ ५५५, ५, १५५, ५,

अथ च—

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ३३४ ॥

युजोद्वितीयचतुर्थयोधरणयोर्दलाभिप्रायेण चतुर्थतो वर्णात् जेन जगणेन पथ्यावक्त्रं
(वक्त्रमेव) रूपं प्रकीर्तितम् । शेषं समानम् ॥

यथा—

रासकैलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।

आसीद्गोपमृगाक्षीणां पथ्यावक्त्रमधुस्तुतिः ॥ ३३५ ॥

उट्टवणिका यथा—१ ५१५, ॥, ५५५, २ ५५१, १, १५१, ५, ३ ५५५, ॥, ५५५, ४
५५५, १, १५१, ५,

अपि च—

पश्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु पञ्चं तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ ३३६ ॥

इति । सर्वत्र वक्षप्रकरणे निगदितैव । लक्षणमुपलक्षित विवक्षणैश्छान्दसिकैरिति ॥

५ यथा—

वागर्धाविव संपृक्तौ वागर्धप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ ३३७ ॥

उटवणिका यथा—SSSi, ISSS,

किं च—

प्रयोगे प्रायिक प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।

लोकेऽनुष्ठुविति ख्यातिस्तस्याष्टाक्षरता कृता ॥ ३३८ ॥

तथा नानागणभेदेन विपमवृत्तमेव सक्लपुराणादिष्वष्टाक्षरचरण वक्षसज्ञामेव लभत इति विपमवृत्तानि दिव्याव्रत समुदाहृतानि । शेषाणि मद्दृष्टाद्युधनिमितपिङ्गलवृत्तौ रविऋशमुपशुपतिविरचितवृत्तकदम्बकप्रन्ये चावरातमतिभिरुत्थानीत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ गद्यानि—

तत्र—

गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं युधाः ।

प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥ ३३९ ॥

अपादः पदसंतानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम् ।

चूर्णिकोत्कलिका प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ ३४० ॥

तत—

अकठोराक्षणं स्वल्पसमासं चूर्णकं त्रिदु ।

तद्वि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं ह्यद्यतरं भवेत् ॥ ३४१ ॥

यथा—

स हि त्रयाणामेव जगतां पतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दत्तदानव-
भरेण भङ्गुराङ्गीमत्रनिमत्रलोऽय करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमत्रतारयितुं
गमकृष्णस्वरूपेण यदुग्रंशेऽत्रततार । य प्रसङ्गेनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो
वा गृहीतनामा पुंसः संसारपाग्न्यलोऽयति ॥ ३४२ ॥

चूर्णं निवृत्तम् ॥

अपोत्कलिकाप्रायम्—

भवत्युत्कलिकाप्रायं समामरणं दृढाक्षरम् ॥ ३४३ ॥

उत्कलिकाप्रायं कठोरप्रायमुग्रभासमानमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रणिपातप्रवणप्रधानाशेषसुरासुरवृन्दसौन्दर्यप्रकटकिरीटकोटिनि-
विष्टस्पष्टमणिमयूखच्छटाङ्कुरितचरणनखचक्रविक्रमोद्दामवामपादाङ्कुष्ठ-
नखरशिखरखण्डितग्रहाण्डविवरनिःसर्गक्षरदमृतकरप्रकरभासुरसुर-
वाहिनीप्रवाहपवित्रीकृतविष्टपत्रय कैटभारे क्रूरतरसंसारारसागर-
नानाप्रकारावर्तविवर्तमानविग्रहं मामनुग्रहाण ॥ ३४४ ॥

यथा वा—

व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमभ्यरतलं विलोक्यते । अक्ष-
नचूर्णपुञ्जश्यामं शर्वरं तमस्त्यायते ॥ ३४५ ॥

उत्कलिकाप्रायं निवृत्तम् ॥

वृत्तैकदेशसंबद्धं वृत्तगन्धिः पुनः स्मृतम् ॥ ३४६ ॥

यथा—‘पातालतालुतलवासिषु दानवेषु’ इत्यादि । ‘हर इव जितमन्मथो गुह इवाप्र-
तिहतशक्तिः’ इत्यादि वा ।

यथा वा—

जय जय जय जनार्दन सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरचरणपद्म
पद्मनयन पद्मापद्मिनीविनोदराजहंस भास्वरयशःपटलपूरितभवनकुहर
कमलासनादिवृन्दारकवन्दनीपपादारविन्दद्वन्द्व निर्मुक्तयोगीन्द्रहृदय-
मन्दिराविष्कृतनिरञ्जनज्योतिःस्वरूप नीरूप विश्वरूप अनापनाप
जगन्नाथ मामनवधिभवद्दुःखव्याकुलं रक्ष रक्ष ॥ ३४७ ॥

वृत्तगन्धि गद्यं निवृत्तम् ॥

इति गद्यानि ॥

इत्यादि गद्यकाव्येषु मया किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

विशेषस्तत्र तत्रापि नोक्तो विसरशङ्कया ॥ ३४८ ॥

मन्दः कर्म क्षाप्तसि सत्पदार्थमित्याकलय्यानुभवा प्रदीप्तम् ।

छन्दःप्रदीपं कायो विलोक्य छन्दः समस्तं स्वयमेव सित ॥

अन्धे भास्करवाजिगाण्डपरसश्मा(१९५७)मण्डलौद्रानिते

भादे मासि सिते दले हरिदिने वारे तमिररापतेः ।

धोमरिपद्मलनागनिमित्तवरप्रण्यप्रदीपं मुने

लोहाना निशिलार्थमाधकर्मिणं लक्ष्मीपतिनिर्ममे ॥

विशिष्टनेहभरितं सत्यान्नपरिकल्पितम् ।

स्फुरद्धृत्तदशं छन्दःप्रदीपं पश्यत स्फुटम् ॥

छन्दःप्रदीपकः सोऽयमखिलार्थप्रकाशकः ।

लक्ष्मीनाथेन रचितस्तिष्ठत्वाचन्द्रतारकम् ॥

इत्यालंकारिकचक्रचूडामभिधीमदायभट्टारमज्जीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिते विद्वलप्रदीपे

वर्णवृत्ताख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

